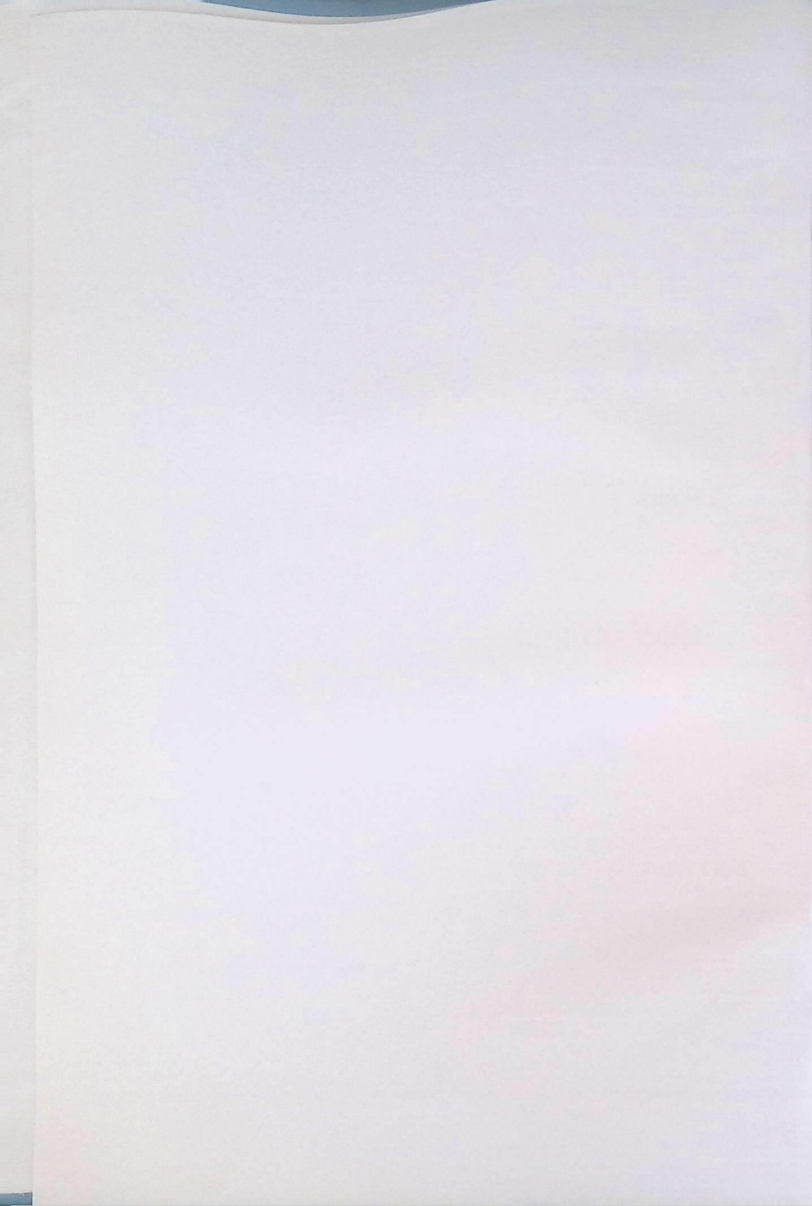

Тошкент давлат иқтисодийёт университети
“Молиявий таҳлил ва аудит” кафедраси

АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ
ВАЗИРЛИГИ

ТОШКЕНТ ДАВЛАТ ИҚТИСОДИЁТ УНИВЕРСИТЕТИ

Б.А. Хасанов, А.И. Алиқулов, А.Б. Джуманова,
Ё.Б. Суюнов, Р.Б. Хасанова

АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

(Ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ
“ИҚТИСОДИЙОТ”
2020

УЎ ҚУЎҚАН
НА ҚАН

Ушбу кўрсатма Шайхон А.И., Даманова А.Б., Сулейман Е.Б., Хасанова Р.Б.
қўлёқлари билан Қўл қўлланма - Т: Иқтисодийот, 2020. - 288 б.

Ушбу кўрсатма Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг
"Ўзбекистон Республикасида қўшма жавобгарлик - ҳар бир раҳбар
Ўзбекистон Республикасида қўшма жавобгарлик" номли асаридан келиб чиққан ҳолда амалий
қўшма жавобгарлик қўшма жавобгарлик, қўшма жавобгарлик таъминот, ишлаб чиқариш ва
қўшма жавобгарлик факультетлари, амалий қўшма жавобгарлик ҳисобига йўналтирилган янги
қўшма жавобгарлик ва қўшма жавобгарлик ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини
қўшма жавобгарлик ишлаб чиқариш зарарсизлигининг таҳлили, бюджетлаштириш каби
қўшма жавобгарлик ҳисобининг замонавий йўналишларига бағишланган. Қўлланма Олий
мактаб вақтида қўшма жавобгарлик асосида тузилган намунавий ва ишчи ўқув дастурига
қўшма жавобгарлик.

"Қўшма жавобгарлик ҳисоби" фани бўйича мазкур ўқув қўлланмадан иқтисодий олий
мактабларнинг ах сўхдаги ўқитувчилари, илмий тадқиқотчилар, магистрантлари ва
қўшма жавобгарлик талабаларига мўлжалланган. Шунингдек, ундан хўжалик юридувчи
қўшма жавобгарлик хизмати ходимлари ва мутахассислари ҳам фойдаланишлари

УЎК: 657.622 (075.8)
КБК: 65.261

УЎК: 657.622-49

Қўшма жавобгарлик:

- Шайхон А.И.** Тошкент молия институти Илмий тадқиқотлар,
инновациялар ва илмий-педагогик кадрлар тайёрлаш бўлими
бошқиси, и.ф.д., профессор.
- Даманова А.Б.** "Халқ сўзи" ва "Народное слово" газеталари бош муҳаррири
ўринбосари, и.ф.д., профессор
- Сулейман Е.Б.** Тошкент молия институти кафедра мудир, и.ф.д.,
профессор.

Тошкент давлат иқтисодиёт университети Кенгашининг 2019 йил 30 апрель 10-
сонли қарори билан нашрга таявля этилган.

© - Тошкент давлат иқтисодиёт
университети, 2020.

МУНДАРИЖА

	Бет
	6
1-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ ЖАРАЁНИНИНГ МАЗМУНИ ВА КОНЦЕПЦИЯСИ.....	9
1.1. Амалий бошқарув ҳисоби фанининг унинг предмети ва методи.....	9
1.2. Амалий бошқарув ҳисобининг тарихий шаклланиши.....	12
1.3. Амалий бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисоби ўртасидаги боғлиқлик.....	14
1.4. Молиявий ва бошқарув ҳисобининг ўзаро боғлиқлиги.....	15
Тест топшириқлари.....	22
Назрат саволлари.....	24
2-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ ТИЗИМИДА ҲИСОБ СИЁСАТИ.....	25
2.1. Ҳисоб сиёсати ҳақида тушунча ва унинг назарий асослари.....	25
2.2. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг услубияти.....	31
2.3. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг техникавий ва ташкилий жиҳатлари.....	41
2.4. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини (МҲХС) шаклланишида ҳисоб сиёсатига умумий ёндашув.....	52
Тест топшириқлари.....	59
Назрат саволлари.....	61
3-боб. ТАЪМИНОТ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ.....	62
3.1. Умумий бошқарув тизимида таъминот жараёни ва моддий захираларни баҳолаш.....	62
3.2. Материалларни қабул қилиш ва сақлашда харажатлар таснифи ва унинг ҳисоби.....	75
3.3. Захиралар меъёрини назорат қилиш ва режалаштириш.....	86
Тест топшириқлари.....	89
Назрат саволлари.....	91
4-боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ.....	92
4.1. Харажатлар ҳақида тушунча ва уларнинг турли хил белгиларига қараб туркумланиши.....	92
4.2. Ишлаб чиқариш харажатларини асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришлар бўйича ҳисобга олишни ташкил этиш.....	109
4.3. Қўшимча харажатларни ҳисобга олиш.....	111
Тест топшириқлари.....	115
Назрат саволлари.....	117
5-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИГА ЙУНАЛТИРИЛГАН ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА ИННОВАЦИЯЛАР.....	118

5.1.	“Стандарт-кост” тизимининг хусусияти ва моҳияти.....	118
5.2.	“Директ-костинг” тизимининг моҳияти ва аҳамияти.....	124
5.3.	“IT”, “ABC” ва “SCA” тизимлари бўйича бошқарув хисобини ташкил қилиш.....	128
5.4.	Функционал - қиймат таҳлили усулини бошқарув ҳисобида қўллаш.....	138
	Тест топшириқлари.....	143
	Назорат саволлари.....	145
6-боб.	АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ.....	146
6.1.	Бюджетлаштириш ва унинг корхона фаолиятини режалаштиришда тугган ўрни.....	146
6.2.	Бош бюджет, унинг таркиби ва тузиш тартиби.....	152
6.3.	Мослашувчан ва статик бюджет, уларни тузиш асослари.....	157
6.4.	Бюджетлаштиришда ишлаб чиқариш дастури.....	158
6.5.	Режалаштириш ва унинг хусусиятлари.....	162
	Тест топшириқлари.....	167
	Назорат саволлари.....	170
7-боб.	МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ.....	171
7.1.	Маҳсулот таннархининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги аҳамияти.....	171
7.2.	Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари.....	172
7.3.	Ишлаб чиқариш зарарсизлигини таҳлил этиш.....	180
7.4.	Бошқарув ҳисобида зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш усуллари.....	183
7.5.	Ишлаб чиқариш дастаги самарасини аниқлаш тартиби.....	187
	Тест топшириқлари.....	191
	Назорат саволлари.....	193
8-боб.	БОШҚАРУВ ҚАРОРЛАРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ЖАРАЁНИДА ҲИСОБ МАЪЛУМОТЛАРИНИНГ АМАЛИЙ ҚЎЛЛАНИЛИШИ.....	194
8.1.	Бошқарув қарорлари ва уларни қабул қилиш жараёни.....	194
8.2.	Инвестиция лойиҳалари бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш.....	200
8.3.	Бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарор қабул қилиш ва бошқарув самарадорлигини баҳолаш.....	210
8.4.	Ривожланган мамлакатларда бизнесни бошқариш тажрибаси..	221
8.5.	Баҳо сиёсатида трансферт баҳонинг тугган ўрни ва мазмуни..	230
8.6.	Харажатлар ва қиймат ёндашуви асосида трансферт баҳони шакллантириш.....	235
	Тест топшириқлари.....	241
	Назорат саволлари.....	244

9-боб.	ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИ АМАЛИЙ ТАШКИЛ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ	246
9.1.	Жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар ҳисобини ташkil этиш.....	246
9.2.	Жавобгарлик марказларининг турлари.....	248
9.3.	Бошқарув ҳисобини ташkil этишнинг автоном ва интеграциялашган тизимлари.....	252
9.4.	Савдо ва саноат корхоналарида интеграциялашган ҳисоб tizimini автоматлаштиришнинг хусусиятлари.....	255
9.5.	Амалий бошқарув ҳисобини ислоҳ қилишнинг амалий жихатлари.....	257
	Тест топшириқлари.....	264
	Назорат саволлари.....	269
	АСОСИЙ ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР.....	270
	Фойдаланилган адабиётлар.....	276
	ИЛОВАЛАР.....	278

КИРИШ

Мустақиллик йилларида Ўзбекистоннинг иқтисодий тараққиёт йўли нақадар тўғри эканини ва амалда ўзини тўла оқлаганини ҳаётнинг ўзи тасдиқлаб бермоқда. Мамлакатимиз Президенти Ш.М.Мирзиёев таъкидлаганидек: “Ислохотларнинг қай даражада самара бераётганини кўрсатадиган мақсадли дастурларни амалга ошириш натижадорлиги. Булар қаторида саноат ва бошқа тармоқларни ривожлантиришнинг қуйидаги иқтисодий ва молиявий кўрсаткичларини келтириш мумкин: ишлаб чиқариш қувватларининг аҳволи, харажатлар ва таннархни пасайтириш, маҳаллийлаштириш ва рентабеллик даражаси, маҳсулот рақобатдошлигини сўзсиз ошириш.

Тармоқлар бўйича таннарх ўртача 10 фозга қисқартирилган бўлса-да, қимё ва энгил саноат, автомобилсозлик, қурилиш материаллари ва бошқа бир қатор тармоқларнинг айрим маҳсулотлари қимматлиги сабабли ташқи бозорларда рақобатдош бўла олмапти. Айрим корхоналар зарар билан ишламоқда”¹.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги ПФ-4720-сонли «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони ва “Бош мақсадимиз – мавжуд қийинчиликларга қарамадан, олиб бораётган ислохотларни, иқтисодиётимизда таркибий ўзгаришларни изчил давом эттириш, хусусий мулкчилик, кичик бизнес ва тадбиркорликка янада кенг йўл очиб бериш ҳисобидан олдинга юришди” номли маърузасида бир неча муҳим йўналишдаги масалалар бўйича тегишли чораларни ҳаётга татбиқ этишнинг моҳияти ва аҳамияти, бажарилиши лозим бўлган долзарб вазибалар қаторида тижорат банклари билан бирга, иқтисодиётимизнинг реал сектори корхоналарида ҳисоб-китоб ишларини юритиш ва молиявий ҳисоботларни тузишда янгича ёндашувларни шакллантириш ҳамда замонавий технологиялар ва услубларнинг жорий қилиниши, молия-банк ҳамда реал сектор ахбороти савияси ва сифатини ошириш, акциядорлик жамиятлари фаолиятининг очиклигини ошириш, улар томонидан халқаро стандартлар асосида аудит ва молиявий ҳисобот ахборотини нашр қилиш, етакчи халқаро рейтинг талабларидан кенг қўламда фойдаланишни таъминлаш вазибалари аниқ белгилаб берилди. Ушбу вазибаларни ҳал этишда қуйидагиларга эътиборни қаратиш лозим:

биринчидан, молиявий ҳисоботлар ва бухгалтерия ҳисобини молиявий ҳисоботларнинг янги халқаро андозалари тавсияларини инобатга олган ҳолда янада такомиллаштириш;

иккинчидан, молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари талабларидан келиб чиқиб, тижорат банклари ва реал секторнинг ҳисобварақлар режасини такомиллаштириш;

¹Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда иқтисодий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим вазифаларни амалга оширишга бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси.

учинчидан, тижорат молия-банк фаолиятининг асосий кўрсаткичларини, жумладан, йиллик молиявий ҳисоботларини оммавий ахборот воситалари ва интернет-сайтларида мунтазам эълон қилиб бориш.

Фармон² билан корпоратив бошқарув тизимини тубдан такомиллаштириш бўйича чора-тадбирлар дастури тасдиқланганини алоҳида қайд этиш керак. Унда халқаро тажрибани чуқур ўрганиш асосида корпоратив бошқарувнинг замонавий услубларини татбиқ этиш, акциядорлик жамиятларига хорижий инвестицияларни жалб қилиш мақсадида қулай шароитларни яратиш, бундай жамиятлар фаолиятининг очиқлиги ва шаффофлигини ошириш, ҳисоб ва ҳисоботларнинг халқаро стандартларини кўллаш, акциядорлик жамиятлари фаолиятида давлат органлари, акциядорлар ва менежментлар ўртасидаги ваколат ва вазифаларни бир-биридан аниқ ажратиш, акциядорлик жамиятлари фаолияти устидан назоратни ва стратегик бошқарувни таъминлашда акциядорлар, шу жумладан, миноритар акциядорларнинг ролини кўтариш, корпоратив бошқарув соҳасида замонавий ахборот технологияларини жорий этиш, кимматли қоғозлар бозори, айниқса иккиламчи бозорни янада ривожлантириш ва унинг ахборот-техник базасини мустаҳкамлаш, корпоратив бошқарув йўналишида кадрларни тайёрлаш ҳамда уларнинг малакасини ошириш каби асосий йўналишлар бўйича топшириқлар берилган.

Бундай шароитда бухгалтерия ҳисоби амалиётининг истиқболли йўналишларидан бири, унинг муҳим таркибий қисми ҳисобланган бошқарув ҳисобининг аҳамияти бекиёс даражада ортиб боради. Бинобарин, бошқарувда ҳисоби корхона фаолиятини тезкор ва истиқболли бошқаришда асосий ўринлардан бирини эгаллаши, халқаро стандартлар талабларига тўлиқ мувофиқ келиши, харажатлар ва маҳсулот таннархини бошқариш, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш имкониятларини аниқлаши лозим. Бошқарув ҳисоби янгича талқинда тўртга ўзаро узвий боғлиқ бўлган: бюджетлаштириш (бошқарув ҳисоби тизимида режалаштириш), харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, жавобгарлик марказлари бўйича сегментар ҳисоб ва ҳисобот, ички хўжалик бўлинмалари ўртасида трансферт баҳони шакллантириш каби қисмлардан иборат. Унинг мақсади ва ҳаракат доираси молиявий ҳисобдан кенгрок бўлиб, нафақат хўжалик жараёнларини олдиндан ташхислаб беришни, балки жорий ва истиқболга мўлжалланган режалаштириш, бошқарув ҳамда инвестиция қарорлари дастурини ишлаб чиқишни, ишлаб чиқариш ва молиявий натижалар ҳисобини юритишни ҳам қамраб олади.

«Амалий бошқарув ҳисоби» фанининг асосий вазифаси фойдаланувчиларнинг бошқарув ҳисобининг назарий, услубий ва ташкилий асослари, маҳсулот таннархини калькуляциялаш усуллари, корхона фаолиятида трансферт баҳоларини шакллантириш тартиби тўғрисида атрофлича билимга эга бўлишларига кўмаклашидир.

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги ПФ-4720-сонли «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони. Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 17-сон, 204-модда

Ушбу ўқув қўлланмада «Амалий бошқарув ҳисоби» фанининг предмети ва методи, унинг молиявий ҳисоб билан ўзаро боғлиқлиги, харажатларнинг туркумланиши ва ҳисоби, калькуляциялашнинг тамойиллари, объекти ва усуллари, бюджетлаштириш ва харажатларни назорат қилиш, трансферт баҳони ўрнатиш усуллари очиб берилган. Қўлланмада амалий бошқарув ҳисобини халқаро амалиётда таркиб топган тажрибаси ва ундан мустақил республикамиз корхоналарида бошқарув ҳисобининг янги тартибини жорий этишда фойдаланиш мақсадга мувофиқлиги ёритилган. Бундан ташқари, китобда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарорлар қабул қилишда бошқарув самарадорлигини баҳолаш, автоном ва интеграциялашган тизимлар асосида бошқарув ҳисобини ташкил этиш ҳамда уларни автоматлаштириш каби масалаларга илк бора эътибор қаратилган. Ҳар бир бобнинг якунида китобхонларнинг мавзу бўйича олган билимларини янада мустаҳкамлаш мақсадида тест топшириқлари ва назорат саволлари келтирилган. Шу билан бирга, дарсликнинг охирида берилган таянч сўз ва иборалар, илмий-амалий иловалар унинг аҳамиятини оширишга хизмат қилади деган фикрдамиз.

Муаллифлар

1-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ ЖАРАЁНИНИНГ МАЗМУНИ ВА КОНЦЕПЦИЯСИ

1.1. Амалий бошқарув ҳисоби фанининг предмети ва методи

Республикамизда кенг қўламли ислохотлар ва модернизациялаш жараёнини давом эттиришда хўжалик субъектлари фаолиятининг барча жараёнларида иқтисодий ахборотларга нисбатан ҳаққонийлик, ўз вақтидалик, ҳолислик ва аниқлик каби талаблар қўйилади. Ҳозирги пайтда олинган иқтисодий ахборотлар ички ва ташқи фойдаланувчилар талабини тўлиқ қондириши ҳамда энг кам миқдорда меҳнат ва вақт сарф қилган ҳолда шакллантирилиши лозим. Шунингдек, иқтисодий ахборотлар корхона фаолиятини бюджетлаштириш, истиқболни белгилаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини тўғри ташкил этиш бўйича самарали бошқарув қарори қабул қилишда зарурий асос бўлиб хизмат қилиши керак. Бу каби масалалар республикамизда «Амалий бошқарув ҳисоби» фанини юзага келтириш ва уни ривожлантириш йўналишларини белгилашга асос бўлиб хизмат қилади.

«Амалий бошқарув ҳисоби» фанининг предмети харажатлар ва маҳсулот таннархи калькуляцияси, жавобгарлик марказлари бўйича бошқарув ҳисобини ташкил этиш, бюджетлаштириш, истиқболда субъект тараққиётини белгилловчи лойиҳалар таҳлили, сегментлар бўйича ҳисобот тузиш, самарали трансферт баҳоларини шакллантиришнинг назарий-услубий ҳамда ташкилий асосларини ёритиш ҳисобланади.

Иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда фирма ва компаниялар бухгалтерия ҳисоби соҳасидаги иш вақтларининг деярли 90 фоизини бошқарув ҳисобини ташкил этиш ва юритишга сарфлайдилар. Бу эса ўз навбатида бошқарув ҳисоби билан юқори малакали мутахассислар шугулланишини талаб этади.

Амалий бошқарув ҳисоби қуйидагиларда ўз ифодасини топади:

биринчидан, бозор муносабатлари зарурати билан пайдо бўлган корхона ва унинг турли бўғинларидаги таркибий тузилмаларининг фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун харажатлар ва даромадлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этувчи;

иккинчидан, корхона ҳисоб сиёсатига мувофиқ юритиладиган, таркибига корхона молиявий-хўжалик фаолиятини бюджетлаштириш, инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилиш, харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини калькуляция қилишнинг илғор усулларини қўллаш, жавобгарлик марказлари бўйича сегментар ҳисобот тузиш, ички хўжалик бўлиналари ўртасидаги муомалаларда фойдаланиладиган трансферт баҳоларни шакллантириш;

учинчидан, эволюцион йўл билан ривожланиб боровчи ички хўжалик ҳисобининг синтетик тизими, бир нечта иқтисодий фанлар мажмуасида тутилган комплекс фандир.

Корхоналарда бошқарув ҳисобини самарали юритиш дастлабки ва йиғма ҳужжатларни айланиш тезкорлиги, қабул қилинган ички ҳисобот шакллари, уларнинг тузиш даврийлиги ҳамда тақдим қилиш муддатлари, ахборотлар тизимини такомиллаштиришга мослиги таъсир қилади.

Амалий бошқарув ҳисобида ҳужжатлаштириш ва инвентаризация, баҳолаш ва калькуляция, счёглар ва иккиёклама ёзув, балансда умумлаштириш ва ҳисобот каби молиявий ҳисоб усулларининг барча элементларидан фойдаланилади. Бундан ташқари, унда иқтисодий таҳлил, иқтисодий-математик ва статистик усуллар ҳам кенг қўлланилади.

Амалий бошқарув ҳисобида анъанавий бухгалтерия ҳисоби, оператив-техник ва статистика ҳисоби ҳамда иқтисодий таҳлилнинг кўпгина унсурларидан фойдаланади.

Амалий бошқарув ҳисобини ташкил этилиши ва ўз вақтида юритилиши оқилона бошқарув қарорларини ўз вақтида қабул қилиниши, корхона фаолиятини режалаштириш, таҳлил ва назорат қилиш имконини бериб, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширади.

Одатда, корхоналарда амалий бошқарув ҳисоби куйидаги фаолият турлари бўйича юритилади:

- таъминот-тайёрлов фаолияти;
- ишлаб чиқариш фаолияти;
- молия-тижорат фаолияти;
- ташкилий фаолият.

Корхоналарда таъминот-тайёрлов фаолияти такрор ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш ва унинг узлуксизлигини таъминлашга хизмат қилади. Шу сабабли, мазкур соҳада дастлабки бошқарув ахборотлари йиғилади ва қайта ишланади.

Амалий бошқарув ҳисоби ахборотларни шакллантиришда ишлаб чиқариш фаолияти муҳим ўрин тутди. Унда ишлаб чиқариш харажатлари таркиби, ўзгариши, уларни жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобини ташкил қилиш, шунингдек, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини юритиш, сарфланган харажатлар бўйича четланишларни ҳисобга олиш амалга оширилади.

Молия-тижорат фаолиятида эса корхона иқтисодий бўлинмалари (сегментлари) бўйича сотиш, маъмурий харажатлар бюджети тузилади ва уларнинг бажарилиши назорат қилинади.

Ташкилий фаолият бўйича амалий бошқарув ҳисобини ташкил қилиш алоҳида бўлинмалар менежерлари зиммасига харажатлар ҳажми, уларнинг самарадорлиги тўғрисидаги ахборотларни шакллантириш вазифасини юклайди. Бунда ишлаб чиқариш зарарсизлиги нуқтасининг дастлабки ҳисоб-китоблари амалга оширилади, ўзгарувчан, доимий харажатлар ва фойда ўртасидаги алоқадорлик таҳлил қилинади.

Амалий бошқарув ҳисоби фақатгина харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархи калькуляцияси билан шугулланибгина қолмасдан, балки корхона раҳбарига жорий ва истiqболли бошқарув қарорлари қабул қилишда

кўмаклашиши зарур. Бугунги кунда республикамиз иқтисодиётида амалий бошқарув ҳисобининг назарий-услубий асосларини ишлаш зарурати қуйидаги омиллар мавжудлиги билан изоҳланади:

– ривожланган мамлакатлар тажрибасига мувофиқ, бухгалтерия ҳисобини молиявий ва бошқарув ҳисобига бўлиниши;

– бухгалтерия ҳисобида маҳсулотлар таннархини ҳисоблаш, ҳақиқий харажатлардан четланишларни бошқаришда «Стандарт-кост» ҳисоб тизимининг пайдо бўлиши;

– харажатларни доимий ва ўзгарувчан турларга ажратилиши, натижада корхоналарда ишлаб чиқариш қувватларидан тўлиқ фойдаланиш, харажатларни самарали тақсимлаш мақсадида таннархни калькуляция қилишнинг «Директ-костинг» каби замонавий тизимларини ривожлантириш заруратини юзага келиши;

– корхоналар амалиётига «зарарсизлик нуктаси», «маржинал даромад», «ишлаб чиқариш дастаги» ва бошқа янги иқтисодий атамаларнинг кириб келиши ҳамда уларни ҳўжалик юритувчи субъектларда харажатлар, ишлаб чиқариш ҳажми ва молиявий натижалар ўртасидаги узвий алоқадорликни таъминлашга йўналтириш зарурати;

– корхоналар ҳисоб тизими олдига моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни режалаштириш, ишлаб чиқариш захираларини стратегик бошқариш, уларга мос трансферт баҳоларни шакллантириш, харажатлар ва даромадлар ҳисобининг самарали моделини яратиш каби вазифаларни кўйилиши;

– бухгалтерия ҳисобида янги компьютер технологиялари, ахборот дастурларининг кенг жорий этилиши, шунингдек, бошқарув ҳисобини автоматлаштириш асосларини ишлаб чиқиш муаммосининг мавжудлиги ва ҳ.к.

Амалий бошқарув ҳисоби корхонанинг ички вазифаларини ҳал қилишга мўлжалланган бўлиб, бу унинг “ноу-хау” сидир.

Ҳўжалик юритувчи субъектларда амалий бошқарув ҳисобининг муҳим вазифалари қуйидагилардан иборат:

– корхонанинг ишлаб чиқариш фаолиятини ривожлантириш борасида истиқболли бошқарув қарорлари қабул қилиш учун зарур ахборотлар манбасини шакллантириш ва раҳбарларни улар билан таъминлаш;

– корхона молиявий-ҳўжалик фаолиятини тезкор бошқаришда менежерларга ишончли, юқори самарадор ахборотларни ўз вақтида етказиб бериш;

– маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг ишлаб чиқариш таннархини тўғри аниқлаш, белгиланган меъёрлардан четланишлар ва уларнинг юзага келиш сабабларини кўрсатиб бериш ва ҳ.к.

Бошқарув ҳисоби ахборотлари корхонанинг тезкор ва стратегик вазифаларини амалга оширишга кўмаклашади.

Тезкор вазифаларга қуйидагилар киритилади:

– ички ва ташқи омилларни ҳисобга олган ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариш тузилмасини аниқлаш;

- ишлаб чиқариш зарарсизлик нуқтасини топиш;
- маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар турлари, уларни сотишнинг мувофиқ ҳажмини режалаштириш;

- кўшимча буюртмаларни қабул қилиш ёки рад этиш;
- баҳоларни шакллантириш бўйича қарорлар қабул қилиш.

Стратегик вазифалар узоқ муддатга мўлжалланган бўлиб, қуйидагилардан иборат:

- узоқ муддатли капитал қўйилмаларни жалб қилиш;
- бизнес таркибини ўзгартириш;
- маҳсулотларнинг янги турларини ўзлаштириш.

Бозор муносабатлари шароитида бошқарув ҳисоби ўз вазифалари орқали корхона ички фаолияти, унинг стратегияси ва тактикаси билан бошқарувнинг асосий ахборот пойдевори сифатида намоён бўлади.

Амалий бошқарув ҳисобининг стратегияси истиқболда корхона тараққиётини белгиловчи лойиҳалар тахлили, истиқболни белгилаш, бюджетлаштириш, жавобгарлик марказлари бўйича сегментар ҳисоботини тузиш, оқилона трансферт баҳоларини ўрнатиш ва бошқарув қарорларини мувофиқлаштириш тизимини ифодалайди. Амалий бошқарув ҳисобининг тактикаси эса жорий даврда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, харажатлар ва маҳсулот таннархи калькуляцияси бўйича ҳисоб юритиш, далиллаш, қабул қилинган қарорларни тахлил ва назорат қилиш, шунингдек, уларнинг ижроси учун жавобгарлик кабилардан иборат.

1.2. Амалий бошқарув ҳисобининг тарихий шаклланиши

Бухгалтерия ҳисоби барча фан ва санъатлардан юқори туради, чунки ҳамма унга эҳтиёж сезади, у эса ҳеч кимга нисбатан эҳтиёж сезмайди. Бухгалтерия ҳисобисиз дунё бошқарувсиз қолган, одамлар эса бир-бирларини тушуна олмаган бўлар эдилар.

Барталомео де Салазано

Республикамизда амалий бошқарув ҳисобини алоҳида фан сифатида ривожлантириш йўналишларини белгилаш унинг тарихий шаклланиш жараёнини ўрганиш заруратини юзага келтиради.

Амалий бошқарув ҳисоби дастлаб бошқарув ҳисоби бўлиб, бухгалтерия ҳисобининг таркибида мустақил фан сифатида расман 1972 йилда тан олинди. Бу пайтда бухгалтерларнинг Америка ассоциацияси томонидан бошқарув ҳисоби бўйича битирувчиларга бухгалтер-тахлилчи малакасини берадиган дипломли дастури ишлаб чиқилган эди.

Бинобарин, мустақил ўқув фани сифатида бошқарув ҳисоби олий ўқув юртларининг ўқув режасига киритилган эди. Унинг пайдо бўлиши ҳамда

шаклланиши калькуляция ва ишлаб чиқариш ҳисобларининг ривожланиши билан боғлиқ.

Калькуляция ҳисоби хўжалик ҳисоби пайдо бўлиши билан бир вақтнинг ўзида келиб чиққан ва товар алмашув муомалалари натижаси бўлиб ҳисобланган. “Калькуляция” сўзи латин тилидан олинган бўлиб, сўзма-сўз таржимада «calcul» – тошча, яъни “тошчалар билан санаш” маъносини англатади. Иккиёклама ёзувнинг пайдо бўлиши калькуляция ҳисобининг ривожланишини янада юқорироқ поғонага кўтарди. Корхонанинг умумий бухгалтерияси таркибида калькуляция ҳисобининг ажратиб кўрсатилиши эса бухгалтерия ҳисобини ўнада такомиллаштириш имконини берди.

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида бухгалтерия ҳисобини халқаро ҳисоб тизими асосида такомиллаштириш, жумладан ахборотларни ўз вақтида фойдаланувчиларга етказиш, тижорат сирини сақланишини таъминлаш, корхона бухгалтериясини икки мустақил қисм: молиявий ва калькуляция ҳисобига бўлинишини шарт қилиб қўйди.

Бу тарзда бухгалтериянинг мустақил қисмларга бўлиниши молиявий ҳисобни марказлаштириш ва калькуляция ҳисобини эса номарказлаштиришга сабаб бўлди. Натижада, калькуляция ҳисоби ўз вазифаларига эга бўла бошлади ва бошқарув жараёнини тезкор-тахлилий ахборот билан таъминлаш, корхона бўлинмалари харажатлари ва даромадларини назорат қилиш имкониятини яратди. Ушбу омиллар харажатлар меъёрлари, маҳсулотнинг норматив калькуляциясини ишлаб чиқиш, ҳақиқий харажатларнинг меъёрий харажатларга мувофиқлигини тезкор назорат қилиш, мавжуд четланишларни аниқлаш ва бартараф қилишга имкон туғдирди ҳамда таннархнинг шаклланиш жараёнини бошқаришнинг четланишлар бўйича бошқарув усули юзага келди.

XX асрнинг 40-йиллари охирида АҚШ ва Ғарбий Европанинг айрим мамлакатларида “ишлаб чиқариш ҳисоби” атамаси аста-секин “бошқарув ҳисоби” атамасига алмашина бошлади. Бу даврда бухгалтерия ҳисоби бошқарув сиёсатини шаклланиши ва амалга оширилишида фаол иштирок эта бошлади, бухгалтерлар эса тахминлаш, режалаштириш, бошқарув қарорлари қабул қилиш ва корхона бошқарув хизматларини ахборот билан таъминлаш устидан назорат ўрнатиш соҳасида фаолият юрита бошладилар.

Ўзбекистон корхоналарида кўпгина бухгалтерлар аънавий бухгалтерия ҳисоби билан шугулланадилар. Кўпгина корхоналарда бошқарув ҳисоби олиб борилмайди ёки бу ҳисоб жуда суёт ривожланган. Унинг кўпгина унсурлари бизнинг аънавий бухгалтерия ва оператив ҳисобимизга, иқтисодий таҳлилимиз таркибига киради. Шу билан бирга, Ўзбекистон ҳисоб амалиёти ҳали маркетинг имкониятларидан фойдаланган эмас, унда ҳақиқий харажатларнинг тахминийлардан огишишларини, маҳсулотни сотишнинг зарарсизлик нуктасини аниқлаш, бюджетлаштириш, трансферт баҳони шакллантириш, ички ҳисоб ва аудитнинг методикаси каби катта имкониятлардан фойдаланилмапти.

Мутахассисларнинг ҳисоб-китобларига кўра, иқтисодий жиҳатдан ривожланган мамлакатларда фирма ва компаниялар бухгалтерия ҳисоби соҳасида иш вақтининг асосий қисмини бошқарув ҳисобини тиклаш ва юрғазишга ҳаражат қиладилар, айни вақтда, анъанавий молиявий ҳисобга фақат қолган қисмигина кетади. Республикамиз корхоналарида эса бу нисбатнинг, афсуски, мутлақо аксини кўрамиз. Бунга сабаб, бошқарув ҳисобининг Ўзбекистондаги мавжуд қонуний ва меъёрий ҳужжатларда ўз аксини топмаганидир. Масалан, “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги қонунда фақат бухгалтерия ҳисобига аниқлик киритилган, унда на молиявий ва бошқарув ҳисоби тўғрисида ҳеч нарса дейилмаган. Маълумки, у ёки бу ҳодиса моҳиятини тушуниш учун дастлаб унинг тарихан тикланиш ва ривожланиш, шунингдек, сабаб-оқибат муносабатларини аниқлаш зарур.

Бошқарув ҳисобининг тикланиши ва шаклланишини калькуляцион ва ишлаб чиқариш ҳисобларини ривожланиши тарихидан ажралган ҳолда тасаввур этиш кийин.

Бошқарув ҳисоби тикланиши ва ривожланиши йўлида мавжуд бухгалтерия базасида икки мустақил счётлар режаси – молиявий ва бошқарув ҳисобини қўллаш амалий қадам бўлиб қолди. Бундай бўлиниш сезиларли тарзда Европа мамлакатларининг ягона миллий режалари шаклланишига таъсир қила бошлади. Гап шундаки, иккинчи жаҳон урушига қадар Европа мамлакатларида (Франция, Германия ва х.к.) бухгалтерия ҳисоби ягона ҳисоб режаси бўйича олиб борилди. Иккинчи жаҳон урушидан кейин эса Европа иқтисодий ҳаётида АҚШ капитали ҳал қилувчи аҳамият касб этди, шу билан бирга бухгалтерия ҳисобининг шаклланишига инглиз-америка ёндашувчи бўлди. Чунки бошқарув ҳисобида тахминлаш ва режалаштириш функциялари таркибий функциялардан бўлиб қолди, уларнинг ягона бухгалтерияда қўлланиши эса корхонанинг тижорат сирлари бузилишига олиб келди. Шу сабабдан Европа миллий ҳисоб режаларининг бундан кейинги ривожланиши уларнинг молиявий ҳисобот тузиш имкониятига мувофиқлашуви йўлидан борди ва кўпчилик ҳолларда молиявий ҳисоб доиралари билан чегаралана юшлади.

1.3. Амалий бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисоби ўртасидаги боғлиқлик

Амалий бошқарув ҳисобининг моҳиятини чуқурроқ англаш у билан ишлаб чиқариш ҳисоби орасидаги боғланиш ва фаркли жиҳатларни ажратишга бевосита боғлиқ.

Ишлаб чиқариш ҳисоби – ишлаб чиқариш ҳаражатлари ва корхона даромадини бошқариш ва ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш имкониятларини аниқлашда намоён бўлади. У корхонада маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотиш билан боғлиқ барча масалаларни батафсил акс эттириши лозим.

Амалий бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисоби ўртасидаги ўзаро боғлиқликни жадвалда куйидагича ифодалаш мумкин (1-жадвал).

**Корхонада ички хўжалик ҳисобининг турлари
ва улар ўртасидаги алоқадорлик**

Т/р	Кўрсаткичлар	Амалий бошқарув ҳисоби	Ишлаб чиқариш ҳисоби	Харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархи калькуляцияси
1.	Режалаштириш (бюджетлаштириш)	+	+	-
2.	Тахминлаш (прогностика)	+	+	-
3.	Ички (сегментар) ҳисоб ва ҳисобот	+	-	-
4.	Харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш	+	+	+
5.	Трансферт баҳони шакллантириш	+	-	-
6.	Истиқболни белгилаш	+	-	-

Жадвалдан кўриниб турибдики, амалий бошқарув ҳисоби ишлаб чиқариш ҳисобидан кенгрок бўлиб, ўз ичига ички (сегментар) ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш ҳамда истиқболни белгилаш каби ҳисобнинг янги йўналишларини қамраб олади.

Замонавий ишлаб чиқариш ҳисоби эса юқоридагилардан ташқари қуйидаги кўрсаткичларни ҳам ўзида акс эттиради:

- харажатлар ва даромадларнинг турлари;
- жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар ва даромадлар ҳисоби;
- харажатлар ва даромадларни ҳисобдан чиқариш ҳисоби.

1.4. Молиявий ва бошқарув ҳисобининг ўзаро боғлиқлиги

Корхоналарда бухгалтерия ҳисобини истиқболли ривожлантириш молиявий ва бошқарув ҳисоби каби унинг муҳим таркибий қисмлари ўртасидаги алоқадорликни ўрганишни тақозо этади.

Молиявий ва бошқарув ҳисоби ўртасида кўпгина умумийликлар мавжуд, чунки уларнинг иккаласи ҳам корхона ҳисоб тизими ахборотидан фойдаланади.

Молиявий ҳисобнинг қабул қилинган тамойиллари бошқарув ҳисобида ҳам амал қилиши мумкин, чунки корхона раҳбарлари ўз фаолиятларида мутлақо текширилмаган тахминлар ва фикрларга таяниб иш қилишлари мумкин эмас. Бундан ташқари, ҳар иккала кичик тизим ахборотидан зарурий бошқарув қарорлари қабул қилиш учун фойдаланилади.

Молиявий ва бошқарув ҳисоби ўртасидаги мавжуд тафовутларни қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Ҳисобнинг мақсади. Молиявий ҳисобнинг мақсади корxonанинг мулкӣ ва молиявий ҳолатини баҳолаш, активлар ва пассивларнинг ҳолати

тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш, даврий ва йиллик бухгалтерия ҳисоботини тузишдан иборат. Бу маълумотлар маъмуриятнинг ўзи учун ҳам, ташқи фойдаланувчилар учун ҳам мўлжалланган бўлади. Ташқи фойдаланувчилар, инвестор ва кредиторлар корхонанинг молиявий аҳволи, унинг тўлов қобилияти, кредитга лаёқати, мазкур корхонага берилган инвестицияларнинг рентабеллик даражаси кабиларга баҳо беришда айнан шу маълумотларнинг аниқ белгиланган талаблар ва стандартларга мувофиқ равишда олиб борилганига эътибор берадилар.

Бошқарув ҳисобининг асосий мақсади эса корхона раҳбариятини оқилона бошқарув қарорлари қабул қилиш учун харажатлар ва молиявий натижалар тўғрисидаги ишончли ахборотлар билан таъминлашдир.

2. Ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш. Молиявий ҳисобда ҳисоб сиёсати уни юритиш қодалари, молиявий ҳисоботни тузиш ва тақдим қилиш тартибини ифодалайди.

Бошқарув ҳисоби ҳисоб сиёсатида асосан корхона фаолиятини бюджетлаштириш, тахминлаш, таннарх ҳисоблаш, трансферт баҳони шакллантириш, сегментар ҳисобот тузиш масалалари ўз ифодасини топади.

3. Ахборотларни бухгалтерия ҳисоби счётлари тизимида акс эттириш. Молиявий ҳисоб счётлари тизими корхона моддий, меҳнат ва молиявий ресурслари ҳолати ҳамда ҳаракати тўғрисидаги барча маълумотларни умумлаштиради. Ушбу счётлар тизими Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молия-хўжалик фаолиятини счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га номли миллий стандартига асосланади. Ушбу счётлар режасининг янги таҳрири Ўзбекистон Республикаси молия вазирлигининг 2002 йил 9 сентябрдаги 103-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 23 октябрда 1181-сон билан рўйхатга олинган.

Бошқарув ҳисоби счётлар режаси эса корхона ва унинг бўлинмалари фаолияти тўғрисида стратегик бошқарув қарорлари қабул қилиш, бюджетлаштириш, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини ташкил этиш, “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” тизими бўйича молиявий натижаларни аниқлашни назарда тутди. Мазкур счётлар режасини амалиётга жорий этиш икки разрядли бухгалтерия ҳисоби счётлари тизимидан тўрт разрядли тизимга ўтиш заруратини келтириб чиқаради:

а) баланс счётлари, яъни баланс тузишда иштирок этувчи счётлар;

б) операцион, “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” тизими бўйича молиявий натижаларни аниқлашда қўлланиладиган ва бошқарув бухгалтериясида фойдаланиладиган счётлар.

Ҳозирги кунда жаҳон амалиётида бошқарув ҳисоби счётлар режасининг Германия ва Россияда муваффақиятли қўлланилаётган тизимлари амал қилмоқда.

4. Ахборотдан фойдаланувчилар. Молиявий ҳисобни ташқи ҳисоб деб ҳам атайдилар. Унинг натижалари чоп этиб борилади, бироқ, молиявий

хисоботлар нафақат молиявий ахборотларни, шунингдек, корхоналар фаолиятидаги муваффақиятларни, уларнинг янги махсулотларини намойиш этувчи реклама тусидаги ахборотларни ҳам ўз ичига олади. Молиявий ҳисоб ахборотларидан фойдаланувчилар, асосан корхонадан ташқарида бўладилар. Ушбу ахборот корхона раҳбарияти, давлат органлари, кредиторлар, акционерлар, инвесторлар (ички ва ташқи фойдаланувчилар) учун зарур. Бошқарув ҳисобини, бинобарин, ички ҳисоб деб аташ мумкин. Унинг натижаларидан корхона бошқаруви ходимлари, таъсисчилар ва кузатув кенгаши аъзолари фойдаланадилар.

5. Ахборотни тақдим этиш шакллари. Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунининг 16-моддасига мувофиқ, молиявий ҳисобот бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисидаги, асосий воситалар ҳаракати тўғрисидаги, пул оқимлари тўғрисидаги, хусусий капитал тўғрисидаги ҳисобот шакллари, шунингдек, изоҳлар, ҳисоб-китоблар ва тушунтиришлардан иборат. Молиявий ҳисобот шакллари Молия вазирлиги томонидан 2002 йил 27 декабрдаги 140-сонли буйруқ билан тасдиқланган, Адлия вазирлиги томонидан 2003 йил 24 январда 1209-рақам билан рўйхатга олинган «Молиявий ҳисобот шаклларини тўлдириш бўйича Қоидалар» бўйича тақдим этилади. Шунингдек, корхоналар солиқлар, ижтимоий таъминот ва суғурта, меҳнат биржаларига ўрнатилган тартибда ҳисобот топширадилар.

Бошқарув ҳисоби ахборотлари эса фойдаланувчиларга эркин шаклда тақдим этилади.

6. Ҳисобни юритиш мажбурияти. Молиявий ҳисоб расмий ҳисоб бўлиб, барча корхоналар учун уни юритиш мажбурийдир. Молиявий ҳисобот ҳужжатлари солиқ идоралари ва бошқа тегишли жойларга тақдим этилади, улар аудиторларнинг текширув объекти ҳисобланиб, чоп этилиши шартдир.

Бошқарув ҳисобини олиб бориш корхона раҳбарияти талабларига мувофиқ амалга оширилади.

7. Ҳисобни ташкил этиш қоидалари. Молиявий ҳисобда молиявий ҳисобот ахборотлари аниқ тамойил ва қоидаларга мувофиқ шаклланиши ҳамда ақс эттирилиши шарт, улар асосида маълумотлар қайд қилинади, баҳоланади ва тегишли счётларда расмийлаштирилади. Ушбу тамойил ва қоидалар «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонуни ҳамда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида белгилаб қўйилади.

Бошқарув ҳисобини юритиш тартиб-қоидалари корхонанинг стратегик ва тактик мақсадларидан, хусусиятларидан келиб чиқиб ишлаб чиқилади. Бу ҳисоб турида маълумотларнинг бошқарув қарорларини қабул қилиш учун аҳамиятлилик даражасига эътибор берилади.

8. Ҳисоб тамойиллари. Молиявий ҳисоб умумий тамойилларга таянади, булар бухгалтерия ҳисобини иккиёқлама ёзув усулида юритиш, аниқлик, мазмуннинг шаклдан устунлиги, кўрсаткичларнинг қиёсланувчанлиги, молиявий ҳисоботнинг бетарафлиги ва ҳ.к. Бу

тамоийилларга корхона ходимлари билан бир қаторда давлат идоралари вакиллари ҳам амал қиладилар.

Бошқарув ҳисобининг асосий тамойиллари эса ҳисобни иккиёклама ёзув усулида юритиш, узлуксизлик, аниқлик, ҳисоблаш, эҳтиёткорлик, кўрсаткичларнинг қиёсланувчанлиги ва ҳ.к. ҳисобланади.

9. Ҳисобнинг асосий объектлари. Молиявий ҳисоботларда корхона одатда ягона, яхлит деб таърифланади. Кўп тармоқли фаолият олиб борувчи йирик корхоналар ҳар бир соҳа бўйича яъни корхонанинг йирик сегментлари бўйича харажат ва даромадларни умумлаштирилган молиявий ҳисоботда акс эттириши шарт.

Бошқарув ҳисоби, одатда корхонанинг алоҳида бўлинмалари: бўлимлар, цехлар, участкалар, иш жойлари фаолияти тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олади.

10. Ҳисобнинг асосий тузилмаси. Молиявий ҳисоб куйидаги асосий тенгликка мувофиқ шаклланади:

Активлар = Ўз маблағлари манбалари + Мажбуриятлар

$$(A = E + L)$$

Бошқарув ҳисоби ахбороти тузилмаси ва таркиби унинг фойдаланувчиларини эҳтиёжларига боғлиқ. Бошқарув ҳисобининг ҳар қандай тузилмаси энг аввало харажатлар, даромадлар ва активлар каби категорияларга таянади. Бу тузилмаларни қўллашда асосий мезон зарур ахборотнинг фойдалилигидир.

11. Ахборотнинг ошкоралик даражаси. Молиявий ҳисоб ахборотлари унинг фойдаланувчилари учун очик ҳисобланади. Жумладан, Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунининг 19-моддасига кўра, мазкур ахборотлар солиқ органларига, таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулкдорларга, давлат статистика органларига, қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа органларга тақдим қилинади.

Бошқарув ҳисоби ахборотлари кўпроқ махфийлик хусусиятига эга бўлиб, улардан корхона менежерлари, таъсисчилар ва кузатув кенгаши аъзолари бошқарув қарорлари қабул қилишда фойдаланадилар. Ушбу ахборотлар корхонанинг тижорат сирини ҳисобланади. Улар ҳисоботдан ташқи фойдаланувчиларга берилмайди.

12. Ахборотни акс эттириш усуллари ва йўллари. Молиявий ҳисоб қийматда шаклланадиган ахборотни ўз ичига олади. Корхонанинг молиявий ҳисоботи бош дафтардаги барча счётлар бўйича якуний қолдиқларни ўз ичига олади. Молиявий ҳисобда ҳўжалик жараёнлари бухгалтерия ҳисобининг ҳужжатлаштириш ва инвентаризация, баҳолаш ва калькуляция, счётлар тизими ва иккиёклама ёзув, бухгалтерия баланси ва ҳисобот ва ҳ.к. усулларида ифода этилади. Унда молиявий ҳисобот маълумотлари албатта пул бирлиги кўринишида акс эттирилиши зарур. Молиявий ҳисобот маълумотлари бош дафтарнинг якуний ёзувларига мос келади.

Бошқарув ҳисобида хўжалик муомалаларини акс эттиришда иккиёклама ёзув усулига асосланиш шарт эмас. Мазкур ҳисоб турида маълумотлар ҳар қандай ўлчов бирлигида ҳисобланиши мумкин. Шунингдек, унда молиявий ҳисобот шакллари ахборотларининг Бош китоб маълумотлари билан мос келиши ва таққосланиши шарт эмас.

Бошқарув ахборотини қайд этиш ва акс эттиришда эса молиявий ҳисоб усуллари билан биргаликда эконометрика, статистика, иктисодий таҳлил усулларида ҳам фойдаланилади.

13. Ахборотларни ўлчаш. Хўжалик жараёнларини умумлаштириш учун молиявий ҳисобда фақат қиймат ўлчови қўлланилади ва сўмларда ифода этилади.

Бошқарув ҳисобида эса ҳисоб ўлчовларининг моддий, меҳнат ва қиймат каби барча турларидан фойдаланилади.

14. Ҳисобот тузишнинг даврийлиги. Молиявий ҳисобот қатъий белгиланган муддатларда тузилади ҳамда тақдим этилади.

Бошқарув ҳисобида ҳисобот ҳар куни, ҳар ҳафта ва ҳ.к. муддатларда тузилиши мумкин. Ҳисоботларни тақдим этиш муддати корхона раҳбарияти томонидан белгиланади. Муҳими, ҳисобот истеъмолчиларга фойдали бўлиши ва ўз вақтида тақдим этилиши лозим.

15. Ахборотнинг содир бўлиш вақти. Молиявий ҳисоб корxonанинг молиявий тарихини акс эттиради. Унда хўжалик муомалалари уларнинг содир бўлганлигини тасдиқловчи ҳужжатлар орқали қайд этилади яъни ҳисобнинг бу тури корхона хўжалик фаолиятида аллақачон содир бўлган муомалаларни тасдиқлайди.

Бошқарув ҳисобининг мақсади эса содир бўлган воқеалар таҳлили асосида истикболга мўлжалланган тавсиялар, бошқарув ва инвестиция қарорлари дастурини ишлаб чиқишдан иборат.

Молиявий ҳисоб хўжалик муомалалари содир бўлгандан сўнг, бошқарув ҳисоби эса воқеа-ҳодисаларни олдиндан ташхислаб бериши зарур. Шу боисдан, бошқарув ҳисобини кўпинча тахминлаш ҳисоби, махфий ҳисоб деб ҳам атайдилар.

16. Ахборотнинг аниқлик ва ишончлилик даражаси. Молиявий ахборот содир бўлган операцияларни акс эттиради, шу боис, у ҳолислик хусусиятига эга ва аудиторлик текширувидан ўтади.

Бошқарув ҳисоби эса кўпроқ бўлажак даврга мўлжалланган истикбол билан иш тутади. Шу боис, бошқарув ҳисобидаги ахборот эҳтимоллик ва субъектив (хусусийлик) тавсифига эга.

17. Харажатлар ва даромадларни гуруҳлаш йўллари. Молиявий ҳисобда харажатлар калькуляция моддалари бўйича, даромадлар эса корхона ва унинг фаолият турлари (сегментлари) бўйича гуруҳланади ва акс эттирилади.

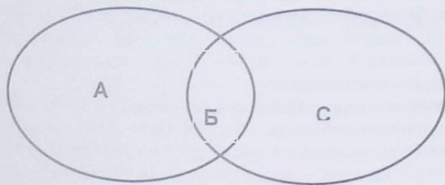
Бошқарув ҳисобида харажатлар харажат моддалари бўйича, даромадлар эса бўлинмалар ва маҳсулот(иш, хизмат)лар турлари бўйича гуруҳланади ва акс эттирилади. Харажат моддаларининг рўйхати тармоқ йўриқномалари

билан белгиланади ҳамда корхонанинг ҳисоб сиёсатида ифодаланади.

Бошқарув ва молиявий ҳисоблар турли муаллифлар томонидан турлича қиёсий талқин қилинади. Ушбу муаммога турли муаллифлар қарашларини умумлаштирилган ҳолда қуйидаги белгиларни таклиф этишни мақсадга мувофиқ деб биламиз. Улар кўп даражада бошқарув ва молиявий ҳисоб ўртасидаги мавжуд тафовутларни ва моҳиятини холироқ акс эттиради.

Бошқарув ҳисобидаги ахборот тузилмаси, таркиби унинг фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларига боғлиқ. Бошқарув ҳисобининг ҳар қандай тизими, энг аввало харажатлар, даромадлар ва активлар каби категорияларга таянади ва асосли қурилмалардан ўзига ёққанини танлаб олади. Бу тузилмаларни қўллашда асосий мезон узатиладиган ахборотнинг фойдалилигидир.

Я.В. Соколов бошқарув ва молиявий ҳисоб ўртасидаги муносабатни ноёб чизмасини таклиф этади. 1-чизма.

A – бошқарув ҳисоби; C – молиявий ҳисоб; B – ҳисоб сиёсати.

1-чизма. Бошқарув ва молиявий ҳисоб ўртасидаги боғлиқлик ва нисбати

Унинг фикрича, C – соҳаси – фақат ташки фойдаланувчилар манфаатлари учун олиб бориладиган ҳисобни ўзида намоён этади. B – соҳаси – бошқарув ҳисобининг ички ва ташки фойдаланувчилар манфаатларини кўзлаб олиб бориладиган қисмидир, A – соҳаси эса – маъмурият талаби асосида шакллантириладиган бошқарув ҳисоби.

Тақдим этилган чизма шуни кўрсатадики, ҳисоб сиёсати бошқарув ва молиявий ҳисоблар ўртасида боғловчи халқа ҳисобланиб, у корхонанинг ички ва ташки фойдаланувчилари манфаатлари йўлида ташкил этилади.

Юқоридагиларни умумлаштирган ҳолда шуни таъкидлаш лозимки, тезкор, статистик ва солиқ ҳисоби билан бир қаторда бухгалтерия ҳисоби корхонанинг умумий ҳисоби тизимига киради ва икки қисмга бўлинади: **молиявий** ва **ишлаб чиқариш**; корхона харажатлари ва даромадлари уларнинг объекти (манбаи) ҳисобланади. Ишлаб чиқариш ҳисобининг таҳлилий (аналитик) ахбороти мутлақо ички бошқарув учун фойдаланилади. Молиявий ҳисобда эса асосан ташкилотнинг тижорат сирини намоён этмайдиган ахборот

тўпланади, шу муносабат билан уни янги ташки фойдаланувчиларга тақдим этадилар.

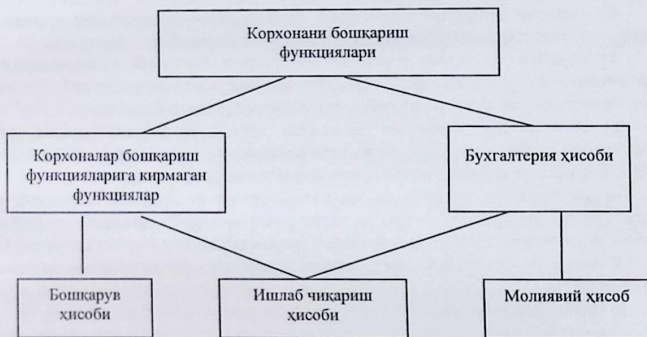
Бошқарув ҳисоби эса фақат ҳисоб амаллари билан чекланмайди, балки бошқарувнинг бошқа функциялари ҳисобига моҳияти жиҳатидан ишлаб чиқиш ҳисобини бошқарув ҳисобига айлантиради.

Бошқарув ва молиявий ҳисоб ўртасидаги ўзаро муносабатларини қуйидаги қўринишда тақдим этиш мумкин.

Бошқарув ҳисоби имкониятини очиш учун бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисоби ўртасидаги ўзаро боғлиқликни кузатиш зарур.

Бошқарув ҳисоби тактикаси қуйидагиларидан иборат: ташкил этиш, ҳисоб, назорат, далиллаш, аввал қабул қилинган қарорларни таҳлил қилиш ва мослаштириш, шунингдек унинг ижроси учун жавобгарлик.

Бошқарув ҳисобининг стратегияси узоқ давр мобайнида корхона тараққиётини белгиловчи таҳлил, тахминлаш, режалаштириш ва бошқарув қарорларини мувофиқлаштириш тизимини ўзида намоён этади.

2-чизма. Бошқарув ва молиявий ҳисобот ўртасидаги боғлиқлик

Ўзбекистон Республикаси “Корxonалар тўғрисида”ги қонунда белгиланганидек: “Корхона ўз фаолиятини мустақил режалаштириш ва ҳомашё ресурслари ва материалларнинг мавжудлиги ҳамда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотга, бажарилаётган ишга, кўрсатилаётган хизматга бўлган талабларни ҳисобга олиб, тараққиёт истикболларини белгилайди”³.

Интеграция жараёнида ҳал қилувчи нукта харажатлар ва даромадларни таққослаш бўлганлиги сабабли бошқарув ҳисоби учун энг муҳими харажатлар

³ Ўзбекистон Республикасининг қонуни. Ўзбекистон Республикасидаги корxonалар тўғрисида Ўзбекистон Республикаси. Қонулар ва фармонлар. – Т.: Ўзбекистон, 1992 йил. 87-бет.

ва даромадларни бошқариш ҳамда даромадларга таъсир қилиш воситаси билан натижалар орқали бошқариш бўлиб қолади.

Тест топшириқлари

1. Иқтисодийни модернизациялаш шароитида корхоналарда бухгалтерия ҳисоби қандай қисмларга бўлинади?

- а) молиявий ҳисоб ва статистик ҳисоб;
- б) бошқарув ҳисоби ва динамик ҳисоб;
- в) молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисоби;
- г) молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисоби;
- д) бошқарув ҳисоби ва солиқ ҳисоби.

2. Амалий бошқарув ҳисоби...

а) корхона ва унинг иқтисодий бўлинмалари фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун харажатлар ва даромадлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этувчи ички хўжалик ҳисобининг синтетик тизимидир;

б) корхона ва унинг иқтисодий бўлинмалари фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилишдир;

в) корхона ва унинг турли бўғинларидаги таркибий тузилмаларнинг фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун мўлжалланган харажат ва даромадлар тўғрисидаги ахборот тизимидир;

г) корхонанинг фаолияти юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун харажатлар ва даромадлар тўғрисидаги ахборотни тақдим этувчи ички хўжалик ҳисобининг тизимидир;

е) корхонанинг мулкӣ ва молиявий аҳволини баҳолаш, активлар ва пасивларнинг ҳолати тўғрисидаги ахборотларни умумлаштириш, даврий ва йиллик бухгалтерия ҳисоботини тузишни амалга оширувчи ҳисоб тизимидир.

3. Амалий бошқарув ҳисобининг мақсади ифодаланган каторни аниқланг?

- а) ташқи фойдаланувчилар учун ахборотларни етказиб бериш;
- б) ички фойдаланувчилар учун ахборотларни шакллантириш;
- в) ташқи ва ички фойдаланувчилар учун ахборотларни йиғиш;
- г) бошқарув ҳисобининг мақсади аниқ эмас;
- е) молиявий ҳисобининг мақсади билан бир хил.

4. «Амалий бошқарув ҳисоби»нинг тамойилларини белгиланг?

- а) ҳолислик ва қиёсланувчанлик;
- б) иккиёклама ёзув ва эҳтиёткорлик;
- в) бошқарув ҳисоби умумий тамойилларга эга эмас
- г) оддийлик ва тезкорлик
- д) тезкорлик ва қиёсланувчанлик.

5. Амалий бошқарув ҳисобининг ахборотлари қандай ўлчанади?

- а) моддий, меҳнат ва қиймат;
- б) моддий;
- в) меҳнат;
- г) қиймат;
- д) меҳнат ва қиймат.

6. Амалий бошқарув ҳисобининг ахборотлари қимларга тақдим этилади?

- а) солиқ органларига;
- б) статистика бошқармасига;
- в) эркин шаклда тақдим этилади;
- г) молия бўлимига;
- д) банк муассасаларига.

7. «Амалий бошқарув ҳисоби»нинг ахборот манбалари нималардан иборат?

- а) молиявий маълумотлар, маркетинг, солиқ, суғурта, технологик чиқиндилар ҳақидаги маълумотлар;
- б) маркетинг, солиқ, суғурта, технологик чиқиндилар ҳақидаги маълумотлар;
- в) суғурта, технологик чиқиндилар ҳақидаги маълумотлар;
- г) молиявий маълумотлар, маркетингга оид маълумотлар;
- д) молиявий маълумотлар.

8. Амалий бошқарув ҳисобининг элементларини аниқланг?

- а) режалаштириш (бюджетлаштириш);
- б) режалаштириш, тахминлаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш, сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш;
- в) тахминлаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш;
- г) сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш;
- е) режалаштириш, тахминлаш, сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш.

Амалий бошқарув ҳисобининг асосий тузилмаси нималардан иборат?

- а) харажатлар, даромадлар ва молиявий натижа;
- б) даромадлар ва молиявий натижа;
- в) активлар ва пасивлар;
- г) активлар, капитал ва мажбуриятлар;
- д) харажатлар ва зарарлар.

Ишлаб чиқариш ҳисобининг элементларини аниқланг?

- а) режалаштириш, тахминлаш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш;
- б) харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлаш;
- в) режалаштириш, тахминлаш;
- г) сегментар ҳисоб ва ҳисобот, трансферт баҳони шакллантириш;
- д) трансферт баҳони шакллантириш.

Назорат саволлари

1. Амалий бошқарув ҳисобига таъриф беринг.
2. Амалий бошқарув ҳисобининг мақсади нима?
3. Республикамиз қорхоналарида бошқарув ҳисобини ташкил этиш заруратини юзага келтираётган омилларни санаб беринг.
4. Амалий бошқарув ҳисобининг қандай элементлари мавжуд?
5. Қорхона фаолиятида бошқарув ҳисоби қандай ўрин тутаети?
6. Амалий бошқарув ҳисобининг шаклланишида калькуляция ва ишлаб чиқариш ҳисобининг роли нималардан иборат?
7. Калькуляция ҳисоби нима?
8. Ишлаб чиқариш ҳисоби нима?
9. Бошқарув ҳисобининг вазифалари нималардан иборат?
10. Бошқарув ҳисобининг стратегияси ва тактикаси нималарни ўз ичига олади?
11. Ахборотдан фойдаланувчилар нуқтаи-назаридан бошқарув ҳисоби ва молиявий ҳисоб ўртасида қандай фарқлар мавжуд?
12. Ахборот манбаларига кўра бошқарув ҳисоби молиявий ҳисобдан қандай фарқланади?
13. Молиявий ва бошқарув ҳисобида ҳисобнинг асосий тузилмаси қандай кўринишга эга?
14. Ахборотни тақдим этиш шаклларига мувофиқ ҳисоб турларининг фарқини кўрсатиб беринг.
15. Молиявий ва бошқарув ҳисобида ахборотлар қандай ўлчанади?

2-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ ТИЗИМИДА ҲИСОБ СИЁСАТИ

2.1. Ҳисоб сиёсати ҳақида тушунча ва унинг назарий асослари

Ҳисоб юритиш сиёсати хўжалик субъектларининг фаолиятини тартибга солувчи амалдаги қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларда рухсат этилган бухгалтерия ҳисобининг альтернатив усуллари ва шаклларидан қорхона танлаб олган ва эълон қилган бухгалтерия ҳисобининг усуллари ва шаклларининг йиғиндисидир.

Ҳисоб сиёсатига амалдаги меъёрий ҳужжатларда ҳам турлича талқин қилинади. Масалан бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларида қуйидаги тушунча келтирилган: “Ҳисоб сиёсати деганда, хўжалик юритувчи субъектнинг раҳбари бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисобот тузиш учун қабул қиладиган усулларнинг йиғмаси тушунилади, молиявий ҳисобот шу усулларга мувофиқ ва уларнинг қоидалари ва асосларига мувофиқ равишда тузилади”⁴.

Бухгалтерия ҳисобини гуруҳларга ажратиш ва хўжалик фаолияти фактларига баҳо бериш, активлар қийматини тўлаш, ҳужжатлар айланмасини, мол-мулкни рўйхатга олишни ташкил этиш усуллари, бухгалтерия ҳисобида ҳисоботларни қўлланish усуллари, ҳисоб регистрлари тизими, ахборотларни ишлаб чиқиш ва ўзга тегишли усуллар, услубиятлар бухгалтерия ҳисобини юритиш усулларига қиради.

Бугунги кунда хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисоб сиёсатини тузиш ва уни амалга ошириш билан боғлиқ муаммолар жаҳон ҳамда Ўзбекистон миқёсида етарли даражада ўрганилмаган. Аммо хўжалик юритувчи субъектларнинг ҳисоб сиёсатига оид бир қанча илмий ишлари жаҳон ва Ўзбекистон олимлари томонидан олиб борилган. Масалан, Смирнова Л.Р ўзининг илмий асарига, ҳисоб сиёсатининг ҳисоб сиёсатида ҳисобнинг муҳим вариантларини ҳар хил операцияларда тўғри қулай бўлиши керак, шунингдек, тижорат банкларнинг ҳисоб сиёсатини шакллантиришда узвий боғлиқ солиқларни режалаштириш ва баҳолай билишдир, деб баҳолайди⁵.

Астахов В.П. томонидан олиб борилган тадқиқот ишида қуйидаги учта қисмга ажратган ҳолда ҳисоб сиёсати қўрилган:

1. Бухгалтерия ҳисобининг методикаси ҳисоб объектларни тан олиш, ўлчаш ва ҳисоб рақамларида акс эттиришнинг танлаб олинган усулларини ифодаловчи ҳолатларни кўрсатишни, методологик жиҳатларни баланс ва ҳисоботнинг бошқа шаклларнинг ҳар бир элементи бўйича ифодалаш лозим деб ҳисоблайди.

2. Бухгалтерия ҳисобини юритиш техникаси, бунда бухгалтерия ҳисобини юритиш учун зарур бўлган ишчи счётлар режасини, ҳисоб регистрларини счётларга бириктиришини, ҳужжатлар шаклларининг альбомини, инвентаризацияни ўтказиш муддатлари ва тартибини, замонавий компьютерлар

⁴ Ҳисоб сиёсат ва молиявий ҳисобот. 1-сонли БҲМС. ЎзРАВ рўйхатга олинган. 14.08.1998 й. 474-сон. ЎзР МВ тасдиқланган. 26.07.1998 й. 17-17/86-сон.

⁵ Смирнова Л.Р. Банковский учёт. – М., 2000. 55-бет

ва бошқа ташкилий техникаси воситаларни, уларни қўллаш учун зарур бўлган классификатор ва кодификаторларни киритади.

3. Бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш бухгалтерия ишини танлаб олинган ташкилий шаклини, ҳисоб ходимлари меҳнاتини ташкил қилиш усули, функционал мажбуриятларни бухгалтерлар ўртасида тақсимлашни танланган вариантини, ҳужжатлар айланишининг ташкил қилинишини, бош бухгалтерни тайинланиши, ишдан бўшатилиши, ҳуқуқлари, мажбуриятларини кўрсатган.

Республикамиз мустақилликка эришганидан сўнг ҳисоб сиёсатини тузиш ва такомиллаштириш мисолларида олимларимиз қуйидагича таърифлаган:

А.Х. Пардаев томонидан берилган изоҳда «Корхона ҳисоб сиёсати корхонанинг ўзи учун аҳамиятли бўлган ва умумий қоидаларидан келиб чиққан ҳолда белгиланадиган ва эълон қиладиган бухгалтерия ҳисобининг шакл ва услублар тўпламидир» дейилган⁶.

Н.Ю. Жураев эса «Ҳисоб сиёсати хўжалик субъектлари фаолиятини тартибга солувчи қонуний-меъёрий ҳужжатларда рухсат этилган бухгалтерия ҳисобининг муқобил усуллари ва шаклларида корхона танлаб олган ҳамда эълон қилган бухгалтерия ҳисоби тизимидир» деган⁷.

Б. Ҳошимов хўжалик юритувчи субъектларларнинг ҳисоб сиёсатини бухгалтерия ҳисобини маълум қоидалар ва тамойиллар бўйича қуйидагича асослаган:

Тамойил ва қоидаларнинг шундай мажмуини ўрнатиш керакки, уни амалда қўллаш ҳисоб юритишнинг максимал самарасини таъминласин. Бунда самара деб молиявий ва бошқарув ахборотларни ўз вақтида шакллантириш кенг доирадаги фойдаланувчилар учун ишончлилиги, раволиги ва фойдалилигини таъминлаш тушуниланган⁸.

Ф.Ф. Гуломова эса корхоналар ҳисоб сиёсатини таркибий жиҳатдан 4 та қисмга ажратиб ўрганган, бу қуйидагилар:

1. Умумий тартиблар – бунда бухгалтерия ҳисобини юритиш мақсади, корхона раҳбари ва бош бухгалтернинг ҳуқуқлари, мажбуриятлари акс эттириш тавсия этилган.

2. Ҳисоб методикаси бухгалтерия ҳисобининг объектлари бўйича уларни баҳолаш ва акс эттиришнинг танлаб олинган вариантларни кўрсатиш тавсия этилган.

3. Ҳисоб техникаси бухгалтерия ҳисобини юритиш учун зарур бўлган сўтлар режасини, ҳисобини юритиш техникасини, инвентаризация ўтказиш муддатлари, яъни ҳисобни юритиш техникасига доир аниқ усулларни акс эттириш тавсия қилинади⁹.

4. Бухгалтерия ҳисобининг ташкил этилиши бухгалтерия ҳисоби ким томонидан юритилишини, бухгалтерия ишини танлаб олинган ташкилий шаклни кўрсатиш тавсия қилинган.

⁶ Пардаев А.Х. Бошқарув ҳисоби. – Т., 2002. 18-бет.

⁷ Жураев Н. Корхонанинг ҳисоб сиёсати. – Т., 1998. 3-бет.

⁸ Ҳошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Т., 2004.

⁹ Гуломова Ф.Ф. Учетная политика предприятия. – Т., 2004.

Б.А. Хасанов томонидан қўйидагича таъриф берилган ва 1-сон Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларига киритишни мақсадга мувофиқ деб билган ҳолда “Ҳисоб сиёсати деганда, хўжалик юритувчи субъект раҳбари томонидан бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузишнинг танланган аниқ қонуний усулларини ўзида мужассамлаштирувчи ва фойдаланувчиларнинг ахборот олиш талабларини тўлиқ қониқтиришга хизмат қилувчи ички меъёрий ҳужжат тушунилади” деб асослаган. У ҳисоб сиёсатини ички меъёрий ҳужжат сифатида қўйидаги талабларга жавоб бериши лозимлигини айтган:

- аниқ хўжалик юритувчи субъект фаолият турларининг ўзига хос хусусиятларини ифодалаш;

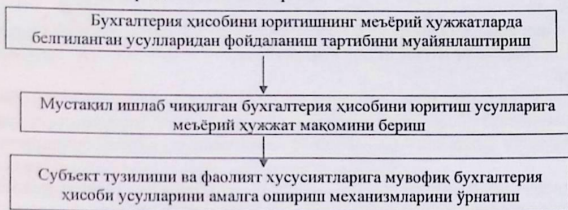
- ҳам ички, ҳам ташқи ахборот фойдаланувчиларнинг манфаатларига хизмат қилиш;

- ички ахборот фойдаланувчиларга хўжалик юритувчи субъектда белгиланган хусусий ички талабларга тўлиқ амал қилинаётганлигини қўлиқ фаолият назорат қилиб боришга имкон яратиш;

- бухгалтерия ҳисоби ахборотларини ташқи фойдаланувчилар томонидан қўлланилишини энгиллаштириш ва бошқалар¹⁰.

Ж. Қурбонбоевнинг илмий ишида ҳисоб сиёсатига берган таърифи қўйидагичадир, «Ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш, юритиш ва молиявий ҳисобини тузиш ва топшириш учун муқобил тамойиллар, шарт ва қоидаларга асосланиб, хўжалик юритувчи субъект раҳбари томонидан қабул қилинган мақбул усуллар ва қоидалар мажмуаси тушунилади»¹¹.

Ҳисоб сиёсати, субъект бухгалтерия ҳисобининг аналитик жиҳатининг ҳам ички, ҳам ташқи ахборот фойдаланувчилар манфаатларига мос келтиришга қаратилиши кераклигини олимлар ўз илмий ишларида бухгалтерия ҳисобининг концептуал масалаларида белгилаб берган.

3-чизма. Хўжалик субъектларида ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш мақсади

¹⁰ Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби. – Т., 2005.

¹¹ Қурбонбоев Ж. Корхоналарда ҳисоб сиёсатини шакллантириш, юритиш ва ривожлантириш истиқболлари. – Т., 2005.

Иқтисодийetni модернизацiялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектларда амалий бошқарув ҳисобини ташкил қилиш ва уни юритиш муҳим вазифалардан бўлиб, ҳисоб жараёнини ташкил қилиш амалдаги молиявий қонунлар ва бошқа меъёрий ҳужжатларга асосланган ҳолда мустақил амалга оширилмоқда.

Амалий бошқарув ҳисобининг концепциясини яратишда янги ёндашувнинг мазмуни шундан иборатки, бухгалтерия ҳисобини давлат томонидан белгиланган умумий қоидалардан келиб чиққан ҳолда субъектларда амалий бошқарув ҳисобини юритишдан қўзланган асосий вазифаларни бажариш учун мустақил равишда ҳисоб юритиш сиёсатини ишлаб чиқади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати раҳбар томонидан 1-сонли БҲМС асосида тузилиб, субъектнинг турли йиллар учун тақдим қилинган молиявий ҳисоботларидаги кўрсаткичлар таққосланувчан, ҳамда бошқа алоқадор миллий стандартлар (БҲМС) асосида шакллантирилган бўлиши лозим. Хўжалик юритувчи субъект ҳар бир календарь йили учун ўз ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиши керак.

Амалий бошқарув ҳисобининг ҳисоб сиёсатида асосан харажатларни ҳисобга олиш ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, бюджетлаштириш, сегментар ҳисоб ва ҳисоботни тузиш, трасферт баҳони шакллантириш, самарали бошқарув қарорларини қабул қилиш, маҳсулотларни баҳолаш ва сотиш тартиби, бошқарув ҳисобининг ишчи счётлар режасини ишлаб чиқиш ва бошқалар белгиланади. Навбатдаги ҳисобот йили учун ишлаб чиқилган ҳисоб сиёсати субъект раҳбари томонидан тасдиқлангандан сўнг ҳуқуқий мақомга эга бўлади.

Хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати субъект раҳбарининг буйруғи билан тасдиқланади.

Ҳисоб сиёсатининг шакллантиришда субъект томонидан қабул қилинган бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари буйруқ чиққан йилдан кейинги йилнинг 1 январидан қўлланилади. Бунда хўжалик субъекти бўлинмаларининг жойлашган жойларидан қатъи назар, барча таркибий бўлинмалари томонидан қўлланилади.

Янги ташкил этилган хўжалик субъектлари қабул қилган ҳисоб сиёсатини, молиявий ҳисоботини матбуотда биринчи нашр этилишигача, лекин давлат рўйхатидан ўтган санадан 90 кундан кечикмасдан расмийлаштирилиши керак.

Календарь йили ичида ҳисоб сиёсати ўзгармайди. Фақат қуйидаги ҳолларда хўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсати ўзгариши мумкин:

1. Субъект қайтадан ташкил этилса.
  2. Мулкдорларнинг алмашиши натижасида.
  3. Ўзбекистон Республикаси қонунчилиги ўзгарса ёки Ўзбекистон Республикасида бухгалтерия ҳисобини тартибга солувчи норматив тизимида ўзгариш бўлса.
  4. Бухгалтерия ҳисобининг янги усуллари ишлаб чиқилса.
- Ҳисоб сиёсати олдида қуйидаги асосий талаблар қўйилади:

- тўлиқлик (барча фактларни ҳисобда тўлиқ акс эттиришни таъминлаш);

- эҳтиёткорлик нобудгарчиликларни акс эттиришга тайёр бўлиш;
- мазмуннинг шаклдан устунлиги;
- карама-қаршилиқ;
- оқилона.

Халқаро тажрибадан шу нарса маълумки, ҳар қандай ҳисоб сиёсати қуйидаги икки хил усулда ташкил этилади:

биринчидан, Умуммиллий ҳисоб юритиш сиёсати мамлакат давлат ёки нодавлат муассасалари томонидан ишлаб чиқилади ва унда амалдаги қонунлар асосида иқтисодиётнинг барча тармоқларидаги хўжалик субъектлари учун умумий бўлган услубий асослар ишлаб чиқилади;

иккинчидан, хўжалик субъектларининг ҳисоб юритиш сиёсати уни ишлаб чиқаришда умуммиллий ҳисоб юритиш сиёсатидан келиб чиқиб, ўз фаолиятини самарали ташкил қилиш учун зарур бўлганларини танлаб оладилар ва уни тегишли ҳужжатлар орқали расмийлаштирилади.

АҚШда Умумқабул қилинган бухгалтерия ҳисоби тамойиллари (GAAP – Generally Accepted Accounting Principles). Тизимида ҳисоб сиёсати шакллантирилади. Ушбу тартиб бухгалтерия ҳисоби стандартлари вазифини бажаради. Стандартларни ишлаб чиқишда «Молиявий ҳисоб бўйича Қўмита» (FASB), «Қимматли қозғалар ва биржа бўйича Комиссия» (SEC) ва «Америка жамоатчи дипломли бухгалтерлар институти» (AICPA) каби ташкилотлар фаол иштирок этади. Буюк Британияда ҳисоб ва ҳисоботта(ҳисоб сиёсатига) қўйилган умумий талаблар “Компаниялар тўғрисидаги” қонун билан тартибга солинади (Company Act, 2006, CA 2006). Ушбу қонуннинг 15 моддасида бошқариладиган бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи ҳақида сўз юритилган. Германияда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи (ҳисоб сиёсати) солиққа тортиш нуктаи назардан ташкил этилган. Бухгалтерия ҳисоби амалиёти бўйича «Бухгалтерлар институти шугулланади» (IW-1931 й). Шунингдек «Бухгалтерлар Палатаси» (WSO) ҳам фаолият кўрсатади. Ўзбекистонда ҳисоб сиёсати Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилади (умуммиллий доирада). Шу асосида иқтисодиёт тармоқлари ўзининг ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқади (хўжалик субъекти доирасида)

Ҳисоб сиёсатининг мазмунини ифодалайдиган маълумотлар қуйидагилардан иборат:

- хўжалик субъектининг ҳисоб сиёсати тўғрисидаги буйруқ (фармойиш);
- бухгалтерия ҳисобининг ишчи счётлар режаси;
- тасдиқланган дастлабки ҳужжатлар шакллари ва ички бухгалтерия ҳисоботлари учун ҳужжатлар шакллари рўйхати;
- ҳужжатлар айланиш режа-график ва ҳисоб ахборотларига ишлов бериш технологиялари;
- айрим кўрсаткичларни ҳисобга олиш бўйича тасдиқланган услубий ва текшириладиган корхона ҳисоб сиёсати тўғрисидаги буйруққа бошқа иловалар;
- қуйидаги масалаларни баён қиладиган (очиб берадиган) тушунтириш хати.

Хўжалик субъектининг ҳисоб сиёсатига тааллуқли маълумотлар:

- ҳисоб сиёсатини шакллантиришда танлаб олинadиган, ўтган йилгидан фарқ қиладиган бухгалтерия ҳисобини юритиш усуллари;

- ҳисобот йилида ёки ҳисобот йилдан кейинги даврларда бухгалтерия ҳисоботларидан фойдаланувчиларнинг баҳолаш ва қарор қабул қилишига сезиларли даражада таъсир кўрсатадиган ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлар;

- ҳисобот санасидан кейин содир бўлган ҳодисалар ва хўжалик фаолиятининг шартли фактлари, муомалаларни тўхтатиш, битта акцияга тўғри келадиган фойда.

Хўжалик юритувчи субъектда ҳисоб юритиш сиёсатини шакллантиришга жуда кўп омиллар таъсир қилади. Улардан асосий омиллар сифатида қуйидагиларни келтириш мумкин:

Мулк шакллари ташқилий ҳуқуқий асослари (акционерлик жамияти, жамоа корхоналари ва хоказалар)	Баҳо сиёсатини юритишдаги мураккаблик	Субъектнинг иқтисодий ва ҳуқуқий ахборотлар билан таъминлаш даражаси
иқтисодиётнинг қайси тармоққа мансублиги (кишлоқ хўжалиги, саноат, савдо ва хоказо)	Субъектнинг бошқарув фаолиятида компьютерлардан фойдаланиш даражаси	Хўжалик, солиқ, бухгалтерия тўғрисидаги қонунларнинг аҳволи ва маълумотлар даражаси
Солиққа тортиш тизими билан ўзаро боғлиқлиги	Молия хўжалик фаолиятини ривожлантириш стратегияси	Бухгалтериянинг малакаси, субъект раҳбарларининг иқтисодий тежамкорлиги, ташаббускорлиги, моддий рағбатлантириш тизимлари

Ҳисоб юритиш сиёсати олдига қатор талаблар ҳам қўйиладиган, улардан қуйидагиларни кўрсатиш мумкин:

Хўжалик субъектида ҳисоб сиёсати ягона бўлиши зарур	Хўжалик фаолиятига тегишли фактлар ўша ҳисоб даврида акс эттирилиши зарур
Субъект ҳар бир аниқ муомалаларга нисбатан бухгалтерия ҳисобида битта усул қўлланилиши зарур	Ҳисоб юритиш сиёсати белгиланган тартибда расмийлаштирилиши зарур (буйруқ, фармойиш)

Умуман олганда, ҳисоб сиёсати ўз ичига молиявий ҳисоб ва бошқарув ҳисобининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда шакллантирилади. Яъни ҳисоб сиёсатида қуйидагилар ўз аксини топиши керак:

1. Ташқилий - техник масалалар.

- хужжатлар айланиш қоидалари ва режа - графиги;

- ички ҳисобот (таркиби, шакллари, даврийлиги, тузиш ва тақдим қилиш муддатлари, фойдаланувчилар) – бевосита бошқарув ҳисобига тегишли бўлими;

- ички назорат тизими (ички аудит хизмати, мутахассис, раҳбар) – бошқарув ҳисоби нуқтаи назардан;

- бухгалтерия (ёки молия-ҳисоб маркази) тўғрисидаги Низом ва бухгалтерия ёки молия - ҳисоб маркази (МХМ) ходимларининг хизмат вазибалари тақсимоти;

- инвентаризация ўтказиш тартиби.

II. Услубий масалалар.

- товар-моддий захиралар ҳақиқий сарфининг меъёрдан оғишишларини назорат қилиш усуллари (бошқарув ҳисобининг таъминот фаолияти);

- умумишлаб чиқариш харажатлари ва бошқа билвосита харажатларни тақсимлаш тартиби (бошқарув ҳисобида харажатлар ҳисобга олиш тартиби);

- давр сарфларини ҳисобдан ўчириш тартиби (бошқарув ҳисобида харажатлар ҳисобга олиш тартиби);;

- тугалланмаган ишлаб чиқаришни аниқлаш (бошқарув ҳисобида харажатлар ҳисобга олиш тартиби);.

III. Солиққа оид масалалар.

- алоҳида ҳисоб юритишни ташкил этиш тартиби (фаолият турлари бўйича, сотилган товарлар бўйича, қўшилган киймат солиғи олинадиган ва олинмайдиган);

- ижтимоий соҳа объектларини алоҳида ҳисобга олишни ташкил этиш (мулклар имтиёз берилган ва имтиёз берилмаган ишлаб чиқаришларда бирга қўшиб ишлатилган ҳолларда мулк солиғи бўйича имтиёзга ҳуқуқ олиш учун).

Ҳисоб сиёсатининг белгиланган тартибини кейинги параграфларда амалий бошқарув ҳисоби нуктаи назардан ёндашилган ҳолда кўриб чиқилади.

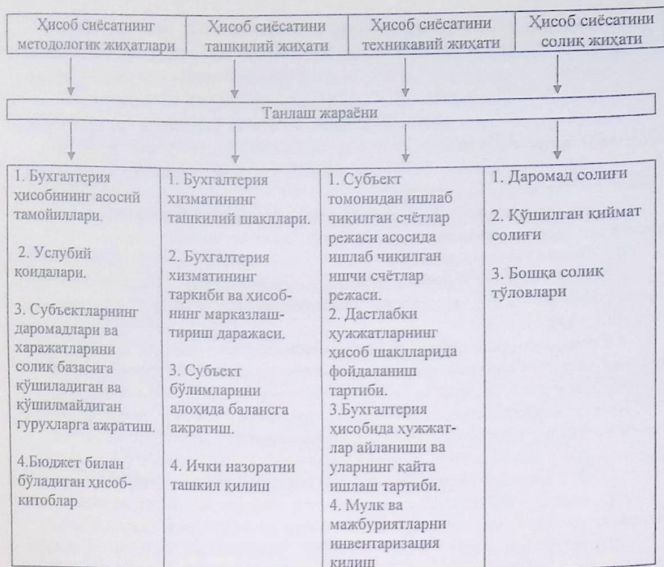
2.2. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг услубияти

Ҳўжалик субъектларида ҳисоб юритиш сиёсати ҳисоб жараёнининг уч томонини: услубий, техник ва ташкилий томонларини ўз ичига олиши лозим.

Бошқарув ҳисобида ҳисоб юритиш сиёсатининг услубий асосида субъектнинг асосий воситаларига эскириш (амортизация) ҳисоблаш тартиби, субъект мулки ва мажбуриятларини баҳолаш усули ва бошқалар акс эттирилади.

Ҳисоб сиёсатининг услубий жиҳатдан субъектнинг бухгалтериясида ҳисоб юритиш жараёнида қўлланиладиган бошқарув ҳисобининг асосий тамойиллари ва услубий коидалари акс эттирилади. Бошқарув ҳисобини юритиш ва ташкил этишнинг аниқ бир йўналиши бўйича субъектнинг ҳисоб сиёсатини шакллантиришда, бухгалтерия ҳисобини тартибга солиш тизимига кирадиган меъёрий ҳужжатлар ва қонунларда кўзда тутилган усулнинг бир неча вариантларидан биттасини танлаш орқали амалга оширилади. Ҳўжалик субъектларида танланган ҳисоб сиёсати бухгалтерия ҳисоби тизимини тўлалгини таъминлаши лозим. Шунинг учун у ҳисоб жараёнининг барча жиҳатларини камраб олиниши талаб этилади: услубий (методологик), техник ва ташкилий жиҳатлари.

Юқорида таъкидлаб ўтилганидек, ҳисоб сиёсатининг услубий жиҳати мол-мулк ва мажбуриятларни баҳолаш, мол-мулк турлари бўйича амортизацияларни ҳисоблаш билан бирга харажатларни ҳисобга олиш, бюджетлаштириш, бошқарув қарорларини қабул қилиш каби услубларни назарда тутати. Қуйида мазкур услублардан айримларига тўхталиб ўтилади.

4-чизма. Ҳўжалик юритувчи субъект ҳисоб сиёсатининг асосий жиҳатлари

Ҳўжалик юритувчи субъектларнинг асосий воситалари таркибига қуйидаги мезонларга жавоб берадиган моддий активлар киритилади¹²:

а) бир йилдан ортиқ хизмат қилиш муддати;

б) бир бирлик учун қиймати Ўзбекистон Республикаси (харид пайтида) белгиланган энг кам ойлик иш ҳақи миқдорининг эллик бараваридан ортиқ бўлган буюмлар.

Асосий воситалар ва унинг эскириши ҳисоби амалдаги счётлар режасининг тегишли счётларида олиб борилади. Асосий воситаларни қабул қилишда уни БҲМС 5-сонда кўрсатилган тартибдагидек давтлабки қийматида баҳоланади.

Асосий воситаларнинг давтлабки қиймати қуйидаги ҳолларда ўзгариши мумкин:

а) қайта баҳолашда;

¹² Асосий воситалар. 5-сонли БҲМС. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2003 йил 9 октябрдаги 114-сонли буйруғи билан тасдиқланган).

б) объектга қўшимча капитал куйилса ёки қисман тугатилганда (демонтаж), натижада асосий воситаларнинг қиймати кўпаяди (камаяди) ёки фойдали хизмат муддати ўзгаради. Асосий воситалар дастлабки қийматини оширадиган капитал қўйилмаларга модернизация, реконструкция, техник қайта курулантириш ва капитал ремонт харажатлари мисол бўла олади. Жорий ремонт ва асосий воситаларни ишчи ҳолатида сақлаш учун кетадиган харажатлар асосий воситалар қийматига киритилмайди. Ҳозирги вақтда асосий воситалар бўйича Амортизация ҳисоблаш бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш бўйича фарқланади. Қуйидаги усуллардан бирини танлаш мумкин:

- тўғри чизиқли усули;
- қолдиқнинг камайиб бориш усули;
- йиллар йиғиндиси усули;

- бажарилган иш ҳажмига нисбатан пропорционал равишда ҳисоблаш усули. Охириги икки усул амортизация ҳисоблашнинг тезлаштирилган усули деб ҳам юритилади. Амортизациянинг тезлаштирилган усуллари асосий воситалар қийматини қисқа муддатларда ишлаб чиқариш харажатларига ўтказилиши имкониятини тугдиради, асосий воситалардан тезкор фойдаланишни амалга оширади.

2-жадвал

Ҳўжалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сисъатида “Амортизация сисъати”ни белгилаб олиш

Т/р	Асосий воситаларнинг турлари ва номи	Хизмат муддати (йил)	Амортизация меъёри (%)
1.	Бинолар, иморатлар ва иншоотлар	20	5
2.	Узатиш қурилмалари	15	8
3.	Куч-қувват берадиган машиналар ва ускуналар	15	8
4.	Фаолият турлари бўйича иш машиналари ва ускуналар	7	15
5.	Ҳаракатланувчан транспорт	15-5	8-20
6.	Компьютер, периферия қурилмалари	5	20
7.	Бошқа активлар	10-8	10-15

Бошқарув ҳисобида амортизация ҳисоблаш усулларидан бирини танлаш, асосий воситаларни баҳолаш усуллари корхона молиявий-иқтисодий кўрсаткичларига таъсирини таҳлил қилиш даромад (фойда) солиғи, мол-мулк солиқларини мақбуллаштириш нуқтаи назаридан ўтказилади. Бу эса бошқарув ҳисобининг муҳим элементи бўлганлиги сабабли, ҳар бир субъект томонидан алоҳида ҳал этади. Агарда субъект маълум кичик фойдага ёки зарарга эга бўлса, мол-мулк солиғи миқдорини мақбуллаштириш вазифаларини ҳал этиш билан боғлиқ бўлади.

Номоддий активларга амортизация ҳисоблаш тартиби БҲМС 7-сон «Номоддий активлар» ҳамда амалдаги бухгалтерия ҳисобига доир қонунчилик ва меъёрий ҳужжатлар томонидан тартибга солинади. Бухгалтерия ҳисобида

номоддий активлар ҳам узок муддатли активларга киритилади (хизмат муддати 1 йилдан ортиқ). Номоддий активларга куйидагилар мисол бўла оладилар: лицензиялар, компьютер дастурлари, патентлар, ташкилий харажатлар, гудвилл (фирма баҳоси) ва ҳоказо.

Шундай қилиб, номоддий активларнинг асосий хусусияти бўлиб, уларнинг кўринмаслиги (материал кўринишга эга бўлмаслиги) ва хизмат муддати 1 йилдан ортиқ бўлиши ҳисобланади. Номоддий активлар келиб тушган вақтда уларни сотиб олиш қийматида ва БХМС 7-сонда белгиланган харажатларни қўшиб акс эттирилади. Номоддий активларга доир амортизация ажратмалари, уларнинг дастлабки қийматидан ва хизмат муддатидан келиб чиқиб ҳисобланади. Бунда амортизация ажратмалари корхонанинг умумий харажатларига мутаносиб равишда тақсимлаб борилади. Агар номоддий активларнинг хизмат муддатини аниқлаб бўлмаса, у ҳолда амортизация ҳисоблаш учун 5 йил муддат белгиланади. Ҳар қандай вазиятда ҳам номоддий активларнинг хизмат қилиш муддати хўжалик субъекти фаолияти муддатидан ошмаслиги керак.

Бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти 7-сон «Номоддий активлар ҳисоби»га мувофиқ, номоддий активлар моддий-ашёвий кўринишга эга бўлмаган мулк объектлар бўлиб, улар хўжалик фаолиятида фойдаланиш учун ёки бошқариш учун хўжалик юритувчи субъект томонидан назорат қилинади, шунингдек узок муддат (бир йилдан ортиқ) мобайнида фойдаланиш учун мўлжалланган бўлади.

Номоддий активларга ҳам куйидаги усуллар орқали амортизация ҳисоблаб борилади:

- тўғри чизикли усул;
- камайиб борувчи қолдиқ усули;
- бажарилган ишлар ҳажмига мувофиқ ҳолда эскириш ҳисоблаш усули.

Ҳозирги кунгача дастурий таъминотларга фойдали хизмат қилиш муддатларини аниқлаш жуда мураккаблигича қолмоқда. Дастурий таъминотларни (масалан, бухгалтерия ҳисобига доир программалар, меъёрий - маълумотнома ахборот тизимлари) сотиб олишда уларга фойдали хизмат муддатини, уларни яратувчи корхоналар белгилаши ва шартномаларда келишув асосида акс эттиришлари мумкин. Олувчи корхоналар уларни сотиб олишда дастурий таъминот программаларининг фойдали хизмат муддатларини назорат қилишлари лозим.

Амалиётда эса солиқ ташкилотлари субъект фаолиятини текшираётганда юқоридаги хизмат муддати бўйича маълумотлар (хужжатлар) йўқ бўлса, уларга амортизация ҳисоблаш меъёри қилиб 5 йилни белгилайдилар. Шунингдек, номоддий актив «Гудвилл» учун фойдали хизмат муддати 20 йилдан ошмаслиги (хўжалик субъекти фаолияти муддатидан ортиқ бўлмаган) кўзда тутилган.

Бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш харажатларига қўшилаётган материал ресурсларнинг таннархи куйида келтирилган усулларининг биттаси орқали баҳоланиши мумкин: ўртача таннарх бўйича (AVECO), олдинги харидлар таннархи бўйича (ФИФО).

Дастлабки келтирилган иккита усул бизнинг бухгалтерия ҳисоби амалиётида одатий ҳисобланади. Улардан бири материал захираларнинг ўртача таннархи сотиб олиш баҳоси билан танишамиз. Усул, материал захиралари қиймати ой бошидаги ресурслар қолдигининг ўртача қиймати плюс ҳисобот даврида сотиб олинган материаллар таннархи тахлилига асосланади. Белгиланган таннарх ишлаб чиқаришда ишлатиладиган ва ҳисобот даври охирида сақлашга қолган материал захираларга тегишли бўлади.

Иккинчи усул сотиб олинаётган материалларнинг бирлиги таннархи-асосан материал ресурслар номенклатураси катта бўлмаган, махсус буюртмаларни (индивидуал ишларни) бажарадиган корхоналар томонидан қўлланилади. Бу усул сотиб олинган бир турга мансуб материаллар ҳисобини юритиш ва назорат қилиш мумкинлигини тахлил қилади. Айрим ҳолларда уни маълум бир материаллар гуруҳлари учун бошқа усуллар билан биргаликда қўллашади (кимматбаҳо, дефицит, кўпроқ керакли бўлган материаллар).

Бошқарув ҳисобида материалларни ФИФО усули билан баҳолаш захираларни олиниш кетма-кетлигида, яъни ишлаб чиқаришга биринчи бўлиб келган захиралар дастлабки олиниш баҳосида ҳисобланади. Бу усулни қўллаш натижаси бўлиб, охириги сотиб олиш ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобот даври охирига захираларни баҳолаш ҳамда сотилган маҳсулот (иш, хизмат) таннархида материалларни дастлабки сотиб олиш баҳосида ҳисобланади.

Назарий жиҳатдан ишлаб чиқариш захираларини баҳолашнинг яна бир йўли мавжуд охириги сотиб олиш баҳосида ҳисоблаш (ЛИФО). ЛИФО усулининг мазмуни ишлаб чиқаришга келиб тушадиган захиралар охириги сотиб олиш баҳосида ҳисобланади, ҳисобот даврининг охирига захиралар эса олдинги сотиб олиш баҳосидан келиб ҳисобланади. Бу усул сотишдан олинган фойдани аниқроқ аниқлашга имкон беради, лекин ҳисобот даври охирига келиб захиралар таннархини ўзгартиради. ФИФО усулидан фаркли уларок ЛИФО усули жорий даромад ва харажатлар боғлиқлигини таъминлайди (мослик тамойили ва ҳисоб-китоб тамойили) ва инфляция таъсирини йўқ қилишга имкон яратади. Ҳозирги пайтда Ўзбекистонда ЛИФО усули қўлланилмайди.

Бошқарув ҳисобида моддий бойликларни баҳолаш бўйича танланган ҳар қандай усул биринчи навбатда моддий захиралар баҳосини, омбордаги қолдиқда, кейинчалик моддий бойликларнинг чиқиб кетиш қийматини аниқлашга мўлжалланган. Моддий бойликларнинг чиқиб кетиш қиймати омбордаги қолдиқнинг жами суммасидан (моддий бойликлар қиймати ва жорий даврда кирим олинганини ҳисобга олган ҳолда) давр охиридаги моддий бойликлар қийматини айириш орқали аниқланади.

Бошқарув ҳисобида баҳолашнинг ФИФО ва ЛИФО усуллари халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартларида белгиланган бўлиб, ҳозирги ҳисоб учун ҳам назарий, ҳам амалий томондан янгилик ҳисобланади.

Материал харажатлар таннархининг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Молиявий натижаларни, хусусан таннархни бошқариш (назорат қилиш) кўп жиҳатдан таннархдаги материал харажатларнинг миқдорини

бошқариш билан боғлиқ бўлади. Инфляция шароитида, ФИФО усули таннархнинг пасайиши ва балансда материаллар қолдигининг кўпайишига олиб келади. ЛИФО усули худди шу шароитда таннархни оширади ва балансда материаллар қолдигини камайтиради.

ЛИФО усули инфляция шароитига жуда тез мослашади ва оддий ишлаб чиқариш шароитида таннарх қиймати реал бозор қиймати билан деярли бир хил бўлади. ФИФО усули ҳам инфляция шароитида жуда қулай, чунки уни қўллаш таннархнинг камайиши ва натижада фойданинг ошишига олиб келади. Шундай экан, корхоналар (даромад (фойда) солиғи юзасидан имтиёзга эга бўлган қисми) келажакда бу усулни қўллашни таҳлил қилиб чиқиши мақсадга мувофиқ бўлади.

Амалдаги меъёрий ҳужжатлар дебиторлик қарзларини ҳисобдан чиқариш, корхона балансида бўлган, қуйидаги ҳолатларда рухсат этилади:

1. Ўзбекистан Республикаси Фуқаролик кодекси бўйича давҳо қилиш муддати давомидаги ҳолларда. Умумий давҳо қилиш муддати 3 йил қилиб белгиланган.

2. Корхонага қарздорнинг банкрот деб эълон қилиниши ва қарзни олиш имкониятининг йўқлиги ҳолларда.

3. Товарларни ортиб жўнатгандан 3 ой ўтгандан кейин.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини юритиш бўйича Низомга мувофиқ, корхоналар дарғумон қарзлар резерв ташкил қилиши мумкин. 1999 йилнинг 1 январигача фақатгина ҳисобот йили охирида дебиторлик қарзларини йиллик инвентаризацияси ўтказилгандан кейингина ташкил қилиш мумкин эди. Аммо янги Низомнинг қабул қилиниши, 1999 йилнинг 1 январидан кучга киритилган, резерв ташкил қилиш йил давомида мумкинлигига рухсат берди.

Шу ўринда, дарғумон қарзларни қандай баҳолаш мумкин ва резерв суммасини қандай аниқлашимиз мумкин деган савол туғилади. Молиявий ҳисобот тайёрланадиган вақтда қайси счётлар бўйича тўлов амалга оширилишини аниқлаш мумкин бўлмаганлиги сабабли, қўйилган зарарларни қоплаш суммасини ҳисоблаб чиқиш зарур. Албатта, баҳолаш катта фарқ қилиши мумкин. Корхона бухгалтерияси жорий иқтисодий шароитни ҳисобга олган ҳолда олдинги йиллар тажрибасига асосланиб ҳисоб - китобларни амалга оширишлари мумкин.

Дарғумон қарзларни баҳолаш бўйича иккита умумий усул мавжуд: соф кредитга сотишдан фойда усули ва тўлов муддатлари бўйича олинган счётлар ҳисоби усули. Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартлари шароитида иккала усул ҳам мақбулдир. Бунда, биринчи усулнинг мақсади дарғумон қарз натижасида пайдо бўлган харажатларни аниқ ўлчаш бўлса, иккинчи усулнинг мақсади олинган счётларнинг соф таннархини аниқ ўлчашдан иборат бўлади.

«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунга мувофиқ барча хўжалик субъектлари бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботни тақдим қилишда миллий валюта-сўмда юритишлари лозим. Бухгалтерия ҳисобида валюта маблағлари, шунинг билан бирга чет эл валютасидаги операциялар, хўжалик операцияси рўй берган кунда Марказий банк курси бўйича сўм эквивалентида акс эттирилади.

Бошқарув ҳисобида «Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ, ижобий (салбий) курс фарқлари молиявий фаолиятдан даромадлар (харажатлар) таркибига киради ва бухгалтерия ҳисобида транзит счётлар «Молиявий фаолият бўйича харажатлар ҳисоби» счётлари бўйича акс эттирилади.

Харажатдаги меъёрий ҳужжатларда бухгалтерия ҳисобининг асосий тамойиллари келтирилган. Хусусан, «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуннинг 6-моддаси ва БҲМС 1-сон «Ҳисоб сийёсати ва молиявий ҳисобот» нинг 20, 21 бандларда эҳтиёткорлик ва ишонччилик тамойиллари кўрсатиб ўтилган. Унга мувофиқ бухгалтерия ҳисобида акс эттириладиган ахборот жорий кўрсаткичлари билан таққосланувчан ва хўжалик субъекти айланма активларининг ҳолатини ҳисоботда ҳаққоний ва тўла ёритиши лозим. Ҳар қандай валюта курси, Марказий банк томонидан қотиrowsқаланадиган, вақт ўтиши билан ўзгаради, бу эса курсдаги фарқларни вужудга келтиради. Корхона шу билан боғлиқ ҳолда балансдаги валюта моддаларини ҳар ойда Марказий банк курси бўйича қайта баҳолайди.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Валюта ва экспорт-импорт операциялари бўйича ҳисоб ва ҳисоботни тартибга солишни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори, чет эл валютасидаги операцияларни бухгалтерия ҳисоби, статистика ва бошқа ҳисоботларда акс эттириш қоидалари асосида курсдаги фарқлар ҳисоби тартибга солинади.

Юқоридаги қонданинг иккинчи бўлимида балансдаги валюта моддаларини қайта ҳисоблаш тартиби келтирилган. Унинг 2.3 бандига мувофиқ баланснинг валюта моддалари сўм эквивалентида Марказий банк курси бўйича қайта ҳисобланиши лозим.

Курсдаги фарқлар ҳисоби учун янги счётлар режасида қуйидаги счётлар кўрсатиб ўтилган:

- курсдаги фарқлар бўйича даромадлар (9540);
- курсдаги фарқлар бўйича зарарлар (9620);
- ҳисоботларни консалидациялашда вужудга келадиган курсдаги фарқлар (9590, 9690);
- муддати узайтирилган даромад (6210);
- бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар (6290);
- устав капиталини шакллантириш курсдаги фарқлар (8522).

Чет эл валютасида содир бўлган операция, ушбу операция санасидаги чет эл валютаси суммасига ҳисобот валютаси ва чет эл валютаси ўртасидаги алмашиш курсини қўллаш орқали ҳисобот валютасида акс эттирилиши керак. Операция санасидаги алмашиш курси, амалий мақсадда, қўпичча операция содир бўлган санадаги ҳақиқий курсга яқин курс қўлланилади, масалан, ҳисобот даври ичида содир бўлган чет эл валютасида амалга оширилган ҳамма операциялар учун бир ҳафта ёки бир ойнинг ўрта ҳисобдаги курсини ишлатса бўлади. Агар валюта алмашиш курси сезиларли

тебраниб турса, маълум бир ҳисобот даври ичидаги ўрта ҳисоб курси қўлланилиши тўғри келмайди.

Курс тебранишлари сабабли содир бўлган бухгалтерия балансини тайёрлаш кундаги пул маблағларининг баланс нархи ўзгариши, улар содир бўлган даврнинг даромадлари ёки харажатлари деб тан олинади. Ҳисоб-китобни амалга ошириш даврида пул моддасининг ҳисобланган қаймати ва пул моддасининг баланс нархи ўртасида фарк келтириб чиқарадиган курс тебранишлари, ҳисоб қилинган даврнинг даромадини ёки харажатларини кўпайтиради.

Бошқарув ҳисобида курсдаги фарқлар субъектнинг фойдасига ёки зарарига ўтказилади. Курсдаги фарқлар корхона фойдасига ёки зарарига ёхуд уларни бухгалтерия ҳисобида қабул қилинишига мувофиқ (яъни, активнинг баланс қийматига қўшиладиган ёки қўшилмайдиган), ёки ҳисобот йили давомида пайдо бўладиган курсдаги фарқларни ҳисобга олинишига кўра ўтказилиб борилади.

Агар субъект актив сотиб олиш натижасида пайдо бўладиган мажбуриятини қоплай олса ёки мумкин бўлган зарарлардан хорижий валютада суғурта қила олса, курсдаги фарқлар активнинг баланс қийматига киритилмайди. Лекин, алмашиш курсининг ўзгариши натижасида пайдо бўлган зарарлар, мажбурият тўлана олинмаганда ва қарши кураш учун амалий воситалар бўлмагандагина, актив билан боғлиқ бўлган бевосита зарарларнинг бир қисмини ташкил этади. Хорижий валютада ёзилган активнинг нархи, корхона бевосита яқинда харид қилинган активдан келиб чиқадиган мажбуриятларини тўлаши керак бўлган ҳисобот валютада кўрсатилган сумма каби саналади.

Хўжалик субъекти ўзи қўллаётган ҳисоб сиёсатида қуйдагиларни кўрсатиб ўтиши лозим: хорижий муомалалари Марказий банкнинг келишув амалга оширилган кундаги курси бўйича миллий валютада акс эттирилади; валюта курси бўйича фарқ ҳар ойда, салбий бўлса 9620-счёти дебетиде, ижобий бўлса 9540 счёти кредитиде акс эттирилади ҳамда 9910-счёт билан ёпилади.

Маълумки, корхона хўжалик фаолияти молиявий натижалар кўрсаткичлари даромад, харажатлар ва соф фойдадан иборатдир. Даромад, хўжалик фаолияти натижасида келиб тушган тушумлар эвазига корхона ктивлари миқдорининг кўпайиши ёки мажбуриятларининг камайишини нглатади. Шунинг таъкидлаш лозимки, корхона активлари миқдорини ўпайтирувчи барча турдаги хўжалик жараёнлари натижасини даромад, деб бўлмайди. Масалан, корхонада кредит маблағларининг жалб қилиниши, дебиторлик қарзларининг келиб тушиши ва таъсисчиларнинг корхона устав капиталига киритилган қўшимча маблағлари ҳам даромад суммасига қўшилмайди. Демак, юқоридаги фарқларни умумлаштириб, шундай хулоса қилиш мумкинки, даромад корхона активларидан фойдаланиш, бажарилган ишлар ва кўрсатилган хизматлар эвазига корхонага келиб тушган тушумдир. Даромад корхонада ушбу жараёнлар билан боғлиқ маълум турдаги харажатларни вужудга келтиради.

Асосий хўжалик фаолиятдан олинадиган даромадларни ҳисобга олишдаги асосий масала уларни тан олиш пайтини аниқлаш ҳисобланади. БҲМСда тан олишни модданинг корхона молиявий ҳисоботларига киритилиш жараёни деб таърифлайди. Яъни, тан олиш кўрсатилган суммани ҳисоботнинг якуний кўрсаткичларида акс эттиришдан иборат.

Ўзбекистон Республикаси «Асосий хўжалик фаолияти даромадлари» номли 2-сонли БҲМСда даромад ва харажат моддаларининг тан олиш мезонлари кўрсатилган бўлиб, улар қуйидагилардан иборат:

- модда ўлчаш учун тегишли асосга эга ва ишлатилган суммани оқилона баҳолашни амалга ошириш имкони мавжудлиги.

- келгуси иқтисодий манфаатларнинг олиниши ёки чиқиб кетишига, ишлатилган моддалар учун бундай манфаатлар олиниши ёки берилиши эҳтимолининг мавжудлиги.

Шундай қилиб, даромадлар одатда шартноманинг бажарилиши амалга оширилганда ва тушумни ўлчаш ва олиш имкони мавжудлиги тўғрисида қатъий ишонч ҳосил бўлганда тан олинади.

Тан олишнинг тўрт мезони қўлланилади:

- аниқлаш;
- баҳолаш;
- ўз вақтидалик
- ишонччилик.

Ушбу мезонларнинг бошқарув ҳисоби тизимидаги аҳамияти шундан иборатки, агар улардан бири бажарилмаса, даромадни тан олиш, ушбу мезонлар тўлиқ бажарилгунга қадар чўзилади. Махсулотларни сотишдан олинган даромадлари тан олишнинг асосий мезонларидан бири сотувчи харидорга сотилган товарларга эгаллик қилиш ҳуқуқидан келиб чиқадиган сезиларли риск ва қулайликларни берганлигидир. Агар сотувчи эгаллик ҳуқуқини сақлаб қолса, одатда бу битимни сотиш сифатида тан олиб бўлмайди.

«Асосий хўжалик фаолияти даромадлари» номли 2-сонли БҲМСнинг таркиби асосан учта бўлимдан иборат: махсулот сотишдан кўрилган даромад; хизмат кўрсатишдан кўрилган даромад; фонзлар, дивидентлар ва роялти. Биринчи икки бўлимдаги моддаларнинг даромадлигига шубҳа туғилмасда, учинчи бўлим бўйича айрим мулоҳазалар туғилади.

Ушбу ҳисоб объектлари даромаддан кўра кўпроқ фойда моддасига тўғри келади. Масалан, роялти корхона номоддий активларидан фойдаланилганлиги учун ҳисобланган фонзлардир. Даромаднинг иқтисодий моҳиятига кўра, ушбу жараёнлар билан боғлиқ маълум харажатларни вужудга келтиради, яъни даромад корхонанинг бирон активи эвазига шаклланади.

Ушбу ҳолатда эса номоддий актив бошқа корхонага сотилгани йўқ, балки вақтинчалик фойдаланишига берилгади ва маълум вақтдан сўнг у корхонага қайтарилади.

Роялтини даромаддан кўра корхона фойдаси деб ҳисоблашга қуйидаги асослар ҳам сабаб бўлади:

- номоддий активни бошқа корхонага вақтинчалик фойдаланишга беришда корхонада харажат вужудга келмайди;

- номоддий активнинг маънавий эскириш харажатлари алоҳида 0500-«Номоддий активлар амортизацияси» счётида акс эттирилади;

- ушбу модда ҳисобланганда, даромадни акс эттиришга мўлжалланган 9010, 9310, 9320 счётларида эмас, балки 9510 «Роялти ва капиталнинг трансфертидан олинган даромадлар» счётининг кредити бўйича акс эттирилади.

Даромадларни тан олишнинг корхона ҳисоб сийёсатида очиб берилиши лозим бўлган қуйидаги усуллари мавжуд:

- бериш пайтида (сотиш пайтида) тан олинган даромад;

- даромадни етказиб беришдан кейин тан олиш;

- тан олишнинг нақд пул маблағлари олинмагунча муддатини узайтириш;

- даромадларни етказиб беришгача тан олиш.

Биринчи ҳолатда, даромадни тан олиш учун шартлар — шартномани бажариш ва тушум олиш имконияти, одатда товарлар ёки хизматларни бериш пайтида бажарилади. Шундай қилиб, маҳсулотларни сотишдан олинган даромад сотиш куни, яъни маҳсулот мижозга берилган куни тан олинади. Қўрсатилган хизматлардан олинган даромад хизматлар бажарилганида тан олинади.

Иккинчи ҳолатда, китоб нашр қилиш ёки асбоб-ускуналар ишлаб чиқариш каби саноатнинг айрим соҳаларида мижозларга маълум ҳолларда ва катта вақт оралиқларида товарларни қайтариб бериш бўйича кенг ҳуқуқлар берилади. Шу сабабли, маҳсулот етказиб берилган вақтда, якуний натижада қайси сумма сотиладиган бўлишини тўғри аниқлаш бўйича муаммолар келиб чиқади. Қайтариш ҳуқуқига нисбатан БҲХС қуйидагини қайд қилади: «Қайтариб бериладиган товарлар учун бозор ўрганилмаганда, корхона қайтариб бериладиган товарларнинг аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган суммаларига дуч келганда, даромад тан олинмайди».

Даромадни олиш имкони старли даражада кафолатланмаган бўлса, даромаднинг тан олинишини ноаниклик тугатилмагунча кечиктириш зарурати пайдо бўлади. Тўлов муддатини узайтириб сотиш усули ва харажатларни қоплаш усули даромаднинг тан олинишини нақд пул маблағлар олинмагунча муддатини узайтиришнинг, яъни учинчи ҳолатнинг муқобил варианты ҳисобланади.

Биринчи муқобил вариант қўлланилганда, даромад сотиш пайтида эмас, ақат пул олинганда тан олинади. Бу усул БҲХС бўйича чекланган ҳолда қўлланилади. Масалан, у олдиндан тўлов нисбатан паст ва якуний пул тушуми тўла кафолатланмайдиган, кўчмас мулк сотиш бўйича ҳисобни юритиш учун қўлланилади.

Иккинчи муқобил вариант, баъзи ҳолларда тўлдирилмайдиган харажатлар усули деб ҳам аталади. Барча тегишли қилинган фойдани тан олиш вариантыгача қопланиши керак. Харажатларни қоплаш усулини якуний даромадлар ёки фойда реализациясини башорат қилиб бўлмайдиган, ниҳоятда рискли ҳолларда қўллаш лозим.

Тўртинчи ҳолатда, яъни даромадларни етказиб беришгача тан олинган усули корхона қурилиш бўйича узок муддатли шартнома тузатишида (буни кўприклар, офис бинолари ва бошқалар) даромад ва харажатларни ҳисобла олиш муаммоси мавжуд бўлади. Ушбу муаммони ҳал қилишда қурилиш иши муқобил вариантлар ёрдам беради.

1. Яқунланган шартнома усули даромадлар, харажатлар, яъни фойда шартнома яқунланиши билан тан олинади. Қурилишда келиб чиқадиган харажатлар товар-моддий захиралар (жорий қурилишда) счётига аккумуляция қилинади. Бажарилган ишлар далолатномалари, агар улар мавжуд бўлса, даромадлар деб ёзилмайди, аксинча, товар-моддий захиралар счётига тасқари бўлган счётда (олинган бўнақлар) тўпланади. Шартнома тугаганда, даромадлар ва харажатлар счётигача ҳамма счётлар ёпилади ва қурилиш объекти бўйича янги фойда тан олинади.

2. Тугалланиш фойзи усули даромадлар, харажатлар ва янги фойда қурилиш лойиҳасининг тугалланиш фойзини баҳолаш асосида, ҳар бир ҳисобот даврида тан олинади. Бу усул, узлуксиз сотиш шартномаси бўйича ишларнинг ўтказилиши рўй беришини, агар фойдаланувчиларга ўз вақтида ахборот берилса, даромадлар шартнома тугашигача тан олинishi лозимлигини билдиради. Тугалланганлик фойзини аниқлаб бўлгандан сўнг жорий даврда тан олиш учун даромадлар суммасини қуйидагича аниқлаш мумкин:

Жорий давр даромадлари = (тугалланганлик фойзи x шартноманинг умумий даромади) - олдинги даврларда тан олинган даромадлар суммаси.

Бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобот даврлари бўйича тенг акс эттириш мақсадида айрим харажатлар турларни резервлаш усулيني қўлайдилар, уларга ишчиларнинг таътил ҳақи суммалари, таъмирлаш ишларига кетган суммалар ва ҳоказолар киради (Ўзбекистан Республика Молия вазирлиги рўхсати билан). Бундай харажатлар ишлаб чиқариш харажатларига киради. Ҳисобот даврида ишчиларнинг иш ҳақларини резервлаш усули кенг тарқалган. Одатда ишчиларга таътил йил давомида нотекис равишда берилади. Шунга кўра, таътил вақтига ҳисобланадиган иш ҳақи суммалари айрим ойлarda ўзгариб туради, бу эса маҳсулот таннархининг бузилишига олиб келади. Таътил учун бериладиган тўловлар маҳсулот таннархига таъсир этмаслиги учун келгусида таътил вақтида тўланадиган иш ҳақи ва ижтимоий сўғурта ажратмаларини резервлайдилар, яъни белгиланган меъёрлар асосида ҳисоблайдилар. Буни ҳар ойнинг ишлаб чиқариш харажатларига ишчиларнинг таътил харажатларини ҳақиқий суммаларда эмас, балки ҳисобланган иш ҳақига нисбатан режа фондига бўлиш йўли билан амалга оширилиб, фойзи режага асосан аниқланади.

2.3. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сисъатининг техникавий ва ташкилий жиҳатлари

Ҳисоб юретишнинг техник асосида ҳисоб регистрлари, счётларда ҳўжалик жараёнларини акс эттириш схемаси, ҳужжатлар айланиши кабилар ўз аксини топади. Ҳисоб юретишнинг ташкилий томонида бухгалтерияда ҳисоб

ишларининг тақсимланиши, ҳисоб ишларин ташкил қилиш ва бошқарув жараёнидаги ўрни аниқ кўрсатилади.

Ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳатида хўжалик субъектида ташкил қилинган бухгалтерия хизматининг ташкилий шакллари, бухгалтерия хизматининг таркиби ва ҳисобнинг марказлаштирилган даражаси, субъект бўлинулари алоҳида балансга ажратиш ва ички назоратни ташкил қилиш масалаларини ўз ичига олади. Ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати эса қуйидаги масалаларни ўз ичига олади:

1. Молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган счётлар режаси асосида ишлаб чиқилган ишчи счётлар режаси;
2. Дастлабки ҳужжатларнинг ҳисоб шаклларида фойдаланиш тартиби;
3. Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар айланиши ва уларни қайта ишлаш тартиби;
4. Мулк ва мажбуриятларни инвентаризация қилиш.

5-чизма. Ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати

Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатини шакллантиришнинг ташкилий жиҳатида ташкил қилинадиган бухгалтерия хизматининг тузилиши ва таркибини аниқлаш ва уларнинг лавозими бўйича ҳуқуқ, бурч ва мажбуриятлари белгиланади. «Бухгалтерия ҳисоб тўғрисида»ги қонунга мувофиқ субъект раҳбари бош бухгалтер лавозимини тайинлаш ва бухгалтерия ҳисобини талаб даражасида фаолият кўрсатиши учун етарли шароит яратилиши учун жавобгар ҳисобланади. Бош бухгалтер бухгалтерия аппаратида раҳбарлик қилади ва ҳисоб-китобларнинг аниқлиги, тўғрилиги ва ўз вақтида бажарилишига жавобгар ҳисобланади. Шунингдек, ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳатида субъект бухгалтериясининг иш жадвали ҳам кўрсатилади. Унда бухгалтерия ходимларининг иш куни тақсимланиши иш кунлари мобайнида келиб тушган ҳисоб-китоб пул ҳужжатларини ўз вақтида қабул қилиш, қайта ишлаш, бухгалтерия ҳисоби счётларида акс эттириш ва кунлик айланма қайдномаларни белгиланган вақтга тузишини инобатга олган ҳолда амалга оширилади.

Хўжалик юритувчи субъектлар ҳисоб сиёсатининг техник жиҳатидаги асосий масалалардан бири Ўзбекистон Республикаси молия вазирлиги томонидан ишлаб чиқилган ва тасдиқланган счётлар режаси асосида ишчи счётлар режасини ишлаб чиқиш ҳисобланади¹³. Аммо ишчи счётлар режасини ишлаб чиқишда субъект фақатгина ўзида содир бўладиган муомалалардан келиб чиққан ҳолда рўйхатида ўзгартириш киритишга ҳақлидир ва уларнинг рўйхатини келтириши зарур. Бу баъзан иккинчи тартибли иш счётлари деб ҳам аталади ва юқорида айтиб ўтилганидек, субъектда амалга ошириладиган муомалаларнинг иқтисодий мазмунини ҳисобга олган ҳолда бухгалтерия

¹³ Хўжалик юритувчи субъектлар молиявий-хўжалик фаолиятининг бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақлари режаси (21-БХМС). Мазкур ҳисобварақлар режасига ЎзР АВ 12.11.2003 й. 1181-1-сонли рўйхатта олинган ЎзРМВ буйруғига мувофиқ ўзгартиришлар киритилган.

ҳисоби счётларида ҳисобга олишнинг усули услубий тамойилларига амал қилинади.

Хўжалик юритувчи субъектлар ҳисоб сиёсатини шакллантириш, бухгалтерия ҳисобини юритиш, тўлиқ ва аниқ бухгалтерия ҳисоботини ўз вақтида тақдим этиш учун субъект бош бухгалтери жавобгар бўлади. Амалда бўлган қондаларга мувофиқ субъектларда бухгалтерия аппаратининг ташкилий тузилишини мустақил белгилайди. Бу, одатда, ягона бухгалтерия бўлинмаси бўлиб, бир қатор бўлимлардан, жумладан: материаллар бўлими, иш ҳақи бўйича ҳисоб-китоблар бўлими, касса муомалалари бўлими, асосий воситалар ҳисоби бўлими, мол етказиб берувчилар ва бошқа мажбуриятлар билан ҳисоб-китоб бўлимларидан ташкил топиши мумкин. Ташкилий тузилишдан қатъи назар, барча бухгалтерия ходимлари бош бухгалтерга бўйсунуши лозим. Хўжалик субъектларида бошқарув ҳисоби нуқтаи назардан ҳисоб сиёсатининг ташкилий-техникавий жиҳатларини белгиловчи таркибий қисмларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Бухгалтерия ҳисоби ҳисобварақларининг иш режаси. Унда мазкур субъектда қўлланилувчи ҳисобварақлар: узоқ муддатли активлар асосий воситалар, номоддий ва бошқа узоқ муддатли активлар, жорий активлар товар-моддий захиралар, келгуси давр харажатлари ва кечиктирилган харажатлар жорий қисми, олинандиган счётлар жорий қисми, пул маблағлари, киска муддатли инвестициялар ва бошқа жорий активлар, мажбуриятлар, жорий мажбуриятлар, узоқ муддатли мажбуриятлар, хусусий капитал капитал, тақсимланмаган фойда ва резервлар, молиявий натижаларнинг шаклланиши ва ишлатилиши даромадлар ва харажатлар ҳамда балансдан ташқари счётлар рўйхатини кўрсатиш тавсия этилади.

Бошлангич ҳисоб ҳужжатлари шакллари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан тасдиқланган қарорга биноан бошлангич ҳисоб ҳужжатлари ҳисобга олиш учун фақат белгиланган ягона шаклларда тузилган тақдирдагина қабул қилинади.

Мулк ва мажбуриятларнинг турларини баҳолаш усуллари. Асосий воситалар пулга сотиб олинганида уларни амалдаги харид қилиш ва тайёрлаш харажатлари, шу жумладан етказиб берувчига, ташкилотларга қурилиш пудрати шартномалари бўйича тўланган ҳақ, бож йиғимлари, қопланмайдиган солиқлар, рўйхатга олиш йиғимлари, давлат божи ва асосий воситалар объектга мулкдорлик ҳуқуқининг эгалланиши муносабати билан вужудга келувчи бошқа тўловлар, воситачи ташкилотларга тўланган ҳақ, биржа йиғимлари, транспортировка, монтаж, ўрнатиш ва объектни харид қилиш билан боғлиқ бошқа харажатларнинг суммалари бўйича кирим қилинади¹⁴.

Асосий воситаларнинг бухгалтерия ҳисобига қабул қилинган қиймати Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларида ва мазкур стандартда белгиланган ҳолатлардан ташқари ҳолларда ўзгартирилмайди.

¹⁴ Асосий воситалар, 5-сонли БҲМС. Асосий воситаларни баҳолаш.

Бухгалтерия ҳисобига қабул қилинган асосий воситаларнинг бошланғич қийматини ўзгартиришга асосий воситаларнинг тегишли объектлари қуриб битказилган, қўшимча жиҳозланган, реконструкция қилинган, замонавийлаштирилган, техник қайта қуроллантирилган, қисман тугатилган ва улар қайта баҳоланган ҳолатларда рўхсат этилади.

Қуриб битказиш, қўшимча жиҳозлаш, замонавийлаштириш ишларига асосий воситалар объектнинг технологик ёки хизмат мўлжалининг ўзгариши, оширилган ишлар қўлами ва сифатни янада яхшилашга доир бошқа ҳолатлар туфайли қилиниши лозим бўлган ишлар киритилади.

Реконструкция қилиш ишларига ишлаб чиқаришни такомиллаштириш ва унинг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш билан боғлиқ бўлган ҳамда ишлаб чиқариш қувватларини ошириш, маҳсулот (ишлар, хизматлар) сифатини яхшилаш ва номенклатурасини ўзгартириш мақсадларида асосий воситаларни реконструкция қилиш лойиҳаси бўйича амалга ошириладиган мавжуд асосий воситалар объектларини қайта қуриш киритилади.

Техник қайта қуроллантиришга илғор техника ва технологияларни жорий этиш, ишлаб чиқаришни механизациялаш ва автоматлаштириш, маънан ва жисмонан эскирган ускуналарни замонавийлаштириш ва уларни янгилари, унумдорлиги янада юқори бўлганлари билан алмаштириш асосида асосий воситалар ва уларнинг айрим қисмларининг техник-иқтисодий кўрсаткичларини ошириш бўйича чора-тадбирлар мажмуаси қиради.

Мол-мулк ва мажбуриятлар инвентаризацияси. Қоидаларга мувофиқ, субъект мол-мулки ва мажбуриятларини инвентаризация қилиш тартиби ва муддатларини субъект раҳбари белгилайди ва тасдиқлайди. Бу ҳисоб сийёсатининг таркибий қисмидир. Қуйидаги ҳолларда инвентарлаш ўтказилиши шарт:

- мол-мулк ижарага берилганда, сотиб олинганда, сотилганда, шунингдек, давлат корхонаси ўзгартирилган (давлат тасарруфидан чиқарилган) чоғда қонунчиликда назарда тутилган ҳолларда;

- йиллик молиявий ҳисоботни тузиш олдидан, инвентарлаш ҳисобот йилининг 1 октябрдан кечиктирмай ўтказиладиган мол-мулкдан ташқари. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 28.08.98 йилда 486-сон билан рўйхатга олинган "Товар-моддий захиралар" деб номланган 4-сон БХМСга биноан товар-моддий захиралар бир йилда камида бир марта инвентарланади. Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 23.09.98 йилда 491-сон билан рўйхатга олинган "Асосий воситалар" деб номланган 5-сон БМСга мувофиқ асосий воситалар икки йилда камида бир марта, кутубхона фондлари эса беш йилда бир марта инвентарланади.

Пул маблағлари, пул ҳужжатлари, бойликлар ва катъий ҳисобдаги бланклар ойда бир марта, ёнилғи-мойлаш материаллари, озик-овқат маҳсулотлари ҳар чорақда.

Айрим жойлар ва мавсумий тусда ишлайдиган корхоналарда ишлаб чиқариш захиралари улар энг кам миқдорда қолганда қуйидаги ҳолларда инвентарланади:

- асосий воситалар ва товар-моддий бойликлар қайта баҳоланганда;
- моддий жавобгар шахслар алмашганда (ишларни қабул қилиш - топшириш кунда);
- ўғрилиқ ёки сунистеъмол, шунингдек, бойликларни ишдан чиқариш фактлари аниқланганда;
- табиий офатлар, ёнгинлар, фалокатлар ёки ғайритабиий шароитлар юзага келтирган бошқа фавқулодда вазиятлар юз берганда;
- хўжалиқ юритувчи субъект тугатилганда (қайта ташкил этилганда) тугатиш (ажратиш) балансини тузиш олдидан ва қонунчиликда назарда тутилган бошқа ҳолларда¹⁵.

Умумий моддий жавобгарлик шароитида инвентарлаш субъект раҳбари ўзгарганда, жамоадан унинг эллиқ фозидан ортиқ аъзолари чиқиб кетганда, шунингдек жамоанинг битта ёки бир нечта аъзоси талаби билан ўтказилади.

Инвентаризация натижалари хўжалиқ субъекти даромадларининг шаклланишига таъсир кўрсатади: инвентаризация пайтида аниқланган ортиқча қимматликлар субъект фойдасига кириш қилинади, борди-ю камомад аниқланган ва у моддий жавобгар шахслардан объектнинг баланс қийматидан ортиқ бозор баҳосида ундирилган бўлса, ортиқ сумма ҳам субъект даромади (операцион)га киритилади.

Хўжалиқ субъектларида хужжат айланиши қоидалари ва ҳисоб маълумотларига ишлов бериш технологияси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунда бошланғич ҳисоб хужжатларини тузган ҳамда имзолаган шахслар уларнинг ўз вақтида тўғри ва аниқ тузилиши, шунингдек бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун уларнинг белгиланган муддатларда топширилишига жавобгар бўлади.

3-жадвал

Хўжалиқ субъектида мол-мулк айрим турлари ва молиявий натижаларни инвентарлашни ўтказиш қоидалари

Т/р	Объект номи	Ўтказиш қоидаси
1.	Асосий воситалар	Инвентарь варақчалари, инвентарь дафтарлари ёки рўйхатларининг мавжудлиги ва қандай ҳолатдалиги; Техник паспортлар ёки бошқа техник хужжатларнинг мавжудлиги ва қандай ҳолатдалиги; Хўжалиқ юритувчи субъект томонидан ижарага, саклашга ва вақтинча фойдаланишга топширилган ёки қабул қилинган асосий воситаларга доир хужжатларнинг мавжудлиги. хужжатлар йўқ бўлса, уларнинг олинishi ёки расмийлаштирилишини таъминлаш зарур. Бухгалтерия ҳисоби регистрлари ёки техник хужжатларда тафовутлар ёки ноаниқликлар топилган тақдирда уларга тегишли тузатишлар ва аниқлаштиришлар киритилиши керак
2.	Номоддий активлар	Номоддий активларни инвентарлаганда қуйидагилар текширилиши зарур: ташкилотнинг улардан фойдаланишга доир ҳуқуқларини тасдиқлайдиган хужжатларнинг мавжудлиги; номоддий активлар балансида тўғри ва ўз вақтида акс эттирилганлиги

¹⁵ Инвентарлашни ташкил қилиш ва ўтказиш. 19-сонли БҲМС. Умумий қоидалар.

3.	Молиявий қўйилмалар	Молиявий қўйилмаларни инвентарлаганда қимматли қозғаларга доир ҳақиқатдаги харажатлар ва бошқа ташкилотларнинг устав капиталлари, шунингдек, бошқа ташкилотларга берилган қарзлар текширилади
4.	Товар-моддий бойликлар	Товар-моддий бойликларни инвентарлаш, қондага қўра, мазкур хонада бойликларнинг жойлашиш тартибида бажарилиши керак. Инвентарлаш вақтида бир турдаги товар-моддий бойликлардан бошқасига тартибсиз ўтишга йўл қўйиб бўлмайди. Товар-моддий бойликлар турли алоҳида хоналарда битта моддий жавобгар шахсда сақланганда инвентарлаш сақлаш жойлари бўйича кетма-кетликда ўтказилади. Бойликлар текширилганидан кейин хона эшиги пломбланади ва комиссия ишлаш учун кейинги хонага ўтади. Товар-моддий бойликлар инвентарлаш рўйхатига ҳар бир ном бўйича киритилади, буида номенклатура рақами, тури, гуруҳи, артикули, нави ва миқдори кўрсатилади
5.	Тугалланмаган ишлаб ишлаб чиқариш	Тугалланмаган ишлаб чиқаришни инвентарлаш унинг ҳажмлари ва ҳақиқий таннархини Махсулот (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби тўғрисидаги низоом билан белгиланган тартибга ва унинг асосида ишлаб чиқилган тармок йўриқномаларига мувофиқ белгилаш мақсадини қўяди. - ишлаб чиқаришда бўлган буюмларга доир захиралар (деталлар, узеллар, агрегатлар) ва тайёрланиши ҳамда йиғилиши тугалланмаган буюмларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш; - ҳисобга олинмаган бракини аниқлаш; - тугалланмаган ишлаб чиқариш (захиралар)нинг ҳақиқатда комплекслангани ва йиғилишининг деталлар билан таъминланганини аниқлаш; - бекор қилинган буюртмалар, шунингдек, бажарилиши тўхтатиб қўйилган буюртмалар бўйича тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғини аниқлаш; - ишлаб чиқаришда бўлган захиралар (деталлар, узеллар, агрегатлар) ва тайёрланиши ҳамда йиғилиши тугалланмаган буюмларнинг ҳақиқий таннархини белгилаш
6.		Касса инвентарланганда пул маблағлари ва кассада бўлган бошқа бойликларнинг ҳақиқатда мавжудлиги текширилади. Қатъий ҳисобдаги бланклар ҳам текширувдан ўтказилади. Кассада пул маблағларининг ҳақиқатда мавжудлиги ҳисоб-китоб қилинганда пул белгилари, почта маркалари ва давлат божи маркалари ҳисобга қабул қилинади. Ҳеч қандай ҳужжатлар ёки тилхатлар кассадаги нақд пул қолдиғига киритилмайди. Кассирнинг кассада мазкур ҳўжалик юритувчи субъектга тегишли бўлмаган пул маблағлари ва бошқа бойликлар борлиги тўғрисидаги баёнотлари эътиборга олинмайди Нақд пул маблағларини инвентарлаш далолатномасида бойликлар қолдиғи инвентарлаш қунида натурада ва ҳисоб маълумотлари бўйича кўрсатилади ва инвентарлаш натижаси белгиланади.
7.	Ҳисоб-китобларни инвентарлаш	Банклар билан ссудалар бўйича, бюджет, харидорлар, мол етказиб берувчилар, ҳисобдор шахслар, ишчи ва хизматчилар, депоентлар ҳамда бошқа дебитор ва кредиторлар билан ҳисоб-китобларни инвентарлаш тегишли ҳужжатлар бўйича қолдиқларни аниқлаш ва

		бухгалтерия ҳисоби счётларида қайд этилган суммаларнинг асослилигини синчиклаб текширишга асосланади. Комиссия дебитор ва кредиторлар счётлари бўйича қарзларнинг пайдо бўлиши, уларнинг реаллиги ва шундай бўлган тақдирда, даъво этиш муддатларини ўтказиб юборишда айбдор шахсларни аниқлайди
8.	Инвентарлаш бўйича солиштириш кайдномалари	Солиштириш кайдномалари инвентарлаш пайтида ҳисоб маълумотларида тафовутлар аниқланган бойликлар бўйича тузилади. Солиштириш кайдномаларида инвентарлаш натижалари, яъни бухгалтерия ҳисоби маълумотлари бўйича кўрсаткичлар ва инвентарлаш рўйхатлари (далолатномалари) маълумотлари ўртасидаги тафовутлар акс эттирилади Ортиқча ва кам чиққан товар-моддий бойликларнинг қиймати солиштириш кайдномаларида уларнинг бухгалтерия ҳисобидаги баҳосига мувофиқ келтирилади

Инвентарлаш тугаганидан сўнг инвентарлаш тўғри ўтказилганини назорат тариқасида текширишлар ўтказилиши мумкин. Уларни инвентарлаш комиссиялари аъзолари ва моддий жавобгар шахслар иштирокида, албатта инвентарлаш ўтказилган омбор, омборхона, шуъба ва ҳоказолар очилишига қадар ўтказиш керак. Инвентарлашлар тўғри ўтказилганини назорат тариқасида текшириш натижалари далолатнома билан расмийлаштирилади ва инвентарлаш тўғри ўтказилганлигини назорат тариқасида текширишларни ҳисобга олиш дафтарида рўйхатга олинади.

Инвентарлаш натижалари инвентарлаш тугаган ойдаги ҳисоб ва ҳисоботда, йиллик инвентарлашда эса йиллик молиявий ҳисоботда акс эттирилиши керак. Ҳисобот йилида ўтказилган инвентарлашлар натижалари маълумотлари инвентарлашда аниқланган натижалар кайдномасида умумлаштирилади. Инвентарлаш вақтида аниқланган бойликлар ҳақиқатда мавжудлиги билан бухгалтерия ҳисоби маълумотлари ўртасидаги тафовутларни тартибга солиш тўғрисидаги таклифлар кўриб чиқиш учун хўжалик юритувчи субъект раҳбарига тақдим этилади.

Намуна

«АБС» МЧЖ

Тошкент шаҳри

«__» _____ 20__ й.

Буйруқ № _____

Мазмуни: «Ҳисоб сиёсати тўғрисида»

Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги» қонуни ва БҲМС 1-сонли «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот», шунингдек бошқа миллий стандартлар, амалдаги қонуний ҳамда белгиланган меъёрий ҳужжатлар талабларидан келиб чиқиб буюраман:

1. 20_ йилнинг 1 январидан «АБС» МЧЖнинг молиявий-хўжалик фаолиятини амалга ошириши ва уларнинг бухгалтерия ҳисоби ҳамда ҳисоботларини юритишни тартибга солувчи ҳисоб сиёсати ишлаб чиқилсин.

2. Фирма фаолиятида ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқиш ва уни юритиш бош бухгалтер зиммасига юклатилсин.

3. Ушбу буйруқнинг бажарилишини назорат қилишни ўз зиммада қолдираман.

«АБС» МЧЖ директори

А. Шодиев

«АБС» МЧЖнинг ҳисоб сиёсати тўғрисида НИЗОМИ

1. Умумий қоидалар

«АБС» МЧЖда бухгалтерия ҳисоби Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни, Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва бошқа қонуний ҳамда меъёрий ҳужжатларига асосланган ҳолда юритилади.

Субъект активлари, ўз маблағларининг манбалари, мажбуриятлари, хўжалик операцияларининг ҳисоби икки ёклама ёзув асосида пул, натура ва меҳнат ўчлов бирликларида ёппасига, узлуксиз, ҳужжатли ҳамда ўзаро боғлиқликда акс эттирилади.

Бухгалтерия ҳисобининг асосий вазифаси сифатида Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунидан келиб чиққан ҳолда қуйидагилар белгилансин:

Хўжалик активлари, хусусий капитали ва мажбуриятлари тўғрисида тўла, ишончли маълумотлар бериш;

Содир бўлган хўжалик операцияларининг қонунга зид келмаслиги ва белгиланган талабларга асосан ҳужжатларда расмийлаштирилиши, қайта ишланиши ҳамда бухгалтерия ҳисоби сўтларида акс эттирилишини таъминлаш;

Молиявий ва статистик ҳисоботларни тузиш учун зарур маълумотларни бухгалтерия ҳисоби сўтларида аниқ ҳамда ишончли шакллантириш;

Моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан, хўжалик икки имкониятларидан самарали фойдаланиш кўрсаткичларини таҳлил қилиш учун зарур маълумотлар билан таъминлаш;

Бухгалтерия ҳисобини ташкил қилиш учун жавобгарлик хусусий фирма раҳбари зиммасига юклатилиши;

Субъект бош бухгалтери содир бўлган барча операцияларни белгиланган талаблар асосида ҳужжатларда расмийлаштирилишини, қабул қилинган ҳужжатлар айланиши асосида уларнинг ҳаракатланиши ва қайта ишланиши, шунингдек, бухгалтерия ҳисоби сўтларида акс эттирилишини амалга оширилиши, назорат қилишни белгиланган муддатларда ҳисоботларни тегишли давлат идоралари ҳамда ташкилотларга топшириши;

Бош бухгалтер субъект раҳбари билан биргаликда моддий, пул маблағлари, ҳисоб-китоб ҳамда молиявий мажбуриятлари бўйича ҳужжатларга имзо қўйиши;

Бош бухгалтер Республикамизда амал қилаётган қонуний ва меъёрий ҳужжатларга, шартномаларга, молиявий мажбуриятларга зид келадиган ҳужжатларни расмийлаштирмайди ва уларни ижро учун қабул қилмайди.

2. Ҳисоб сўғсатининг услубий жиҳати

Субъектда асосий воситаларга қиймати энг кам иш ҳақи миқдорининг эллик баробаридан юқори ва фойдаланиш муддати 12 ойдан зиёд бўлган ишлаб чиқариш, ноишлаб чиқариш соҳаларида, шунингдек, ижарага бериш мақсадида қурилган, ишлаб чиқилган ҳамда сотиб олинган, аммо қайта сотишга мўлжалланмаган ишлаб чиқариш воситалари киритилади. Ушбу талабга жавоб бермаган ишлаб чиқариш воситалари, инвентарлар, тайёр маҳсулот ва товарлар сифатида ҳисобга олинади.

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати БҲМС 5-сонли «Асосий воситалар» стандартига мувофиқ уларнинг сотиб олиш (қуриш, ишлаб чиқариш) қиймати, транспортировка қилиш, ўрнатиш, синаш, тўланган солиқлар ва бошқа харажатлардан ташкил топади;

Асосий воситаларни қайта баҳолаш йилнинг боши 1 январь ҳолатида амалга оширилади;

Асосий воситаларнинг қийматига эскириш ҳисоблаш йўли билан қопланади. Бунда хўжаликда мавжуд асосий воситаларга амортизация ҳисоблашнинг тўғри чизикли усулини қўллаш орқали амалга оширилади;

Номоддий активларнинг қиймати амортизация ҳисоблашнинг тўғри чизикли усулини қўллаш орқали амалга оширилади;

3. Ҳисоб сўғсатининг техник жиҳати

21-сонли БҲМС «хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти бухгалтерия ҳисоби сўғтлар режаси ва уни қўллаш бўйича йўриқнома»га асосан бухгалтерия ҳисобининг ишчи режаси сўғтлари режаси ишлаб чиқилади ҳамда унга мувофиқ юритилади.

Субъектда бухгалтерия ҳисоби 20-сонли «Кичик тадбиркорлик субъектларида ҳисоб юритишнинг соддалаштирилган шакли ва ҳисобот тузиш тўғрисида»ги миллий стандартига асосланиб бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклини қўллайди.

Бухгалтерия ҳисобининг соддалаштирилган шаклини қўллаш жараёнида субъект раҳбарияти ва мутахассисларининг маълумотларга бўлган эҳтиёжини, ишлаб чиқариш жараёнининг ташкилий-технологик хусусиятларини эътиборга олган ҳолда зарур маълумотларни шакллантириш мақсадида бухгалтерия ҳисобининг регистрлари 20-БҲМСнинг 5.4-бандига асосланиб ўзгартирилади ва мослаштирилади.

Бухгалтерия ҳисобининг регистрлари хўжалик операцияларини ақс эттириш дастлабки ҳужжатлар ва бухгалтерия ҳисоб-китобларига асосан амалга оширилади.

Дастлабки ҳужжат шакллари сифатида ҳўжалик юритувчи субъектлар фаолияти операцияларини расмийлаштирилишда қўлланилаётган ҳужжатларидан фойдаланилади. Амалда мавжуд дастлабки ҳужжат шакллари фирма фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини акс эттирувчи кўрсаткичлар мавжуд бўлмаган ҳолларда 20-БҲМСнинг 5.6-бандига асосланиб мустакил равишда ишлаб чиқилади.

Бухгалтерия ҳисобида ҳужжатлар айланиши белгиланган график асосида амалга оширилади ва унга амал қилиш маъсулияти ҳужжатларни тузган ҳамда имзо қўйган шахслар зиммасига юклатилади.

Ҳужжатлар айланиши графигига амал қилиш фирма бош бухгалтерига юклатилади. Ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби харажатларни ҳисобга олишнинг буюртмали усулида ҳисобга олинади. Тақсимланадиган харажатлар ишлаб чиқаришни калькуляция объектлари ўртасида барча харажатларга (хом-ашё ва материаллар чегиргандан сўнгги) мутаносиб тақсимланади.

Бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи маълумотларининг ҳаққонийлигини таъминлаш мақсадида мулк, молиявий мажбуриятлар 19-сонли БҲМС «Инвентаризацияни ташкил қилиш ва ўтказиш»да белгиланган муддатларда, ундаги тартиб-қоидаларга амал қилган ҳолда ўтказилади.

Товар-моддий бойликлар, асосий воситалар ва пул маблағлари ортиқча чиққан ҳолларда инвентаризация ўтказилган ҳисобот ойнанинг ҳўжалик фаолияти натижаларига олиб борилади.

4. Ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳати

Субъект бухгалтерияси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг 7-моддасига мувофиқ бош бухгалтер лавозимини жорий қилиш асосида марказлаштирилган ҳолда ташкил қилинади ва ходимлар таркибини тасдиқлайди.

«АБС» МЧЖнинг «Ҳисоб сиёсати тўғрисида НИЗОМИ»га мувофиқ

“Бошқарув ҳисоби”ни ташкил қилиш ва юритиш тартиби

«АБС» МЧЖда (бундан кейин-субъект) бошқарув ҳисоби субъектнинг бухгалтерия ҳисоби тизимининг таркибий қисми ҳисобланади. Бошқарув ҳисоби эркин тарзда ташкил этилади ва юритилади.

Бошқарув ҳисобининг асосий мақсади – субъект раҳбариятини оқилона бошқарув қарорлари қабул қилиш учун харажатлар ва молиявий натижалар тўғрисидаги ишончли ахборотлар билан таъминлашдан иборат.

Бошқарув ҳисоби ҳисоб сиёсатида асосан корхона фаолиятини бюджетлаштириш, тахминлаш, таннарх ҳисоблаш, трансферт баҳони шакллантириш, сегментар ҳисобот тузиш масалалари ўз ифодасини топади.

Бошқарув ҳисоби сўтлар режаси эса субъект ва унинг бўлинмалари фаолияти тўғрисида стратегик бошқарув қарорлари қабул қилиш, бюджетлаштириш, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини ташкил этиш, “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” тизими бўйича молиявий натижаларни аниқлашни назарда тутди. Мазкур сўтлар режаси қуйидагича ташкил этилади:

- баланс счётлари, яъни баланс тузишда иштирок этувчи счётлар;
- операцион, “Харажатлар - ишлаб чиқариш ҳажми - фойда” тизими бўйича молиявий натижаларни аниқлашда қўлланиладиган ва бошқарув бухгалтериясида фойдаланиладиган счётлар.

Бошқарув ҳисоби ахборотлари фойдаланувчиларга эркин шаклда тақдим этилади. Бошқарув ҳисобини юритиш тартиб-қоидалари субъектнинг стратегик ва тактик мақсадларидан, хусусиятларидан келиб чиқиб ишлаб чиқилади. Бу ҳисоб турида маълумотларнинг бошқарув қарорларини қабул қилиш учун аҳамиятлилик даражасига эътибор берилади.

Бошқарув ҳисобининг асосий тамойиллари – ҳисобни иккиёклама ёзув усулида юритиш, узлуксизлик, аниқлик, ҳисоблаш, эҳтиёткорлик, кўрсаткичларнинг қиёсланувчанлиги кабилардан фойдаланилади. Бошқарув ҳисоби, одатда алоҳида бўлинмалар: бўлимлар, цехлар, участкалар, иш жойлари фаолияти тўғрисидаги ахборотни ўз ичига олади.

Субъектда бошқарув ҳисоби ахбороти тузилмаси ва таркиби унинг фойдаланувчиларини эҳтиёжларига боғлиқ. Бошқарув ҳисобининг ҳар қандай тузилмаси, энг аввало харажатлар, даромадлар ва активлар каби категорияларга таянади. Бу тузилмаларни қўллашда асосий мезон зарур ахборотнинг фойдалилигидир. Субъектда бошқарув ҳисоби ахборотлари кўпроқ махфийлик хусусиятига эга бўлиб, улардан субъект менежерлари, таъсисчилар ва кузатув кенгаши аъзолари бошқарув қарорлари қабул қилишда фойдаланиши мумкин. Ушбу ахборотлар корхонанинг тижорат сири ҳисобланади. Улар ҳисоботдан ташқи фойдаланувчиларга берилмайди.

Хўжалик муомалаларини акс эттиришда иккиёклама ёзув усулига асосланиш шарт эмас. Мазкур ҳисоб турида маълумотлар ҳар қандай ўлчов бирлигида ҳисобланиши мумкин. Шунингдек, унда молиявий ҳисобот шакллари ахборотларининг Бош китоб маълумотлари билан мос келиши ва таққосланиши шарт эмас. Бошқарув ахборотини қайд этиш ва акс эттиришда эса молиявий ҳисоб усуллари билан биргаликда эконометрика, статистика, иктисодий таҳлил усулларидан ҳам фойдаланилади.

Ҳисоб ўлчовларининг моддий, меҳнат ва қиймат каби барча турларидан фойдаланилади. Ҳисобот ҳар кунни, ҳар ҳафтада тузилиши мумкин. Ҳисоботларни тақдим этиш муддати раҳбар томонидан белгиланади. Ҳисобот истеъмолчиларга фойдали бўлиши ва ўз вақтида тақдим этилиши шарт.

Субъектда хўжалик муомалалари таҳлили асосида истикболга мўлжалланган тавсиялар, бошқарув ва инвестиция қарорлари дастурини ишлаб чиқишдан иборат ва кўпроқ бўлажак даврга мўлжалланган истикбол билан иш тутади. Шунингдек, ахборот эҳтимоллик ва субъектив (хусусийлик) тавсифига эга. Харажатлар харажат моддалари бўйича, даромадлар эса бўлинмалар ва маҳсулот(иш, хизмат)лар турлари бўйича гуруҳланади ва акс эттирилади. Харажат моддаларининг рўйхати тармок йўриқномалари билан белгиланади.

2.4. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини (МҲХС) шаклланишида ҳисоб сиёсатига умумий ёндашув

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида товарлар, сармоялар ва ишчи кучининг давлатлар ўртасида эркин ҳаракатланишини талаб этади. Халқаро алоқаларнинг ривожланиши, республикамиз иқтисодийида хорижий сармоялар кириб келиши кенгайиши натижасида республикамиз тижорат банклари, хўжалик юритувчи субъектларининг молиявий ҳисоботларини такомиллаштириш ва уларни халқаро стандартларга мослаштиришни талаб қилмоқда. Чунки тижорат банклари бозор инфратузулмасининг муҳим таркибий қисмларидан бири ҳисобланади.

Молиявий ҳисоботларни халқаро стандартларга мослаштириш, айниқса хўжалик субъектлари молиявий кўрсаткичлариغا баҳо беришда ва уларнинг халқаро миқёсда ҳаракат қилишида муҳим аҳамият касб этади. Шу нуқтаи назардан ҳам ҳисоб сиёсатини шакллантиришда фаолият юритаётган хўжалик субъектларида молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар асосида тайёрлаш ва молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларни келиб чиқиш тарихи ва унинг эволюциясини кўриб чиқиш лозим.

Халқаро молиявий ҳисобот стандартлари бўйича кўмита (ХМҲСК) хусусий сектордаги мустақил орган ҳисобланиб, унинг мақсади бутун дунёдаги компания ва бошқа ташкилотларнинг молиявий ҳисоботини тузишда қўлланиладиган бухгалтерия ҳисоби тамойилларини унификациялашга эришишдир. Ушбу кўмита Австралия, Канада, Франция, Германия, Япония, Мексика, Нидерландия, Буюк Британия ва Ирландия ҳамда Америка Қўшма Штатлари бухгалтерлар касбий ташкилотлари битимига мувофиқ 1973 йил 29 июнда тузилди.

Кўмита бугунги кунда МҲХС ишига кўплаб бошқа давлат ва ташкилотлардан жалб қилинган бўлиб, улар ХМҲСКга аъзо бўлмаса-да, Молиявий ҳисобот халқаро стандартларини қўлламоқда. 1973 йилдан 2001 йилгача ушбу стандартлар кўмита томонидан ишлаб чиқилган ва бу стандартлар халқаро бухгалтерия ҳисоби стандартлари (International Accounting Standards) деб юритилган. 2001 йилдан бошлаб ушбу кўмита кенгашига (International Finance Report Standards of Board) айлантирилди ва у томонидан ишлаб чиқилган стандартлар (International Finance Report Standards) IFRS деб чоп этила бошланди.

Молиявий Ҳисоботлар Халқаро Стандартлари бутун жаҳонда молиявий ҳисобот стандартларининг яқинлашиши, келишуви ва янада яхшиланишида муҳим роль ўйнади. Улардан қуйидаги мақсадларда фойдаланилади:

- кўпчилик мамлакатларда ҳисоб ва ҳисоботга қўйиладиган миллий талаблар учун асос бўлиб хизмат қилиш;
- ҳисоб ва ҳисоботга нисбатан ўз талабларини ишлаб чиқаётган алоҳида мамлакатлар учун халқаро эталон сифатида ишлатилиши (саноати ривожланган мамлакатлар билан бир қаторда энди ривожланиб бораётган бозорлар учун);
- фонд биржалари ва тартибга солувчи органлар томонидан молиявий ҳисоботни МҲХСларига мос равишда тузилишини талаб қилган ҳолларда;

▪ капитал бозорлари учун стандартлар ишлаб чиқишда тўлиғича МХХСларига асосланишга қарор қилган Европа Комиссияси каби миллий органлар томонидан ишлатиши;

▪ МХХС талаб қилинмайдиган мамлакатларда ҳам компаниялар сони ортганлиги туфайли фойдаланилиши.

Юқоридагилар туфайли МХХС бутун жаҳонда янада кенгрок фойдаланилмоқда ва тан олинмоқда. Ҳатто баъзи мамлакатлар МХХСни ўз стандартларидек ўзгаришларсиз ишлатишмоқда, баъзилари эса мамлакат хусусиятидан келиб чиқиб баъзи ўзгаришларни киритмоқдалар. Кўп миллатли йирик компаниялар эса МХХСларидан фойдаланиш улар учун қулайлигини таъкидлашмоқда.

МХХСКнинг Уставида кўрсатилишича мақсади қуйидагича:

• Молиявий ҳисоботларни тақдим этиш жараёнида фойдаланиш ҳамда жамоатчилик эҳтиёжи учун молиявий ҳисобот стандартларини шакллантириш ва чоп этиш, уларнинг қабул қилиниши ва уларга амал қилинишига ҳар томонлама ёндашиш;

• Молиявий ҳисоботни тақдим этишга алоқадор бўлган ҳисоб стандартлари ва жараёнлари, қоидаларини мувофиқлаштириш ва умумий ҳолда яхшилаб бориш устида иш олиб бориш.

ҲМХСҚ вазифалари унинг Низомида қуйидагича аниқланган: а) жамият манфаати асосида халқаро молиявий ҳисобот стандартлари тузиш ва тақдим этиш бухгалтерия ҳисоби стандартлари ва чоп этиш, улар молиявий ҳисоботни тақдим қилишда риоя этилиши бутун жаҳонда қўллашни ва ҳар томонлама қабул қилиниши ва риоя қилиниши ва татбиқ этишни кузатиш;

б) молиявий ҳисоботни тақдим этишга тааллуқли бухгалтерия стандартлар ва жараёнларни такомиллаштириш ва уйғунлаштириш бўйича иш олиб бориш.

4-жадвал

МХХСҚ кенгаши аъзолари¹⁶:

1.	Сэр Дэвид Твиди (ранс) (аввал КРМГда)
2.	Томас Джонс (ранс ўринбосари) (аввал Citicorpда)
3.	Мэри Барт (аввал Arthur Andersenда)
4.	Стивен Кулер (аввал UBSда)
5.	Филипп Данжу (аввал Arthur Andersen)
6.	Ян Энгстрём (аввал Volvo)
7.	Роберт Гарнетт (аввал Anglo American)
8.	Жильберт Желар (аввал КРМГ)
9.	Джеймс Лейсеринг
10.	Уоррен МакГрегор (аввал Stevenson McGregor)

¹⁶ WWW.iasb.org.com сайти маълумотлари, 2010.

**Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари
Қўмитаси (БҲХСҚ) таркиби**

1.	“Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари бўйича Қўмита”нинг Васийлик (<i>nonprofit</i>) кенгаши (<i>International Accounting Standards Committee Foundation</i>)
2.	МҲХСҚ бошқаруви (<i>International Financial Standards Board</i>)
3.	Стандартлар бўйича маслаҳат кенгаши (<i>Standards Advisory Council</i>)
4.	МҲХС интерпретациялар бўйича қўмита (<i>International Financial Reporting Interpretations Committee</i>)

БҲХСҚ васийлик кенгаши:

- Кенгаш аъзоларининг 6 таси Осиё ва Океаниядан;
- Европадан 8 та;
- Шимолий Америкадан 6 та;
- қолган 2 таси дунёнинг хоҳлаган регионидан (эркин тарзида)

танланади.

БҲХСҚ васийлик кенгаши аъзолари¹⁷

Т/р	Мамлакатлар	БҲХСҚ васийлик кенгаши аъзолари
1.	Осиё ва Океания	Marvin Cheung, (<i>Хитой</i>), Tsuguoki (AKI) Fujinuma, (<i>Япония</i>), Лю Чжунли, (<i>Хитой</i>), Джеффри Люси, (<i>Австралия</i>), ТВ Мохандас Пай, (<i>Хиндустон</i>), Нориаки Шимазаки, (<i>Япония</i>)
2.	Европа	Герриг Zalm (раис), Клеменс Borsig, (<i>Германия</i>) Оскар Fanjul, (<i>Испания</i>), Алиция Kornasiewicz, (<i>Польша</i>), Сэр Брайан Николсон, (<i>Буюк Британия</i>), Ив-Тибо де Silguy, (<i>Франция</i>), Лунджи Spraventa, (<i>Италия</i>), Антонио Vegezzi, (<i>Швейцария</i>)
3.	Шимолий Америка	Самуил Динпаза, Скотт Эванс, Роберт Глаубер, Ҳарви Goldschmid, Поля Телье, Дэвид Сидвелл
4.	Эркин регион	Педро Malan, (<i>Бразилия</i>), Джеффа Ван Росен, (<i>Жанубий Африка</i>)

Ўзбекистонда фаолият юритаётган хўжалик субъектларида молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)нинг қўлланишидан асосий мақсад, мамлакатда қабул қилинган ҳисоб, ҳисобот ва аудит қоидаларини халқаро стандарт талабларига мослаштириш эвазига бухгалтерия ҳисобининг шаффофлиги ва ошқоралигини таъминлашдир. Мутахассисларнинг фикрича, банк тизимида МҲХСни муваффақиятли қўллаш барча молия муассасаларида бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларини фаол жорий этишга қўмаклашади. Субъектларда МҲХСни қўллаш улар томонидан ҳам назорат, ҳам бошқарув мақсадларини қўлаб, ишончли молиявий ахборот беришини таъминлаши лозим. Республика хўжалик субъектларида МҲХСни қўллаш билан бир вақтда ўз ҳисоб ахбороти тизимини (аввало бошқарув мақсадидаги ҳисобни ва ички назоратни) такомиллаштириш учун имконият пайдо бўлади.

¹⁷ WWW.iasc.org.com сайти маълумотлари.

Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларига мувофиқ тайёрлаш ҳамда тақдим этишда қўйидаги тамойиллар асос қилиб олинади ва мана шу талабларга жавоб берган тақдирдагина улар ҳақиқий реал баҳосига эга бўлади. Улар қўйидагилар:

Ҳисоблаш тамойили даромадлар ва харажатлар бухгалтерия ҳисобида эътироф этилади ва келган даврда тушиши ёки пайдо бўлишига қараб (пул маблағларини олиш ёки тўлаш асосида эмас) молиявий ҳисоботларда акс эттирилади.

Иккиёқлама ёзув усулида ҳисоб-китобни юритиш тамойили иккиёқлама ёзув усулида ҳисоб-китобни юритиш деганда шу нарса тушуниладики, хўжалик юритувчи субъектлар иккиёқлама ёзув тизими асосида бухгалтерия операцияларини қайд этиши керак, иккиёқлама ёзув шундан иборатки, битта операция бўйича битта сумманинг ўзи бухгалтерия ҳисобининг иккита ҳисобварақларида биттасининг дебитида ва бошқасининг кредитида акс эттирилади.

Узлуксизлик тамойили хўжалик юритувчи субъект узлуксиз ишлайдиган, яъни келажакда ишлашни давом эттирадиган субъект деб ҳисобланади. Унинг ўз фаолиятини тугатиш ёки фаолият қўламини анча қискартириш нияти ҳам, зарурати ҳам йўқ деб тахмин қилинади.

Хўжалик операцияларини, активлар ва пассивларни пул билан баҳолаш тамойили барча операциялар ва воқеалар молиявий ҳисоботлардаги ахборотларни умумлаштириш мақсадида пул билан баҳоланади.

Ишончлилик тамойили ахборот, унда жиддий хатолар ва тахминлар бўлмаса ва унга фойдаланувчилар асосланишса, ишончли бўлади. Операциялар ёки воқеаларнинг ишончлилиги бошланғич ҳисоб-китоб ҳужжатлари билан тасдиқланиши керак.

Эҳтиёткорлик тамойили қарорлар қабул қилишда эҳтиёткорлик қондасига риоя қилиш активлар ва даромад қайтадан баҳоланмаслиги, мажбуриятлар ёки харажатлар эса етарлича баҳоланмаслигига йўл қўймаслик мақсадида ноаниқлик шароитида баҳо чиқариш учун зарурдир.

Мазмуннинг шаклдан устунлиги тамойили агар ҳисоб-китоб ҳужжатларида ва молиявий ҳисоботда ахборот, операциялар ва воқеаларнинг мазмунини ишончли даражада акс эттирса, бундай ахборот унинг ҳуқуқий шакли билангина эмас, балки моҳияти ва иқтисодий реаллиги билан мувофиқ ҳолда ҳисобга олинishi ва тақдим этилиши зарур.

Кўрсаткичларнинг қиёсийлиги тамойили молиявий ахборот фойдали ва мазмуни бўлиши учун бир ҳисобот давридаги ахборот бошқа ҳисобот давридагиси билан қиёсланадиган бўлиши керак. Фойдаланувчилар тижорат банкнинг молиявий ҳисоботни тайёрлашда фойдаланадиган ҳисоб-китоб сиёсатидан, ана шу сиёсатдаги барча ўзгаришлардан ва шундай ўзгаришларнинг натижаларидан хабардор бўлишлари лозим.

Молиявий ҳисоботдаги бетарафлик тамойили молиявий ҳисоботда бериладиган ахборот ишончли бўлиши учун тахминлардан мустақил бўлиши лозим.

Ҳисобот даврида даромадлар билан харажатларнинг мувофиқлиги тамойили ҳисобот даврида бўлган даромадлар билан харажатларнинг мувофиқлиги шуни англатадики, мазкур даврда ушбу ҳисобот давридаги даромадларни олишга асос бўлган харажатларгина акс эттирилади. Агар даромадлар билан харажатларнинг ўртасида бевосита боғлиқликни ўрнатиш кийин бўлса, харажатлар бирон-бир тақсимлаш тизимида мувофиқ бир неча ҳисобот даврлари ўртасида тақсимланади. Бу масалан, бир неча йилга тақсимланадиган амортизация харажатларига тааллуқлидир.

Активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳоси тамойили активлар ва мажбуриятларнинг ҳақиқий баҳолаш қоидаси шундан иборатки, уларнинг таннархи ёки сотиб олиш қиймати асосий баҳодир. Стандартларда кўзда тутилган айрим ҳолларда ҳақиқий баҳо сотиб олиш қийматидан фарқ қилиши мумкин.

Тушунарлик тамойили молиявий ҳисоботларда берилаётган ахборот фойдаланувчиларга тушунарли бўлиши керак.

Аҳамиятлилик тамойили молиявий ахборот фойдаланувчилар қарорлар қабул қилиш жараёнида уларнинг эҳтиёжларини кондириш ва уларга операцион, молиявий ва хўжалик фаолиятига баҳо беришда кўмаклашиш учун аҳамиятли бўлиши керак.

Жиддийлик тамойили агар ахборотни киритмаслик ёки нотўғри тақдим этиш ахборотдан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қилинган иқтисодий қарорларига таъсир этса, у жиддий ҳисобланади. Ахборотнинг аҳамиятига унинг моҳияти ҳам, шунингдек унинг қиммати (жиддийлиги) ҳам таъсир ўтказиши мумкин.

Мухимлик тамойили агар ахборотнинг тушириб қолдирилиши ёки нотўғри кўрсатилиши ахборотдан фойдаланувчиларнинг молиявий ҳисобот асосида қабул қиладиган иқтисодий қарорларига таъсир қилса, бундай ахборот муҳим ҳисобланади. Молиявий ҳисоботлар характери ва вазифалари жиҳатидан ўхшаш бўлган ва алоҳида кўрсатилиши мумкин бўлмаган миқдорлар билан умумлаштирилиши лозим бўлган миқдорлар бир моддада акс эттирилади. Бирок, алоҳида ўзини олганда ҳам, бошқаларга кўшганда ҳам муҳим ҳисобланган ахборот ўзга ахборот билан тўла умумлаштирилмаслиги лозим. Шу муносабат билан агар ахборотнинг очиб берилмаслиги ҳисоботдан фойдаланувчилар молиявий ҳисобот асосида қабул қиладиган иқтисодий қарорларига таъсир қилиши мумкин бўлса, бундай ахборот муҳим ҳисобланади.

Ҳаққоний ва ҳолис тақдим тамойили молиявий ҳисоботлар фойдаланувчида тижорат банкининг молиявий аҳволи, операциялар натижалари, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳаққоний ва ҳолис тасаввур яратиши керак.

Тугалланганлик тамойили молиявий ҳисоботларнинг ишончлилигини таъминлаш мақсадида ахборот етарлича тўла ҳажмда тақдим этилиши керак.

Изчиллик тамойили ҳисоб сиёсати бир даврдан иккинчи даврга изчил ўтказилиб боради, деб ҳисобланади. Фойдаланувчилар тижорат банкининг молиявий аҳволидаги ўзгартириш тамойилини белгилаш учун ҳар хил ҳисобот

даврида уларнинг молиявий ҳисоботларини таққослаш имкониятига эга бўлишлари керак.

Ўз вақтида тақдим этиш тамойили ҳисобот ахборотининг асоссиз даражада кечиктирилиши билан у ўзининг иқтисодий аҳамиятини йўқотади. Ахборотни ўз вақтида тақдим этиш учун битимнинг ёки бошқа воқеанинг барча жиҳатлари маълум бўлгунга қадар ҳисоботга зарурат пайдо бўлиши мумкин, бу эса унинг ишончлилигини бузади. Бошқа томондан, агар ҳисобот барча жиҳатлар маълум бўлгунча кечиктирилса, ҳатто энг ишончли ахборот ҳам фойдаланувчиларга катта фойда келтирмайди, чунки улар илгарирок қарор қабул қилишга мажбур бўладилар. Аҳамиятлилиқ билан ишончлилиқ ўртасида мутаносибликка эришиш мақсадида иқтисодий қарорларни қабул қилишда фойдаланувчиларнинг эҳтиёжларини қандай қилиб энг яхши тарзда қондириш масаласини ҳал этиш керак.

Молиявий ҳисоботлар молиявий натижаларни ва бошқа ҳўжалик операцияларини акс эттиради, уларни молиявий ҳисоботларнинг элементлари деб аталувчи иқтисодий тавсифларига мувофиқ алоҳида моддаларга гурухлайди. Активлар, хусусий сармоя ва мажбуриятлар бухгалтерия балансида субъектнинг молиявий натижаларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир. Даромадлар ва харажатлар фаолият натижалари тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолиятнинг кўрсаткичларини аниқлаш билан бевосита боғлиқ бўлган элементларидир.

Ихтисослаштирилган халқаро ташкилотлар томонидан яратиладиган молиявий ҳисобот халқаро стандартлари (МХХС)нинг аҳамияти бутун дунёда йил сайин ошиб бормоқда. Лекин, бухгалтерия ҳисобини халқаро даражада стандартлаштириш жараёни мураккаб ва бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларининг хилма-хиллиги билан боғлиқ қатор муаммоларни ҳал этишни талаб қилади. Улар ҳисоб объектларини ҳар хил баҳолаш, ҳисобот кўрсаткичларини ҳар хил аниқланишини белгилайди. Ҳаттоки у ёки бу объектни ҳисобга олишга ёндашувдаги битта тафовут мазкур объект билан боғлиқ бўлган, бошқа объектлардаги кўрсаткичларнинг фарқ қилишига олиб келади.

Молиявий аҳвол тўғрисидаги ахборотлар активлар, мажбуриятлар ва капитал тўғрисида; молиявий натижалар тўғрисида бухгалтерия ҳисобиди шакллантирилган ахборотлардан иборат. Бунда «Бухгалтерия ҳисоботи бир вақтнинг ўзиди, бир томондан активлар, мажбуриятлар ва капитал тўғрисида, бошқа томондан, даромадлар ва харажатлар тўғрисида ишончли ахборот бера оладими?» - деган савол вужудга келади.

Халқаро стандартларнинг аниқ мазмуни молиявий натижалар тўғрисидаги ахборотларга қараганда, кўпроқ молиявий аҳвол тўғрисидаги ишончли ахборотларни шакллантиришга йўналтирилган. Активларни тан олиш амалларига нисбатан қўйиладиган қатъий талаблар ҳам, адолатли қиймат асосида баҳолаш бўйича киритилган талаблар ва бошқалар ҳам шундан далолат беради. Бундай ёндашувда «корхона соф активлари қийматининг қўшимча

ўсиши»га асосланган, «фойдалилик» кўрсаткичи энг ахборотга бой ҳисобланган бўлар эди.

7-жадвал

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари (БҲМС - UzNAS) ва молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари (МҲХС - IAS) бўйича таққосланиши

БҲМС	МҲХС
Ўхшашликлари	
Молиявий ҳисоботнинг мақсади – хўжалик юритувчи субъектнинг молиявий аҳволи ва молия-хўжалик фаолияти тўғрисида фойдаланувчиларга ахборотлар тақдим этиш.	
БҲМС ва МҲХС бўйича ахборотдан фойдаланувчилар рўйхати умуман мос келади.	
фарқлари	
Молиявий ҳисобот солиқларни тўғри ҳисоблаш ва қонунчиликка риоя қилинишини назорат қилиш воситаси бўлиб хизмат қилади	Молиявий ҳисобот қонунчилик ижроси ва солиқларни ҳисоблаш тўғрисидаги назорат қилиш воситаси бўлиб хизмат қилмайди
БҲМСда бундай вазифа молиявий ҳисобот олдида бевосита қўйилмаган	Молиявий ҳисобот пул маблағларининг инвестициялаш манбаларидан тушумини башоратлаш учун фойдаланувчига ёрдам бериши лозим
«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуннинг 19-моддасида молиявий ҳисобот мажбурий тартибда тақдим этиладиган фойдаланувчилар рўйхати кўрсатилган бўлиб, бошқа фойдаланувчилар батафсил берилмаган	МҲХСда молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар барча гуруҳларининг рўйхати берилган
Молиявий ҳисоботдан барча фойдаланувчиларнинг манфатларини таъсирламайди	МҲХС молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар барча гуруҳларининг манфатларини аниқлайди
Молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларни ички ва ташқиқа бўлиб, ички фойдаланувчиларга раҳбарият каби мулкдорлар ҳам қиради	МҲХС фойдаланувчиларини ички ва ташқи фойдаланувчиларга бўлмасдан, барча фойдаланувчилар қорхонага нисбатан ташқи фойдаланувчилар ҳисобланади
Субъект раҳбарияти бухгалтерия ҳисоботидан асосий фойдаланувчилар қаторига қиради ва фойдаланувчилар рўйхатида биринчи кўрсатилади	МҲХСга мувофиқ фирма раҳбарияти молиявий ҳисоботдан асосий фойдаланувчи ҳисобланмайди ва фойдаланувчилар рўйхатини охирида кўрсатилади
Бошқарув вазифаларини ҳал этиш бухгалтерия ҳисоботидан фойдаланишнинг мақсадларидан бири ҳисобланади	МҲХС бошқарув вазифаларини ҳал этиш учун молиявий ҳисоботдан фойдаланишни мақсад қилиб қўймайди
Субъектнинг зарар кўрмаслигига эришиш учун молиявий ҳисоботдан фойдаланишни мақсад қилиб қўйган	МҲХС фирманинг зарар кўрмасликка эришиши учун молиявий ҳисоботдан фойдаланишни мақсад қилиб қўймайди

Бухгалтерия ҳисобини халқаро стандартлар бўйича ташкил этишга ўтган хўжалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларини тайёрлашда қуйдаги ёндашувлардан келиб чиқиши лозим:

биринчидан, бухгалтерия ҳисоби ахборотларидан фойдаланувчи мамлакатларнинг ҳисоб тамойилларига мувофиқ молиявий ҳисоботнинг барча

кўрсаткичларини уларнинг валютасига тўлиқ ўтказиб ёки айрим элементларини ўтказган ҳолда тайёрланади. Бундай ахборотлар молиявий ҳисоботнинг алоҳида шакллариغا илова сифатида расмийлаштирилади;

иккинчидан, ахборотдан фойдаланувчиларнинг ҳисоб тамойилларидан келиб чиққан ҳолда молиявий ҳисобот валютаси ва барча кўрсаткичларини ўтказиш йўли билан “такрорловчи молиявий ҳисобот”, яъни мазмун жиҳатдан бир хил иккита ҳисобот тайёрланади: ўзи учун миллий стандартларга мувофиқ тузилган ва ҳамкор учун халқаро стандартлар ёки унинг ҳисоб тамойилларига мувофиқ тузилган бўлиши.

учинчидан, қатъий равишда халқаро стандартларга мувофиқ тузиш ва молиявий ҳисобот миллий стандартлари талабларидан келиб чиқиб тузилади, агар улар халқаро стандартлар талабларига зид бўлмаса.

Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартларида ҳам (8-сон МҲҲС, *Ҳисоб сиёсати ва ҳисоб сиёсатидаги ўзгаришлар ва фундаментал хатоликлар*) айнан бошқарув ҳисобига тегишли масалалар алоҳида ҳисоб объекти сифатида ифодаланмаган. Бу эса бошқарув ҳисобини қатъий юришти эмас, балки эркин тарзда шакллантириш ва ахборотларни махфий бўлишини назарда тутди.

Тест саволлари

1. Бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонуннинг қайси моддасида бухгалтерия ҳисобини ташкил этиш қоидалари кўрсатиб берилган.

- а) 5-моддасида;
- б) 6-моддасида;
- в) 7-моддасида;
- г) 8-моддасида.

2. Бошқарув ҳисобида иккиёқлама ёзув деганда нимани тушунасиз?

а) хўжаликда содир бўлган муомалаларни иккита счётнинг қарама-қарши томонида акс эттириш;

- б) хўжалик муомалаларини дастлабки ҳужжатларда қайд этиш;
- с) хўжалик мол-мулкни баҳолаш;
- д) Хўжалик муом-ни битта счётнинг дебетига ёзиш.

3. Бошқарув ҳисобини ташкил этишни ким амалга оширади.

- а) раҳбар;
- б) бош бухгалтер;
- в) иктисодчи;
- г) аудитор.

4. Бошқарув ҳисобида қўлланиладиган ҳужжатларининг мажбурий реквизитларини аниқланг.

а) корхонанинг (муассасанинг) номи; ҳужжатнинг номи ва рақами, у тузилган сана ва жой; хўжалик операциясининг номи, мазмуни ва миқдор ўлчови (натура ҳолида ва пулда ифодаланган ҳолида); масъул шахсларнинг шахсий имзолари ва муҳр.

б) корхонанинг (муассасанинг) номи; ҳужжатнинг номи ва рақами, у тузилган сана ва жой; масъул шахсларнинг шахсий имзолари ва муҳр.

в) ҳужжатнинг номи ва рақами, у тузилган сана ва жой; хўжалик операциясининг номи, мазмуни ва миқдор ўлчови (натура ҳолида ва пулда ифодаланган ҳолида); масъул шахсларнинг шахсий имзолари ва муҳр.

г) қорхонанинг (муассасанинг) номи; ҳужжатнинг номи ва рақами, у тузилган сана ва жой; хўжалик операциясининг номи, мазмуни ва миқдор ўлчови (натура ҳолида ва пулда ифодаланган ҳолида) ва муҳр.

5. «Ҳисоб юритиш сиёсати». Бу тушунча нечанчи БҲМСда ўз ифодасини топган.

а) 00-БҲМС;

б) 01-БҲМС;

в) 02-БҲМС;

г) 03-БҲМС.

6. Қорхона рўйхатдан ўтган кундан бошлаб ҳисоб сиёсати қанча муддат ичида тасдиқланиши керак.

а) 60 кун ичида;

б) 70 кун ичида;

в) 80 кун ичида;

г) 90 кун ичида.

7. «Ҳисоб юритиш сиёсати»ни ким тасдиқлайди.

а) раҳбар;

б) бош бухгалтер;

в) иқтисодчи;

г) аудитор.

8. Бошқарув ҳисоби «Ҳисоб юритиш сиёсати»га таъсир этувчи омилларни аниқланг.

а) мулкчилик шакллари, фаолият тури, ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, солиқ солиш, баҳони белгилаш, инвестиция дастурлари, моддий-техника базаси, бухгалтерия ходимлари, ходимларнинг малака даражаси, манфаатдорлик ва жавобгарлик;

б) ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, солиқ солиш, баҳони белгилаш, инвестиция дастурлари, моддий-техника базаси, бухгалтерия ходимлари, ходимларнинг малака даражаси, манфаатдорлик ва жавобгарлик;

в) фаолият тури, ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, солиқ солиш, баҳони белгилаш, инвестиция дастурлари, моддий-техника базаси, бухгалтерия ходимлари, ходимларнинг малака даражаси;

г) мулкчилик шакллари, фаолият тури, ишлаб чиқариш ҳажми, ходимлар сони, солиқ солиш, инвестиция дастурлари, моддий-техника базаси, бухгалтерия ходимлари, манфаатдорлик ва жавобгарлик.

9. «Ҳисоб юритиш сиёсати»нинг таркибини аниқланг

а) умумий қондалар, ҳисоб сиёсатининг услубий жиҳати, ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати;

б) ҳисоб сиёсатининг услубий жиҳати, ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати, ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳати;

в) умумий коидалар, ҳисоб сиёсатининг услубий жиҳати, ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати, ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳати;

г) умумий коидалар, ҳисоб сиёсатининг техник жиҳати, ҳисоб сиёсатининг ташкилий жиҳати.

10. Бухгалтерия ҳисоби регистрларини аниқланг.

а) бухгалтерия ҳисоби регистрлари икки ёқлама ёзув коидаларига мувофиқ юритиладиган журналлар, қайдномалар, дафтарлар, тасдиқланган бланкалар (шақллар)дир;

б) бухгалтерия ҳисоби регистрлари икки ёқлама ёзув коидаларига мувофиқ юритиладиган журналлар, дафтарлар, тасдиқланган бланкалар (шақллар)дир;

в) бухгалтерия ҳисоби регистрлари икки ёқлама ёзув коидаларига мувофиқ юритиладиган журналлар, қайдномалар, тасдиқланган бланкалар (шақллар)дир;

г) бухгалтерия ҳисоби регистрлари икки ёқлама ёзув коидаларига мувофиқ юритиладиган журналлар, қайдномалар, дафтарлар.

Назорат саволлари

1. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсати деганда нимани тушунаси?

2. Ҳисоб сиёсати ким томонидан шакллантирилади ва уни ким тасдиқлайди?

3. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг таркиби нималардан иборат?

4. Бошқарув ҳисоби тизимида ҳисоб сиёсатининг услубий таъминоти деганда нимани тушунаси?

5. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг ташкилий таъминоти деганда нимани тушунаси?

6. Бошқарув ҳисобида ҳисоб сиёсатининг техник томонлари деганда нимани тушунаси?

7. Ҳисоб сиёсати қайси муддат ичида шакллантирилиши керак?

8. Ҳисоб сиёсати ҳар йил учун янги тузиладими?

9. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси қонунининг аҳамияти нимада?

10. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ва уларни қўллашдаги муаммолар нималардан иборат?

11. Бошқарув ҳисобининг объектларига нималар киритилади?

12. Ҳисоб сиёсатини тўғри шаклланишига ким жавобгар бўлади?

13. Бошқарув ҳисобида ҳисоб юритиш сиёсатини қайси меъёрий ҳужжатларга асосан шакллантирилади?

3-боб. ТАЪМИНОТ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

3.1. Умумий бошқарув тизимида таъминот жараёни ва моддий захираларни баҳолаш

Иқтисодийтни модернизациялаш шароитида хўжалик юритувчи субъектларнинг хўжалик маблағлари доиравий ҳаракатланиши турли босқичларда бўлиб, ҳар хил хўжалик жараёнларида: таъминот, ишлаб чиқариш ва реализация жараёнларида иштирок этади.

Маълумки, ишлаб чиқариш жараёни кенгайтирилган ижтимоий тақрор ишлаб чиқариш жараёнидаги асосий босқич бўлиб, айнан шу босқичда моддий неъматлар ишлаб чиқарилади. Лекин ишлаб чиқариш жараёнидан олдин яхши йўлга қўйилган таъминот жараёни бўлмаса, у муваффақиятли амалга ошмайди.

Бошқарув ҳисоби тизимида таъминот жараёнида хўжалик юритувчи субъект мол етказиб берувчиларидан асосий воситалар, хомашё, материаллар, ёқилғилар ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳамда ишлаб чиқариш жараёнини таъминлаш учун зарур бўладиган бошқа буюмларни сотиб олади. Бундай товар-моддий қийматликлар ҳисобда ҳақиқий таннархи бўйича акс эттирилади. Сотиб олинadиган товар-моддий бойликларнинг ҳақиқий таннархи иккита асосий миқдор: уларнинг харид нархи ва транспорт-тайёрлов харажатларидан иборат. Харид нархи – харидор ва мол етказиб берувчи ўртасида тузилган шартномага мувофиқ мол етказиб берувчилар томонидан тўлдириладиган товар ҳамда ҳисоб-китоб ҳужжатларида (счёт-фактура; тўлов талабномаси ва бошқалар) кўрсатилган қийматдир. Эркин иқтисодий шароитида товар-моддий захиралар талаб ва таклиф даражасидан келиб чиққан ҳолда бозор нархларида харид килинади.

Материаллар хўжалик субъектининг бухгалтерия балансига таннархи бўйича киритилади, у харид қиймати (етказиб берувчига тўланадиган суммалар) ва уларни харид қилиш билан боғлиқ бўлган барча харажатларни ўз ичига олади.

Материалларни харид қилиш билан боғлиқ бўлган ва уларнинг таннархига киритиладиган харажатларга қуйидагилар киритилади:

а) божхона божлари ва йиғимлари;

б) материалларни харид қилиш билан боғлиқ бўлган солиқ ва йиғимлар суммалари (агар улар қопланмаса);

в) товар-моддий захиралар улар орқали харид қилинган таъминотчи ва воситачи ташкилотларга тўланадиган воситачилик ҳақи;

г) материалларни сертификатлаш ва уларни материалларни харид қилиш билан боғлиқ бўлган техник шартларга мувофиқ синаш бўйича харажатлар;

д) материалларни тайёрлаш ва уларни жорий жойлашиш ёки фойдаланиш жойига етказиб бериш бўйича транспорт-тайёрлов харажатлари. Улар тайёрлаш, юклаш-тушириш ишлари, материалларни барча турдаги транспорт билан уларни жорий жойлашиш ёки фойдаланиш жойига ташиш учун тарифлар (фрахт)ни тўлаш бўйича харажатлар, шу жумладан материалларни ташишда хатарларни сугурталаш бўйича харажатлардан ташкил топади;

е) материалларни харид қилиш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Харид қилинган материалларга ҳақ тўлаш билан боғлиқ харажатлар (аккредитив очиш харажатлари, ўтказмалар учун банк комиссияси,

материалларни чет эл валютасига харид қилиш чоғида валютани конвертациялаш бўйича комиссия ва бошқа банк хизматлари), материални харид қилиш бўйича контрактларни тайёрлаш, рўйхатдан ўтказиш ва ёпиш билан боғлиқ харажатлар ҳамда активларни харид қилиш билан бевосита боғлиқ бўлмаган бошқа харажатлар материалларнинг таннархига киритилмайди, балки улар содир бўлган ҳисобот даврида харажатлар сифатида тан олинади.

Муддатидан олдин тўлаш натижасида ёки катта ҳажмда харид қилиш натижасида ёхуд тарафларнинг келишувидида назарда тутилган бошқа шунга ўхшаш сабабларга кўра олинган пул чегирмалари харид қилинган товар-моддий захиралар қийматини камайтирмайди, балки улар содир бўлган ҳисобот даврида молия-хўжалик фаолияти натижаларига киритилади.

Товар-моддий захиралар қарз капитали ҳисобига харид қилинганда ёки тайёрланганда кредит (қарз)дан фойдаланганлик учун фоизлар кўринишидаги харажатлар унинг ҳисобидан буткул ёки қисман сотиб олинган материалларнинг таннархига киритилмайди.

Материалларни харид қилиш бўйича харажатлар уларнинг юзага келишини тасдиқловчи бирламчи ҳужжатлар асосида белгиланади.

Агар шартнома шартларида харид қилинадиган материаллар учун тўловни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш назарда тутилган бўлса, мазкур материаллар бухгалтерия ҳисобига тўловни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш тақдим этилмасдан сотиладиган қиймат бўйича қабул қилинади. Бунда материалларнинг тўловни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш тақдим этилмасдан сотиладиган қиймати билан сотиб олинаётган материаллар бўйича умумий тўлов суммаси ўртасидаги фарқ тўловни кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш даври мобайнида жорий тўловнинг кечиктириш ёки бўлиб-бўлиб тўлаш бўйича тўловларнинг умумий суммасидаги солиштирма оғирлигига боғлиқ ҳолда молиявий харажатлар (фоизлар бўйича харажатлар) сифатида тан олинади.

Материалларга қўшимча ишлов бериш ва уларни фойдаланишга яроқли ҳолга келтириш бўйича ишлар билан боғлиқ харажатлар ташкилотнинг маҳсулот ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлмаган навларга ажратиш, ўраб-жойлаш ва уларни товар кўринишига келтириш бўйича харажатларни ўз ичига олади. Яроқли ҳолга келтириш бўйича ишлар билан боғлиқ бўлган харажатлар, уларнинг ҳам ташкилот – хариддорнинг ўз кучи билан, ҳам чет ташкилотлар томонидан бажарилишидан қатъи назар материалларнинг таннархига киритилади.

Таъминот жараёни субъектларнинг таъминот режаси асосида амалга оширилади. Унинг асосий кўрсаткичлари қуйидагилардан иборат: субъект томонидан сотиб олиннадиган материалларнинг миқдори, муддати, турлари ва ҳоказо. Шу муносабат билан таъминот жараёнини ҳисобга олишнинг асосий вазифалари таъминотнинг ҳақиқий ҳажмини ва сотиб олиннадиган материалларнинг ҳақиқий таннархини аниқлашдан иборат. Бухгалтерия ҳисобининг аналитик ва синтетик счётлари тизимида сотиб олиннадиган

материалларнинг миқдори ва турлари тўғрисидаги маълумотлар шаклланиб, улар таъминот жараёнини миқдор ва қиймат жиҳатидан назорат қилишни таъминлайди. Шунингдек, бухгалтерия ҳисоби тизимидан субъектларнинг барча турдаги материалларини сотиб олиш ҳажми тўғрисидаги маълумотларни ҳам олиш мумкин.

8-жадвал

«АБС» МЧЖда моддий-техника таъминот режасининг бажарилиши

Тартиб рақам	Моддий ресурслар номи	Материалларга талаб (минг сўм).	Талабни қоплаш манбаи		Тузилган шартнома, (минг сўм)	Шартнома бўйича талабнинг қопланиши (%)	Материаллар олинishi, (минг сўм)	Шартнома бажарилиши (%)
			Ички	Ташқи				
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1.	Ёғоч-тахта	520.000	400	3500	2950	84,0	2950	100
2.	Цемент	450.000	240	8200	7900	96,0	7900	100
3.	Охак	10.200	300	4300	3000	70,0	3000	100
4.	Лок-бўёқ	20.000	600	6700	5500	82	6700	100
5.	Ғишт	500	10000	20000	19000	86	22000	100

Материалларни ҳисобга олиш учун 1000-«Материалларни ҳисобга олувчи сўтлар» (1010-«Хомашё ва материаллар», 1020-«Сотиб олинган яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар», 1030-«Ёқилгилар», 1040-«Эҳтиёт қисмлар», 1050-«Қурилиш материаллари», 1060-«Идиш ва идиш материаллари» ва бошқа сўтлар) мўлжалланган.

Материалларни сотиб олиш учун тузилган шартномага мувофиқ харидор мол етказиб берувчига кўрсатилган сумманинг камида 15 фоизини олдин тўлов йўли билан ўтказиб бериши лозим. Бунинг учун харидор банкка тўлов топшириқномаси (шартнома ва мол етказиб берувчи тақдим қилган сўт-фактурани илова қилган ҳолда) тақдим этади. Сўнгра мол етказиб берувчининг юкни кузатувчи ҳужжатларига мувофиқ харидор корхонада кириш ҳужжатлари расмийлаштирилиб, оморга кириш қилинади ва харид нархига юқорида қайд қилинган сўтлардан тегишлиси дебетланади. Товар-моддий қийматликларга тегишли транспорт-тайёрлов харажатлари ҳам ушбу сўтларга олиб борилади. Шундай қилиб, товар-моддий қийматликларни ҳисобга оладиган сўтларнинг дебет обороти таъминотнинг ҳақиқий ҳажмини, яъни ҳисобот даври ичнда ҳақиқатан олинган товар-моддий қийматликларнинг умумий суммасини, уларнинг ҳақиқий таннархи бўйича акс эттиради. Ушбу сўтларнинг кредитида эса, материалларнинг ҳақиқий таннарх бўйича сарфланиши кўрсатилади. Уларнинг қолдиқлари фақат дебет томонида бўлиб, товар-моддий қийматликларнинг ҳақиқий таннархи бўйича оморда мавжудлигини билдиради.

Таъминот жараёнини бошқариш учун тайёрланган материалларнинг умумий ҳажми кўрсаткичидан ташқари келтирилган материалларнинг ҳар бир

тури тўғрисидаги маълумотлар ҳам зарур. Бундай маълумотлар аналитик сўхётлар ёрдамида олинади.

Аналитик ҳисобда, қоидага кўра, тегишли материал турининг шартнома баҳоси бўйича қиймати кўрсатилади. Материалларнинг ҳаракатини акс эттирадиган дастлабки ҳужжатларда фақат материалларнинг шартнома баҳоси бўйича қиймати кўрсатилади. Транспорт-тайёрлов ҳаракатлари эса барча материалларга тааллуқли жами суммаси билан ёзилади. Ушбу ҳаракатларнинг ҳар бир материал турига тўғри келадиган улуши ой охирида бир марта ҳисоб-китоб йўли билан аниқланиб, алоҳида материал турларининг ҳақиқий таннарҳини аниқлаш учун, уларнинг шартнома баҳолари бўйича қийматига кўшилади.

Транспорт-тайёрлов ҳаракатлари (ТТХ) субъект ҳаракатларига жорий ойда сарфланган материаллар, ҳар хил сабабларга кўра чиқиб кетган ўстиришдаги ва боқувдаги чорва моллари қийматига муносиб равишда субъект ҳаракатларига тақсимланади. Бунинг учун сарфланган моддий ресурсларнинг ҳар бир гуруҳи бўйича қуйидаги формуладан фойдаланиб, даставвал ТТХ коэффициенти (К_{ТТХ}) аниқланади:

$$K_{ТТХ} = \frac{C_{ТТХ_{О/Б}} + ТТХ_{О/Д}}{C_{М_{ш, О/Б}} + M_{ш, О/Д}}, \quad (1)$$

С_{ТТХ_{о/б}} – транспорт-тайёрлов ҳаракатларининг жорий ой бошига қолдиғи;
ТТХ_{о/д} – жорий ой давомида олинган материаллар бўйича транспорт – тайёрлов ҳаракатлари суммаси;

С_{М_{ш, о/б}} – материалларнинг харид баҳоси бўйича жорий ой бошига қолдиғи;

М_{ш, о/д} – жорий ой давомида олинган материалларнинг харид баҳоси бўйича қиймати.

Сўнгра жорий ойда сарфланган материалларга тақсимланадиган тайёрлов транспорт ҳаракатлари суммаси қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$\sum ТТХ = M_{с.ж/о} \cdot x K_{ТТХ}, \quad (2)$$

М_{с.ж/о} – жорий ойда ҳисоб баҳоси бўйича сарфланган материаллар қиймати.

Бунда сарфланган материалларнинг ҳақиқий таннарҳини (Х_{Т_{с.м}}) қуйидаги формула бўйича аниқлаш мумкин:

$$ХТ = M_{ж.о.х/б} + \sum ТТХ, \quad (3)$$

Хўжалик юритувчи субъектнинг мол етказиб берувчилар билан ҳисоб-китоблари 4300-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақларни ҳисобга олувчи сўхётлар» (4310, 4320, 4330) ва «Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган сўхётлар»да (6010, 6020) акс эттирилади. 4300-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга берилган бўнақларни ҳисобга олувчи сўхётлар» актив бўлиб, уларнинг дебетида товар-моддий қийматликлар, узоқ муддатли активларнинг етказиб берилиши ва ишларнинг бажарилиши учун ўтказилган бўнақлар акс эттирилади. 6000-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган сўхётлар» (6010, 6020) пассив

бўлиб, уларнинг кредитида корхонанинг турли мол етказиб берувчи ва пудратчилардан олинган товар-моддий қийматликлар, бажарилган ишлар, кўрсатилган хизматлар ва бошқа активлар учун жорий қарзлари акс эттирилади. Таъминот жараёнига оид хўжалик муомалаларини янги счётлар режаси бўйича ҳисобда акс эттиришнинг хусусиятларини кўриб чиқамиз (9-жадвал).

9-жадвал

Бошқарув ҳисобида таъминот жараёни ҳисобига оид бухгалтерия ҳисоби счётларининг ўзаро боғланиши

Т/р	Муомала мазмуни	Сумма	Счётлар корреспонденцияси	
			Д-т	К-т
1.	Мол етказиб берувчиларга шартномага мувофиқ 15% бунак ўтказилди	9180	4310	5110
2.	Мол етказиб берувчилардан қуйдаги материаллар корхонага келтирилган.	61200	1510	6010
3.	Материалларни темир йўл станциясидан корхона оморига ташиб келтирилганлиги учун транспорт ташкилотига ҳисобланди	3000	1510	6010
4.	Сотиб олинган материаллар шартнома баҳоси бўйича оморга қирим қилинди	60 000	1010	1510
5.	Мол етказиб берувчилардан олинган материаллар бўйича транспорт тайёрлов харажатларига тўғри келадиган фарқ – сумма аниқланди	4200	1610	1510
6.	Шартномага мувофиқ 15%лик олдин тўлов ҳисобга қабул қилинди	9 180	6010	4310
7.	Ҳисоб-китоб счётидан қарзнинг қолган қисмини қоплаш учун ўтказилди	55020	6010	5110

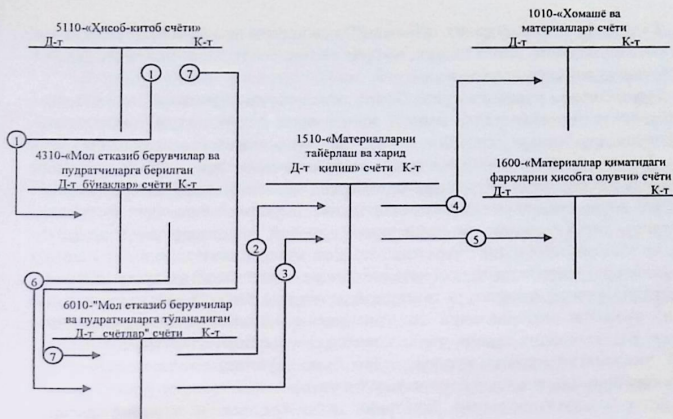
Бу счётларнинг дебетида тўланган тўлов ҳужжатларининг суммалари, яъни мол етказиб берувчиларга тўланиши лозим бўлган қарзларнинг камайиши кўрсатилади. 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» (6010, 6020) счётининг кредит қолдиғи мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланиши лозим бўлган қарзларнинг жорий қисмини билдиради.

Ушбу мисолни расм кўринишида қуйдагича тасвирлаш мумкин (7-чизма).

Таъминот жараёни ҳисобининг кўрсаткичлари хўжалик субъектларида таъминот режасининг бажарилишини назорат қилиш имконини яратади. Бунинг учун ҳақиқий сотиб олинган материаллар режа билан таққосланади.

Ҳақиқий транспорт-тайёрлов харажатларининг белгиланган меъёрларига мослигини ҳам шундай тарзда аниқлаш мумкин.

Ушбу мисолда материаллар шартнома баҳоси бўйича баҳоланиб, транспорт-тайёрлов харажатлари эса алоҳида акс эттирилади. Бундай тартиб товар-моддий қийматликларни ҳисобга олишнинг усулларидан бири ҳисобланади.

6-чизма. Бошқарув ҳисобида таъминот жараёнининг счётларда ифодаланиши

Ҳўжалик субъектининг ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулотлар ишлаб чиқарилиб, уларни тайёрлаш маълум харажатларни талаб этади. Бундай харажатлар сирасига сарфланган материаллар, ёқилғи ва бошқа моддий захиралар қиймати, ишчиларнинг иш ҳақи, ижтимоий суғурта ажратмалари, асосий воситалар эскириши, номоддий активлар амортизацияси ва бошқалар киради. Номлари юқорида қайд қилинган харажатлардан ташқари корхонада ишлаб чиқаришни ташкил этиш ва бошқариш харажатлари ҳам амалга оширилади. Улар бошқарув ва хизмат кўрсатувчи ходимларнинг иш ҳақлари, биноларни иситиш ҳамда ёритиш харажатлари ва бошқалардан иборат. Қилинган харажатларнинг пул ифодасидаги жами суммаси ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш ва маҳсулотлар таннархини ҳисоблаш бухгалтерия ҳисобининг муҳим бўлинмаларидан бири ҳисобланади. Улар ишлаб чиқариш резервларини топиш, материаллар, пул маблағлари ва меҳнат ресурслари устидан мунтазам назорат ўрнатишда муҳим восита бўлиб ҳисобланади.

Зарур бўлган моддий бойликлар, яъни асбоб-ускуна, хомашё ва материаллар, ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа моддий бойликларни тузилган шартномага асосан мол еказиб берувчилардан олинади. Шартномада муайян моддий бойлиқнинг номи, миқдори, сифати, баҳоси, тўлов шартлари, ассортименти ва қайси ойда олиб келиниши кўрсатилган бўлади.

Бундан ташқари, хўжалик субъекти ўзига керакли асосий воситаларни ва номоддий активларни сотиб олиши, иморат ва иншоотларни қурдириши ёки ўз кучи билан қуриши ҳам мумкин.

Бухгалтерия ҳисобига оид баъзи манбаларда таъминот жараёнини ҳисобга олиш тавсифланганда асосий воситаларни ёки номоддий активларни сотиб олиш, шунингдек, уларнинг пудратчилар томонидан ёки субъектнинг ўз кучи билан қурилиши масалалари назарга олинмайди. Аммо, асосий воситаларни сотиб олиш, қуриш ва монтаж қилиш ишлари ҳам материалларни тайёрлаш каби таъминот жараёнига киради. Шунинг учун ҳам таъминот жараёнини ҳисобга олиш таърифланганда асосий воситалар ва номоддий активлар таъминотини қўшиб изохлаш мақсадга мувофиқдир.

Бошқарув ҳисоби тизимида таъминот жараёнини ҳисобга олувчи счётлар субъектнинг асосий воситалар, номоддий активлар, хомашё ва материаллар, ёқилғи, қурилиш материаллари ва ўрнатиладиган асбоб-ускуналар, эҳтиёт қисмлар билан қай даражада таъминланганлиги, сотиб олинган, қурилган, ишлаб чиқарилган меҳнат қуроллари ва буюмларининг ҳақиқий таннархи ҳақида тегишли маълумотлар беради ва улар устидан тўла назорат ўрнатади.

Демак, асосий воситалар, номоддий активлар, хомашё ва материаллар, ёқилғи, эҳтиёт қисмлар ва бошқа меҳнат буюмларининг ҳақиқий таннархи мол етказиб берувчиларнинг счёт-фактурасида кўрсатилган қиймати, таъминот ташкилотларига тўланган устамалар, транспортга юклаш ва тушириш чикимлари, ташиб келтириш учун транспорт ташкилотларига тўловлар, меҳнат буюмларини тайёрлаш билан боғлиқ бўлган хизмат сафари чикимлари, уларни ташиб келтириш йўлидаги табиий камайиш ва бошқа чикимлардан ташкил топади.

Хўжалик юритувчи субъектларда материалларни, хусусан тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар, материалларни баҳолаш, иктисодиётнинг бошқа тармоқларига қараганда айрим хусусиятларга эга. Жумладан, йил давомида ишлаб чиқаришдан олинган материаллар, жумладан уруғлик, озуқа, тўшама ва бошқа ишлаб чиқариш захиралари режа таннархи бўйича киримга олинади ва ҳисобдан чиқарилади.

Хўжалик субъектларининг йил давомида ишлаб чиқарилган маҳсулотлари – ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи бўйича; четдан сотиб олинганлари эса ҳақиқий таннархи бўйича (харид баҳосига ташиб келтириш, юклаш ва тушириш харажатларини қўшган ҳолда) киримга олинади ва ҳисобдан чиқарилади.

Ички хўжалик бўлинмаларининг ишларини баҳолаш ҳамда назорат қилиш заруратига кўра режалаштириш ва ҳисобда ишлаб чиқаришга ишлатиладиган товар-моддий захираларга ягона ички хўжалик режа-ҳисоб баҳолари ўрнатилади. Материалларга режа-ҳисоб баҳолари уларнинг сотиб олиш баҳоларига таъминот, транспорт-тайёрлов ва бошқа устамалар харажатларининг тегишли қисми қўшиб ўрнатилади. Материалларнинг ўтган йили етиштирилгани ҳақиқий таннархи бўйича, жорий йилдагиси эса режа таннархи бўйича баҳоланиб ҳисобга олинади. Материалларнинг айрим

турларининг ягона режа-хисоб баҳолари уларнинг сифатига қараб табақаланиши лозим.

Бугунги кунда материалларни баҳолаш ва ҳисобдан чиқаришнинг амалиётда қўлланилаётган тартиби меъёрий талабларга жавоб бермайди. Амалиётда қўлланилаётган вариантлар уларни бажариш техникаси нуктаи назаридан соддалаштирилган, аммо талаб қилинаётган, захираларни ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобдан чиқариш тамойилларига риоя қилинмаяпти. Мулкларнинг оборот (ишлаб чиқариш сарфларига қўшилган) қисми паст баҳоланиб, корхонанинг молиявий аҳволини ёмонлаштиради ва уларга нафақат ишлаб чиқариш жараёнини кенгайтиришга, балки уни аввалги даражада сақлаб туришга ҳам имкон бермайди.

Материаллар ҳисобини ҳақиқий таннарх бўйича юритишнинг юзага келган амалиётдан келиб чиққан ҳолда мазкур услубни ҳисоб баҳоси бўйича икки вариантда фойдаланиш мумкин.

1. 1000-«Материалларни ҳисобга олувчи счётлар» (1010-1090) ва 1610-«Материаллар қийматидаги фарқлар» счётларидан фойдаланиб,

2. Ушбу счётлар билан бирга 1510-«Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётини қўллаган ҳолда. Биринчи вариантда қийматликларни тайёрлашга доир харажатлар (харид қийматидан ташқари) тўғрисидаги ахборотлар бирданига 1610-«Материаллар қийматидаги фарқлар» счётида акс эттирилади.

Моддий-техника таъминоти жараёнини ҳисобга олиш, товар-моддий захиралар таннархини ҳисоблаш қулай бўлиши учун иккинчи вариантда 1510-«Материалларни тайёрлаш ва харид қилиш» счётини тугатиб, 1500-«Материалларни тайёрлаш ва харид қилишни ҳисобга олувчи счётлар» таркибида қуйидаги учта счётдан фойдаланиш мумкин бўлади:

- 1510-«Ташиб келтириш харажатлари» счёти,
- 1520-«Тайёрлаш харажатлари» счёти
- 1530-«Сақлаш омборхона харажатлари» счёти .

Четдан келтирилган товар-моддий қийматликлар ва бошқа активларнинг (консигнация шартномаси бўйича четдан келтирилган товарлар бундан мустасно) харид қиймати (кейинги ўринларда – харид - қиймати) қуйидаги формула бўйича аниқланади:

$$C = Шқ + T + Бх, \quad (4)$$

Бу ерда: C – четдан келтирилган материаллар ва бошқа активларнинг харид қиймати;

Шқ - Божхона юк декларациясини тўлдириш санасидаги Марказий банк курси бўйича ҳисобланган четдан келтирилган материаллар ва бошқа активларнинг шартнома қиймати;

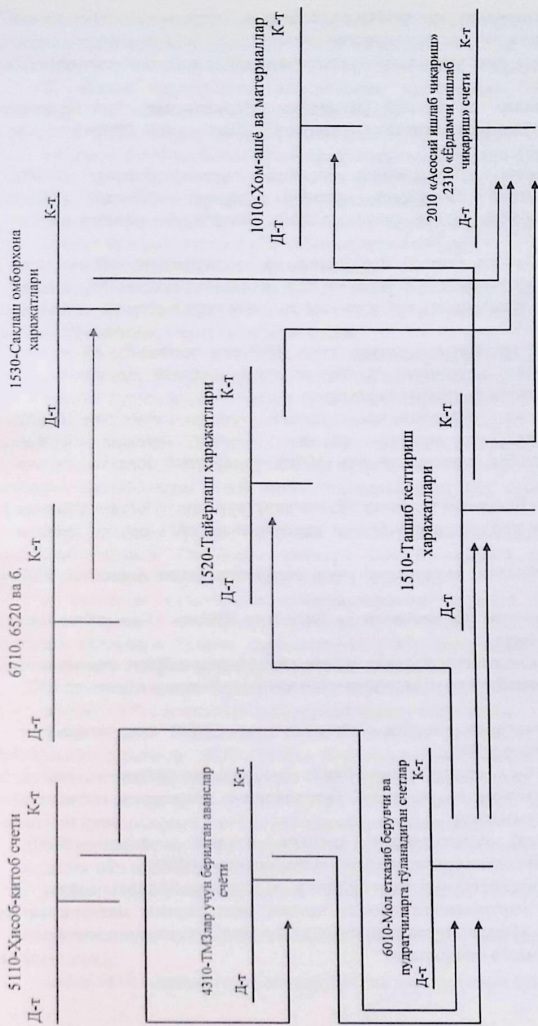
T – божхона тўловлари.

Бх – четдан келтирилган материаллар ва бошқа активларни сотиб олиш билан боғлиқ бўлган бошқа харажатлар.

Қўшилган қиймат солиғи (ҚҚС)ни тўловчи субъект четдан келтирилган товарларга ҳисобланган ҚҚС суммасини харид қийматига қўшмайди, балки

умумий белгиланган тартибда бюджетга тўлаши лозим бўлган ҚҚСни аниқлашда чегириб боради. ҚҚСни тўловчи бўлмаган корхоналар четдан келтирилган товарларга ҳисобланган ҚҚС суммасини харид қийматига қўшади. Ўзининг эҳтиёжлари учун четдан келтирилган асосий воситалар ва номоддий активлар ҳисобда бошланғич қиймати бўйича ҚҚС суммасини қўшган ҳолда акс эттирилади.

Ушбу харажатлар Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган (Ўзбекистон Республикаси Ҳукумати қарорлари тўплами, 1999 й., 2-сон, 9-модда) «Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги низом»нинг 1.1.12-бандига ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан 1998 йил 27 августда 44-сон билан тасдиқланган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (№4-сон БҲМС) «Товар-моддий захиралари»га (1998 йил 28 август, рўйхат рақами 486- «Меърий ҳужжатлар ахборотномаси» 1999 й., 5-сон) ва Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2003 йил 9 октябрдаги 114-сонли буйруғи билан тасдиқланган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандарти (5-сон БҲМС) «Асосий воситалар»га (2004 йил 20 январь, рўйхат рақами 1299 – Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2004 й., 3-сон, 35-модда) мувофиқ шаклланади.

7-чизма. Бошқарув ҳисобида таъминот жараёнини ҳисобга олиш

Четдан келтирилган материаллар ва бошқа активларни (консигнация шартномаси бўйича четдан келтирилган товарлар бундан мустасно) харид қилиш билан боғлиқ операциялар бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда акс эттирилади:

а) материаллар ва асосий воситалар объектларини юк божхона декларациясини тўлдириш санасидаги Марказий банк курси бўйича қирим (қабул) қилиш:

дебет капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар (0800), ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар (0700), материалларни ҳисобга олувчи счётлар (1000), товарларни ҳисобга олувчи счётлар (2900);

кредит 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счёти - қарзларнинг жорий қисми ёки 7010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган счётлар» счёти - қарзларнинг узок муддатли қисми;

б) божхона тўловлари (импорт учун ҚҚСдан ташқари) ва четдан келтиришда вужудга келадиган ва белгиланган тартибда харид қилиш қийматига қўшиладиган бошқа харажатлар:

дебет капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар (0800), ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар (0700), материалларни ҳисобга олувчи счётлар (1000), товарларни ҳисобга олувчи счётлар (2900);

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти;

кредит турли кредиторларга бўлган қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6900);

в) ҚҚСни тўловчи корхоналар учун чегиришга олиб борилган ҚҚС суммасига:

дебет 4410-«Бюджетга солиқлар ва йиғимлар бўйича бўнак тўловлари (турлари бўйича)» счёти;

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти;

г) ҚҚСни тўламайдиган корхоналар учун харид қийматига қўшилган ҚҚС суммасига:

дебет материалларни ҳисобга олувчи счётлар (1000) ёки товарларни ҳисобга олувчи счётлар (2900);

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти;

д) асосий воситалар ва номоддий активларнинг бошланғич қийматига қўшиладиган ҚҚС суммасига:

дебет капитал қўйилмаларни ҳисобга олувчи счётлар (0800), ўрнатиладиган асбоб-ускуналарни ҳисобга олувчи счётлар (0700);

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти.

Консигнация шартномасига асосан четдан келтирилган материаллар бўйича операциялар хўжалик юритувчи субъектларнинг бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда амалга оширилади:

а) консигнация шартномаси бўйича четдан келтирилган материаллар консигнаторнинг бухгалтерия ҳисобида балансан ташқари 004-«Комиссияга қабул қилинган товарлар» счётининг дебети бўйича акс эттирилади;

б) четдан келтирилган консигнация материаллар бўйича божхона тўловлари, ҚҚС кўшилган ҳолда ҳисобланганда:

дебет 3290-«Бошқа кечиктирилган харажатлар» счёти;

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти;

в) четдан келтирилган консигнация материаллар бўйича ҚҚС ва божхона тўловлари бўйича қарзлар тўланганда (қопланганда):

дебет 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти;

кредит пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар;

г) консигнация материаллар сотилганда:

дебет 4010-«Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар» счёти – шартнома баҳоси бўйича сотилган товарлар суммасига ҳисобланган ҚҚС (ҚҚСни тўловчилар учун) кўшилган ҳолда;

кредит 9030-«Ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишдан даромадлар» счёти – комиссия мукофотлари (рағбатлантириш) суммасига;

кредит турли кредиторларга бўлган қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6900) – товарлар инвойси ва Божхона Юк Декларацияси бўйича сотиш санасидаги Марказий банк курси бўйича консигнация товари қиймтига;

кредит 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)» счёти – комиссия мукофотидан келиб чиқиб, аникландиган ҚҚС суммасига (ҚҚСни тўловчилар учун).

Бир вақтнинг ўзида, сотилган консигнация материаллар қийматини ҳисобдан чиқариш балансан ташқари 004-«Комиссияга қабул қилинган товарлар» счётининг кредити бўйича акс эттирилади.

д) сотилган консигнация материалларининг улушига тўғри келадиган четдан келтирилган консигнация материаллари бўйича ҚҚС кўшилган ҳолда божхона тўловлари бўйича харажатларни ушбу товарларни сотиш пайтида молиявий натижаларга олиб бориб ҳисобдан чиқариш:

дебет давр харажатларини ҳисобга олувчи счётлар (9400);

кредит 3290-«Бошқа кечиктирилган харажатлар» счёти.

Консигнация шартномаси бўйича олинган материаллар консигнантга қайтарилган ҳолларда, 3290-«Бошқа кечиктирилган харажатлар» счётида акс эттирилган божхона тўловлари ва ҚҚС бўйича консигнатор харажатларнинг қайтарилган товарлар улушига тўғри келадиган қисми консигнаторнинг молиявий натижаларига олиб бориб ҳисобдан чиқарилади;

е) харидорлар ва буюртмачилардан пул маблағлари келиб тушганда:

дебет пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар;

кредит 4010-«Харидорлар ва буюртмачилардан олинadиган счётлар» счёти;

ж) бюджетга ҚҚС бўйича (ҚҚСни тўловчилар учун) қарзлар тўланганда (қопланганда):

дебет 6410-«Бюджетга тўловлар бўйича қарз (турлари бўйича)»;

кредит пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар;

з) консигнаторга қарзлар тўланганда (қопланганда):

дебет турли кредиторларга бўлган қарзларни ҳисобга олувчи счётлар (6900);

кредит пул маблағларини ҳисобга олувчи счётлар.

Иқтисодийётимизнинг қишлоқ хўжалиги тармоғида маҳсулотни баҳолаш масаласида турли нуқтаи назарлар мавжуд: маҳсулотни харид нархларида баҳолаб, харид нархлари ва ҳақиқий таннарх ўртасидаги фарқни молия натижаларига ўтказиш ўртача реализация нархларига кўра, режали таннархга кўра, ҳақиқий таннархга кўра, бироқ харид нархларидан юқори эмас (фарқни молия натижаларига ўтказиш йўли билан) ва ҳ.к. Ҳар бир нуқтаи назарни батафсил таърифлаб ўтирмасдан, таъкидлаш жоизки, бозор иқтисодийёти тамойилларига энг мувофиқ келадигани ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни ҳақиқий таннархи бўйича баҳолашдир.

Шундай қилиб, материалларни баҳолаш уларни ташкил этиш ва бошқаришнинг муҳим дастлабки шарти ҳисобланади.

Материалларни баҳолаш кенг муҳокама қилинаётган муаммолардан бири ҳисобланади. Мавжуд манбаларни шархлаш ҳамда ушбу баҳолаш бўйича барча талабларга жавоб берадиган ва камчиликлардан холи бўлган қандайдир универсал услубнинг мавжуд эмаслиги исботланмоқда. Шу билан бирга, баҳолаш масалаларининг моҳияти ва мазмуни бўйича кўриб чиқилган йўналишлар оборотда бўлган материалларни баҳолаш усулларини танлаш материалларни ва бутун субъектни бошқариш самарадорлигини оширишга имкон берадиган ҳар хил омилларни комплекс ҳисобга олишга боғлиқ.

Шунингдек, харид қилинадиган материалларни баҳолашни такомиллаштириш масаласи ҳам муҳокама қилинмоқда. Бу қийматликлар бўйича энг мақбули уларни харид қилишнинг ҳақиқий таннархи бўйича баҳолашдир. Бироқ, жорий ҳисобда қатъий ҳисоб нархларидан фойдаланиш эҳтиёжи туғилади. Қатъий нарх сифатида одатда, шартнома (улгуржи) нархлар тавсия этилади. Бироқ айрим иқтисодчилар ҳақли тарзда қайд қилишича, бу нархни қўллаш ҳисоб ишларини мураккаблаштиришга олиб келади, чунки материалларнинг ҳисоб номенклатураси кескин кўпайиб кетади¹⁸. Бундан ташқари, олиб келиш, юклаш-тушириш харажатлари ва сотиш-таъминот ташкилотларининг кўшимча нархлари алоҳида ҳисобга олинади, улар умуман олганда улгуржи нархнинг 20-25 фоизигача етади. Шунга кўра номенклатуранинг ҳар бир позицияси бўйича кўп сонли улгуржи нархлар материалларнинг тегишли ҳисоб гуруҳлари бўйича ўртача, йириклашган режали нархлардан фойдаланиш, бу нархлардан четга чиқишларни алоҳида ҳисоблаш таклиф этилади. Четга чиқиш суммалари белгиланган муддатларда материал сарфи йўналишлари бўйича ҳисобдан чиқарилади, бу эса четга чиқишларни ҳар ойда ҳисобдан чиқариш энг қулай ҳисобланади.

¹⁸ Хошимов Б. Бухгалтерия ҳисоби назарияси. – Т.: Янги аср авлоди, 2004. – 279 б.

Иброҳимов А. Жаҳон ҳисоб стандартларини ўзлаштириш. // Бозор, пул ва кредит. 1999. 9-сон. 51-53-б.

Иткин Ю.М. Ҳисоб тизимини шакллантириш зарурати. // Бозор, пул ва кредит. 1999. 1. 51-54-б.

3.2. Материалларни қабул қилиш ва сақлашда харажатлар таснифи ва унинг ҳисоби

Хўжалик юритувчи субъектлардаги мавжуд материаллар қуйидаги ҳолатларда тан олинади:

- субъектга келгусида актив билан боғлиқ иктисодий фойда келиб тушишига ишонч бўлса;

- актив қийматини ишончли баҳолаш мумкин бўлса;

- уларга бўлган мулк ҳуқуқи ўтса.

Материалларга бўлган мулк ҳуқуқи, улар билан боғлиқ хатарлар ва мукофотларнинг ўтиш пайти унинг шартлари келишиладиган етказиб бериш (олди-сотди) шартномаси асосида белгиланади.

Материаллар субъектларнинг балансига (омборига) қуйидаги йўллар билан келиб тушиши мумкин:

а) етказиб бериш (олди-сотди) шартномаси бўйича харид қилиш;

б) муассислардан ташкилотнинг устав капиталига улуш сифатида келиб тушиши;

в) муассислар таркибидан чиқишда ёки тугатилаётган ташкилотнинг мол-мулки унинг иштирокчилари ўртасида тақсимланаётганда илгари бошқа ташкилотнинг устав капиталига киритилган ташкилотнинг таъсис улуши қайтарилишидан келиб тушиши;

г) текинга келиб тушиш (ҳада шартномаси бўйича);

д) айирбошлаш;

е) узок муддатли активлар таркибидан ўтказиш;

ж) ортиқча (ҳисобга олинмаган) материалларни аниқлаш;

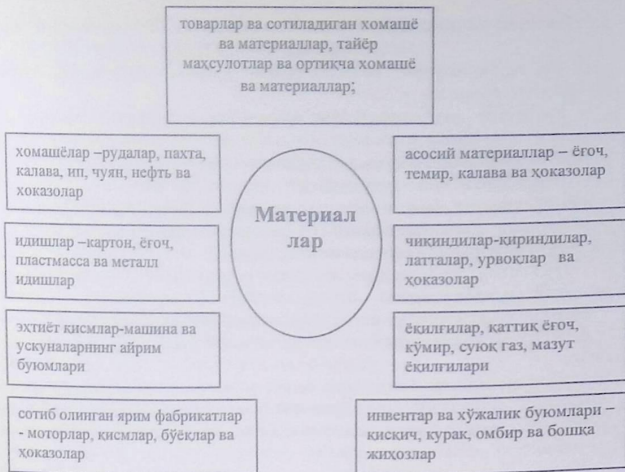
з) илгари берилган материал қарзининг қайтарилиши ёки материал қарзини олиш;

и) субъектнинг ўзида тайёрланиши;

к) ҳисобот даври охирида тугалланмаган ва тугалланмаган ишлаб чиқариш тарзида ҳисобга олинмаган ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш;

л) материалларга бўлган мулк ҳуқуқи олиншига олиб келадиган бошқа операциялар ва ҳодисалар.

Материаллар қуйидаги икки қиймат: ҳисобот даври охиридаги таннархидан (харид қиймати ёки ишлаб чиқариш таннархи) ёки сотишнинг соф қийматидан энг кам қиймат бўйича баҳоланади.

8-чизма. Материалларнинг гуруҳланиши

Маълумки, ҳар қандай хўжалик юритувчи субъектда ички назорат тизими мавжуд. Аммо у айрим субъектларда самарали ташкил этилган бўлса, айримларида яхши йўлга қўйилмаган. Бевосита амалиётни ўрганиш шуни тасдиқладики, асосан маҳсулот ишлаб чиқарувчи субъектларда ички назорат тизими субъект раҳбарияти томонидан оқилона ташкил этилган ва мунтазам фаолият кўрсатмоқда. Айрим субъектларда эса ушбу тизим расмиятчилик учун ташкил этилиб, ўз ҳолича фаолият кўрсатмоқда. Сўнгги ҳолат ички назорат тизимининг ташкилий-услубий ва кадр таъминотининг такомиллашмаганлиги билан бевосита боғлиқ.

Р.Д. Дўсмуратов таърифлашича «Ички назорат тизими – бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботининг тўғрилигини таъминлашга қаратилган, ҳамда корхона ресурсларидан мақсадга мувофиқ оқилона фойдаланишга имкон яратадиган доимий, қундалик ишлар мажмуидир»¹⁹.

Аввало ички назоратнинг хўжалик субъекти раҳбарият томонидан ташкил этилиб, барча алоқадор ходимлар учун лавозим йўриқномаларини ишлаб чиқилишини таъкидлаши лозим. Шунингдек, ички назорат амалга оширилган хўжалик муомалаларининг қонунийлигини ва корхона фаолияти учун мақсадга

¹⁹ Дўсмуратов Р.Д. Аудит асослари. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. Давлат илмий нашриёти. – Т., 2003. – 127 б.

мувофиқлигини аниқлаш лозим. Шундай экан, ҳар қандай ички назорат тизими илмий асосланган ташкилий-услубий таъминотга эга бўлиши зарур. Хусусан, материаллар таъминоти ва сақланиши устидан ички назоратни самарали ташкил этиш кўп жиҳатдан унинг ташкилий-услубий таъминотига боғлиқ.

Материаллар таъминоти ички назоратининг мақсади қуйидагилардан иборат:

- захираларни етказиш, уларнинг яқинлиги ва сифатини эътиборга олган ҳолда фақат зарур бўлганларини харид қилиш;
- субъектнинг жами кредиторлик қарзлари таркибида таъминот жараёни учун қарзларни алоҳида акс эттириш;
- таъминот жараёни бўйича кредиторлик қарзларни ҳисобга олиш тизимини самарали ташкил этиш.

Устав фаолиятининг асосий қисми таъминот жараёнини ташкил этувчи агрофирмаларда товар-моддий захиралар таъминоти ва уни ҳисобда акс эттириш тизимини қуйидагича тасвирлаш мумкин.

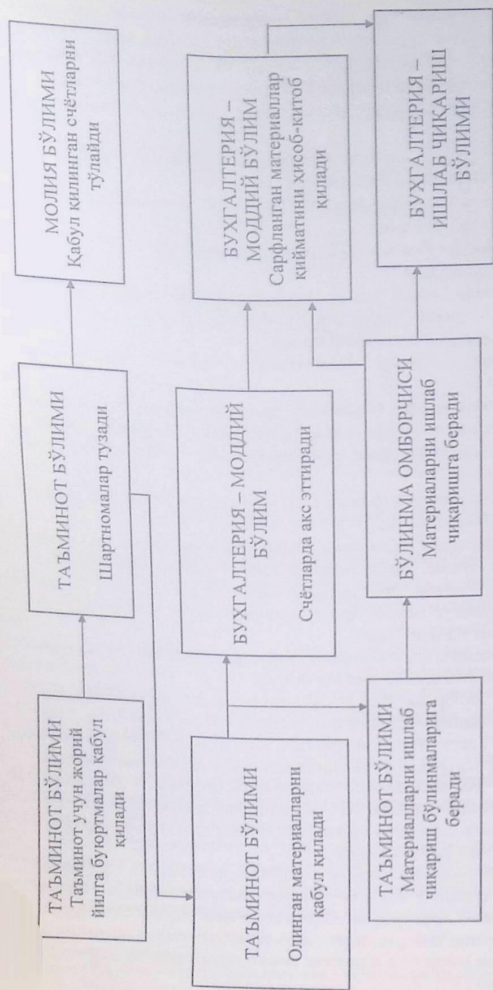
Таъминот жараёни ички назоратининг муҳим йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- харид қилиниши рухсат этилмаган товарлар бўйича кредиторлик қарзлари вужудга келишининг олдини олиш чора-тадбирлари кўрилиши лозим;
- кредиторлик қарзлари товарлар ва хизматлар қабул қилинмасдан олдин акс эттирилмаслиги лозим;
- фақат рухсат этилган кредиторлик қарзларигина тегишли тарзда таҳлил қилиниши ва акс эттирилиши лозим;
- қуйидаги вазифаларни бажарувчи масъул шахслар ўртасида хизмат мажбуриятларини тақсимлаш: товар-моддий қийматликлар учун буюртма бериш, уларни харид қилиш ва якуний ҳисоб-китоб қилиш; бундай мажбуриятлар тақсимотининг асосий мақсади ходимларнинг тил бириктириб сунистеъмол қилишининг олдини олиш.

Ички назорат тизимининг самарали фаолият кўрсатишида назорат амалларининг таъсирчанлиги муҳим аҳамиятга эга.

1. Харид учун буюртма бериш танланган мол етказиб берувчи маъқуллаганидан сўнг амалга оширилиши лозим. Бунинг учун таъминот бўлимида мол етказиб берувчиларнинг тасдиқланган рўйхати бўлиши лозим. Бундай рўйхатни тузиш зарур ахборотларни излаш учун сарфланадиган вақтни қискартириб, буюртма такрорланганида таъминот бўлимининг харажатлари сезиларли даражада камаяди. Бундай рўйхат товарлар ёки амалдаги мол етказиб берувчилар билан вужудга келадиган муаммолар тўғрисидаги янги ахборотлар билан мунгазам тўлдирилиб бориши лозим.

2. Буюртма берилишидан олдин тасдиқланиши лозим. Биринчи поғонадаги тасдиқлаш буюртма берилган бўлимда амалга оширилади. Бунда буюртма бўлим бошлиғи ёки ваколат берилган бошқа ходим томонидан тасдиқланади. Айрим ҳолларда биринчи поғонадаги ваколат етарли бўлганлиги ва буюртмани тасдиқлаш юқорироқ даражада амалга ошириладиган вазиятлар вужудга келиши мумкин.

9-чизма. Материаллар таъминоти жараёнининг ички назорати

Буюртмани тасдиқлаган ходим, ёхуд тегишли белгини қўйиши, ёхуд буюртма бланкасида ўзининг шахсий хос рақам (код)ини қўйиши лозим.

Шундай қилиб, хўжалик субъектларида таъминот жараёнини самарали ташкил этиш учун унинг ташкилий ва услубий жиҳатларини шакллантириш муҳим аҳамият касб этади.

Буюртмаларни тасдиқлашда ходимлар ваколати чекланган бўлиши мумкин. Белгиланган лимитдан ошқича буюртмалар юқорироқ поғонада тасдиқланиши талаб қилинади. Капитал харажатларини амалга ошириш учун рухсат этиш ваколати деярли бутунлай чегараланган бўлиб, бунда муҳим лойиҳалар юқори маъмурият – одатда бошқарув даражасида тасдиқланади.

Таъминот бўлимининг фаолияти буюртмалар беришда юқори самарали ва тежамли бўлиши учун имкон қадар марказлаштирилган бўлиши лозим.

Материалларни қабул қилиш ва саклаш харажатларини камайтириш ҳамда йўқотишларнинг олдини олиш мақсадида уларни қабул қилиш учун махсус жой ажратилади. Материалларни кўп босқичли етказиб бериш ва бир қанча саклаш жойларининг мавжудлиги уларнинг йўқолиш хавфини оширади, саклаш, қабул қилиш ва ташиш харажатларини кўпайтиради ҳамда зарур хужжатлар ва материалларни олишда ички тартибсизлик ва узилишларга олиб келиши мумкин.

Олинган материаллар фақат улар учун тасдиқланган буюртма мавжуд бўлганидагина қабул қилиниши лозим. Ҳар бир тасдиқланган буюртманинг нусхаси буюртма берган корхона омборига жўнатилиши зарур. Олиннадиган буюртмалар етказиб берилиш муддатларининг кечиктирилмаслиги учун доимий назорат қилиниши лозим. Таъминот бўлими мол етказиб берувчилар билан бажарилмаган буюртмалар юзасидан текширув ўтказиб туриши зарур.

Материаллар кирим қилинишидан олдин миқдори ва сифати бўйича текширилади. Бунда катта партиядо олинган материаллар танлаб текширилиши ва айримлари махсус лаборатория тахлилидан ўтказилиши мумкин. Кирим ордерида қабул қилиш санаси, текширув натижалари ва қабул қилувчи шахс исми, фамилияси кўрсатилади.

Материаллар (ТМҚ) мол етказиб берувчиларга қайтарилиши аниқ хужжатлаштирилиши лозим. Буюртмага мувофиқ келмайдиган ёки нуқсонли товарлар алоҳида сакланиши ва ҳисобга олиниши шарт. Материаллар киримини рад этиш материалларни қабул қилиш далолатномаси билан расмийлаштирилиб, рад этиш сабаблари изоҳланган хужжатлар билан бирга мол етказиб берувчига жўнатилади. Барча қабул қилинган ва қайтарилган товар-моддий қийматликлар тўғрисидаги ёзувлар бўйича юк хатлар ва счётлар олинганлиги текширилади ва назорат қилинади. Бунда бухгалтерия ёзувларида қабул қилинмаган ёки рад этилган товар-моддий қийматликлар бўйича кредиторнинг қарзлари акс эттирилмаганлигини аниқлаш муҳим аҳамиятга эга. Мол етказиб берувчилардан олинган счёт-фактуралар фақат берилган буюртма ва кирим ордерига мос бўлганида рўйхатга олиниши лозим. Тегишли счёт-фактуралар олинмаган кирим ордери хали ҳисобда акс эттирилмаган

кредиторлик қарзини кўрсатади. Ҳали даъво кўзгатилмаган рад этишлар кредиторлик қарзларининг кўпайишига олиб келади.

Материаллар тўғрисидаги ёзувлар мунтазам тузатиб борилиши ва материаллар кирими ҳамда қайтарилишига доир барча хўжалик муомалаларини ҳисобга олган ҳолда тўлдириб борилиши лозим. Биринчидан, бу қуйидагиларнинг тўлиқ акс эттирилишини таъминлаш учун зарур: кирим ордерларининг нусхалари ва рад этилган товарлар рўйхати назорат мақсадида алоҳида сақланиши лозим. Компьютерлаштирилган тизимлар бухгалтерия ёзувларига пакети билан ёки алоҳида ишлов беришни амалга ошириши мумкин. Амалга оширилган жами муомалалар устидан назорат ишлов беришнинг бошланишида ҳам, охирида ҳам бажарилади. Иккинчидан, бу аниқликни таъминлаш учун зарур бўлиб, инвентаризация орқали амалга оширилади.

Ишлов берилган счёт-фактуралар ва счётлар рўйхатга олинаб, қондага кўра олинган счёт-фактуралар ва счётларга дархол штамп қўйилади ва рақамланади, сўнгра мол етказиб берувчилар билан бўладиган муомалаларни ҳисобга олиш журналида акс эттирилади.

Барча счёт-фактуралар материаллар кирими тўғрисидаги ёзувлар ёки бошқа тегишли ҳужжатларга асосан текширилиши ва тасдиқланиши лозим. Счёт-фактураларни тасдиқлаш функцияси, буюртмалар қабул қилиш рўйхатга олиш ва тўлаш функциясидан қатъи назар бажарилиб, қондага кўра, счёт-фактураларни тасдиқлаш таъминот бўлимининг бошлиғи томонидан амалга оширилади.

Барча бошқа тузатишлар (КҚС, чегирмалар, транспорт харажатлари ва х.к.) кузатувчи ҳужжатларга асосан текширилиши ва тасдиқланиши лозим. Таъминот бўлими буюртмаларни сақлаш ва шартнома шартларини аниқлаш билан шугулланиб, счёт-фактуралардаги ҳисоб-китобларнинг тўғрилигини дастлабки буюртмалардаги суммалар билан таққослаган ҳолда текширилади.

Ҳақат руҳсат этилган хўжалик муомалалари мол етказиб берувчилар журналидан тегишли тарзда мол етказиб берувчилар бўйича очилган аналитик счётлар ва Бош дафтар счётларига ўтказилади. Буюртмани амалга оширган бўлим буюртма бланкисида харажатлар хос рақами (коди)ни кўрсатиши лозим. Таъминот бўлими ходимлари журналда мол етказиб берувчининг хос рақами (коди)ни кўрсатади. Ушбу хос рақам (код) тузишнинг тўғрилиги иккита усул билан текширилиши мумкин:

- 1) мол етказиб берувчиларнинг ҳужжатларини мустақил текшириш;
- 2) ҳар бир харажат хос рақами (коди) бўйича режа ва ҳақиқий харажатларни таққослаш.

Мол етказиб берувчилар журналидаги якуний қолдиқ мунтазам равишда синтетик счётлар қолдиғи билан таққосланиши керак. Назорат счёти билан солиштириш – материаллар кирими, қайтарилиши, чегирмалар ва пулини тўлашни ҳисобга оладиган бухгалтерия регистрлари бўйича тарқатиб ёзишнинг ўлиқлигини назорат қилишда муҳим восита ҳисобланади.

Мол етказиб берувчиларнинг ҳужжатлари уларнинг журналидаги қолдиқлари билан мунтазам таққосланиши лозим. Бундай мустақил текширув

журналда хос рақам (код) тузиш, товарлар келиши, уларни қабул қилиш ва пулини тўлаш устидан назорат қилишга имконият яратади. Ҳар қандай номувофикликлар зудлик билан таҳлил қилиниши ва баргараф этилиши зарур.

Ички назорат муҳитида мажбуриятлар қуйидагича тақсимланиши мақсадга мувофиқ: мол етказиб берувчилар рўйхатини тасдиқлаш; буюртмаларни тасдиқлаш; буюртмаларни жўнатиш; товарларни сифати ва миқдори бўйича олиш ва қабул қилиш; товарларни қайтариш; тўланадиган счёт-фактуралар ва счётларни рўйхатга олиш; счёт-фактура ва счётларни илова ҳужжатлари билан таққослаш; счётларни текшириш; счёт-фактураларни тасдиқлаш; материаллар учун тўловларни счёт-фактураларда бухгалтерия ҳисоби регистрларига тарқатиб ёзиш; маълумотлар бланкасидаги тузатишларни (мол етказиб берувчилар тўғрисидаги ахборотларга қўшимча киритиш, чиқариб ташлаш ва тузатиш) мол етказиб берувчиларнинг ҳужжатлари билан таққослаш; тўлов учун ҳужжатларни расмийлаштириш.

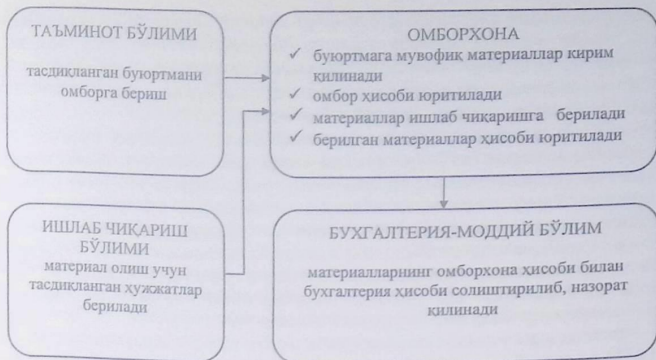
Хўжалик юритувчи субъект захиралар ҳажми ва харажатларнинг ҳар бир тури бўйича таркибидаги қутилмаган ноҳуш ўзгаришларни назорат ва таҳлил қилиши лозим. Ички назорат тизимида материалларнинг сақланиши устидан ички назорат мақсади қуйидагилардан иборат: захираларнинг ўғирланиши, суниестемол, бузилиши ва унумсиз сарфланишининг олдини олиш; Таъминот, ишлаб чиқариш ва сотиш бўлимлари билан самарали муносабатни таъминлаш. Товар-моддий қийматликларни сақлашда иштирок этувчилар тўғрисида маълумотларни акс эттирадиган тизимни қуйидагича тасвирлаш мумкин.

Материаллар ички назоратини таъминлашнинг устувор йўналишлари қуйидагилар:

- материалларнинг йўқолиш, ўғирланиш ва самарасиз ишлатилиш эҳтимоллини пасайтирадиган чора-тадбирлар қўрилиши лозим;
- материал тегишли тарзда расмийлаштирилмасдан ишлатилмаслиги ва силжитилмаслиги кафолатланиши лозим;
- материаллар таннархининг тўғри шаклланишини таъминлаш зарур;
- бухгалтерия ҳисоботида мавжуд захиралар тўғри баҳода акс эттирилиши лозим;
- аналитик ҳисоб регистрларида акс эттирилган қолдиқлар билан инвентаризация натижаларининг мослигига эришиш лозим.

Бошқарув ҳисоби тизимида материалларни ҳисобини ташкил қилишда алоҳида эътиборни уларнинг таркиби, ҳолати, ҳаракати, миқдори, қабул қилиниши, қайта баҳолаш тартиби ва шу қабиларга қаратиш зарур. Амалиётни ўрганиш шуни тасдиқладики, материаллар ҳисоби энг сермеҳнат ва мураккаб ҳисоб объекти ҳисобланади. Шунинг учун материалларнинг ички назоратини қуйидаги элементлар бўйича ташкил этиш мақсадга мувофиқ:

- материаллар учун буюртма бериш;
- материалларнинг олинishi ва кирими;
- ҳисобда акс эттириш;
- материалларнинг сақланиши;
- ишлаб чиқаришга берилиши.

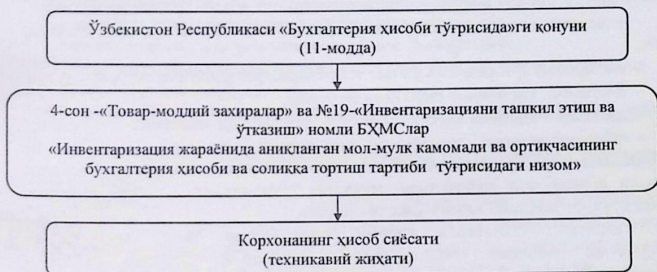

10-чизма. Материалларни сақланишининг ички назорат тизими

Материаллар сақланишининг ички назоратида инвентаризациянинг тўғри ташкил этилиши муҳим аҳамиятга эга. Инвентаризация ўтказиш Ўзбекистонда давлат аҳамиятига эга бўлиб, «Бухгалтерия хисоби тўғрисида»ги қонунга мувофиқ «Бухгалтерия хисоби ва ҳисоботи маълумотларининг тўғрилиги ҳамда аниқлиги активлар ва мажбуриятларни мажбурий суратда инвентаризация қилиш орқали тасдиқланади» (11–модда).

Агар бухгалтерия балансининг барча моддалари тўлиқ инвентаризация қилинмаган бўлса ва бундай инвентаризация натижалари бухгалтерия ҳисоботига киритилмаган бўлса, бухгалтерия ҳисоботи ҳақиқий ҳисобланмайди. Қонундан келиб чиқадиган ушбу талабларни амалга ошириш мақсадида №19-«Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номи Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисоби миллий стандарти (БҲМС) ишлаб чиқилган. (Ўзбекистон Республикаси Молия Вазирлиги томонидан 1999 йил 19 октябрда №ЭГ/17-19-20-75 сонли буйруқ билан тасдиқланган ва Адлия Вазирлигида 1999 йил 2 ноябрда 833-рақам билан рўйхатга олинган). Ушбу стандартларга мувофиқ корxonанинг мол-мулклари ва молиявий мажбуриятларини инвентаризация қилиш ҳамда унинг натижаларини расмийлаштириш тартиби белгиланган. Шунингдек, 4-сон-«Товар-моддий захиралар» номи БҲМС талабларига мувофиқ, «мулкчилик ва фаолият туридан қатъий назар, барча корxonалар ҳар йили йиллик ҳисоботлар ва балансларни тузишдан олдин асосий воситалар, капитал қўйилмалари, тугалланмаган капитал қурилишлар, товар-моддий бойликлар, пул маблаглари, ҳисоб-китоблар ва баланснинг бошқа моддаларини инвентаризациядан ўтказишлари шарт» (22-банди) деб белгиланган. Ўтказилган инвентаризация натижалари «Инвентаризация жараёнида аниқланган мол-мулк камомати ва ортиқчасининг бухгалтерия ҳисоби ва солиқка тортиш тартиби тўғрисидаги

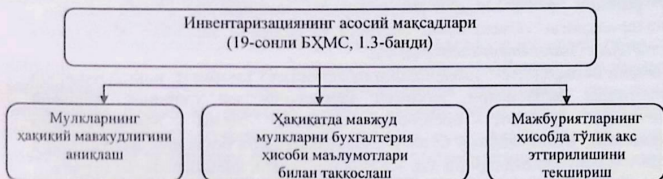
Низом»га (ЎЗР Молия вазирлиги, Давлат солиқ қўмитаси, Меҳнат ва аҳолини ижтимоий ҳимоя қилиш вазирлигининг 2004 йил 10 мартдаги 37, 2004-26, 20/1-сонли қарори билан тасдиқланган) мувофиқ расмийлаштирилади. Булардан ташқари инвентаризация жараёнида юзага келадиган айрим масалалар Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик ва Жиноят Кодекслари билан ҳам бевосита ёки билвосита тарзда тартибга солиб турилади. Юқорида баён қилинганлар асосида Ўзбекистонда инвентаризацияни ташкил этиш, ўтказиш ва натижаларини расмийлаштиришнинг меъёрий-ҳуқуқий тизимини куйидагича тасвирлаш мумкин (3.10-расм).

11-чизма. Материаллар инвентаризациянинг меъёрий -ҳуқуқий асослари

Инвентаризация ўтказишдан мақсад корхона балансида акс эттирилган барча материаллар, кассадаги ва банк счётларидаги пул маблағлари, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари, келгуси даврлар харажатлари, фондлар, захиралар суммалари ҳамда балансидаги бошқа моддаларнинг ҳақиқий баҳоланганлигини аниқлашдан иборат.

Инвентаризациянинг асосий мақсади ва вазифалари Ўзбекистон Республикаси «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонуни ва 19-«Инвентаризацияни ташкил этиш ва ўтказиш» номли БҲМСда белгиланган.

12-чизма. Инвентаризациянинг асосий мақсадлари

Инвентаризация ўтказиш жараёнида қуйидаги асосий вазифалар ҳал этилади:

– инвентаризация рўйхатлари ва таққослаш ведомостлари тузиш йўли билан мулкларнинг ҳақиқатда мавжудлигини аниқлаш;

– сифат талабларига мос келмайдиган айрим товар-моддий қийматликларни аниқлаш;

– нормативдан ошиқча, ишлатилмайдиган, кераксиз ва узоқ вақт туриб қолган мулкларни аниқлаш;

– моддий жавобгар шахсларни танлаш ва улар билан тўла моддий жавобгарлик тўғрисида шартномалар тузилишининг асослилигини текшириш;

– уларнинг сақланиш шароитини физик хоссаларга мувофиқ назорат қилиш;

– омборхона ҳўжалиги ва ўлчаш асбобларининг ҳолатини аниқлаш;

– дастлабки ҳисобнинг сифатини баҳолаш;

– дастлабки ҳисобни юритиш қоидаларига риоя қилинишини текшириш;

– «Инвентаризация жараёнида аниқланган мол-мулк камомати ва ортиқчасининг бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш тартиби тўғрисидаги Низом»га асосан пул маблағлари, мулклар, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдикларининг ҳақиқий қийматини текшириш.

Амалётда бухгалтерия ҳисоби маълумотлари билан мулклар ва мажбуриятлар ҳақиқий қолдикларининг ўртасидаги фарқлар қуйидаги сабабларга кўра вужудга келиши мумкин: табиий сабаблар; қабул қилиш ва бериш вақтидаги хато ва ноаниқликлар; бухгалтерия ҳисобидаги хатолар; суинистёмолликлар.

Шундай қилиб, инвентаризация – ички назорат тизимининг муҳим элементларидан бири бўлиб, корхона активлари (маблағлари) ва мажбуриятларининг қолдикларини ҳисоб маълумотлари билан таққослаш орқали самарали назорат ва бошқарувни таъминлашга ёрдам беради.

Бугунги кунда кўп погонали ташкилий тузулмага эга ҳўжалик субъектларида материалларни ҳисобга олишнинг шаклланган модели, уни ҳўжаликнинг ташкилий тузулмасига боғлашга, захираларни бошқаришга доир оқилона асосланган, кўп сонли ва хилма-хил қарорлар қабул қилиш учун асос бўлиб хизмат қиладиган релевант (муҳим) ахборотларни олишга қайта йўналтирилиши лозим. Моддий ресурсларни бошқаришнинг асосий мақсади – бу бошқариладиган объектларни биринчи ва иккинчи даражали объектларга ажратиш йўли билан амалга оширилади.

Биринчи даражали бошқариладиган объектлар таъминот, ишлаб чиқариш ва реализация жараёнлари, иккинчи даражалиси эса уларнинг доиравий айланишидаги конкрет босқичлар бўлиши лозим. Материалларни бошқаришнинг мақсадларини бундай табақалаштириш бошқарув функциялари ва ҳисоб турлари мақсадларини ҳар томонлама тадқиқ қилишга имкон беради.

Бошқарув ҳисобида ҳисоб ва ички назоратнинг умумий функцияларини захираларни бошқаришга доир бўлимлар, хизматлар ва бўлимларнинг вазифалари ва функциялари билан ўзаро боғлаш (уйғунлаштириш) бўйича

берилган таклифлар бошқарув объектига нисбатан тўлиқ ахборот моделини яратиш ва унинг асосида бошқарув функцияларини такомиллаштиришга имкон яратади.

Бошқарув ҳисоби хизмати учун аниқ функциялар рўйхатини ўрнатиш материаллар ҳисоби ва ички назоратнинг моделини бошқарувнинг бошқа функциялари билан уйғунлаштириш учун асос бўлади. Шу муносабат билан бошқарув ҳисобининг моддий бўлимида ҳал этиладиган вазифалар ва уларнинг ўзаро боғлиқлиги аниқланади.

Инвентаризация ўтказишнинг моҳияти, усули ва камрови бўйича қуйидагича гуруҳланади:

Текшириш ҳажмининг қамрови бўйича:

ёппасига-объект ҳар томонлама ва тўлиқ текширилади;

Танлама-объектнинг асосий кўрсаткичлари танлаб олиб текширилади;

Ўтказиш вақтига қараб:

режали-субъект томонидан тузилган режага асосан(йилда бир марта) ўтказилади;

кутилмаган ҳолда – жавобгар шахс кутмаган ҳолда – шикоят тушганда ва хоказо ўтказилади.

Инвентаризацияни ўтказиш усулидан умумий раҳбарлик субъектнинг раҳбари ёки унинг ўринбосарлари томонидан амалга оширилади. Буйруққа асосан тузилган инвентаризация комиссиясига ишончли мутахассислар жалб қилинади ва натижасини (далолатномани) раҳбар тасдиқлайди. Инвентаризация комиссияси ўтказиш даврида бухгалтернинг ҳисоб маълумотларига асосланган ҳолда материаллар инвентаризация рўйхатини омборлар бўйича(инв-3) тузади. Уни ўтказиш вақтида омбор мудирини томонидан материаллар қабул қилиш ва чиқариш таъқиқланади, у инвентаризация комиссиясига ҳамма ҳужжатларда маълумотлар омборхона ҳисобидаги тегишли карточкаларга ўтказилганлиги ва бухгалтерияга топширилганлиги тўғрисида тилхат беради.

Инвентаризациянинг натижаларини аниқлаш учун материаллар қолдиқларини ҳисобга олувчи дафтардан фойдаланиш мумкин, чунки унда инвентаризациянинг натижаси бўйича тузилган рўйхатга асосан жисмоний кўринишдаги материаллар қолдиқини қайд қилувчи махсус устун мавжуд.

Инвентаризация натижасида аниқланган фарқлар-ортиқча ёки камомад, таққослаш қайдномасини тузиш натижасида, ҳақиқий таннархда ҳужжатлаштирилади.

Сарфланган материалларнинг ҳақиқий сони цехларда ишлатилмай қолган материалларнинг ҳисобот ойна бошидаги қолдиқига сарфлаш учун олинган материалларнинг сонини қушиб, инвентаризация натижасида аниқланган ишлатилмай қолган материаллар сонини айириш йўли билан аниқланади. Сўнгра сарфланган материалларнинг ҳақиқий сони меъёрдаги сон билан солиштирилади ва ўртадаги фарқ аниқланади. Материалнинг меъёрдаги сарфи ишлаб чиқарилган маҳсулот сонини битта маҳсулотни ишлаб чиқариш учун белгиланган материаллар меъёрига кўпайтириш йўли билан аниқланади.

3.3. Захиралар меъёрини назорат қилиш ва режалаштириш

Бошқарув ҳисоби тизимида материалларнинг сарфланиши устидан назорат олиб бориш – бир хил маҳсулот ишлаб чиқаришда сарфланган материалларнинг ҳақиқий сонини уларнинг меъёрида кўрсатилган сони билан тақсимлашдир. Материалларнинг сарфланиши устидан турли усуллар ёрдамида назорат олиб борилади:

- хужжатлаштириш;
- инвентарь;
- партия бўйича бичиш ва бошқалар.

Хужжатлаштириш ёрдамида материалларнинг бир турини иккинчи тур билан алмаштирилганда вужудга келадиган фарк ҳисобга олиниб, талабнома билан расмийлаштирилади.

Ушбу хужжатда материалларнинг меъёр бўйича сарфлаш сони ва алмаштирилган материалларнинг сарфланиши хусусида маълумотлар кўрсатилиб, уларни тақослаш натижасида фарк аниқланади. Материаллар сарфланишини назорат қилишдаги хужжатлаштириш усулининг моҳияти шундан иборатки, бунда материалларнинг сарфланиш меъёрига караганда ортиқча харажат ёки иктисод қилинишига йўл қўйиш материаллар ишлаб чиқаришда сарфланишидан аввал аниқланади.

Бошқарув ҳисобида назорат қилишнинг партия бичиш усулида сарфлаш натижаси материалларнинг ҳар бир партияси бўйича аниқланади. Бунинг учун бичиш варақаси юритилади. Унда ишлаб чиқариш топшириғини бажариш учун берилган материалларнинг ҳақиқатдан сарфланганлиги кўрсатилади. Ҳар бир бичиш варағи бўйича материаллар сарфлаш натижаси аниқланади.

Инвентар усули бўйича материаллар сарфлаш натижаси ҳисобот ойна охирида чиқарилмай, балки қолган материалларни инвентаризация қилиш йўли билан аниқланади.

Материал бойликларидан тўғри фойдаланиш мақсадида ҳар бир хўжалик юритувчи субъект зарур бўлмаган материалларнинг бор ёки йўқлигини текшириб кўриши лозим. Сўнгра бу ҳақда юқори ташкилотларга (вазирлик ёки бошқармаларга) маълум қилинади. Ўз навбатида, юқори ташкилот зарур бўлмаган материалларни қарамоғидаги мавжуд хўжалик субъектлари ўртасида қайта тақсимлайди. Юқори ташкилотлар томонидан қайта тақсимланмаган материалларни субъект бошқа ташкилотларга сотиши мумкин. Бундай операцияларга қуйидагича бухгалтерия проводкалари тузилади:

-*Сотил:*

Д-т - 5110- "Ҳисоб-китоб" счёти.

К-т - 9010- "Маҳсулотларни сотишдан тушум" счёти.

Инвентар ва хўжалик жиҳозлари.

Инвентар ва хўжалик жиҳозлари деб қийматидан катъи назар хизмат муддати 1 йилдан кам бўлган буюмларга айтилади.

Махсус асбоб-ускуналар, мосламалар, махсус кийимлар қиймати ва хизмат қилиш муддатидан катъий назар арзон баҳоли инвентар ва хўжалик жиҳозлари қиради. Инвентарь ва хўжалик жиҳозларининг синтетик ҳисоби шу

номдаги 1080-счётда юритилади. Омбордан фойдаланишга берилган шундай буюмларнинг бошланғич қийматида қуйидагича бухгалтерия проводкаси тузилади:

Д-т- 2010,2310,2510 – Ишлаб чиқариш харажатлари счётлари.

К-т- 1080– Инвентарь ва хўжалик жиҳозлари.

Материаллар тегишли дастлабки ўлчов бирликларида (массаси, ҳажми, счёти ва бошқалар бўйича) қабул қилинади. Агар материаллар бир ўлчов бирлигида (огирлик бўйича) қабул қилиниб, бошқаси бўйича (счёт, ҳажм бўйича) сарфланса, уларнинг кирими, сакланиши ва сарфланиши дастлабки хужжатлар ва аналитик ҳисоб регистрларида бир вақтнинг ўзидики икки хил ўлчов бирлигида акс эттирилади (агар шунга махсус кўрсатма бўлмаса).

Мол етказиб берувчилардан сотиб олинган материаллар, қондаги кўра ҳақиқатда қабул қилинган миқдори бўйича юк хатлар (ички хўжалик аҳамиятига эга бўлган) билан расмийлаштирилади. Материаллар автотранспортда ташиб келтирилганида юк жўнатувчининг товар-транспорт юк хатига мувофиқ қабул қилинади. Материалларнинг ҳақиқатда қабул қилинган миқдори билан мол етказиб берувчининг хужжатида кўрсатилган миқдори ўртасида тафовут бўлмаганда, омбор мудирини уларни қабул қилиш учун реқвизитлари юк хатидаги реқвизитлар билан бир хил бўлган тўртбурчак муҳр босади ёки имзоси билан тасдиқлайди.

Материалларнинг хўжалик ичида ҳаракати ички хўжалик юк хатлари билан расмийлаштирилади. Материалларни омбордан бериш ички хўжалик юк хатлари), лимит-таъминот карталари ва бошқа дастлабки хужжатлар билан расмийлаштирилади.

Юк хат моддий бойликлар омборхонадан бир марта берилганда тўлғазилади. Агар омборхонадан моддий бойликлар мунтазам берилса, лимит-забор карталаридан фойдаланилади. Лимит-забор карталари бир календарь ой учун икки нусхада ёзилади. У жамлама хужжат ҳисобланади ва материаллар ҳисобини «Рухсат этилади» деган биринчи бўлимида қандай махсулот ва материаллар қанча миқдорда берилиши мумкинлиги ва унинг амал қилиш муддати кўрсатилади. Бу бўлимни корхона раҳбари ва бухгалтер имзолайди. Иккинчи бўлимида материалларнинг берилиши қайд қилинади, лимит тугагандан сўнг материалларларни бериш тўхтатилади. Зарурат туғилган ҳолларда раҳбар томонидан қўшимча лимитга рухсат берилиши мумкин.

Лимит-таъминот варагининг бир нусхаси олувчида, иккинчи нусхаси эса омборчида бўлади. Материаллар берилаётганда омборчи ҳар иккала нусхага сана ва берилган нарсалар миқдорини ёзади. Бунда омборчидаги лимит-забор картасига олувчи, олувчидагига эса омборчи имзо қўяди. Техникаларни жорий ва капитал таъмирлаш учун сарфланган эҳтиёт қисмлар машиналарни тузатиш дефект (нуқсон)лар қайдиномасига асосан ҳисобдан чиқарилади.

Махсус хужжатларсиз ҳисобдан чиқариладиган хомашё ва материалларнинг қолган турларини ишлаб чиқаришга сарфлаш ишлаб чиқаришда материаллардан фойдаланиш тўғрисидаги далолатнома ёки ҳисобот

билан расмийлаштирилади. Бу ҳужжатларда ишнинг номи, ҳажми ва сарфланган материалларнинг номлари ва номенклатура рақамлари кўрсатилади.

Омборларга қабул қилинган ва омбордан берилган товар-моддий захираларни омбор мудирлари томонидан материалларни омборхонада ҳисобга олиш қарточкалари ёки омборхона ҳисоби дафтарида ҳисобга олинади. Товар-моддий захиралар омборларда ва бошқа сақлаш жойларида фақат миқдор кўрсаткичида ҳисобга олинади.

Омборхона ҳисоби қарточкалари материалларнинг ҳар бир нави, тури, ўлчами ва бошқа сифат белгилари бўйича юритилади.

Материалларнинг ҳисобини олиб борадиган бухгалтер вақти-вақти билан омборхонага келиб омборхона мудирининг иштирокида унинг ёзувлари ва омборхона ҳисоби қарточкаларида чиқарган қолдиқларини текшириб, ёзувлар ва чиқарилган қолдиқлар тўғрилигини ўз имзоси ва сана қўйиб тасдиқлайди.

Агар омборхоналарда материаллар ҳисоби омборхона ҳисоби дафтарида юритилса, омбор мудирини бухгалтериядан олдиндан тайёрлаб қўйилган дафтарларни олади. Уларда моддий бойликларнинг ҳар бир тури ва нави учун маълум бетлар ажратилади. Ёзувлар дастлабки ҳужжатларга асосан, материаллар ҳисоби қарточкаларида қандай тартибда юритилса, омборхона ҳисоби дафтарида ҳам шундай юритилади.

Омбор мудирлари томонидан ҳар ойда ҳар бир қарточка ёки омборхона ҳисоби дафтаридаги ҳар бир сўғ бўйича қирим ва қиким оборотлари жамланиб, моддий қийматликлар ҳаракати тўғрисида ҳисобот икки нусхада тузилади. Ушбу ҳисоботларга фақат мазкур ойда ҳаракат (қирим-қиким) содир бўлган материаллар киритилади. Тузилган ҳисоботлар ҳужжатлар айланишининг режа-графикда белгиланган муддатларда хўжалик бухгалтериясига топширилади. Бухгалтер ҳисоботлар ва исботловчи ҳужжатларни текширади ҳамда қабул қилганлиги тўғрисида ҳисоботнинг иккинчи нусхасини имзолайди ва омборчига қайтиб беради.

Сўнгра бухгалтер ҳисоботларни тақсировка қилади ва материалларнинг ҳар бир тури бўйича пул ифодасидаги жамини ҳисоблайди (қирим ва қиким бўйича). Материаллар ҳаракати тўғрисидаги ҳисоботлар хўжалик таркибий бўлинмалари (бўлимлар, цехлар, бош пудратчилар, фермалар, ижара жамоалари) бўйича шахсий ҳисоб варақлари (ишлаб чиқариш ҳисоботлари)ни тузишда фойдаланилади. Масалан, маҳсулот ишлаб чиқарувчи субъектлар омборхоналарининг мудирлари материаллар ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот ўрнига, қандам 15 кунда бир марта дастлабки ҳужжатлар билан бирга хўжалик бухгалтериясига топшириладиган, ёқилги ва мойлаш материалларининг ҳаракати тўғрисида ҳисоботни икки нусхада тузадилар.

Материалларни тўғри, илмий асосланган туркумланиши бошқарувнинг барча бўғинларини ахборот билан таъминлаш учун тақрор ишлаб чиқариш жараёнларини кузатишнинг бирламчи асоси ҳисобланади.

Материалларни сақлаш ҳаражатларини ҳисобга олишнинг ҳозирги кунда малда бўлган тартибини янада яхшилашни талаб этади. Қўп ҳолларда материалларни сақлашга алоқадор ҳаражатлар: омборларнинг ҳолати, уларнинг

амортизацияси, тегишли ходимларнинг меҳнат ҳақи ва бошқалар умумҳўжалик ва умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобига ҳисобдан чиқарилади ва шу орқали ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига қўшилади. Бундай харажатларни мўлжалланишига кўра, яъни бевосита оморларда сақланаётган материаллар баҳосини оширишга ўтказиш мумкин бўлади.

Материалларнинг камомади, нобудгарчилиги ва ортиқчасини ҳисобга олишни такомиллаштириш бўйича амалдаги тартибга кўра сақланаётган материалларнинг табиий камайиш меъёрлари доирасидаги камомади ва нобудгарчилиги (биологик нобудгарчиликдан ташқари) ишлаб чиқариш ёки давр харажатлари ҳисобига ҳисобдан чиқарилади ва шунга кўра аниқланган ортиқча маҳсулот бу харажатларнинг камайиши ҳисобига ёзилади. Табиийки бу ҳолат иқтисодий жиҳатдан ўзини оқламайди. Материалларнинг камомади ва ортиқчаси таннархни шакллантириш жараёнига ҳеч қандай алоқаси йўқ, шундай экан улар харажатлар счётига ўтказилмаслиги керак.

Тест топшириқлари

1. Материаллар ...

- а) ишлаб чиқариш жараёнида бир мартаба катнашади;
- б) энг кам иш ҳақининг 50 баробаридан кам буюмлар;
- в) ўзининг қийматини маҳсулот т/нга тўлиқ ўтказиши;
- г) ҳаммаси тўғри.

2. Материаллар ҳисобини тўғри ташкил қилиш учун... ишлаб чиқарилади

- а) қайднома тузилади;
- б) нарх-номенклатура;
- в) далолатнома;
- г) юк-хати.

3. Материалларни баҳолашда ... усуллардан фойдаланилади.

- а) шартнома, улгуржи ва бозор баҳоси;
- б) бозор ва номенклатура ҳисоб баҳоси;
- в) бозор, номенклатура, ҳақиқий таннарх, улгуржи ва режа баҳоси;
- г) режа ва бозор баҳоси.

4. Қайси БҲМС ва МҲХСда қондалари асосида материаллар ҳисоби юритилади.

- а) 2-БҲМС ва 4-МҲХС;
- б) 3-БҲМС ва 5-МҲХС;
- в) 4-БҲМС ва 2-МҲХС;
- г) 5-БҲМС ва 3-МҲХС.

5. Бошқарув ҳисоби тизимида материаллар ҳисобининг асосий вазифалари нималардан иборат?

- а) уларни сақлаш ва назорат қилиш;
- б) муомалаларни ўз вақтида ҳужжатлаштириш;
- в) ортиқча материалларни аниқлаш ва сотиш;
- г) ҳаммаси тўғри.

6. Материаллардан фойдаланиш усули ва ишлаб чиқариш жараёнида тайинлашига қараб улар ... тавсифланади.

а) хомашё, асосий материаллар, яримтайёр махсулотлар, ёрдамчи материаллар, чиқиндилар, идишлар, эҳтиёт қисмлар, хўжалик инвентарлари ва х.к;

б) асосий материаллар, яримтайёр махсулотлар, ёрдамчи материаллар, чиқиндилар, идишлар, эҳтиёт қисмлар, хўжалик инвентарлари ва х.к;

в) ёрдамчи материаллар, чиқиндилар, идишлар, эҳтиёт қисмлар, хўжалик инвентарлари ва х.к;

г) хомашё, асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, чиқиндилар, идишлар, эҳтиёт қисмлар, хўжалик инвентарлари.

7. Материаллар келиб тушганда дастлаб қайси ҳужжат тўлдирилади?

а) қайднома;

б) юк хати;

в) ёрлик;

г) крим ордери.

8. Материаллар марказлашган ҳолда олиб келинса, товар-транспорт накладной (ТТН) неча нусхада тузилади?

а) 2 нусхада;

б) 3 нусхада;

в) 4 нусхада;

г) 5 нусхада.

9. Олиб келинган материаллардан камомад аниқланса қайси ҳужжат тезкорлик билан тузилади?

а) қайднома.

б) юк хати

в) далолатнома

г) счёт-фактура

10. Мол юборувчи олувчига қайси ҳужжатни тақдим этади?

а) қайднома;

б) юк хати;

в) ёрлик;

г) счёт-фактура.

11. Омбордан цех ёки бўлимларга материаллар берилди, ҳужжатни аниқланг.

а) лимит-таъминот карта;

б) далолатнома;

в) ёрлик;

г) счёт-фактура.

12. Материаллар биратўла истеъмолчиларга жўнатилса, қайси ҳужжат тузилади?

а) лимит-таъминот карта;

б) ёрлик;

в) далолатнома-талабнома;

г) счѐт-фактура.

13. Материаллар ўзининг хўжаликларига жўнатилса қайси ҳужжат тўлдирилади?

- а) лимит-таъминот карта;
- б) далолатнома;
- в) ёрлик;
- г) юк-хати.

14. Оператив сальдо усулининг асосий принциплари бўлиб.....ҳисобланади.

- а) материалларнинг сони омбор карточкаларига асосан аниқланади;
- б) материалнинг ҳаракати устидан назорат омборда олиб борилади;
- в) маълумотларни солиштириш ҳуқуқи бухгалтерияга берилади ва пул ўлчовида юритилади;
- г) ҳаммаси тўғри.

15. Инвентаризация жараёнида аниқланган материалларнинг камомад қиймати ҳисобдан чиқарилди. Бухгалтерия проводкасини беринг.

- а) Дт 1010 Кт 9220;
- б) Дт 5910 Кт 9220;
- в) Дт 5910 Кт 1010;
- г) Дт 9220 Кт 1010.

16. Материаллар корхонага бепул келиб тушгандаги бух. проводкани аниқланг.

- а) Дт 1010 Кт 6010;
- б) Дт 1010 Кт 9320;
- в) Дт 1010 Кт 4310.

Назорат саволлари

1. Умумий бошқарув тизимида таъминот жараёни деганда нимани тушунасиз ?
2. Хўжалик субъектларида моддий захираларни баҳолаш қандай амалга оширилади?
3. Материалларни қабул қилишда харажатлар қандай тавсифланади?
4. Материалларни сақлашда харажатлар таснифини тушунтириб беринг?
5. Материаллар кирими ва ҳисобдан чиқаришни ҳисобга олиш тартиби қандай амалга оширилади?
6. Материаллар меъёрини назорат қилиш тартиби нималардан иборат?
7. Материалларни назорат қилиш қандай режалаштирилади?

4-боб. ИШЛАБ ЧИҚАРИШ ФАОЛИЯТИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

4.1. Харажатлар ҳақида тушунча ва уларнинг турли хил белгиларига қараб туркумланиши

Иктисодиётни модернизациялаш шароитида ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишда харажатлар алоҳида ўрин тутати. Харажатлар маҳсулотларни ишлаб чиқариш, товарлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан боғлиқ бўлган сарфларнинг пулдаги ифодасидир. Харажат моддий ресурсларни сотиб олишга қилинган сарфлар бўлиб, даромадлар ва харажатлар концепциясига кўра, шу даврнинг ўзида даромад келтириши керак. Харажатларга миллий стандартларда қуйидагича таъриф берилади: «Харажатлар - активларни қисқариши ёки сарфланиши натижасида иктисодий ресурсларни камайиши, шунингдек даромадларни олишга оид хўжалик субъектни одатий фаолияти натижасида мажбуриятларни пайдо бўлишидир»²⁰.

Харажатларни ҳисобга олишнинг асосий вазифаларига қуйидагилар қиради:

- иктисодий натижаларини ҳисобга олган ҳолда бошқарув қарорларини қабул қилиш учун субъект маъмуриятини зарур маълумотлар билан таъминлаш;

- четга чиқишларни аниқлаш мақсадида ҳақиқатда сарфланган харажатларни кузатиш ва назорат ўрнатиш, уларни меъёрий ва режадаги ҳажми билан таққослаш ва келгусидаги иктисодий стратегиясини шакллантириш;

- ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулотларни баҳолаш ва молиявий натижаларни ҳисоблаш учун ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини ҳисоблаш;

- субъектнинг таркибий бўлинмалари ишлаб чиқариш фаолиятининг иктисодий натижаларини аниқлаш ва баҳолаш;

- узоқ муддатли хусусиятга эга бўлган ишлаб чиқариш технологияларининг қопланиши, бозорларда сотилаётган маҳсулотларнинг турлари бўйича рентабеллик даражаси, уларга қўйилган капиталларнинг самарадорлиги ва фаолияти бўйича бошқарув ҳисоби маълумотларини бир тизимга келтириш.

Ишлаб чиқариш харажатлари деб, маҳсулотни тайёрлаш учун моддийлаштирилган меҳнат сарфларининг пул шаклидаги ифодасига айтилади.

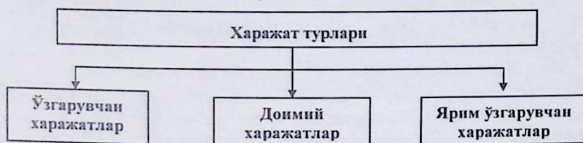
Хўжалик субъектларида харажатлар турлари ва моддаларининг юзага келиши уларнинг асосий, молиявий ва инвестиция фаолиятидан келиб чиқади. Ишлаб чиқариш корхоналарининг харажатлари асосан хомашё, материаллар, ёкилги ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари қабилардан иборат бўлади.

Айнан мана шу масала борасида, нафақат амалиётчилар, балки иктисодчи олимлар томонидан ҳам тўлиқ эътироф этиладиган харажатларни бошқаришга

²⁰ 1-сонли БҲМС. Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот.

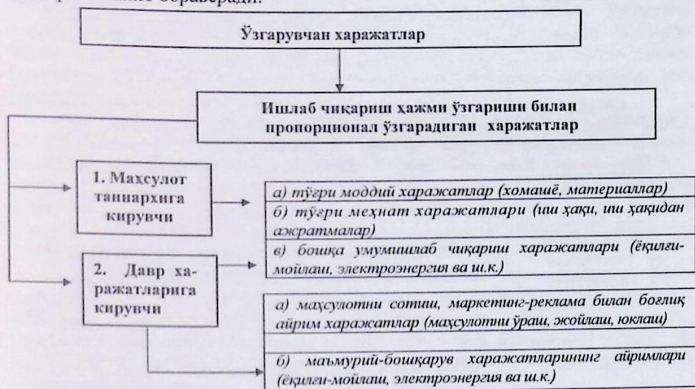
ёндашиш мавжуд. Бу харажатларнинг бошқарув ҳисобини ташкил қилиш нуқтан назаридан тасниф қилинишидир. Ана шу умумэътироф этилган классификация моҳиятини куйидагича гурухлаш мумкин:

- шартли-ўзгарувчан харажатлар;
- шартли-доимий харажатлар;
- ярим ўзгарувчан харажатлар.

13-чизма. Харажатларни туркумлаш

Шу ўринда эътироф этиш жоизки, бошқарув қарорларини қабул қилишда муҳим ўрни бўлган харажатларнинг юқорида санаб ўтилган уч гуруҳга бўлинишини МДХ мамлакатлари олимлари орасида биринчи бор илмий жиҳатдан асослаган ватандошларимиз ҳисобланади²¹. Бошқарув қарорлари энг оптимал ва қанчалик самарали бўлмасин, шартли-доимий харажатлар унинг таъсирига тушмайди, улар нисбатан доимий ҳисобланади, лекин ишлаб чиқариш ҳажми ошиб бораверган сари бир дона маҳсулотга тўғри келадиган миқдори камайиб бораверади.

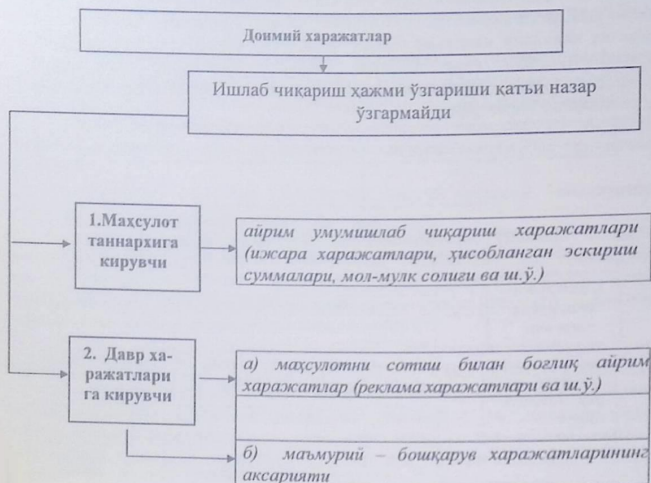
14-чизма. Ўзгарувчан харажатларни туркумлаш

²¹ Абдукаримов И.Т. Анализ издержек обращения в кооперативной торговле. – М.: Экономика, 2005.

Шартли-ўзгарувчан харажатлар эса, аксинча хусусиятга эга бўлиб, улар бошқарув қарорлари таъсирида ўзгаради, лекин бир дона маҳсулотга тўғри келадиган миқдори ўзгармасдан қолаверади. Тўғри харажатларнинг барчаси (меҳнат харажатлари, материал ва хомашё харажатлари) шартли-ўзгарувчан харажатларга киради. Умумишлаб чиқариш харажатларининг ҳам бир қанчаси (электроэнергия, ёкилғи ва ш.к.) шартли-ўзгарувчан харажатларга киради.

Бу харажат тўғри раҳбарларнинг ишбилармонлик фаолияти ўзгариши билан шунга мувофиқ ўзгаради, лекин ишлаб чиқилган маҳсулот бирлигига нисбатан ўзгаришсиз қолади.

Шартли-доимий харажатларга қуйидаги харажат турлари киради:²² ижара харажатлари, ҳисобланган эскириш (амортизация) суммалари, мол-мулк солиғи харажатлари, умумишлаб чиқариш харажатларининг аксарият қисми. Тижорат харажатларининг ҳам аксарият қисми ана шундай шартли-доимий харажатлардир: реклама харажатлари, амортизация ажратмалари, коммунал хизмат харажатлари ва ш.к. Маъмурий-бошқарув аппарати (идора) харажатларининг ҳам деярли аксарият қисми шартли-доимий харажатларга киради, шу билан биргаликда буларнинг ичида ҳам шартли-ўзгарувчан харажатлар турлари учраб туради.

15-чизма. Доимий харажатларни туркумлаш

²² Пардаев А.Х. Бошқарув ҳисоби. – Т.: Академия, 2002 й. – 176-б., 24-32-бетлар.

Бу харажат тўғри раҳбарларнинг ишбилармонлик фаолияти ўзгаришига боғлиқ эмас, ўзгармайди, лекин маҳсулот бирлигига нисбатан доимо ўзгаради.

Ўзгарувчи харажатларнинг стандарт миқдорлари корхонадаги ресурслар сарфи меъёрларигагина боғлиқ бўлса, доимий харажатлар эса ҳам ресурс сарфи меъёрларига, шунингдек, амалдаги харажатлар миқдорига боғлиқ бўлади. Яъни, доимий харажатлардан айримлари ресурслар сарфи меъёрлари орқали ҳисобланса, қолган бир қисми фақат амалда қилинган харажатлар йиғиндисидан иборат бўлади. Доимий харажатларнинг шу иккинчи қисми стандартни аниқлашда олдинги йилларда ишлатилган шу кўринишдаги харажатларнинг амалдаги қийматларидан фойдаланилади. Бунда меъёрлар 2-ифода орқали аниқланади.

Ишлаб чиқариш ҳажми ўзгариши билан харажат элементларининг ўзгариши орасидаги боғлиқлик харажатларни назорат қилишда асосий ўринда туради. Бунинг учун ўз навбатида ўзгарувчан ва доимий харажатларни бир-биридан ажрата олиш лозим.

Шу билан бирга, “ўртача харажатлар миқдори” тушунчаси ҳам мавжуд. Аксарият ҳолларда ўртача харажатлар “келтирилган харажатлар” ҳам деб юритилади. Шунини таъкидлаш жоизки, харажатлар устидан назорат олиб борганда ёки умуман таннархни ҳисобга олишда келтирилган доимий харажатларни алоҳида-алоҳида инобатга олган маъқул. Чунки фаолият натижасида эришиш мумкин бўлган иш ҳажмининг ўзгариши фақат ўзгарувчан харажатлар миқдорига бевосита таъсир этади.

Харажат моддалари орасида моҳияти жиҳатидан корхона иш бирликларининг ошишига тўғри пропорционал равишда ўзгарувчи харажатларни ўзгарувчи харажатлар гуруҳига киритамиз. Бу гуруҳга тааллуқли бўлган кўрсаткичлар нима сабабдан ўзгарувчан харажатлар ҳисобланиши асосланган. Бу гуруҳга кирувчи харажатлар у ёки бу жиҳатдан корхона иш натижаларига боғлиқ равишда ўзгаради.

Корхонадаги доимий харажатлар гуруҳига кирувчи харажатларнинг ўзига хос хусусиятлари шундаки, уларнинг миқдори корхона фаолияти натижаси бўлган ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқ эмас, яъни унга (ишлаб чиқариш ҳажмига) нисбатан доимий харажатлар ўзгармасдир. Доимий харажатлар мутлақ миқдорининг ишлаб чиқариш ҳажмига нисбати келтирилган доимий харажат миқдорини ифодалайди ва бу кўрсаткичнинг умумий харажатдаги улуши ишлаб чиқариш ҳажми ошган сари камайиб боради.

Қайд этиш жоизки, айрим харажат турларини шартли-доимий харажатлар турларига ҳам, шартли-ўзгарувчан харажатлар турларига ҳам киритиб бўлмайди. Аниқроғи, айрим тур харажатлар бир вақтнинг ўзида ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажат компонентига эга бўладиган харажатлар ҳисобланади. Шунинг учун бундай харажатларни ярим ўзгарувчан харажатлар деб ҳисобга олган маъқул.

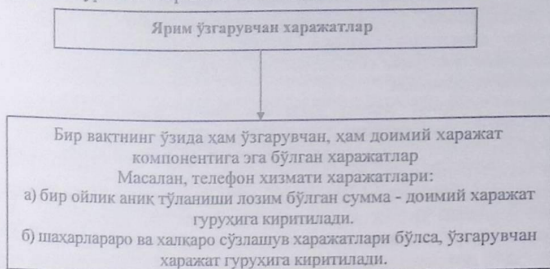
Масалан, телефон хизмати харажатлари:

- бир ойлик белгиланган таъриф тўланиши лозим бўлган сумма доимий харажат гуруҳига киритилади;

- шаҳарлараро ва халқаро сўзлашув харажатлари бўлса, ўзгарувчан харажат гуруҳига киритилади.

Ижара тўловлари харажатларида ҳам шундай ҳолатни кузатиш мумкин. Дўкон ижараси қайд қилинадиган сумма сифатидаги бир тўлов ва товар айланмасидан фойз сифатида иккинчи тўловдан ҳам иборат бўлиши мумкин.

Бошқарув ҳисобини ташкил қилиш бевосита *“харажат - ишлаб чиқариш ҳажми – фойда”* кўрсаткичларининг таҳлилидан бошланиши лозим.

16-чизма. Ярим ўзгарувчан харажатларни туркумлаш

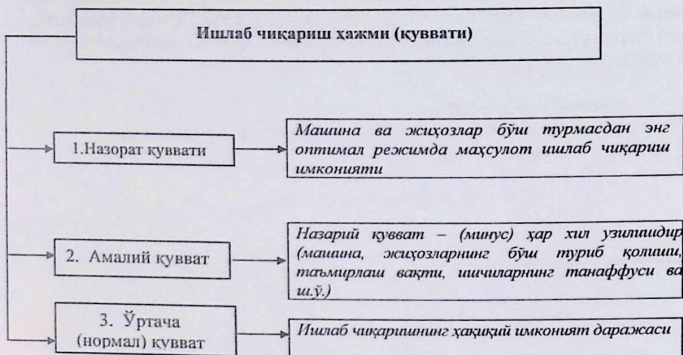
Агар буюртмалар портфелига мувофиқ ишлаб чиқариш ҳажми аниқланган бўлса, ана шу моделдан фойдаланиб, харажатлар миқдорини аниқлаш, баҳони белгилаш ва соф фойда канча бўлиши мумкинлигини бемалол аниқлаш мумкин. Ушбу учта кўрсаткич бир-бири билан бевосита чамбарчас боғланган бўлиб, бошқарув ҳисоби ва шу борадаги назоратнинг асосий қуроли бўлиб қолиши лозим.

Ҳар бир корхона ва корхонадаги ишлаб чиқариш жараёнининг ўзига хос хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда *“харажат – ишлаб чиқариш ҳажми – фойда”* кўрсаткичларининг боғланишини ҳам график, ҳам формула ёки оддий арифметик ҳисоблар кўринишида ифодалаш мумкин.

Бошқарув ҳисобини юритишда айрим олинган корхонанинг нормал қувват билан ишлаши инobatга олинади. Чизмада кўрсатилганидек, амалиётда назарий қувват кўрсаткичидан фойдаланишнинг реал имконияти йўқ. Корхона фаолиятини ташкил қилишнинг дастлабки босқичидаёқ мана шу кўрсаткичлар моҳиятига жиддий эътибор қаратилиши талаб қилинади. Хусусан, фаолиятнинг техник-иқтисодий асосланишида (ТЭО лойҳаси) барча асосий воситалар актив қисми учун миқдорлар, ана шу кўрсаткичлар ичидан ўртача (нормал) қувват доирасида ишлаб чиқилиши мақсадга мувофиқдир.

Шунга мувофиқ, корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил қилиш ва юритишда айрим олинган технологик жиҳозларнинг нормал қувват билан ишлаши ҳисобга олинаши лозим.

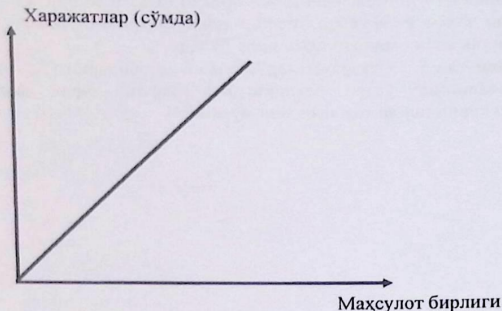
Ишлаб чиқариш ҳажми билан харажатлар ўртасида (ўзгарувчан харажатлар) ўзаро тўғри чизикли боғланиш мавжуд.

17-чизма. Ишлаб чиқариш ҳажми (ишлаб чиқариш қуввати)

Шу билан биргаликда бир канча харажатлар ишлаб чиқариш қуввати билан “тўғри чизикли боғланишда” бўлмайди (тўғри чизиксиз боғланиш).

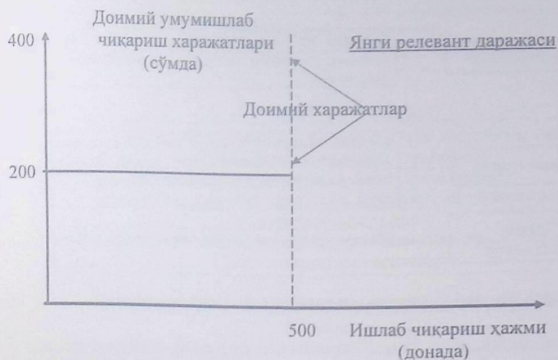
Агар ҳамма ўзгарувчан харажатлар ишлаб чиқариш қуввати билан тўғри чизикли боғланишда бўлганда эди, уларни таҳлил қилиш, режалаштириш ва тегишли бошқарув қарорларини қабул қилишда фойдаланиш мумкин бўлар эди.

1-расм. Ишлаб чиқариш ва харажатлар ўртасида ўзаро тўғри чизикли боғланиш

Тўғри чизиксиз боғланган харажатларни режалаштириш қийин, лекин уларни ҳам бошқарув қарорларини қабул қилишда ҳисобга олиш зарур.

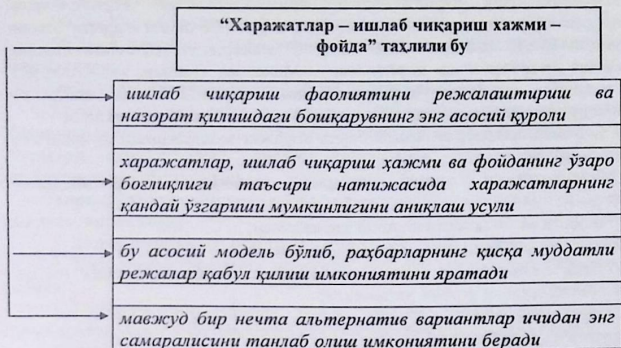
Бошқариш максадлари учун, одатда маълум вақт оралиғи олинади. Фараз қилинадики, ана шу вақт оралиғида доимий харажатлар ўзгаришсиз қолади. Доимий харажатлар ўзгарадиган бўлса, релевант даражасининг янги чизиғи пайдо бўлади.

2-расм. Доимий харажатлар ва релевант даражаси боғланиши

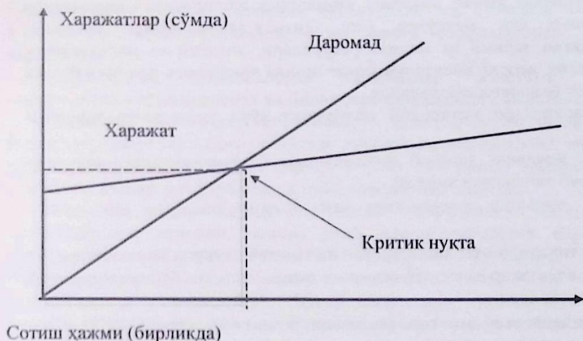
Бозорни шакллантириш ва уни тартибга солиш усулларини ишлаб чиқиш талаб, таклиф ва баҳо каби ўзаро алоқадор ва ўзаро боғлиқ бозор элементларини тўғри белгилаб олиш орқали амалга оширилади. Тизимдаги бу элементлар доимо ўзгарувчан бўлиб, ишлаб чиқариш омиллари, харажатлар ва даромадлилик каби омиллар таъсирида бўлади.

Амалиётда “харажатлар–ишлаб чиқариш ҳажми–фойда” кўрсаткичларининг ўзаро боғлиқлигини график, турли формулалар ёки жадваллар кўринишида ҳам изоҳлаш мумкин.

18-чизма. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” кўрсаткичлари таҳлили

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ва ялпи даромад ўртасидаги ўзаро боғлиқликни ўрганиш, ишлаб чиқаришнинг “зарарсизлик” даражасини таҳлил қилиш орқали амалга оширилади. Бунда ҳар қандай корхона раҳбарияти олдида ишлаб чиқариш ҳажмининг “критик нуқтасини”, яъни даромад ва харажатлар тенглашган нуқтани аниқлаш муҳимдир.

3-расм. “Харажатлар - ишлаб чиқариш ҳажми – фойда” кўрсаткичларининг ўзаро боғлиқлиги чизмаси

Республикамизда харажат моддалари Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган (Ўз.Р. ВМ.нинг 2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарори билан билан ўзгартиришлар киритилган) «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомга асосланади.

Бу Низомга асосланган ҳолда барча харажат моддаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган харажатлар:

- бевосита ва билвосита моддий харажатлар;
- бевосита ва билвосита меҳнат харажатлари;
- бошқа бевосита ва билвосита харажатлар, шу жумладан ишлаб чиқариш йўналишидаги устама харажатлар.

2. Давр харажатлари:

- сотиш харажатлари;
- маъмурий харажатлар;
- бошқа операцион харажатлар ва зарарлар.

3. Молиявий фаолият бўйича харажатлар:

- фойзлар бўйича харажатлар;
- хорижий валюта операцияларида юзага келадиган салбий курс фарқлари;
- қимматли қоғозларга қўйилган маблағларни қайта баҳолаш;
- молиявий фаолият бўйича харажатлар.

4. Фавқулодда зарарлар.

Маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига қўшилиладиган харажатлар ишлаб чиқариш ёки маҳсулот (иш, хизмат)ларни қайта ишлашда фойдаланиладиган табиий ва меҳнат ресурслари, хомашё ва материаллар, ёқилғи ва энергия, асосий воситалар ҳамда ишлаб чиқаришга тегишли бошқа харажатларнинг баҳосини ифодалайди.

Ушбу харажатлар иқтисодий мазмунига кўра қуйидагича тартибда гуруҳланади:

- ишлаб чиқариш моддий харажатлари (қайтариладиган чикитлар қиймати чиқариб ташланган ҳолда);

- ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари;

- ишлаб чиқаришга тегишли бўлган ижтимоий сугурта ажратмалари;

- асосий воситалар ва ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган номоддий активлар амортизацияси;

- ишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган бошқа харажатлар.

Хўжалик юритувчи субъектларда молиявий фаолият бўйича харажатлар муомалаларини бухгалтерия ҳисобида акс эттириш учун қуйидаги счётлар белгиланган:

9610-«Фоизлар кўринишидаги харажатлар»;

9620-«Курс фарқларидан зарарлар»;

9630-«Қимматли қоғозларни чиқариш ва тарқатиш бўйича харажатлар»;

9690-«Молиявий фаолият бўйича бошқа харажатлар».

Мазкур счётлар транзит счётлар ҳисобланиб, актив характерга эга. Уларнинг дебет оборотлари хўжалик муомалалари натижасида содир бўлган молиявий харажатларни, кредит оборотлари эса уларнинг ҳисобдан чиқарилишини ифодалайди.

Харажатлар ҳисоби ҳақидаги маълумотларни корхона қуйидаги ҳолатда шакллантириш керак:

1. Харажатларни уларни пайдо булиш жойлари бўйича ҳисобга олиш;

2. Харажатлар ҳисобини жавобгар хўжалик марказлари бўйича ташкил қилиш;

3. Харажатларни уларни пайдо қилган объектлари ёки уларни ташувчилари, яъни алоҳида маҳсулот турлари бўйича жамлаб бериш.

Хўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқариш харажатлари қўйилган вазифаларга мувофиқ харажат элементлари ва калькуляция моддаларига бўлинади.

Харажатларни элементлари бўйича гуруҳлаш ишлаб чиқариш харажатларини иктисодий мазмунига қараб аниқлаш ва тегишли сметалар тузишга асос бўлади.

Ишлаб чиқариш харажатларини калькуляция моддалари бўйича гуруҳлаш эса маҳсулотлар таннархини аниқлашга хизмат қилади. Мазкур харажатлар хомашё ва материалларни тайёрлаш, қайта ишлаш, сифатсиз маҳсулотларни тузатиш, яримтайёр маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлади. Ишлаб чиқариш характерига эга бўлмаган харажатларга корхонанинг маданий-маиший объектларига сарфланадиган харажатлар қиради.

Шунингдек, корхоналарда харажатлар маҳсулот таннархига киритилишига кўра бевосита ва билвосита харажатларга ажратилади.

Бевосита харажатлар корхоналарга маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган хомашё ва материаллар, меҳнатга ҳақ тўлаш (ажратмалари билан бирга), ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий воситалар амортизацияси каби харажатлар қиради.

Бевосита моддий харажатлар ишлаб чиқариладиган маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг асосини ташкил этиб, унинг таркибига қирадиган ёки маҳсулотлар тайёрлаш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишда фойдаланиладиган четдан сотиб олинadиган хомашё ва материаллар харажатларини ифодалайди. Юқоридагилардан ташқари «Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низомга мувофиқ, қуйидаги харажатлар ҳам бевосита моддий харажатлар таркибига қиради:

– нормал технология жараёнини таъминлаш ва маҳсулотларни ўраш учун маҳсулот (ишлар, хизматлар) ёки бошқа ишлаб чиқариш эҳтиёжига

сарфланадиган (асбоб-ускуналар, бинолар, иншоотлар ва бошқа асосий воситалар синовини ўтказиш, назорат қилиш, сақлаш, тузатиш ва улардан фойдаланиш) учун ишлаб чиқариш жараёнида фойдаланиладиган харид қилинадиган материаллар, шунингдек асбоб-ускуналарни тузатиш учун эҳтиёт қисмлар, инвентарлар киймати, хўжалик буюмлари ва асосий воситаларга кирмайдиган бошқа меҳнат воситалари.

– сотиб олиннадиган, келгусида корхонада монтаж қилинадиган ёки қўшимча ишлов бериладиган бутловчи буюмлар ва яримтайёр маҳсулотлар;

– ташқи юридик ва жисмоний шахслар, шунингдек корхонанинг ички таркибий бўлинмалари томонидан бажариладиган фаолиятнинг асосий турига тегишли бўлмаган ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ишлар ва хизматлар.

Ишлаб чиқариш характериға эға бўлган ишлар ва хизматларға маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича муомалаларни бажариш, хомашё ва материалларға ишлов бериш, уларни сифатини аниқлаш учун синовлар ўтказиш, белгиланган технологик жараёнларға риоға этилиши устидан назорат қилиш, асосий ишлаб чиқариш воситаларини тузатиш ва бошқалар тегишли бўлади.

Хўжалик юритувчи субъект ичида ташқи юридик шахсларнинг транспорт хизматлари (хомашё, материаллар, инструментлар, деталлар, танаворлар, юкларнинг бошқа турларини марказий омбордан цехға, шунингдек, тайёр маҳсулотни сақлаш учун омборға келтириш) ҳам ишлаб чиқариш хусусиятиға эға бўлган хизматлар ҳисобланади.

– табиий хомашё (ер рекултивациясига ажратмалар, ихтисослаштириш, юридик шахслар томонидан амалға ошириладиган ерни рекултивация қилиш ишларига ҳақ тўлаш), илдизи билан бериладиган дарахтларға ҳақ тўлаш, саноат корхоналари томонидан сув хўжалиги тизимидан белгиланган лимитлар доирасида ва ундан ортиқча олиннадиган сув учун ҳақ тўлаш. Саноатнинг хомашё тармоқлари учун эса ёғоч-тахта материалларидан ёки фойдали казилмалардан (рудадан) фойдаланишға ҳуқуқларнинг амортизация қилинадиган киймати ёки атроф-муҳитни тиклаш харажатлари.

– технологик мақсадларға, энергиянинг барча турларини ишлаб чиқаришға, биноларни иситишға сарфланадиган ёнилғининг четдан сотиб олиннадиган барча турлари, корхоналарнинг транспорти томонидан бажариладиган ишлаб чиқаришға хизмат кўрсатиш бўйича транспорт ишлари;

– корхонанинг технологик, транспорт ва бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжларига сарфланадиган барча турдаги харид қилинадиган энергия. Бунда корхонанинг ўзи томонидан ишлаб чиқариладиган электр энергиясига ва энергиянинг бошқа турларига, шунингдек харид қилинадиган энергияни истеъмол жойига трансформация қилиш ва узатиш харажатлари моддий харажатларнинг тегишли элементларига киритилади.

– ишлаб чиқариш соҳасида моддий бойликларнинг табиий йўқолиш нормалари доирасида ва улардан ортиқча йўқотилиши, яроқсизланиши ва кам чиқиши.

– корхонанинг транспорти ва ходимлари томонидан моддий ресурсларни етказиш билан боғлиқ харажатлар, жумладан юклаш ва тушириш ишлари ишлаб чиқариш харажатларининг тегишли элементларига киритилиши зарур.

– корхоналар томонидан мол етказиб берувчилардан олинadиган идишлар ҳам моддий ресурслар қийматиغا киритилади.

– маҳсулот таннархига киритилadиган моддий ресурслар харажатларидан қайтарилadиган чиқитлар қиймати, идиш ва ўраш-жойлаш материаллари қиймати уларнинг амалда сотилиши, фойдаланилиши ёки оморга кирим қилиниши нархи бўйича чиқариб ташланади.

– моддий харажатлар элементи бўйича акс эттириладиган моддий ресурслар қиймати сотиб олиш нархидан, шу жумладан, қўшимча нарх (устама)дан, таъминот, ташқи иқтисодий ташкилотлар томонидан тўланадиган воситачилик тақдирлашларидан, товар биржалари хизматларидан, шу жумладан брокерлик хизматларидан, божлар ва йиғимлар, транспортда ташишга ҳақ тўлашдан, ташқи юридик шахслар томонидан амалга ошириладиган сақлаш ва етказиб беришга ҳақ тўлашдан келиб чиқиб шаклланади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ кодексининг 142-моддасида моддий харажатлар қуйидаги тартибда гуруҳланади:

1) хомашё, материаллар, бутловчи буюмлар ва яримтайёр маҳсулотлар;

2) ишлаб чиқарилган ва (ёки) реализация қилинадиган товарларни ўраш ва бошқача тайёрлаш учун, шу жумладан сотув олдидан тайёрлаш учун, бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжлари учун материаллар, ускуналар ҳамда бошқа мол-мулкни таъмирлаш учун материаллар ва эҳтиёт қисмлар;

3) инвентарь, хўжалик анжомлари, амортизация қилинадиган мол-мулк бўлмаган бошқа мол-мулк;

4) солиқ тўловчининг технологик, транспорт, бошқа ишлаб чиқариш ва хўжалик эҳтиёжлари учун сарфланадиган барча турдаги ёқилғи, энергия, шу жумладан солиқ тўловчининг ўзи томонидан ишлаб чиқариш ҳамда хўжалик эҳтиёжлари учун барча турдаги энергияни ҳосил қилиш, биналарни иситиш, шунингдек энергияни бир шаклдан ўзга шаклга ўтказиш ва узатиш харажатлари;

5) ерларни рекультивация қилиш ва табиатни муҳофаза қилишнинг бошқа тadbирлари учун харажатлари;

6) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда тасдиқланган нормалар доирасида сув хўжалиги тизимларидан солиқ тўловчилар томонидан истемол қилинадиган сув учун тўлов;

7) қонун ҳужжатларида белгиланган тартибда ваколатли орган ёки солиқ тўловчи томонидан тасдиқланган нормалар доирасида ишлаб чиқариш ва (ёки) ташиш чоғидаги технологик йўқотишлар;

Моддий харажатларга киритиладиган товар-моддий захираларнинг қиймати бухгалтерия ҳисоби тўғрисидаги қонун ҳужжатларига мувофиқ белгиланади.

Моддий харажатлар суммаси қайтариладиган чиқиндилар қийматига камайтирилади. Ушбу модданинг қўлланилиши мақсадида қайтариладиган чиқиндилар деганда хомашё (материаллар), яримтайёр маҳсулотлар, иссиқлик берувчи ва бошқа турдаги моддий ресурсларнинг товарлар (ишлар, хизматлар) ишлаб чиқариш жараёнида ҳосил бўлган, бошланғич ресурсларнинг истеъмолбоплик хусусиятларини (кимёвий ёки физик хоссаларини) қисман йўқотган ва шу туфайли харажатлар ошиб кетган (маҳсулот чиқиши камайиб кетган) ҳолда фойдаланиладиган ёки белгиланган мақсади бўйича фойдаланилмайдиган қолдиқлари тушунилади.

Қайтариладиган чиқиндилар қуйидаги тартибда баҳоланади:

агар бу чиқиндилардан асосий ёки ёрдамчи ишлаб чиқариш учун фойдаланиш мумкин бўлса-ю, лекин бунда харажатлар ошиб кетса (тайёр маҳсулот чиқиши камайиб кетса), эҳтимол тутилган фойдаланиш нархида;

агар бу чиқиндилар четга реализация қилинса, реализация қилиш нархида.

Бевосита меҳнат харажатлари: бевосита ишлаб чиқариш ходимлари, ишлаб чиқариш жараёнида ишлаётган машина операторлари ва бевосита ишлаб чиқаришда банд бўлган бошқа ходимлар меҳнат ҳақи харажатлари.

Шунингдек, «Харажатлар таркиби тўғрисида»ги Низомга кўра, бевосита меҳнат харажатларига қуйидагилар киритилади:

– ҳўжалик юритувчи субъектда қабул қилинган меҳнатга ҳақ тўлаш шакллари ва тизимларига мувофиқ бажарилган нархномалар, тариф ставкалари ва лавозим маошларидан келиб чиқиб ҳисобланган амалда бажарилган иш учун ишлаб чиқариш хусусиятига эга бўлган ҳисобланган иш ҳақи, шу жумладан, бажарилган ишни ҳисобга олиш бўйича дастлабки ҳужжатларда назарда тутилган рағбатлантирувчи тусдаги тўловлар;

– касб маҳорати ва мураббийлик учун тариф ставкаларига ва окладларга устамалар;

– иш режими ва меҳнат шароитлари билан боғлиқ бўлган компенсация тусидаги тўловлар, шу жумладан:

– технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, ишдан ташқари вақтда, дам олиш ва байрам (ишланмайдиغان) кунларда ишлаганлик учун тариф ставкалари ва окладларга устамалар ва кўшимча ҳақ;

– кўп сменали режимда ишлаганлик, касбларни бирга кўшиб олиб борганлик ва хизмат кўрсатиш зоналарини кенгайтирганлик учун устамалар;

– ҳукумат томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича фир, зарарли, алоҳида зарарли меҳнат ва табиий иқлим шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан ушбу шароитлардаги узлуксиз иш ажи учун устамалар;

– алоқа, темир йўл, дарё, автомобиль транспорти ва катта йўллар одимларининг ва доимий иши йўлда ўтадиган ёки катнов тусига эга бўлган

бошка ходимларнинг иш ҳақиға, хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан жўнаган пайтидан бошлаб шу жойға қайтиб келган пайтғача тўланадиган йўлда ўтган ҳар бир сутка учун тўланадиган устамалар;

– қурилиш, реконструкция қилиш ва мукамал таъмирлашда бевосита банд бўлган, шунингдек, қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда вахта усули билан ишларни бажарган ходимлар учун ишнинг қўчма ва қатнов хусусияти учун устама;

– доимий равишда ер ости ишларида банд бўлган ходимларға уларнинг шахтада (қонда) иш жойига жўнаб кетишларидан олдин ва орқаға қайтишларигача ўтадиган норматив вақт учун қўшимча ҳақ;

– меҳнатға ҳақ тўлашнинг районлар бўйича тартибға солинишиға, шу жумладан район коэффицентлари ва амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ чўл, сувсиз ва юқори тоғ жойларида ишлаганлик учун коэффицентлар билан белгиланган тўловлар;

– хўжалик юритувчи субъект жойлашган жойдан (йиғилиш пунктидан) иш жойига ва орқаға қайтадиган йўлда ўтадиган қунарлар учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, шунингдек ходимларнинг метеорология шароитларига қўра ва транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда тутилиб қолинган қунарлар учун тариф ставкаси, оқлад миқдорида тўланадиган суммалар (вахта усулида ишни бажаришда);

Шунингдек, Солиқ кодексиде меҳнатға ҳақ тўлаш харажатларига қуйидагиларни киритади:

1) ҳақиқатда бажарилган иш учун меҳнатға ҳақ тўлашнинг қабул қилинган шакллари ва тизимларига мувофиқ ишбай нархлар, тариф ставкалари ва мансаб маошларидан келиб чиққан ҳолда ҳисобланган иш ҳақи;

2) илмий даража ва фахрий унвон учун устамалар;

3) предмети ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатиш бўлган фуқаролик-ҳуқуқий тусда тузилган шартномаларға мувофиқ жисмоний шахсларға тўланадиган тўловлар, бундан яққа тартибдаги тадбирқорлар билан тузилган шартномалар мустасно;

4) юридик шахснинг бошқарув органи (қузатув кенгаши ёки бошса шунға ўхшаш органи) аъзоларига юридик шахснинг ўзи томонидан амалға ошириладиган тўловлар;

5) рағбатлантириш хусусиятиға эға тўловлар:

а) йиллик иш яқунлари бўйича муқофот;

б) юридик шахснинг муқофотлаш тўғрисидаги локал ҳужжатларида назарда тутилган тўловлар;

в) қасб маҳорати, мураббийлик учун тариф ставкаларига ва мансаб маошларига устамалар;

г) қўп йил ишлаганлик учун пул муқофоти ва тўловлар;

д) рационализаторлик таклифлари учун тўловлар.

6) компенсация тўловлари (компенсация):

а) қонун ҳужжатларига мувофиқ амалға ошириладиган табиий-иқлим шароитлари ноқулай бўлган жойлардаги ишлар билан боғлиқ қўшимча

тўловлар (иш стажи учун устамалар, баланд тоғли, чўл ва сувсиз худудларда ишлаганлик учун белгиланган коэффициентлар бўйича тўловлар);

б) Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маъкамаси томонидан тасдиқланган касблар ва ишлар рўйхати бўйича оғир, зарарли, ўта зарарли меҳнат шароитларида ишлаганлик учун устамалар, шу жумладан шундай шароитлардаги узлуксиз иш стажи учун иш ҳақиға устамалар;

в) технологик жараён жадвалида назарда тутилган тунги вақтда, иш вақтидан ташқари дам олиш кунларида ва байрам (ишланмайдиган) кунларида ишлаганлик учун тариф ставкаларига ҳамда мансаб маошларига устамалар ва кўшимча тўловлар;

г) кўп сменили режимда ишлаганлик, шунингдек бир неча касбда, лавозимда ишлаганлик, хизмат кўрсатиш доираси кенгайганлиги, бажариладиган ишлар ҳажми ортганлиги, ўзининг асосий иши билан бир каторда ишда вақтинча бўлмаган ходимларнинг вазифаларини бажарганлик учун устамалар;

д) доимий иши йўлда кечадиган ёки кўчиб юриш ва ҳаракатланиш хусусиятига эга бўлган ходимларнинг жўнаб кетиш пайтидан қайтиб келиш пайтигача йўлдаги ҳар бир сутка учун тўланадиган иш ҳақиға устамалар;

е) қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда ишлар вахта усулида бажарилганда ходимларнинг иш ҳақиға устамалар;

ж) юридик шахс жойлашган ердан (ййгилиш пунктдан) ишлаш жойигача ва орқага қайтиш учун вахтада ишлаш жадвалида назарда тутилган, ишлар вахта усулида бажарилган тақдирда йўлга кетадиган кунлар, шунингдек ходимлар метеорологик шароитлар сабабли ва (ёки) транспорт ташкилотларининг айби билан йўлда ушланиб қолган кунлар учун тариф ставкаси, мансаб маоши миқдориди тўланадиган суммалар;

з) ишлар вахта усулида ташкил қилинганда, иш вақти умумлаштирилган ҳолда ҳисобга олинаётганда ва қонун ҳужжатларида назарда тутилган бошқа ҳолларда ходимларга иш вақтининг белгиланган давомийлигидан ортик ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш кунлари (отгуллар) учун тўловлар;

и) ер ости ишларида доимий банд бўлган ходимларга уларнинг стволдан ишлаш жойига бориш ва у ердан қайтиш учун шахтада (конда) ҳаракатланишининг меъёрий вақти учун тўланадиган кўшимча ҳақлар;

к) дала таъминоти;

7) ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш:

а) қонун ҳужжатларига мувофиқ:

йиллик асосий (узайтирилган асосий) таътилга ҳақ тўлаш, шунингдек ундан фойдаланилмаганда, шу жумладан ходим билан тузилган меҳнат шартномаси бекор қилинганда пуллик компенсация тўлаш;

ноқулай ва ўзига хос меҳнат шароитларида, шунингдек оғир ва ноқулай табиий-иқлим шароитларида ишлаганлиги учун айрим тармоқларнинг ходимларига бериладиган кўшимча таътилга ҳақ тўлаш;

ўқиш билан боғлиқ таътилга ва ижодий таътилларга ҳақ тўлаш;

ўн икки ёшга тўлмаган икки ва ундан ортиқ боласи ёки ўн олти ёшга тўлмаган ногирон боласи бор аёлларга берилган кўшимча таътилга ҳақ тўлаш;

б) асосий иш жойи бўйича асосий иш ҳақи қисман сақлаб қолинган ҳолда мажбурий таътилда бўлган ходимларга бериладиган тўловлар;

в) донор ходимларга кўриқдан ўтиш, қон топшириш ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

г) Ўзбекистон Республикасининг Меҳнат кодексига мувофиқ давлат ёки жамоат вазифаларини бажарганлик учун меҳнатга ҳақ тўлаш;

д) қишлоқ хўжалиги ишларига ва бошқа ишларга жалб қилинадиган ходимларнинг асосий иш жойи бўйича сақлаб қолинган иш ҳақи;

е) аввалги иш жойи бўйича мансаб маоши миқдорлари муайян бир муддат давомида сақлаб қолинган ҳолда бошқа юридик шахслардан ишга жойлаштирилган, шунингдек вазифани вақтинча бажариб турганда ходимларга маошдаги фарқни тўлаш;

ж) юридик шахсларнинг ходимларига кадрларни қайта тайёрлаш ва малакасини ошириш тизимида ишдан ажралган ҳолда ўқиши вақтида асосий иш жойи бўйича тўланадиган иш ҳақи;

з) ходимнинг айбисиз бекор туриб қолинган вақт учун ҳақ тўлаш;

и) соғлиғининг ҳолатига кўра енгилроқ ёки ноқулай ишлаб чиқариш омилларининг таъсиридан ҳоли бўлган камроқ ҳақ тўланадиган ишга ўтказилганда сақланадиган аввалги ўртача ойлик иш ҳақини қонун ҳужжатларида назарда тутилган ҳолларда тўлаш, шунингдек вақтинча меҳнатга қобилиятсизлик нафақаларига иш ҳақининг ҳақиқий миқдоригача кўшимча ҳақ тўлаш;

к) мажбурий прогул вақти ёки кам ҳақ тўланадиган ишни бажарганлик учун қонун ҳужжатларига мувофиқ ёки юридик шахснинг қарорига кўра ҳақ тўлаш;

л) ўн саккиз ёшга тўлмаган шахсларнинг имтиёзли соатларига, оналарга болани овқатлантириши учун ишда бериладиган танаффусларга, шунингдек тиббий кўриқдан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

м) юридик шахсларнинг асосий ишидан озод қилинган ва озод қилинмаган ҳолда ходимларни тайёрлаш, қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш учун, ўқувчилар ва талабаларнинг ишлаб чиқариш амалиётига раҳбарлик қилиш учун жалб қилинадиган малакали ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш;

н) олий ўқув юртини тамомлаганидан кейин ёш мутахассисларга таътил вақти учун юридик шахс ҳисобидан тўланадиган нафақалар;

8) ногиронларга қонун ҳужжатларида назарда тутилган кўшимча тўловлар.

Иш вахта усулида ташкил этилганда, иш вақти жамланиб ҳисобланганда ва қонун ҳужжатлари билан белгиланган бошқа ҳолларда ходимларга уларга иш вақтининг нормал давом этишидан ортиқ ишлаганлиги муносабати билан бериладиган дам олиш (ортиқча ишланган иш вақти учун дам олиш) кунлари учун ҳақ тўлаш;

Ишланмаган вақт учун ҳақ тўлаш:

– амалдаги қонун ҳужжатларига мувофиқ навбатдаги (ҳар йилги) ва қўшимча таътиллار учун компенсациялар, ўсмирларнинг имтиёзли соатлари, болани овқатлантириш учун оналар ишидаги танаффуслар, шунингдек тиббий кўриклардан ўтиш билан боғлиқ вақт учун ҳақ тўлаш;

– мажбурий таътилда бўлган ходимларга, асосий иш ҳақини қисман сақлаб қолган ҳолда, ҳақ тўлаш;

– донор ходимларга қонни текшириш, топшириш кунлари учун ва қон топширилган ҳар бир кундан кейин бериладиган дам олиш кунлари учун ҳақ тўлаш;

– давлат вазибаларини бажарганлик учун (ҳарбий йиғинлар, фавқулодда вазиятлар бўйича йиғинлар ва бошқалар) меҳнат ҳақи тўлаш.

○ хўжалик юритувчи субъект штатида турмайдиган ходимлар меҳнатига улар томонидан фуқаролик-ҳуқуқий тусдаги тузилган шартномалар бўйича ишлар бажарилганлиги учун ҳақ тўлаш, агар бажарилган иш учун ходимлар билан ҳисоб-китоб хўжалик юритувчи субъектнинг ўзи томонидан амалга оширилса пудрат шартномаси ҳам шу жумлага киради.

○ белгиланган тартибга мувофиқ ишлаб чиқариш жараёнида қатнашувчи ходимлар меҳнатига ҳақ тўлаш фондида киритиладиган тўловларнинг бошқа турлари.

Билвосита харажатлар эса маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар ҳисобланиб, уларга маъмурий-бошқарув харажатлари, бошқарув асбоб-ускуналарини сақлаш ва фойдаланиш харажатлари киради.

Режалаштирилишига қараб харажатларни қисқа ва узоқ муддатли харажатларга ажратиш мумкин. Қисқа муддатли харажатлар корхонанинг тактик мақсадларини амалга оширишга имкон беради.

Узоқ муддатли харажатлар эса корхона стратегик мақсадини амалга оширишда юзага келади. Уларга илмий текширишлар, янги технологияларни олиб кириш ва ривожлантириш, тайёр маҳсулотларнинг янги турларини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар киритилади.

Корхоналар фаолиятида ярим ўзгарувчан харажатлар ҳам юзага келади. Ярим ўзгарувчан харажатлар бир вақтнинг ўзида ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажат хусусиятига эга бўлган харажатлар ҳисобланади. Уларга телефон хизмати харажатларини киритиш мумкин. Бунда бир ойлик аниқ тўланиши лозим бўлган сумма – доимий харажатлар, шаҳарлараро ва халқаро сўзлашув харажатлари эса ўзгарувчан харажатлар гуруҳига киритилади.

Харажатларни ҳисобга олиш

Т/Р	Операция мазмуни	Сумма	Дебет	Кредит
1.	Ишлаб чиқаришга материаллар сарфи	150	2010	1010
2.	Ишлаб чиқаришга электр энергияси сарфи	37	2010	6010
3.	Ишлаб чиқаришдаги ишчиларга иш ҳақи ҳисобланди	162	2010	6710
4.	Ишлаб чиқаришдаги ишчиларга мукофот ҳисобланди	20	2010	6710
5.	Ишлаб чиқаришдаги ишчилар иш ҳақидан ягона ижтимоий тўлов ҳисобланди	45,5	2010	6520
6.	Умумишлаб чиқариш харажатлари ишлаб чиқариш таннархига ўтказилди	56	2010	2510
7.	Ишлаб чиқариш чикиндилари оморга топширилди	8	1090	2010
8.	Яроксизликка чиққан маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи акс эттирилди	3	2610	2010
9.	Оморга ҳақиқий таннарх бўйича тайёр маҳсулот келиб тушди	497,5	2810	2010

Смета калькуляциясидан маҳсулотлар ишлаб чиқариш ёки ишлаб чиқаришда замонавий технологияни қўллаш ва келгуси даврларда сарфланадиган харажатлар сметасини тузишда фойдаланилади. Ушбу усул корхонада янги маҳсулот турларини ишлаб чиқариш, маҳсулотлар баҳосини белгилаш ва ишлаб чиқариш жараёнининг иқтисодий самарадорлигини аниқлашда муҳим аҳамиятга эга.

Ишлаб чиқариш йўналишидаги ҳамма харажатлар маҳсулот таннархига киритилади. Бу эса ишлаб чиқаришга сарфланган харажатларни тўлиқ ва ўз вақтида ҳисобга олиш, шунингдек, моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларни тежаш ҳамда улардан самарали фойдаланиш устидан назорат қилишга имкон беради.

4.2. Ишлаб чиқариш харажатларини асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқаришлар бўйича ҳисобга олишни ташкил этиш

Хўжалик субъектларининг ишлаб чиқариш жараёнида содир бўладиган ҳар бир муомаланинг бухгалтерия ҳисобини юритишда қуйидаги счётлар гуруҳидан фойдаланилади:

- 2010-«Асосий ишлаб чиқариш»;
- 2310-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш»;
- 2510-«Умумишлаб чиқариш»;
- 2610-«Ишлаб чиқаришдаги брак»;
- 3110-«Олдиндан тўланган ижара ҳақи»;
- 3120-«Олдиндан тўланган хизмат ҳақи»;

- 3190-«Бошқа бўнак харажатлари»;
- 8910-«Келгуси харажатлар ва тўловлар резерви».

Ишлаб чиқариш харажатларини элементлари ва калькуляция моддалари бўйича ҳисоб юритишни таъминлаш мақсадида асосий ишлаб чиқаришнинг барча харажатлари 2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётида тайёрланаётган маҳсулот турлари бўйича гуруҳланади.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётидан харажатларни ҳисобга олишда қуйидаги корхона ва ташкилотлар фойдаланади:

- маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича саноат ва қишлоқ хўжалиги корхоналари;

- қурилиш-монтаж, геология-қидирув ишларини бажариш бўйича пудрат, геология ва лойиҳа қидирув ташкилотлари;

- хизматлар кўрсатиш бўйича транспорт ва алоқа корхоналари;

- илмий тадқиқот ва конструкторлик ишларини бажариш бўйича илмий-тадқиқот корхоналари;

- автомобиль йўлларини асраш ва таъмирлаш бўйича йўл хўжаликлари.

Ушбу счётнинг дебитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлган тўғри харажатлар, шунингдек, ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари, брақдан кўрилган йўқотишлар ва асосий ишлаб чиқаришни бошқариш ва хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган эгри харажатлар акс эттирилади.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётининг кредитида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот, бажарилган иш ва кўрсатилган хизматларнинг ҳақиқий таннархи суммаси акс эттирилади.

Ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги маҳсулот (иш, хизматлар) таннархини аниқлаш учун тегишли харажатлар 2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқариш ҳисоби» счётларида гуруҳланади.

2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ҳисоби» счётларидан қуйидаги ёрдамчи ишлаб чиқаришларни ҳисобга олишда фойдаланилади:

- энергиянинг ҳар хил турлари (электроэнергия, газ ва бошқалар) билан ёрдам кўрсатиш;

- транспорт хизматларини амалга ошириш;

- асосий воситаларни таъмирлаш;

- инструментлар, штамплар, қурилиш деталлари, конструкцияларни тайёрлаш;

- тош, шагал, кум ва бошқа рудасиз материаллар қазиб олиш;

- ёғоч материалларини тайёрлаш ва уларга ишлов бериш;

- қишлоқ хўжалиги маҳсулотларини тузлаш, қоқи қилиш ва консервалаш (асосан савдо корхоналарида);

- маҳсус кийимлар ва пойафзалларни таъмирлаш, тикиш ва бошқалар.

Шунингдек, мазкур счётларда 21-сонли БҲМСга мувофик, хўжалик юритувчи субъектлар балансида турган илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик бўлинмалари харажатлари ҳам ҳисобга олинishi мумкин.

2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ҳисоби» счётларининг дебитида маҳсулотлар ишлаб чиқариш, хизматлар кўрсатиш ва ишлар бажариш билан боғлиқ бўлган бевосита харажатлар, шу билан бирга ёрдамчи ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш билан боғлиқ бўлган эгри харажатлар ҳамда брадан кўрилган йўқотишлар харажатлари акс эттирилади.

2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ҳисоби» счётлари дебетланганда куйидаги счётлар кредитланади:

- 0200-«Асосий воситаларнинг эскириши ҳисоби»;
- 0500-«Номоддий активларнинг амортизацияси ҳисоби»;
- 1000-«Материаллар ҳисоби»;
- 1100-«Ўстиришдаги ва боқувдаги ҳайвонлар ҳисоби»;
- 1610-«Материаллар кийматидаги оғишишлар»;
- 2510-«Умумишлаб чиқариш харажатлари»;
- 2610-«Ишлаб чиқаришдаги брак»;
- 2810-«Омбордаги тайёр маҳсулотлар»;
- 3100-«Келгуси даврлар харажатлари ҳисоби»;
- 3200-«Муддати узайтирилган харажатлар ҳисоби»;
- 4860-«Даъволар бўйича олинадиган счётлар»;
- 6010-«Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўловлар»;
- 6500-«Сугурта бўйича қарзлар ва давлат мақсадли фондларига тўловлар ҳисоби»;
- 6710-«Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоблашишлар»;
- 6970-«Ҳисобдор шахсларга қарзлар»;
- 6990-«Бошқа мажбуриятлар»;
- 6110-«Алоҳида балансга ажратилган бўлинмаларга тўланадиган счётлар»;
- 9390-«Бошқа операцион даромадлар».

2300-«Ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ҳисоби» счётларининг кредитида ишлаб чиқарилган тайёр маҳсулот (кўрсатилган хизмат, бажарилган ишлар)нинг ҳақиқий таннархи кўрсатилади.

4.3. Қўшимча харажатларни ҳисобга олиш

Хўжалик субъектларида ишлаб чиқарилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) турлари ўртасида билвосита харажатларни оқилона тақсимлаш муҳим аҳамиятга эга бўлиб, маҳсулотларнинг технологик турлари бўйича таннархини тўғри аниқлаш имконини беради. Бу ҳолат ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг баҳосини шакллантириш бўйича корхона ҳисоб сиёсатини ишлаб чиқишда ижобий самара беради.

Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва уни бошқариш харажатларини куйидагича таснифлаш мумкин:

- 1) машина ва усқуналарни асраш ва ишлатиш харажатлари;

2) умумишлаб чиқариш харажатлари;

3) давр харажатлари.

Ўзбекистонда юқоридаги биринчи ва иккинчи бандлардаги харажатлар тақсимот базасига мутаносиб равишда маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархига қўшилади. Давр харажатлари эса корхонанинг молиявий натижалари ҳисобидан копланadi. МДХ давлатларида эса юқоридаги барча харажатлар маҳсулот таннархига киритилади ва счётлар тизими орқали тўлиқ таннарх ҳосил қилинади.

Ушбу харажатлар умумий хусусиятга эга бўлиши билан биргаликда, уларнинг хусусий жиҳатлари ҳам мавжуд: машина ва усқуналарни ишлатиш ва асраш харажатлари шартли-ўзгарувчан бўлиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ. Умумишлаб чиқариш ва давр харажатлари эса шартли-доимий харажатлар ҳисобланиб, ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажмига боғлиқ бўлмайди.

Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш ва уни бошқариш харажатларини маҳсулотлар таннархига киритиш орқали таннарх аниқлашнинг ишлаб чиқариш билвосита харажатларини умумкорхона миқёсида ва бўлинмалар даражасида тақсимлаш каби усуллари мавжуд.

Ишлаб чиқариш билвосита харажатларини умумкорхона миқёсида тақсимлаш усулининг моҳияти шундаки, бунда мазкур харажатлар 2510-«Умумишлаб чиқариш харажатлари» счётининг дебетида йиғиб борилади ҳамда ҳисобот даври охирида улар ягона тақсимот базаси асосида маҳсулот турлари бўйича тақсимланади.

Шунингдек, бу усулнинг афзаллиги унинг соддалиги ва кам меҳнатталаблигида бўлса, асосий камчилиги эса, маҳсулотларнинг хилма-хил турлари ҳақиқий таннархини аниқлаш пайтида жиддий хатоликларга олиб келишидир.

Одатда, бошқарув ҳисоби тизимида ҳисобот даври ичида умумишлаб чиқариш харажатлари сметаси тузилиб, унга асосан сметадаги харажатлар ҳақиқатда эришилган маҳсулот ҳажми ва ҳақиқий харажатлар билан таққосланиб, тузатилиб борилади.

Умумишлаб чиқариш харажатлари Ўзбекистон Республикаси 21-сонли БҲМСга биноан тасдиқланган харажат моддаларига бўлиб ҳисобга олиб борилади ва корхонада қабул қилинган ҳисоб сийёсатиға мувофиқ алоҳида ҳисоб объектлари ўртасида тақсимланади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февраль 54-сонли қарори (2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарор асосидаги ўзгартиришлар билан) билан тасдиқланган «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритилadиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида»ги Низомға кўра умумишлаб чиқариш харажатлари куйидагилардан иборат:

- машина ва усқуналарни асраш ва ишлатиш харажатлари;
- ишлаб чиқариш хусусиятиға эға бўлган асосий воситалар ва номоддий

активларнинг амортизация ажратмалари;

– ишлаб чиқаришга тайинланган асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари;

– ишлаб чиқаришдаги мулкларни суғурталаш харажатлари;

– иситиш, ёритиш ва ишлаб чиқариш биноларини асраш харажатлари;

– ишлаб чиқаришда фойдаланиладиган бинолар, машина ва ускуналар, ижарага олинган бошқа мулкларнинг ижара тўловлари;

– ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатишда банд бўлган ходимларнинг иш хақи;

– ишлаб чиқариш тусидаги бошқа харажатлар.

Умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш жараёнида харажатларни ҳисобдан чиқариладиган объектлар танланиб, аниқ цех, маҳсулот, шартнома турига тегишли харажатлар танлаб олинади ва йиғилади. Бу шароитда умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимот базасини танлаб олиш муҳимдир.

Бўлинмалар даражасида ишлаб чиқаришнинг билвосита харажатларини тақсимлаш усули анча меҳнатталабдир, бироқ, у олдинги усулга нисбатан маҳсулотлар алоҳида турлари бўйича таннархни тўлиқроқ аниқлаш имконини беради. Бу усулда мазкур харажатлар алоҳида субсчётлар очиш йўли билан бўлинмалар даражасида ҳисобга олинади.

Корхоналарда ҳисобот даври якунида маҳсулотлар алоҳида турлари бўйича ишлаб чиқариш билвосита харажатларининг тақсимоти ҳар бир субсчёт учун амалга оширилади. Бунда ҳар бир субсчётга бўлинма технологик жараёни хусусиятини ифодаловчи ўз тақсимот базаси мос келади. Масалан, корхона автоматлаштирилган бўлинмасининг ишлаб чиқариш билвосита харажатлари унда ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар турлари бўйича асбоб-ускуналар иш соатларига биноан, қўлда йиғиш цехининг ишлаб чиқариш билвосита харажатлари эса меҳнатнинг бевосита харажатларига кўра тақсимланади.

Ишлаб чиқариш билвосита харажатларини ҳисобга олишда бу усулни қўллаб хатоликларни батамом бартараф этиб бўлмайди, чунки биринчидан, умумкорхона ишлаб чиқариш билвосита харажатлари тақсимотида, иккинчидан, алоҳида бўлинма ичидаги турли ишлаб чиқариш тизимлари бўйича ишлаб чиқариш билвосита харажатлари тақсимотида хатолар бўлиши мумкин.

Корхона алоҳида бўлинмалари, цехларнинг технологик жараёнлари меҳнат, капитал ва материалталаблиги даражалари билан фарқ қилади.

Агар бўлинма фаолияти харажатлари ичида иш ҳақининг ҳиссаси юқори бўлса, шу бўлинма, цех, бригаданинг умумишлаб чиқариш харажатларини меҳнат ресурсларини истеъмол қилиш билан боғлиқ кўрсаткичларни асос қилиб олиниб, улар маҳсулот турлари бўйича тақсимланади.

«АБС» корхонасининг умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлаш
(асосий ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи харажатлари)

Маҳсулот турлари	Асосий ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари		Умумишлаб чиқариш харажатлари, минг сўмда
	минг сўмда	% да	
Столлар	13786	0,28	129982
Стуллар	7059	0,14	64914
Диван	23441	0,47	170612
Шкафлар	2180	0,05	20953
Ошхона анжомлари	3201	0,06	29748
Жами	49667	100	416209

Ушбу жадвалдан келиб чикиб, билвосита харажатлар тақсимотининг асоси сифатида куйидагилардан фойдаланиш мумкин:

- асосий ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари;
- меҳнатнинг меъёрий бевосита харажатлари;
- корхонадаги муайян технологик жараёнда қатнашувчи ходимлар сони.

Агар бўлинма фаолияти капиталталаб бўлса, умумишлаб чиқариш харажатларини асосий воситалардан фойдаланиш билан боғлиқ кўрсаткичлари асос қилиб олиниб тақсимланади. Бунда ишлаб чиқариш билвосита харажатлари тақсимоти базаси сифатида асбоб-ускуналарнинг ҳақиқий иш соатлари, маҳсулот турлари бўйича амортизация ажратмалари ёки маълум техник жараёнда фойдаланилган асосий воситаларнинг қолдик киймати олинади.

Корхона бўлинмаси фаолияти материалталаб бўлса яъни унда маҳсулотлар таннархига қўшиладиган харажатларнинг асосий қисмини хомашё ва материаллар харажатлари ташкил қилса, тақсимот базасига хомашё ва материалларнинг ҳақиқий бевосита харажатлари ҳамда уларнинг режали таннархи киритилади.

Агар бўлинма фаолияти натижаси қандайлигини (меҳнатталаб, капиталталаб ёки материалталаб) аниқ белгилаш имкони бўлмаса, тақсимотнинг аралаш базасидан фойдаланилади. Бунда тақсимот базаси тўлиқ бевосита моддий харажатлар (хомашё, материаллар ва асосий воситалар маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш таннархида катта салмоққа эга бўлса)дан иборат бўлади.

Тақсимот базалари корхона функционал хизматлари яъни бошқарув аппарати учун ҳам ишлаб чиқилади. Бунда тақсимотнинг асосий базалари куйидагилардан иборат бўлади:

- омбор хўжалиги учун бир бирлик маҳсулотни бир кун сақлашнинг норматив харажатлари омбордаги маҳсулотларнинг ўртача қолдигига кўпайтирилгани;

- диспетчерлик хизмати учун ташиб кетиладиган тайёр маҳсулотлар тонна-километрда;

– юкларни жўнатиш бўлими учун тайёр маҳсулотларни юклаб жўнатиш бўйича шартномалар миқдори.

Ишлаб чиқариш билвосита харажатларининг энг мос тақсимлаш базасини ҳисоблаш учун маълум жорий харажатлар талаб қилинади. Шу сабабли, корхоналарда унча меҳнатталаб бўлмаган бошқа қўшимча тақсимот базаларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Уларга маҳсулотларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми, ишлаб чиқарилган ва сотилган маҳсулотлар таннархи, хомашё ва материалларни сотиб олиш таннархи, маржинал даромад, ходимларнинг ўртача рўйхатдаги сони кабиларни киритиш мумкин.

Ишлаб чиқариш билвосита харажатлари тақсимотининг самарали тизимини татбиқ этиш масалаларига эътиборсизлик кўп ҳолларда ишлаб чиқариш дастури, сотишлар ва корхона баҳо сиёсатида жиддий хатоликларга сабаб бўлади, бу эса ўз навбатида, корхона молиявий фаолиятини салбий натижаларига олиб келади.

Тест саволлари

1. Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархини ҳосил қилувчи харажатлар иқтисодий мазмунига кўра неча хил элементдан иборат бўлади?

- а) 2 хил;
- б) 3 хил;
- в) 4 хил;
- г) 5 хил;
- д) 6 хил.

2. Қуйидагилардан қайси бири молиявий фаолиятга доир харажатларга киритилади?

- а) дебиторларнинг воз кечилган қарзлари;
- б) ходимларнинг воз кечилган қарзлари;
- в) асосий воситаларни бепул беришдан кўрилган зарарлар;
- г) тўланган фоизлар ;
- д) тўланган қарзлар.

3. Валюта курсларидаги салбий фарқлар ... .

- а) молиявий фаолиятдан олинган харажатларга киради;
- б) қўшилган капитални камайтиради;
- в) асосий фаолиятга доир харажатга киради;
- г) фавқулоддаги зарарларга киради;
- д) маҳсулот таннархига киради.

4. Амортизация харажатлари ... .

- а) пуллик тўловларни оширади;
- б) маҳсулот таннархини оширади;
- в) пул оқимига таъсир этади;
- г) корхона даромадини оширади;
- д) фойда (даромад) солиғи суммасини оширади.

5. Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимлари учун ижтимоий сугуртага ажратмалари суммаси акс эттирилди.

- а) Дт 2310 Кт 6010;
- б) Дт 6010 Кт 6710;
- в) Дт 2310 Кт 6520;
- г) Дт 9430 Кт 6410;
- д) Дт 6710 Кт 6510;

6. Асосий ишлаб чиқариш ходимларига меҳнат ҳақи ҳисобланди:

- а) Дт 2010 Кт 6710 ;
- б) Дт 2110 Кт 6610;
- в) Дт 1010 Кт 6510;
- г) Дт 2310 Кт 6910;
- д) Дт 2510 Кт 1090.

7. Умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобдан чиқарилди:

- а) Дт 2010 Кт 2510;
- б) Дт 2510 Кт 2010;
- в) Дт 2310 Кт 2010;
- г) Дт 2110 Кт 0410 ;
- д) Дт 9410 Кт 2510.

8. Жавобгарлик марказлари бу ...

а) бошқарув ходимлари фаолиятини самарали ташкил этишга йўналтирилган, бўлинмалар харажатлари ва даромадлари тўғрисидаги маълумотларни умумлаштирадиган ҳисоб объекти;

б) корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш;

в) корхона даромадлари унинг харажатларини тўлик қоплайдиган нукта;

г) маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товарлар ва хизматлар бозори талаблари асосида сифат ва муддатни тавсифловчи комплекс режа;

д) корхона фойдасини самарали бошқаришнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларни ўзаро мутаносиблигига асосланган механизми.

9. Қуйидагилардан қайси бири қўшимча (билвосита) харажатларни тақсимлаш базаси ҳисобланади?

- а) асосий ишлаб чиқариш ходимларининг меҳнат ҳақи харажатлари;
- б) меҳнатнинг меъёрий бевосита харажатлари;
- в) корхонадаги муайян технологик жараёнда қатнашувчи ходимлар сони;
- г) а, б ва в;
- д) тўғри жавоб берилмаган.

10. Корхонани жавобгарлик марказлари бўйича бошқаришнинг қандай усуллари мавжуд?

- а) чизикли;
- б) функционал;
- в) чизикли-функционал;
- г) матрицали;
- д) барча жавоб тўғри.

Назорат саволлари

1. Корхона фаолиятида харажатлар қандай аҳамиятга эга?
2. Харажатлар таркиби тўғрисидаги Низомга мувофиқ харажатлар қай тартибда гуруҳланади?
3. Ишлаб чиқариш харажатлари иқтисодий мазмунига кўра қандай гуруҳларга ажратилади? Оддий, ёрдамчи ва хизмат кўрсатувчи ишлаб чиқаришлар ҳисоби ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
4. Асосий ишлаб чиқариш харажатларига қандай харажатлар киритилади?
5. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари ҳисоби қандай хусусиятларга эга?
6. Умумишлаб чиқариш харажатлари корхона фаолиятида қандай ўрин тутади?
7. Жавобгарлик марказлари нима?
8. Харажатларни жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобга олишнинг мақсади нима?
9. Жавобгарлик марказлари қандай таснифланади?
10. Жавобгарлик марказларини таснифлашга қандай талаблар қўйилади?
11. Жавобгарлик марказларини бошқаришнинг қандай шакллари мавжуд?
12. Жавобгарликнинг асосий ва ёрдамчи марказлари деганда нимани тушунасиз?
13. Харажатлар марказига таъриф беринг.
14. Жавобгарлик марказларини ташкил этиш жараёнига қандай омиллар таъсир кўрсатади?

5-боб. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИГА ЙЎНАЛТИРИЛГАН ЯНГИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА ИННОВАЦИЯЛАР

5.1. “Стандарт-кост” тизимининг хусусияти ва моҳияти

Иқтисодийни модернизациялаш шароитида корхоналар ўртасида иқтисодий рақобатбардошлик муҳитининг шаклланиши ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар таннархини ҳисоблашнинг илғор тизимларидан фойдаланиш заруратини тугдиради.

Хорижий мамлакатларда бухгалтерия ҳисобини юриштирнинг замонавий шароитида стратегик ва тактик хусусиятга эга бўлган бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёни корхонанинг харажатлари ва молиявий натижалари ҳақидаги ахборотга таянади. Бу вазифани бажаришда “Стандарт-кост” ҳисоб тизими корхона харажатларини бошқаришда самарали қуроллардан бири ҳисобланади. Унинг асосида белгиланган нормалар доирасида ҳамда улардан четланишлар бўйича ҳисоб юритиш ва назорат қилиш тамойиллари ётади.

“Стандарт-кост” атамаси икки сўздан ташкил топган: “стандарт” – маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун зарурий бўлган молиявий, моддий ва меҳнат харажатлари учун олдиндан ҳисоблаб қўйилган харажатларни нормативини аниқлаш, “кост” сўзи эса маҳсулот бирлигига тўғри келадиган харажатларни билдиради. Шундай қилиб, “Стандарт-кост” сўзи тўлиқ маъносидан стандарт харажатларни аниқлатади.

Стандартлар – энг аввало, ишлаб чиқаришнинг бевосита харажатларидан фойдаланиш устидан назоратни ўрнатишга қаратилган ва бир-бирига боғлиқ, сметалар эса тақсимланадиган харажатлар назорати учун мўлжалланган.

«Стандарт-кост» тизими – харажатлар ҳисоби ва таннарх аниқлаш тизими бўлиб, унда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархи аввалдан пухта, обдон ҳисоблаб чиқилган меъёрий харажатлар ёрдамида баҳоланади, кейин эса ҳақиқий қилинган харажатлар билан таққосланади. Меъёрий ва ҳақиқий харажатлар ўртасидаги фарқ четланиш деб аталади. Харажатларни самарали бошқаришнинг муҳим воситаларидан бири четланишлар таҳлили деб юритилади.

“Стандарт-кост” тизимининг таркиби моддалар бўйича харажатларнинг қуйидаги дастлабки (ишлаб чиқариш жараёни бошлангунча) нормаларидан ташкил топади:

- асосий материаллар;
- асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ишчиларнинг меҳнат ҳақи;
- ишлаб чиқаришдаги тақсимланадиган харажатлар (ёрдамчи ишлаб чиқаришдаги ходимлар иш ҳақи, ёрдамчи материаллар, ижара ҳақи, жиҳозлар амортизацияси ва ҳ.к.)
- сотиш харажатлари (маҳсулотни сотиш бўйича харажатлар).

“Стандарт-кост” ҳисоб тизими бўйича фойда қуйидаги тартибда аниқланади:

1. Маҳсулот сотишдан олинган ялпи даромад;
2. Маҳсулотнинг стандарт таннархи;
3. Ялпи фойда (1к-2к);
4. Стандартлардан четланишлар;
5. Фойда (3к-4к).

Стандартлар ва нормалар ёрдамида ҳисоблаб чиқилган калькуляциялар ишлаб чиқариш ва харажатларни тезкор бошқариш учун асос бўлиб ҳисобланади. Харажатларнинг белгиланган стандарт нормаларидан четланиш даражаси мазкур четланишларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш учун таҳлил қилинади. Бу эса маъмуриятга ишлаб чиқаришдаги камчиликларни тезкор бартараф этишга, келажакда ҳам уларнинг олдини олишга имкон яратади.

Шуни таъкидлаш керакки, “Стандарт-кост” ҳисоб тизими хориж амалиётида меъёрий ҳужжатлар билан белгилаб қўйилмаган, шу сабабли бу тизим стандартларни белгилаш ва ҳисоб қайдномаларини юргизишнинг ягона усулига эга эмас, натижада биргина корхона ичида ҳам базисли, жорий, мутлақ, тахминий ва енгиллаштирилган каби турли нормалар амал қилади.

Нормаларни белгилашда маҳсулотни ишлаб чиқариш учун зарур хомашё, ишчи кучи ва хизматлар харажатини табиий ҳолда ифода этишга имкон берувчи миқдорий стандартлардан кенг фойдаланилади.

Тақсимланадиган харажатлар. Тақсимланадиган харажатлар назорати учун маҳсулотнинг тахминий ҳажмидан келиб чиқиб маълум давр учун ставкалар белгиланади. Тақсимланадиган харажатлар сметалари доимий тавсифга эга, бироқ ишлаб чиқариш ҳажмининг ўзгаришида тақсимланадиган харажатлар назорати учун ўзгарувчан стандартлар ва сирпанчик сметалар тузилади.

Тақсимланадиган харажатларнинг сирпанчик сметалари маҳсулот ишлаб чиқариш миқдорига боғлиқ равишда доимий, ўзгарувчан ва ярим ўзгарувчан харажатларга бўлинади. Сўнгилари ўз навбатида, доимий ва ўзгарувчан таркибий унсурларга бўлиб чиқилади. Бундай усулда тақсимланадиган харажатларнинг смета ставкаси (нормаси) маҳсулот ишлаб чиқариш ва доимий харажатлар бирлигига олдиндан белгиланган нормалар улушининг ўзгарувчан қисми сифатида аникланади.

Маҳсулотнинг стандарт таннархини аниқлаш учун хомашёнинг меъёрий харажатлари, ишчи кучи ва тақсимланадиган харажатлар умумлаштирилади.

“Стандарт-кост” ҳисоб тизимидан фойдаланадиган корхоналар, одатда қуйидаги харажат моддалари бўйича ҳисобни ташкил этадилар (3.1.-жадвал):

- хомашё харажати бўйича четланишлар;
- меҳнат ҳақи бўйича четланишлар;
- умумишлаб чиқариш харажатлари бўйича четланишлар;
- давр харажатлари бўйича четланишлар.

Зарурат тугилганда (масалан, жавобгарлик марказлари бўйича бўлинмаларда четланишларни акс эттиришда) бу харажат моддаларининг ҳар бири бўйича аналитик счётлар очилиши мумкин.

“Стандарт-кост” ҳисоб тизимидаги асосий талаб – харажатларнинг белгиланган нормаларидан четланишлари устидан назорат бўлиб, у харажатлар стандартларини такомиллаштиришга имкон беради. Агар бундай назорат қўлланилмаса, у ҳолда “Стандарт-кост” тизимининг қўлланиши шартли бўлиб қолади ва ижобий натижа бермайди.

«Стандарт-кост» ҳисоб тизими қуйидаги афзалликларга эга:

– «Стандарт-кост» тизими харажатларни оператив бошқаришга кўмаклашади. Четланишларни ўрганишда эътибор режа ва нормативлар мос келмайдиган объектларга қаратилади. «Стандарт-кост» тизимида четланишлар бошқа тизимлардан кўра тезкор ва анча аниқ ҳисобланади;

– ишлаб чиқариш технологияларини модернизация қилиш ва қўллашга кўмаклашади. Инвестициялар асосан тежамли технологияларга йўналтирилиши лозимлиги сабабли, ишлаб чиқариш технологиялари доимо қайта кўриб борилади. Зарур пайтда фойдаланилаётган айрим элементларгина эмас, балки бутун технология ҳам қайта кўриб чиқилиши мумкин;

– харажатларни қаттиқ ва аниқ назорат қилишни таъминлайди.

«Стандарт-кост» ҳисоб тизими тайёр маҳсулот ва унинг таркибий қисмлари аниқ баҳоланишини назарда тутлади. Меъёрий харажатлар бу тизимда нафақат ўртача норма, балки аввалги йиллар тажрибаси асосида синалган комплекс баҳолаш мезонларидир. Юқоридаги ижобий томонлар билан биргаликда «Стандарт-кост» тизимининг қуйидаги камчиликлари ҳам мавжуд:

– «Стандарт-кост» тизимини қўллаш ва уни такомиллаштириш кўп вақт ва харажатлар талаб қилади. Аммо амалиёт кўрсатишича, ишлаб чиқариш самарадорлигини ошиши ҳисобига бу харажатлар тезда қопланиб кетади;

– «Стандарт-кост» тизими иктисодиётда баҳолар, фоиз ставкалари, ишлаб чиқариш технологиялари ва усуллари интенсив ўзгариб турадиган, беқарор шароитларда ижобий самара бермай, ўз долзарблигини йўқотади. Ўз навбатида, бундай шароитларда тизим харажатларини оператив назорат қилишдаги устувор вазифаларни бажармай, самарали бошқариш дастаги олинган ижро этмай қолади;

– хусусан, бозордаги рақобат натижасида шаклланган баҳонинг ўзгариши ва инфляцияни, омбордаги тайёр маҳсулотлар қолдиғи ва тугалланмаган ишлаб чиқариш қийматини ҳисоблашни мураккаблаштиради;

– стандартларни барча ишлаб чиқариш харажатларига қўллаб бўлмайди, шу сабабли уларни назорат қилиш сусаяди;

– корхона киска муддат ичида тавсиф ва типи бўйича турли буюртмаларни катта миқдорда бажараётганда стандартларни ҳар бир буюртмага ҳисоблаб чиқиш имкони чегараланган. Бундай ҳолларда илмий асосланган стандартлар ўрнига ҳар бир маҳсулотга ўртача қиймат белгиланади, у маҳсулотга баҳо белгилаш учун асос (базис) бўлиб ҳисобланади.

**“Стандарт-кост” ҳисоб тизимида харажат
моддалари бўйича четланишларни туркумлаш**

	Четланиш турлари	Четланишларни тавсифловчи кўрсаткичлар ва уларнинг ҳисоб-китоби
1	2	3
I. Хомашё		
1.	<i>Хомашё қийматидаги четланишлар</i>	- хомашё бирлигининг норматив таннархи; - ҳақиқий баҳо; - сотиб олинган хомашё қиймати.
2.	<i>Хомашё миқдори бўйича четланишлар</i>	- маҳсулотни ишлаб чиқаришга сарфланган хомашёнинг норматив миқдори; - хомашё учун сарбланган ҳақиқий харажат.
3.	<i>Хомашё бирлигига сарфланадиган харажатлар бўйича четланишлар</i>	- хомашё бирлигига сарбланган норматив харажатлар; - хомашё бирлигига сарбланган ҳақиқий харажатлар.
II. Ишчи кучи		
1.	<i>Меҳнат ҳақи ставкалари бўйича четланишлар</i>	- иш ҳақининг норматив ставкаси; - иш ҳақининг соатбай ставкаси; - ҳақиқий ишланган вақт.
2.	<i>Меҳнат унумдорлиги даражаси бўйича четланишлар</i>	- маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун норматив вақт; - маҳсулот бирлигига сарфланган ҳақиқий вақт; - меҳнатга ҳақ тўлаш норматив соатбай ставкаси.
III. Кўшимча харажатлар		
1.	<i>Доимий кўшимча харажатлар бўйича четланишлар</i>	- маҳсулот бирлигига сарфланадиган доимий кўшимча харажатлар меъёри; - маҳсулот бирлигига сарфланадиган ҳақиқий доимий кўшимча харажатлар; - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажми.
2.	<i>Ўзгарувчан кўшимча харажатлар бўйича четланишлар</i>	- маҳсулот бирлигига сарфланадиган ўзгарувчан кўшимча харажатлар меъёри; - маҳсулот бирлигига сарфланган ҳақиқий ўзгарувчан кўшимча харажат; - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажми.
IV. Ялпи фойда		
1.	<i>Сотиш баҳоси бўйича четланишлар</i>	- маҳсулот бирлигининг норматив таннархи; - маҳсулот бирлигининг ҳақиқий таннархи; - сотилган маҳсулот ҳажми.
2.	<i>Сотиш ҳажми бўйича четланишлар</i>	- смета бўйича сотиш ҳажми; - ҳақиқий сотилган маҳсулот ҳажми; - маҳсулот бирлигига тўри келган меъёрий фойда.
3.	<i>Ялпи фойда ҳажми бўйича четланишлар</i>	- норматив фойда; - ҳақиқий олинган фойда.

Ушбу камчилликларга карамай корхоналарнинг раҳбарлари ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот таннархини калькуляциялаш, шунингдек,

бошқариш, режалаштириш ва зарур қарорлар қабул қилиш учун назорат ўрнатишнинг ишончли қуроли сифатида “Стандарт-кост” ҳисоб тизимидан фойдаланадилар.

Норматив усул ва “Стандарт-кост” тизимини ўрганиш улар ўртасида умумийликлар мавжудлигини тасдиқлайди. Демак, ҳар иккала тизим учун куйидагилар умумий тамойил бўлиб ҳисобланади:

– харажатларни қатъий нормалаштириш;
– харажатларни алоҳида моддалари бўйича норматив калькуляцияни олдиндан (ҳисобот даври бошлангунча) тузиш;

– четланишларнинг пайдо бўлиши ва жавобгарлик марказларидаги четланишлар ва жорий нормалар бўйича харажатларнинг бўлиниш ҳисоби ҳамда назорати;

– ишлаб чиқариш жараёнида ва харажатларни бошқаришдаги салбий ҳодисаларни бартараф этиш учун ахборотдан фойдаланиш мақсадида пайдо бўлган четланишларни тизимли умумлаштириш ва таҳлил қилиш;

– маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ва харажатлар ҳисоби усулларининг ҳар тарафламалиги ҳамда имкониятларини инобатга олиш.

– Шунини таъкидлаш лозимки, қайд қилинган умумий тамойиллар ўртасида куйидаги айрим тафовутлар мавжуд:

– норматив усулдан фарқли равишда “Стандарт-кост” ҳисоб тизимида харажатлар нормалари ўзгаришларининг алоҳида ҳисоби олиб борилмайди;

– харажатларнинг дастлабки ҳисобланган нормалари ҳақиқий харажатларни стандартларга мувофиқ ҳолга келтириш учун қатъий белгиланган ставкалар сифатида кўриб чиқилади;

– четланишлар пайдо бўлганда стандарт нормалари ўзгармайди;

– улар бутун ҳисобот даврига нисбатан барқарор бўлиб қолади.

“Стандарт-кост” ҳисоб тизимидан фарқли ўларок, норматив ҳисоб ишлаб чиқаришга йўналтирилган бўлиб, сотиш жараёнига мўлжалланмаган. Бу эса маҳсулотнинг сотиш баҳосини белгилаш ва асослашни кийинлаштиради.

Ҳозирги вақтда Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби тизимини ислоҳ қилиш жараёни бормокда. У бозор иқтисоди ва бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари талабларига тобора кўпроқ мувофиқлаштирилмоқда. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг “Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот” номли 1-сонли БҲМСига кўра корхоналарга ҳақиқий ва норматив таннарх бўйича бухгалтерия ҳисоби объектларини баҳолаш ва акс эттириш, бухгалтерия ҳисобини юритишнинг шакл ва усулларини мустақил белгилаш ҳуқуқи берилган. Масалан, норматив таннарх бўйича тайёр маҳсулотларнинг синтетик ҳисобини ташкил этувчи корхоналар янги счётлар режасига мувофиқ (2002й.) 2800-“Тайёр маҳсулотлар ҳисоби” счётларини қўллашлари мумкин. Бу счёт ҳисобот даврида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар ҳақидаги ахборотларни умумлаштириш ва уларнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархини норматив (стандарт) таннархидан четланишларини аниқлаш учун мўлжалланган.

Ҳисобот оғи тугаганда 2010-“Асосий ишлаб чиқариш” счётида қайд этилган махсулотларнинг ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи шу счёт кредитидан 2810-«Омбордаги тайёр махсулот» счёти дебетиға тузатиш проводкалари билан ўтказилиши керак. Бунда ишлаб чиқарилган тайёр махсулот ҳақидаги ахборот икки хил баҳода шаклланади: дебет бўйича - ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархи, кредит бўйича - норматив таннарх. Ой охирида 2810-«Омбордаги тайёр махсулотлар ҳисоби» счёти бўйича дебет ва кредит оборотларини таққослаш билан ҳақиқий ишлаб чиқариш таннархининг норматив таннархдан четланиши аниқланади. Четланиш суммаси 2810-«Омбордаги тайёр махсулотлар ҳисоби» счёти кредитидан 9100-«Сотилган махсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоби» счётларининг дебетиға ҳисобдан чиқарилиши лозим. Ҳар чорақда 2810-«Омбордаги тайёр махсулотлар ҳисоби» счёти ёпилади ва келаси чорақнинг бошигача қолдиққа эға бўлади.

Корхоналар амалиётида норматив таннарх ҳисоблаш тизими орқали махсулот таннархини калькуляция қилиш харажатлар ҳисобини халқаро “Стандарт-кост” ҳисоб тизимиға мувофиқлаштиришни таъминлайди.

Ҳисоб амалиётида 2800-«Тайёр махсулотлар ҳисоби» счётларидан фойдаланишда махсулотнинг ҳақиқий таннархи ишлаб чиқарилган, юқлаб жўнатилган ва сотилган махсулотлар бўйича унинг норматив таннархидан четланишлари бўйича меҳнатталаб ҳисоб-китобларни амалға ошириш зарурати қолмайди, чунки, тайёр махсулотлар бўйича аниқланган четланишлар дарҳол 9100-«Сотилган махсулотлар (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоби» счётларига ёзиб қўйилади, бироқ, бу вариант фақатгина махсулот ишлаб чиқарилган ва ўша чорақнинг ўзида сотилган бўлсагина сотилган махсулотнинг ҳақиқий таннархини аниқлашға имкон беради.

Амалдаги счётлар режаси корхоналарда норматив таннарх бўйича материаллар ҳисобини икки усул билан олиб бориш имконини яратади:

- ҳақиқий таннарх бўйича;
- ҳисоб баҳолари бўйича.

Корхоналар ҳисоб баҳолари сифатида материалларни сотиб олишда норматив ёки режадаги қийматдан, сотиб олиш ёки ўртача баҳолар ва ҳ.к.дан фойдаланишлари мумкин.

Биринчи усулға кўра, 1000-«Материаллар ҳисоби» счётларида материалларни сотиб олиш ва тайёрлаш бўйича барча ҳақиқий харажатлар акс эттирилади.

Иккинчи усулда, 1510-«Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш ҳисоби» ҳамда 1610-«Материаллар қийматидаги четланишлар ҳисоби» счётларидан фойдаланилади. Ушбу усуллардан биронтасини қўллашни корхона мустақил белгилайди ва уни ўз ҳисоб сиёсатида кўрсатади.

Материалларнинг синтетик ҳисоби норматив усул билан олиб борилганда материаллар кирими ҳақиқий таннарх бўйича 1510-«Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш ҳисоби» счётининг дебетида олиб борилади. Бунда қирим дафтариға ёзилган материалларнинг норматив

қиймати 1000-«Материаллар ҳисоби» счётлари ва сотиб олинган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархнинг норматив таннархидан четланишлари 1610-«Материаллар қийматидаги четланишлар ҳисоби» счётининг дебети ҳамда 1510-«Материалларни тайёрлаш ва сотиб олиш ҳисоби» счётининг кредитида акс эттирилади.

Материал ва бошқа ишлаб чиқариш захираларининг счётлар режасида акс эттирилишидаги вақт ўртасидаги тафовут “Стандарт-кост” ҳисоб тизимини қўллашга салбий таъсир кўрсатади, чунки бир томондан тайёр маҳсулотлар захиралари ва жўнатилган товарлар норматив таннарх бўйича ҳар ҳисобот кунининг охирида акс эттирилса, иккинчидан материал захиралари ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳақиқий таннархи бўйича ҳисобот даврининг охирида қайд қилинади.

5.2. “Директ-костинг” тизимининг моҳияти ва аҳамияти

Хўжалик субъектларида ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархини пасайтириш ва самарали бошқариш таннарх аниқлашнинг замонавий тизимларини амалиётга жорий қилишни такозо этади.

“Директ-костинг” ҳисоб тизими ҳам республикаимиз бухгалтерия ҳисоби учун янги тизимлардан ҳисобланиб, бугунги кунда иктисодий ривожланган мамлакатларда кенг қўлланилмоқда. Германия ва Австралияда мазкур усул “қисман харажатлар ҳисоби” деб аталади. Британияда у “маржинал харажатлар ҳисоби”, Францияда – “маржинал бухгалтерия” ёки “маржинал ҳисоб” деган номларни олган. Ўзбекистонда эса “чекланган, тўлиқ бўлмаган ёки қисқартирилган таннарх ҳисоби” тушунчалари қўлланилиб келмоқда.

Ғарб мамлакатларида маржинал даромад усулидан ишлаб чиқаришни (экстенсив) ривожлантириш модели ўрнига янги модель – интенсив ривожланиш модели сифатида фойдаланила бошланди. Бундай моделдан фойдаланиш, ўз навбатида, харажатларни бевосита ва билвосита, асосий ва кўшимча, доимий ва ўзгарувчан харажатларга аниқ бўлишни ва шу асосда бошқаришнинг стратегик вазифаларини ҳал этишни талаб қилади.

Шуни назарда тутиш керакки, “Директ-костинг” тизимининг пайдо бўлиши соф бухгалтерия ҳисоби билан боғлиқ эди. Ҳисоб ходимлари ўша даврда шундай хулосага келишдики, барча харажатлар мазкур ҳисобот даврига ва шу даврдаги ишлаб чиқарилган маҳсулот билан боғлиқ яъни улар маҳсулот сотилгандаги ҳисобот даврига тегишли бўлиши лозим.

“Директ-костинг” тизимининг асосий мақсади корхона харажатларини ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлишдан иборат.

Дастлабки босқичда таннархга фақат ўзгарувчан харажатлар киритилар эди, доимий харажатлар эса корхонанинг молиявий натижаларига ҳисобдан чиқарилар эди. Direct-Costing-System (бевосита харажатлар ҳисоби тизими)нинг номи ҳам шундан келиб чиққан, кейинроқ “Директ-костинг” тизими шундай ҳисоб тизимига айландики, унда таннарх фақат бевосита

Ўзгарувчан харажатлар қисмида ҳисоб қилинадиган бўлди. Мазкур номдаги бир қатор шартлиликлар ана шундан келиб чиққан.

5.2.1-жадвал

“АБС” корхонаси маълумотлари асосида “Директ-костинг” ва маҳсулотнинг тўлиқ таннархини ҳисоблаш тизимлари бўйича корхона молиявий натижасини аниқлашнинг қиёсий кўриниши

Т/р	“Директ-костинг” тизими бўйича	Сумма	Т/р	Тўлиқ таннарх усули бўйича	Сумма
1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган тушум	358357	1.	Маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган тушум	358357
2.	Ўзгарувчан харажатлар (сотишган маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларнинг таннархи)	288916	2.	Сотишган маҳсулотларнинг тўлиқ таннархи	334484
3.	Маржинал даромад (1ў-2ў) (маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишнинг ялли фойдаси (зарар))	69441	3.	Асосий (операцион) фойда (зарар)	23873
4.	Доимий харажатлар (давр харажатлари)	45568			
5.	Асосий (операцион) фойда (зарар)	23873			

Амалиётда “Директ-костинг” тизимини турли вариантларда қўллаш имконияти мавжуд. Беvosита харажатлар бўйича калькуляциялашни кўзда тутувчи классик “Директ-костинг” тизимида харажатларни калькуляциялаш ўзгарувчан харажатлар бўйича амалга оширилади. Бунда ишлаб чиқариш қувватларидан оқилона ва тўлиқ қуввати бўйича фойдаланиш харажатларини калькуляциялаш жараёнига барча ўзгарувчан харажатлар ҳамда умумишлаб чиқариш харажатларининг бир қисми ки­ради. Буларнинг барчаси ишлаб чиқариш қувватидан фойдаланиш коэффициентига мувофиқ аниқланади.

“Директ-костинг” ҳисоб тизимида молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот тизими куйидаги кўринишда акс эттирилади (10-жадвал).

– ҳисобни биринчи навбатда маржинал даромад, яъни оралик молиявий натижани аниқлашга йўналтирилиши;

– маҳсулотни фақат ўзгарувчан харажатлар нуктаи назаридан ҳисобга олиш ва ишлаб чиқариш таннархини аниқлаш;

– корхона бўйича доимий харажатлар ҳисоби ва уларни якуний молиявий натижани аниқлаш учун операцион фойдани камай­тиришга қаратиш;

– баҳони тезкор бошқариш жараёни асоси сифатида маржинал даромадни аниқлаш;

– сотиш ҳажми, таннарх ва фойда ўртасидаги ўзаро боғлиқлик ва муносабатни аниқлаш;

– зарарсизлик нуктасини белгилаш.

“Директ-костинг” ҳисоби тизимининг асосий афзалликлари

қуйидагилар:

– маҳсулот таннархини ҳисоблашдаги соддалаштириш ва аниқлик (чунки, таннарх фақат ўзгарувчан харажатлар қисмидагина режалаштирилади ва ҳисобга олинади);

– маҳсулот турлари ўртасида доимий харажатларни шартли тақсимлаш учун мураккаб ҳисоб-китоблар қилинмаслиги (улар маҳсулот таннархи таркибига киритилмайди ва молиявий натижалар ҳисобидан қопланади);

– рентабеллик даражаси (зарарсизлик нуқтаси, сотиш ҳажми), маҳсулот баҳосининг қуйи чегарасини аниқлаш имконияти;

– маҳсулотнинг хилма-хил турлари бўйича рентабеллик даражасини қиёсий таҳлил қилиш имконияти;

– маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш имконияти;

– ўзи ишлаб чиқарган маҳсулот ёки хизматлар ҳамда уларни четдан сотиб олишдаги танлов имконияти.

“Директ-костинг” ҳисоб тизими раҳбарларга корхона миқёсида ва турли маҳсулотлар бўйича маржинал даромаднинг ўзгаришига эътиборни кучайтиришга имкон беради, бунда юқори рентабелли маҳсулотни аниқлашда сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги тафовут алоҳида маҳсулотлар таннархига доимий харажатларни киритиш натижасида яшириниб қолмайди, мазкур тизим бозор шароити ўзгаришига жавобан харидорғир маҳсулотларни тез илғаб олиш имконини беради. Эркин бозор рақобати шароитида “Директ-костинг” ҳисоб тизими корxonани бошқариш тизими - маркетингнинг таркибий қисмига айланади.

Бундан ташқари, “Директ-костинг” ҳисоб тизими доимий харажатлар устидан тезкор назорат ўрнатишга қўмақлашади, чунки таннархни назорат қилиш жараёнида стандарт (норматив) харажатлар (“Директ-костинг” ҳисоб тизими «Стандарт-кост» тизими билан биргаликда ташкил этилади) ёки мослашувчан сметалардан фойдаланилади. Модомики, “Директ-костинг” тизимида стандартлар қўлланилар экан, бунда ўзгарувчан ва доимий харажатларга нормалар белгиланади. Шунинг назарда тутиш керакки, тўлиқ таннарх ҳисоби тизимида қўшимча харажатлар тақсимланмаган суммасининг бир қисми бир ҳисобот давридан бошқасига ўтади, шу боис, уларни назорат қилиш сустрлашади. Бундай ҳолда “Директ-костинг” тизими қўшимча харажатлар тақсимланишининг меҳнатталаблигини камайитиришга ёрдам беради.

Шунингдек, “Директ-костинг” тизимининг назарий ва амалий жиҳатларини татбиқ қилиш унга хос бўлган қуйидаги камчиликларни аниқлашга имкон беради:

– рақобат қурашида баҳоларни сунъий равишда пасайтириш қузатилса, доимий харажатлар маржинал даромад ҳисобидан қопланиши мумкин бўлмайди, яъни корхона зарар кўра бошлайди.

– “Директ-костинг” тизими муҳолифларининг фикрича, бу тизим ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг тўлиқ таннархини счётлар тизимида

аниклаш мушкул. Шу боис, тайёр маҳсулот ёки тугалланмаган ишлаб чиқиришнинг тўлиқ таннархини аниклаш зарур бўлганда шартли-доимий харажатларни қўшимча тарзда тақсимлаш талаб этилади.

– фақат ишлаб чиқариш таннархи, яъни моддаларни қисқартирилган номенклатура нуқтаи назаридан ҳисоб олиб бориш ҳисоб талабларига жавоб бермайди, чунки бунда зарур маҳсулотнинг тўла таннархи ҳисоб-китоб қилинмайди.

“Директ-костинг” тизимини Ўзбекистон корхоналарини бошқаришда қўллашнинг имкониятлари ва мақсадга мувофиқлигини таҳлил этиш тадқиқотнинг навбатдаги босқичи ҳисобланади.

Мустақиллик йилларигача маҳсулотнинг тўлиқ таннархини калькуляция қилиш Ўзбекистон бухгалтерия ҳисоби учун анъанавий ҳисобланган. Ундаги ҳисоб маҳсулотнинг тўлиқ таннархи ҳақида маълумотлар олишга қаратилган. Бу вариантда маҳсулот таннархи доимий ва ўзгарувчан, асосий ва қўшимчаларга, бевосита ва билвосита, узлуксиз ишлаб чиқариладиган ва даврийга бўлинишидан қатъий назар, унга корхонанинг барча харажатлари киради. Бевосита маҳсулотга тааллуқли бўлмайдиган харажатлар ҳисобот даври мобайнида йиғиб-тақсимловчи сётларда тўпланadi, сўнгра ҳисоб сиёсати бўйича тасдиқланган базага мутаносиб равишда маҳсулот таннархига ўтказилади, бироқ бу вариантда маҳсулот бирлиги таннархи маҳсулотни ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда ўзгариши ҳисобга олинмайди.

Агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишни кенгайтирса, маҳсулот бирлиги таннархи пасаяди, агар корхона маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажминини қисқартирса, таннарх ўсади. Бундай шароитда Ўзбекистон корхоналарида “Директ-костинг” тизимини қўллаш зарурлиги ва мақсадга мувофиқлиги долзарб бўлиб қолади.

“Директ-костинг” тизими элементларини республикамиз амалиётига қўллашда 1994 йил бурилиш даври бўлди. Бунда корхоналар аста-секин таннархни калькуляция қилишнинг Ўзбекистон ҳисоби учун ноанъанавий бўлган усулини ўзлаштира бошладилар. Бу усул “Директ-костинг” тизими асосида жорий қилна бошлади.

Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1994 йил 26 мартда 164-сонли «Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботи тўғрисидаги Низомни тасдиқлаш ва бухгалтерия ҳисоби сётлар тизимини такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори асосида бухгалтерия ҳисобини ривожлантириш бўйича бир неча кадамлар қўйилди. Хусусан, Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги томонидан тасдиқланган ва БМТнинг халқаро экспертлари иштирокида ишлаб чиқилган «Маҳсулот (иш, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тўғрисида»ги Низом (1995 йил 27 январ) қабул қилинди.

Шундан сўнг Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 1995 йил 4 апрелдаги 17-02/28-сонли Йўриқномаси тасдиқланиб, унда маъмурий

бошқарувга оид харажатлар «Давр харажатлари» деб аталиши ва улар «Фойда ва зарарлар» счётига ҳисобдан чиқарилиши белгилаб қўйилди. Албатта, бу тарихга айланган ҳақиқат, бироқ шу даврдан бошлаб Ўзбекистонда «Директ-костинг» тизими ва маржинал даромад концепциясига асос солинди, десақ, муболага бўлмайди. Мазкур қоида 21-БҲМСга асосан, бухгалтерия ҳисобида қўшимча харажатлар 9000-«Асосий (операцион) фаолиятдан олинган даромадлар ҳисоби» счётларининг дебети ва 9400-«Давр харажатлари ҳисоби» счётларининг кредити бўйича қайд этилишини назарда тутган.

5.3. «JIT», «ABC» ва «SCA» тизимлари бўйича бошқарув ҳисобини ташкил қилиш

Ҳўжалик субъектлари фаолиятида ишлаб чиқариш харажатларини оптимал даражада камайтириб, бозорбоп ва рақобатбардош маҳсулотлар ишлаб чиқариш муҳим аҳамиятга эга.

Шу сабабли, ҳўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқаришни бошқариш ва меҳнатни ташкил қилишда ривожланган мамлакатлар амалиётида фойдаланилаётган илғор усуллардан бири саналган «JIT» («Just-in-time» яъни «Аниқ муддатда») тизимини қўллаш ижобий самара беради.

Амалий бошқарув ҳисобини юритишнинг «JIT» тизими XX асрнинг 70-йилларида Японияда «Тойота» компаниясида жорий қилинди ва «Канбан» яъни «Карточка» ёки ёзувнинг визуал тизими маъносида қўлланилиб келинмоқда. Шунингдек, хозирги вақтда бу тизимдан жаҳоннинг sanoati ривожланган кўпчилик мамлакатларида муваффақиятли фойдаланилмоқда.

«JIT» тизимининг муҳим хусусияти маҳсулотларни йирик туркумларда ишлаб чиқаришдан воз кечиш, бунинг ўрнига узлуксиз, буюртма олинган вақтдан бошлаб маҳсулот ишлаб чиқариш ҳисобланади. Мазкур тизимнинг асосий мақсади барча ортиқча харажатларни бартараф қилиш ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларидан унумли фойдаланишни таъминлашдир.

Ушбу тизим «маҳсулотни унга талаб бўлгандагина ишлаб чиқариш», «фақат харидорнинг буюртмаси бўйича ишлаб чиқариш» каби тамойилларга асосланади, бу эса маҳсулот (иш ва хизмат)ларга бўлган талабни ҳар доим тақлиф билан таъминлашга хизмат қилади.

«JIT» тизимида ишлаб чиқариш цехлари ва бўлинмалари майда-майда туркум буюртмалар билан таъминланади ҳамда доналаб маҳсулот ишлаб чиқариш бошланади. Бу тизим қўлланилганда корхонада товар-моддий захираларининг меъёридан ортиқчасини мавжуд бўлиши салбий ҳолат ҳисобланади. Сабаби, уларни саклашга ортиқча харажатлар талаб этилади, шунингдек, моддий захираларнинг тўпланиб қолиши ва молиявий ресурсларнинг ҳаракатсиз туриши корхона фаолияти самарадорлигини сўндиради ва рақобатбардошлигини сусайтиради.

Бу тизимда ишлаб чиқариш жараёнида муомалаларнинг қатъий кетма-кетлиги таъминланиб, деталлар, қисмлар ва материаллар факат фойдаланиш зарурати тўғилгандагина харид қилинади.

“ЈИТ” ҳисоб тизими ишлаб чиқарилаётган туркум микдорини, тугалланмаган ишлаб чиқариш қолдиғини қамайтириш, товар-моддий захиралари ҳажмини энг кам даражага келтириш ва ишлаб чиқариш буюртмаларини ойлар ва ҳафталар бўйича эмас, балки кунлар ва соатлар бўйича бажаришни кўзда тутлади.

Ушбу тизимни қўллаш вақтида корхона харажатларининг бир қисми бевосита доимий харажатлар гуруҳидан ўзгарувчан харажатлар таркибига ўтади. Натижада, маъмурий харажатлар қамайиб, бўлинмаларнинг ўз фаолиятлари натижалари учун жавобгарлиги, ўз навбатида эса моддий манфаатдорлиги ҳам ортади. Масалан, “ЈИТ” тизими бўйича ишлаб чиқаришни ташкил этиш шароитида ишлаб чиқариш линияларида ишчилар техник хизмат, таъмир ва созлаш ишларини ҳам бажаришлари керак бўлади, аслида буларни бошқа ишчилар бажаришлари ва билвосита харажатларга киритишлари лозим эди. Бу ҳолат маҳсулот бирлиги таннархининг аниқлигини оширишга имкон беради.

“ЈИТ” тизимини қўллаш хизмат сифатини кўтаришга ва баҳони аниқ белгилашга имконият туғдиради, ишлаб чиқариш харажатларини ҳисобга олиш жараёнини соддалаштиради, маҳсулот сифатини яхшилаш, анъанавий бошқаришда менежерларга ёрдам беради. Бу жараённинг соддалашиши ишлаб чиқариш ҳисоби тизимини баҳони бошқариш тизимига айлантиради. “ЈИТ” ҳисоб тизимида материаллар ва тугалланмаган ишлаб чиқариш ҳисоби битта яхлит сўётда олиб борилади. Бундай шароитда материаллар, омбордаги захиралар устидан назорат учун алоҳида сўётдан фойдаланиш ўз долзарблигини йўқотади.

Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 21-сонли миллий стандартига биноан моддий бойликлар ҳаракати бўйича бухгалтерия ёзувлари қуйидаги тарзда амалга оширилади:

1. *Пудратчилардан моддий захираларнинг келиб тушиши:*

Дебет - “Материаллар ҳисоби” сўётлари

Кредит - “Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга тўланадиган сўётлар” сўети.

2. *Товар-моддий захиралар омборхонадан ишлаб чиқаришга берилди:*

Дебет «Асосий ишлаб чиқариш» сўети

Кредит “Материаллар ҳисоби” сўётлари.

3. *Тайёр маҳсулотлар омборга қабул қилинди:*

Дебет «Тайёр маҳсулотлар ҳисоби» сўети

Кредит «Асосий ишлаб чиқариш» сўети.

4. *Тайёр маҳсулотларни жўнатиш ва сотиш:*

Дебет - “Сотилган маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи ҳисоби” сўети

Кредит “Тайёр маҳсулотлар ҳисоби” сўети.

Кўплаб фирмалар сотиб олишни ташкил этишда материалларни харид қилиш баҳосидан четланишлар ҳисобига асосий эътиборни қаратадилар. Тегишли чегиришлар билан катта миқдордаги материалларни сотиб олиш ёки паст сифатли маҳсулот сотиб олиш ҳисобига, одатда, ҳисоб-китоб баҳосидан мақбул тарзда четланишларга эришилади. “ЖТ” ҳисоб тизими шароитида эса фақатгина сотиб олиш баҳолари даражасига эмас, балки материалларнинг сифатига, нафлиликка ва умумий қийматида катта эътибор берилади.

Ишлаб чиқариш аънавий ташкил этилган кўплаб корхоналарда бошқарув ҳисоби соҳасидаги муаммоларнинг аксарият қисми меҳнат ва бошқа харажатлар бўйича норматив харажатлар ҳисобини жорий этиш, шунингдек, улар бўйича четланишлар ҳисобини юритишни ташкил қилади. “ЖТ” ҳисоб тизими бўйича ишлайдиган компанияларда “ишчи кучи ва кўшимча харажатлар бўйича четланишлар ҳисобига эътибор сусаяди. Четланишлар таҳлилидан фойдаланиш корхона даражасида сақланиб қолади, бироқ ҳар бир муайян ҳодиса учун четланишларнинг мутлақ аҳамияти нуқтаи-назаридан асосий эътибор ишлаб чиқариш жараёнини ривожлантиришнинг маълум тенденциялари ҳисобига ўтади”.

Ҳисобнинг аънавий тизимида билвосита харажатларга киритиладиган кўпгина харажатлар “ЖТ” ҳисоб тизимида бевосита харажатлар таркибига киритилади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш самарадорлигининг эътирофи этилган аънавий кўрсаткичлари (масалан, маҳсулот ишлаб чиқариш нормасининг бажарилиши ва ускуналардан фойдаланиш коэффициенти) “ЖТ” ҳисоб тизимидаги баҳони бошқариш тамойиллари доирасига киритилмайди.

5.3.1-жадвал

Бевосита ва билвосита харажатларнинг таснифланиши

Т/р	Харажатларнинг турлари	Харажатлар турлари	
		Ҳисобнинг аънавий тизимида	“ЖТ” ҳисоб тизимида
1.	Меҳнат харажатлари	Бевосита	Бевосита
2.	Моддий харажатлар	Бевосита	Бевосита
3.	Материалларни қайта ишлаш	Билвосита	Бевосита
4.	Таъмирлаш ва техник хизмат	Билвосита	Бевосита
5.	Энергия таъминоти	Бевосита	Бевосита
6.	Жорий харажатлар	Билвосита	Бевосита
7.	Сифат кузатуви	Билвосита	Бевосита
8.	Бинолар ва ишоотлар амортизацияси	Билвосита	Билвосита
9.	Сугурта тўловлари, солиқ ва йиғимлар	Билвосита	Билвосита
10.	Бинолар ижараси	Билвосита	Билвосита
11.	Технологик жиҳозлар амортизацияси	Билвосита	Бевосита
12.	Ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатиш	Билвосита	Билвосита

Бундай номувофиқлик:

1) корхонанинг режалаштирилган зарурий эҳтиёжларини инobatта олмасдан моддий бойликлар захираларини ортиқча тўпланишига сабаб бўлади;

2) меъёрий кўрсаткичлар асосида самарадорликни баҳолаш натижасида сотиш ҳажми ва маҳсулот сифатига караганда ишлаб чиқариш ҳажмининг устуворлигига бўлган эътиборни кучайтиради.

“JT” ҳисоб тизими қуйидаги кўпгина афзалликларга эга:

– уни қўллаш товар-моддий захираларининг ортиқча тўпланишиб қолишини олдини олади.

– корхона фаолиятида “JT” ҳисоб тизимидан фойдаланиш олинган буюртмаларни бажарилиш имкониятларини оширади, чунки бунда материалларни харид қилиш ва сақлашга кам вақт сарфланади. Буюртмаларни бажариш жараёнининг соддалашиши айланма маблағларни ҳам анча тежалишини таъминлайди. Бундай шароитда ишлаб чиқариш графиги бўйича ишлаб чиқарилаётган маҳсулот ҳажми қисқаради. Бу ҳолат эса корхонага бозор конъюнктураси талабларидан келиб чиққан ҳолда вақтдан ютишга имкон беради.

Бунда корхонага фойдали бўлган ва бозоргир маҳсулотлар ишлаб чиқаришга тезкор ўтиш муносабати билан майда туркумли маҳсулотларни ишлаб чиқаришнинг ҳам юкори мослашувчанлигига эришилади.

Мазкур тизимни жорий этишда маҳсулот сифатининг яхшиланиши кузатилади. Буюртма берилган маҳсулот миқдори катта бўлмаганда сифат билан боғлиқ муаммо тез ҳал бўлади ва тузатишлар зудлик билан киритилади.

Юқоридагилардан ташқари “JT” ҳисоб тизимининг бошқа афзалликлари ҳам мавжуд:

– товар-моддий захираларининг тўпланиб қолиш хавфи камаяди;

– материаллар ва тайёр маҳсулотлар захиралари учун омборхоналарни сақлашга сарфланадиган маъмурий харажатлар қисқаради;

– маҳсулот сифатини ошириш ҳисобига асосий материал харажатлари қисқаради;

– яроксиз маҳсулот ишлаб чиқариш туфайли зарар кўриш эҳтимоли ва қайта ишлаш харажатлари камаяди.

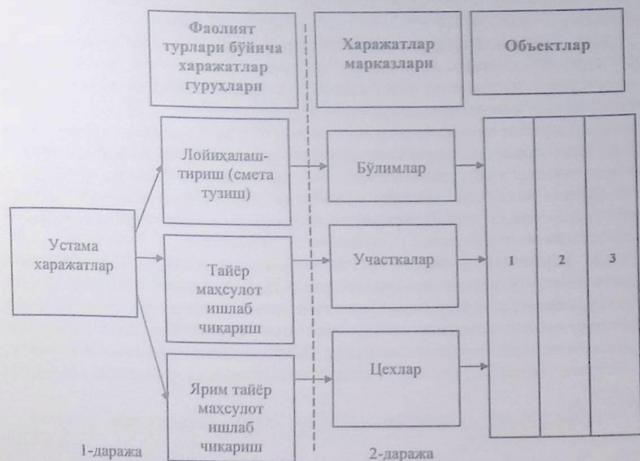
Шу билан бирга, “JT” ҳисоб тизими ишлаб чиқариш ҳисоби хусусиятларига ҳам таъсир кўрсатади. Уни қўллаш орқали билвосита харажатларни камайтиришга эътибор кучаяди. Бундай ҳол харажат турлари ўртасида турли тақсимот базаларидан фойдаланиш заруратини камайтиради, шу билан бирга харажатлар калькуляциясининг аниқлиги ортади.

«ABC» тизими бўйича бошқарув ҳисобини ташкил қилиш

ABC ҳисоб тизими (“Activity-Based Costing”) жавобгарлик марказлари бўйича таннарх ҳисоб-китобини “Директ-костинг” усулидаги каби донмий (fixed costing) ва ўзгарувчан (variable costing) харажатларга бўлиб ҳисобга

олишни, аммо асосий эътиборни фаолият турлари ва функционал хизматларга қаратишни ўз олдига мақсад қилиб қўяди. Мазкур тизим бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар, жумладан Европа ва Америка корхоналари амалиётида кенг қўлланилади.

Умуман, АВС тизими фаолият турлари бўйича харажатлар ҳисобини (харажатларнинг функционал ҳисоби) англатади (5.3.1.-чизма).

5.3.1-чизма. АВС тизими бўйича харажатлар ҳисоби

Келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, АВС тизими устама харажатлар динамикаси ва мазкур харажатлар турларининг келиб чиқиш сабабларини, шунингдек уларни тайёр маҳсулот кийматиغا киритиш тартибини ҳисобга олишга имкон беради.

Ўзгарувчан харажатлар маҳсулот таннархига киритилади, улар ишлаб чиқариш харажатларини ақс эттиради. Доимий харажатлар маҳсулот таннархига киритилмайди, балки маъмурий-бошқарув харажатлари сифатида молиявий натижалар ҳисобидан қопланади, бироқ амалда корхона фаолиятини юритиш учун бозорни тадқиқ этиш, маҳсулотларни узоқ муддат билан ишлаб чиқариш, сотиш ва хизмат кўрсатишни ривожлантириш талаб этилади. Шу боис, ҳисоб-китобларда маржинал харажатлар ва даромадлар яхши натижа беришига қарамай, “Директ-костинг” тизимини қўллаш факат куйидаги шароитлардагина самара бериши маълум бўлди:

Биринчидан, корхонанинг бевосита харажатлари умумий харажатларнинг асосий қисмини ташкил этиши зарур.

Иккинчидан, корхонада ишлаб чиқариладиган маҳсулотни ассортименти ва буюртмаларнинг сонини ошириб юборилмаслигини назорат қилиш лозим. Бундай талаблар қўйилганда харажатлар ҳисобининг аввалги тизими корхонанинг янги стратегик бошқарув сиёсатига жавоб бера олмай қолди.

Бозор талаби ва рақобат муҳитига мослашиш учун маҳсулот ассортименти ва сифатини кескин ошириш лозим бўлади. Натижада, корхонада устама харажатларнинг иккита тури: ёрдамчи ишлаб чиқаришлар ва бошқарув бўлинмаларини асраш билан боғлиқ харажатлар асосий ўринни эгаллайди.

Бунда буюртмаларни ва махсус компонентларни ишлаб чиқариш харажатларига эътибор қаратилади.

Буюртмаларни ишлаб чиқариш харажатлари шартномалар тузиш бўйича музокаралар олиб бориш, буюртмалар қабул қилиш, счётлар ёзиб бериш, юкларни жўнатиш ва қайта ишлаш каби харажатларни ўз ичига олади.

Махсус компонентлар ишлаб чиқариш харажатларига маҳсулотнинг янги турини ишлаб чиқариш учун харид қилинадиган ёрдамчи материаллар, бутловчи қисмлар, яримтайёр маҳсулотларни келтириш бўйича шартномалар тузиш, ишлаб чиқаришни назорат ва экспертиза қилиш, нарядлар ёзиш харажатлари киритилади. АҚШнинг EMW компанияси мисолида кўрадиган бўлсак, махсус компонентларни ишлаб чиқариш жараёнида ҳар бир компонент учун алоҳида наряд тўлғазиш талаб қилинган. Натижада йил давомида ўндан ортиқ ишлаб чиқариш циклида 3000та турли хил махсус компонентга 325000 АҚШ долларлик нарядлар тўлғазилган.

Харажатларни самарали бошқариш тизимларини киёсий таҳлили ва уларни сўт саноатида қўллаш имкониятлари

Махсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари 1	Афзаллиги 2	Камчилиги 3	Самарали қўлланилиш соҳаси 4
<p>“Директ-костинг” ҳисоб усули (оддий ва ривожланган)</p>	<ul style="list-style-type: none"> - харажатларни меъёролаштириш, режалаштириш, ҳисобга олиш ва назорат қилишнинг соддалаштирилганлиги; - ҳисобнинг қўшимча таҳлилий имкониятларини пайдо бўлиши; - ҳисоб маълумотлари асосида ишлаб чиқаришнинг оператив бошқариш имконияти; - махсулот таннархини аниқлашнинг оддий ва соддаллиги; - махсулот ишлаб чиқаришнинг қригик ҳажмини, ишлаб чиқариш ва моллиқвий дастаклар самарасини, молиявий чидамлилик захирасини аниқлаш имконияти; - баҳоларни кўйи чегарасини белгилаш имконияти. 	<ul style="list-style-type: none"> - харажатларни доимий ва ўзгарувчанга асосли равишда ажратишда муаммолар туғилиши; - устима харажатларини тақсимлашда муаммонинг ечиммай қилиши; - махсулотлар тўлиқ таннархини аниқлаш заруратининг сакланиб қолиши; - солинқлар ҳисоби билан бевосита алоқа ва боғлиқлиқнинг мавжуд эмаслиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - назоратнинг самарали тизими ва устима харажатларини тақсимлашнинг оқилона усули талланганда барча хўжалик юритувчи субъектлар учун қўллаш имконияти мавжуд.
<p>“Стандарт-кост” ҳисоб усули</p>	<ul style="list-style-type: none"> -ўтган ҳисобот даврларида қилинган харажатларга эмас, балки истиқболни белгилашга асосланиб харажатларни режалаштириш; -юқори аниқликда таннархни калькуляция қилиниши; -харажатларни оператив назорат қилиниши; -бошқарувчиларни қўтилаётган харажатлар ва даромадлар туғрисидаги ахборотлар билан таъминлаш; - нормативларнинг юқори даражада асосланганлиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - ҳисоб юритиш қийин, чунки бевосита ўзгарувчан харажатлар махсулот турлари бўйича, уларнинг айрим қисмлари эса жавобгарлик марказлари бўйича режалаштирилади; - ҳисоб юритишнинг меҳнаттаълаблнги; - нормативларни доимо янгитлаб туриш зарурлиги. 	<ul style="list-style-type: none"> - сутни қайта ишловчи миши корхоналар; - ир хил махсулот ишлаб чиқарувчи йирик корхоналар.

1	2	3	4
<p>ABC</p> <p>(* Activity-Based Costing)</p> <p>Харажатларнинг функционал ҳисоби усули</p> <p>SCA</p> <p>(Strategic Cost Analysis)</p> <p>Харажатларни стратегик таҳлил қилиш усули</p>	<p>- фаолият турлари бўйича харажатларни гуруҳлаш имконияти,</p> <p>- маҳсулот таннаҳқи таркибида ўзгарувчан харажатларнинг салмоғи юқори бўлиши таъминланиб, буюртмалар сони ва маҳсулот ассортиментини ошириб юборилмаслигини назорат қилади,</p> <p>- устама харажатларни имконият даражасида аниқ тақсимлаш ва натижада таннаҳқи ҳисоблашни амалга оширилади.</p> <p>- маҳсулот сифатини комплекс бошқариш тамобили (TQM) асосида маҳсулот сифатини ва ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш,</p> <p>- истеъмол қиймати (харидорнинг ютуғи)ни шакллантириш даражасида рақобатчилар устидан барқарор мавқега эга бўлиш,</p> <p>- устама харажатларни минн-маллаштириш,</p> <p>- фан-техника тараққиётини ўрганиб бориш ва янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш.</p>	<p>- бевосита назорат</p> <p>харажатларнинг тулиқ клинмаслиги.</p> <p>- корхоналарда маҳсулот сифати таҳлил қилишни амалга оширилмаётганилиги,</p> <p>- анъанавий бухгалтерия ҳисобида харажатлар меъёрларини бозор шароитларига мослаб истиқболли тузатиб берилмаслиги,</p> <p>- режалаштирилган устама харажатлардан кескин четланиш-ларнинг мавжудлиги, хомашё ва материаллар баҳоларининг тез-тез ўзгариб туриши.</p>	<p>- суғни қайта ишлаш корхоналари ва иқтисодиётнинг бошқа ишлаб чиқариш соҳалари</p> <p>- суғни қайта ишлаш корхоналари ва иқтисодиётнинг бошқа ишлаб чиқариш соҳалари.</p>

Агар корхона бундай шароитда бозорни чуқур ўрганмаса, таннарх ва баҳо кўрсаткичларининг номуносиблиги муқаррар тусни олади яъни майда туркумли маҳсулотга паст баҳо, йирик туркумлиларга юқори баҳо белгиланади, натижада технологик оддий маҳсулотга қараганда мураккаб ва инновация талаб қиладиган маҳсулотларнинг фойдалилиги юқори бўлиб кўринади.

Бинобарин, бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларини ҳал этиш учун харажатларни доимий ва ўзгарувчанга бўлиш усулини қўллаш ҳамма соҳада ҳам самара беравермагач, харажатлар ҳақида ишончли ахборотни олишнинг янги усулларини кидириб топиш АВС ҳисоб тизимининг пайдо бўлишига олиб келди.

АВС тизимида корхона ишчи операциялар тўплами деб қаралади. Иш жараёнида ресурслар истеъмол қилинади (материаллар, иш ҳақи, жиҳозлар) ва муайян натижа юзага келади. Ресурслардан фойдаланишни ҳисобга олган ҳолда параллел равишда мураккаб ишчи операцияларини энг оддий қисмларга бўлиб чиқиш йўли билан корхонадаги ишлар миқдори ва кетма-кетлигини аниқлаш “АВС”ни қўллашнинг бошланғич босқичи ҳисобланади.

АВС доирасида маҳсулотларни ишлаб чиқаришдаги иштирокига қараб ишлар тўртта таркибий қисмга ажратилади: Unit Level (донали иш), Batch Level (тўпламли иш), Product Level (маҳсулотли иш) ва Facility Level (умумишлаб чиқариш харажатлари). Бундай тасниф харажатлар ва турили ишлаб чиқариш жараёнлари ўртасидаги қуйидаги боғлиқликни ўрганишга асосланади: маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш, буюртмани ишлаб чиқариш, маҳсулотни ишлаб чиқариш.

Бунда харажатларнинг ишлаб чиқариш жараёнига боғлиқ бўлган яна бир муҳим категорияси ҳисобга олинмайди, бу бутун корхона фаолиятини таъминловчи харажатлардир.

Бундай харажатларни ҳисобга олиш учун ишларнинг тўртинчи тоифаси - Facility Level (умумишлаб чиқариш харажатлари) киритилади.

Дастлабки уч тонфа, аниқроғи, уларга сарфланган харажатлар бевосита маълум бир маҳсулотга тегишли бўлиши мумкин, бироқ умумишлаб чиқариш харажатлари натижаларини бирон-бир маҳсулот турига тегишли қилиб кўрсатиб бўлмайди, шу боис, уларни тақсимлаш учун турли арифметик ҳисоб-китоблардан фойдаланишга тўғри келади.

Фаолият турига сарфланган ҳамма ресурслар унинг қийматини ташкил этади. Корxonанинг барча фаолият турлари уларни бошқариш учун сарфланган харажатлар билан солиштириб чиқилиши керак. Қўпинча харажатлар моддаси қайсидир бир фаолият турига мос келади. Масалан, “Таъминот бўлими иш ҳақи” “Таъминот” иши жараёни қийматига қиради.

Шу билан бирга “Бошқарув биноси ижараси” харажат моддаси муносиб равишда “Таъминот”, “Ишлаб чиқариш”, “Маркетинг” ва ҳ.к. харажат моддалари бўйича тақсимлаб чиқилиши керак.

АВС тизимига кўра фаолият турининг натижаси кост-драйвер индекс ўлчамига, яъни тақсимот базасига эга бўлиши муҳимдир.

Масалан, «Таъминот харажатлари моддаси учун» “Сотиб олишлар микдори” кост-драйвер бўла олади, “Созлаш” моддаси учун - “Созлашлар микдори”.

ABCни қўллашнинг *иккинчи босқичи* кост-драйвер ҳисоб-китоби ва уларнинг ҳар бир ресурсларини истеъмол қилиш кўрсаткичларидан иборат. Бу кўрсаткич иш бажарилиши бирлиги қийматига кўпайтирилади.

Маҳсулот таннархини ҳисоблаш жараёни – ABC тизимини амалиётга қўллашнинг *учинчи босқичини* ташкил этади.

Корхонани фаолият турлари ва функционал хизматларини ABC тизимида ҳисобга олиш, шунингдек инвестициялаш, ходимлар ҳисоби, кадрларни бошқариш каби соҳалар фаолиятини сифатли баҳолашга имкон беради.

«SCA» тизими бўйича бошқарув ҳисобини ташкил қилиш

SCA (Strategic Cost Analysis) – харажатларни стратегик таҳлил қилиш тизими бошқарув ҳисобининг муҳим элементи сифатида 90-йилларда пайдо бўлди. Мазкур ҳисоб тизимининг асосий таркибий қисми ва марказий объекти – истеъмол қийматини шакллантириш занжири (value chain) ҳисобланади.

Истеъмол қийматини шакллантириш занжири усулида ҳар бир таркибий бўлинма олдида истеъмол қийматини ҳозирги даражада сақлаган ҳолда харажатларни камайтириш ёки харажатларни кўпайтирмаган ҳолда истеъмол қиймати (даромад)ни ошириш имкониятини қидириш вазифаси қўйилади.

Занжирнинг ҳар бир халқаси ишлаб чиқариш жараёнида зарурлиги, шунингдек истеъмол қилинадиган ресурслар нуктаи назаридан таҳлил қилинади, шундан сўнг аниқ муомалани бажариш қийматини тавсифловчи ўлчам – Cost Driver (кост-драйвер) аниқланади. Кост-драйвер ва қийматни шакллантириш занжирини қайта қуриш натижасида рақобатчилар устидан барқарор мавжега эга бўлишга ҳаракат қилинади. Бундан ташқари бошқарув ҳисоби корхонани кескин рақобат шароитида маркетинг мақсадларига бўйсунушига олиб келади.

Аъбанавий бошқарув ҳисобида ягона кост-драйвер бўлиб маҳсулот ҳажми ҳисобланса, харажатларни стратегик таҳлил (SCA) қилиш усулида иккита: таркибий ва операцион кост-драйверлар кўриб чиқилади. Таркибий кост-драйвернинг бешта мезони мавжуд:

- ишлаб чиқаришнинг қўлами (ишлаб чиқаришга, илмий-тадқиқот ва тажриба конструкторлик ишлари (ИТТКИ) ва маркетингга йўналтирилган инвестициялар ҳажми);
- таъсир доираси (вертикал интеграция даражаси);
- тажриба (кутилаётган муомалаларни амалга оширишнинг аввалги иқтисодий тажрибаси натижаси қандай бўлган?);
- технологиялар ва уларнинг хусусиятлари;
- мураккаблик (маҳсулот (иш, хизматлар) номенклатурасининг

кенглиги).

Операцион кост-драйверлар корхонанинг таркибий сиёсатини муваффақиятли амалга оширишга кўмаклашиши билан тавсифланади. У ҳам ўз навбатида куйидаги бўлакларга бўлинади:

- ходимларни жалб этиш – корхонанинг умумий мақсадига эришиш учун ходимлар қай даражада бу ишга жалб этилган;
- умумий сифат назорати (TQM – Total Quality Management);
- қувватлардан тўлиқ фойдаланиш даражаси;
- маҳсулотларнинг конструкцияси;
- мол юборувчи ва харидорлар билан алоқалар.

Агар аъъанавий баҳонинг шаклланишини асоси қилиб, маҳсулот таннархи олинса, корхонанинг маҳсулот ҳажми ва чакана баҳоси базасида – «мақсадли таннарх» номли бизга нотаниш бўлган янги категория тугилади. Шундай қилиб, харажатларни стратегик бошқаришга ишлаб чиқариш ҳажмини назорат қилиш, харажатларни иқтисод қилиш, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишлари, сотиш ва реклама харажатларини минималлаштириш орқали эришилади.

Мисол. Компания видеотехника ишлаб чиқариш жараёнида видеоманитофонларни такомиллаштириб, ўз-ўзини тозалаб боровчи қалпоқчалар билан жиҳозлаши учун 10 АҚШ доллари қўшимча маблаг сарфлайди. Бу аъъанавий бошқарув ҳисоби назарияси бўйича ортикча харажатдир. Агар харидор қалпоқчани ўзи сотиб олса, бу унга йилига 20 АҚШ долларига тушади. Видеоманитофон 5 йил хизмат қилса, демак харидор 100 АҚШ доллари қўшимча маблаг сарфлайди. Ишлаб чиқарувчи шуни инобатга олиб, истеъмол қийматини шакллантириш занжири қондасига биноан (100-10=90) 90 АҚШ доллари иқтисод қилинадиган маблаг ҳисобидан баҳони 10 АҚШ долларига ошириши мумкин.

Демак, корпоратив стратегия корхона эришишни мақсад қилиб қўйган стратегик мақсадлар тўплами бўлиб, уларни амалга ошириш натижасида корхонада бажариладиган ишлар моделини тузиш, корпоратив стратегияни рўёбга чиқаришда корхона бизнес жараёнининг қайта ташкил қилинишини таъминлайди.

5.4. Функционал қиймат таҳлили усулини бошқарув ҳисобида қўллаш

Функционал қиймат таҳлили (ФҚТ) усули объект (маҳсулот, жараён, тузилма)ни тизимли тадқиқ қилишнинг сифат ва фойдалилигини оширган ҳолда уни лойиҳалаш, ишлаб чиқиш ва фойдаланиш соҳаларида харажатларнинг энг кичик миқдорини таъминловчи усулдир.

ФҚТ иқтисодий таҳлилнинг истикболли усули сифатида бошқарув ҳисобининг муҳим таркибий қисми ва воситаси ҳисобланади.

Рақобатли бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар ўз иқтисодий фаолиятини ташкил этишда доимо ички ва ташқи омиллар таъсирига дуч келади. Бу каби ҳолатлар ҳар бир корхона ва фирмага молиявий-хўжалик

фаолиятини чуқур таҳлил қилиш асосида оқилона бошқарув қарорлари, чора-тадбирларини қабул қилиш заруратини юзага келтиради. Бу масалаларни ҳал этишга ФҚТ усулини қўллаш асосида осонгина эришиш мумкин. ФҚТ усулидан жаҳон иқтисодиётида, хусусан, ривожланган мамлакатлар амалиётида кенг фойдаланилиб келинмоқда.

Хориж амалиётида функционал қиймат таҳлилидан “қиймат таҳлили” ва “муҳандислик қиймат таҳлили” номи остида фойдаланилмоқда. Биринчи атамада сўз мавжуд маҳсулотлар таҳлили ҳақида борса, иккинчиси – янги маҳсулотларни ишлаб чиқариш лойиҳалаштирилаётганда қўлланилади, бироқ, ҳар икки турдаги таҳлилнинг мақсади бир: иккаласи ҳам оз миқдордаги харажатлар ҳисобига маҳсулотларнинг муқобил сифатларини таъминлаш учун мўлжалланган. Ушбу усулни изоҳлаш учун хориж амалиётида “бойликка раҳбарлик қилиш” ёки “бойликни бошқариш” атамалари тобора кўпроқ қўлланилмоқда.

Дастлаб функционал қиймат таҳлили усули фақат ортиқча харажатларни аниқлашнинг муҳим воситаси ҳисобланган. Бироқ, ундан ҳозирги кунда маҳсулотларни лойиҳалаштириш ва ишлаб чиқариш жараёнида турли тадбирларни ташкил этиш ва бошқариш соҳасида самарасиз бошқарув қарорлари қабул қилишни бартараф этиш мақсадида кенг фойдаланила бошланди.

Функционал қиймат таҳлили усули маҳсулот ишлаб чиқариш ва у билан боғлиқ бошқа харажатларни пасайтиришда фойдаланиладиган усуллардан тубдан фарқ қилади, чунки, у функционал ёндашувни назарда тутди. Бу ёндашувнинг моҳияти объектни муайян шаклда эмас, балки у бажарадиган функциялар нуқтаи-назаридан таҳлил қилиб чиқишдир.

Функционал ёндашув нафақат буюртмачиларнинг муайян эҳтиёжларини ўрганиш, балки бу эҳтиёжларни миқдор ва сифат жиҳатларини чуқурроқ таҳлил этиш, уларни ишлаб чиқаришга мувофиқлаштириш талаб қилади.

Функционал қиймат таҳлилида функция дейилганда, муносабатларнинг айна тизимида бирон-бир объект хусусиятини ташқи томондан намоён бўлиши тушунилади.

Функционал қиймат таҳлилининг объекти сифатида унинг функциялари (маҳсулотлар ва жараёнларнинг истемол хусусиятлари) яъни, истемол қиймати, нафлилиги билан бу функцияларни яратишга сарфланган жонли ва буюмлашган меҳнат харажатлари ўртасидаги муносабат тушунилади.

ФҚТнинг предмети эса аниқ меҳнат маҳсули (маҳсулотлар ва жараёнлар)нинг истемол қиймати ва қиймати ўртасидаги сабаб-оқибат алоқаси ҳисобланади.

Функциялар объектига қараб асосий, ёрдамчи ва кераксизларга бўлинади.

Асосий функциялар харажатларни уларнинг қиймати ва истемол қиймати нуқтаи назаридан таҳлил этишдан иборат. Ёрдамчи функциялар

дейилганда асосий функцияларни бажаришга ёки уларни тўлдиришга имкон берувчи функциялар тушунлади. Кераксиз функциялар тузилманинг асосий вазифасини бажаришга имкон бермайди, аксинча, объектнинг техник жиҳатлари ва иқтисодий кўрсаткичларини ёмонлаштиради.

ФҚТ усулини иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, хизмат кўрсатиш, савдо-сотик каби соҳаларига самарали жорий этиш имконияти мавжуд.

Функционал қиймат таҳлили бир қанча босқичларда амалга оширилади.

Дастлабки, тайёргарлик босқичида асосий таҳлил объекти ҳисобланган харажатлар манбаи аниқланади. Бу жараён айниқса, ишлаб чиқарувчининг ресурслари чекланганда алоҳида аҳамиятга эга. Масалан, кўп миқдорда ишлаб чиқариладиган маҳсулотларни такомиллаштириш, уларга ишлов бериш корхонага кам миқдорда ишлаб чиқариладиган бошқа кимматроқ маҳсулотга қараганда кўпроқ фойдали бўлиши мумкин. Бошқаларига нисбатан таннархи арзон ва сифати юқорироқ маҳсулот тури топилса, мазкур босқич тугалланган ҳисобланади.

Иккинчи, ахборот босқичида тадқиқ қилинаётган объект ва уни ташкил этувчи қисмлар (материаллар, маҳсулот таннархи) тўғрисидаги маълумотлар тўпланади. Бу маълумотлар очик ахборот тармоғи орқали корxonанинг конструкторлик, иқтисодий бўлинмалари ва истеъмолчиларидан тегишли хизматларнинг раҳбарларига бир неча йўналишлар бўйича келиб тушади. Истеъмолчиларнинг талаблари бўйича маълумотлар корxonанинг маркетинг бўлимида жамланади. Таҳлил жараёнида дастлабки маълумотларга қайта ишлов берилади ва улар барча манфаатдор бўлинмалардан ўтгандан сўнг сифат ва харажатларнинг тегишли кўрсаткичлари лойиҳа раҳбарига тақдим этилади.

Учинчи, таҳлилий босқичда маҳсулот функциясининг (унинг таркиби, фойдалилик даражаси) қиймати ва иккинчи даражали фойдасиз функцияларни комплекс таҳлил қилиш имкониятлари ўрганилади. Бу босқичда маҳсулотнинг қисмлари нафақат техник, балки таркибий, эстетик ва бошқа жиҳатлардан ҳам таҳлил қилинади.

Ушбу таҳлилни Айзенхауэрнинг АВС тамойилидан фойдаланиб муваффақиятли амалга ошириш мумкин. Бунга кўра функциялар:

- бош, асосий ва фойдалиларга (А);
- иккинчи даражали, ёрдамчи ва фойдалиларга (В);
- иккинчи даражали, ёрдамчи ва фойдасизларга (С) бўлинади.

Бунда функцияларни амалга оширишда тақсимлаш жадвалидан фойдаланилади.

**ABC тамойлига биноан “А” махсулот бўйича
хизмат функцияларини таксимлаш**

Таркиб топтирувчи бўлималар	Функциялар				Бўлималар бўйича жами	Дастлабки хулоса
1.	AB	B	B	C	1C	-
2.		C	A	C	2C	Такимиллаш- тириш керак
3.	B					-
4.	C	A	B	C	1C	-
		B	B	A	1C	-
Функциялар бўйича жами	1C	1C	-	3C	-	-
Дастлабки хулоса	-	-	-	Тугатиш керак	-	-

Ушбу жадвалга асосланиб, иккинчи даражали ва фойдасиз функциялар ҳамда харажатлар олиб ташланади. Бунда якуний жадвалга иккинчи даражали ёрдамчи, фойдасиз функциялар, уларнинг таркибий қисмлари киритилади. Бу уларнинг зарурлиги тўғрисида дастлабки хулоса қилишга имкон беради.

Шундан кейин смета ёки ундан муҳимроқ моддаларни ташкил этувчи бўлималар харажатлари бўйича жадвал тузилади ва ҳар бир бўлиманинг функцияларини таъминлашга сарфланадиган харажатлар режалаштирилади. Бу махсулот конструкциясига, ишлаб чиқариш технологиясига ўзгартиришлар, ўз махсулоти қисм ва бўлималаридан олинган бутловчи қисмларни алмаштириш, бир материални қайта ишлашда анча арзон ва тежамли, бошқиси билан алмаштириш йўли билан харажатларни камайтиришнинг йўналишлари, уларни етказиб бериш микдорларини аниқлаш имконини беради ва ҳ.к.

Ишлаб чиқариш омиллари бўйича функцияларга сарфланган харажатларнинг гуруҳлаштирилиши махсулот қийматини пасайтириш, йўналишларини аниқлаш имконини беради. Бундай йўналишларни эксперт йўли билан аниқлашда харажатларни занжирли боғланиш усули асосида қиёслаган ҳолда тартиблаштириш, махсулотни арзонлаштириш йўлини танилаш лозим. Бунинг учун 5.4.2.-жадвали тузилади.

Мазкур жадвал умумий харажатлардаги функцияларга сарфланган барча харажатларнинг оқилона салмоғи ва унга мос келувчи функция аҳамиятлилигини таққослаб, функциялар бўйича харажатлар коэффициентини аниқлаш имконини яратади ($4 < K_{2,1} \leq 1$ га караганда $K_{3,4} \leq 1$ фойдалироқ деб таниланади. Мазкур коэффициентнинг бирдан катта бўлиши ушбу функциянинг самарадорлигини ошириш заруратини билдиради. Бизнинг мисолимизда аҳамияти жиҳатидан 30 % бўлган функция шундай функция ҳисобланади.

**Функцияларнинг аҳамиятлилиги ва улар
киймати коэффицентини таққослаш**

Функциялар- даражаси	Аҳамият- лилиги, %	Умумий харажатлардан функцияларга сарфланган харажатларнинг солиштирма бирлиги, %	Функцияларга сарфланган харажатлар коэффиенти (К)
1	2	3	4
1	40	40	1,00
2	30	50	1,67
3	20	7	0,35
4	10	3	0,30
Жами	100	100	-

ФҚТнинг иқтисодий самарадорлигини қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаб, харажатлар имконият даражасида кичик ҳажмга эга бўлган шароитда, уларни пасайтириш қандай миқдорга эгаллигини аниқлаймиз:

$$K_{\text{ФҚТ}} = \frac{Z_p - Z_m}{Z_m} \quad (5)$$

бу ерда,

$K_{\text{ФҚТ}}$ - ФҚТнинг иқтисодий самарадорлиги (жорий харажатларнинг пасайиш коэффиенти);

Z_p - ҳақиқатда қилинган харажатлар йиғиндиси;

Z_m - маҳсулотнинг лойиҳа бўйича сарфланадиган минимал харажатлари.

Тўртинчи босқич тадқиқот босқичи ҳисобланиб, унда ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг таклиф этилаётган вариантлари баҳоланади.

Бешинчи босқич ҳулоса ва тавсиялар босқичи бўлиб, унда маҳсулотни ишлаб чиқариш ва такомиллаштиришнинг мазкур ишлаб чиқариш учун мақбул бўлган вариантлари ажратиб олинади. (3.7.-жадвал).

Ушбу жадвалда келтирилган маълумотлардан кўриниб турибдики, ишлаб чиқариш вариантларини танлашда А, В, С ва D маҳсулотларни ишлаб чиқаришга эътибор берилади. Уларда функцияларнинг аҳамияти ва ишлаб чиқариш рентабеллиги кўрсаткичлари юқори ва қўйилган талабларга жавоб беради.

Маҳсулотнинг ишлаб чиқариш харажатлари паст бўлган шароитда функцияларнинг фаолияти юқори бўлганда, рентабеллик даражаси юқори бўлади.

Буларнинг барчаси ишлаб чиқаришга муайян маҳсулотни ёки йўналишларни ва уларни қиёслаш микёсини танлаш ҳақида қарор қабул қилишга хизмат қилади.

ФҚТнинг сўнгги босқичи, таҳлил натижаларини амалиётда қўллаш ҳисобланади. Бунда:

– маҳсулотнинг тажриба намуналарини тайёрлаш учун чизмалар ишлаб чиқиш;

- махсус мослама ва асбоб-ускуналарни тайёрлаш ҳамда лойихалаштириш;
- тажриба нусхаларини тайёрлаш ва синовдан ўтказиш;
- конструкцияларни ўзгартириш учун техник хужжатларни ишлаб чиқиш;
- буюртмачи, муаллиф ва ихтирочилар билан амалиётдаги ўзгаришларни келишиб олиш.

5.4.3-жадвал

Ишлаб чиқариш учун маҳсулотларни танлаш вариантлари бўйича қарорлар қабул қилиш

Кўрсаткичлар		Харажатлар			Бошқарув қарорлари вариантлари
		Паст	Ўртача	Юқори	
Функцияларнинг аҳамияти	Юқори	A Маҳсулот рентабеллиги юқори	B Маҳсулот рентабеллиги ўртача	C Маҳсулот рентабел-лиги ўртача	Мақбул
	Ўрта	D Маҳсулот рентабеллиги юқори	E Маҳсулот рентабеллиги ўртача	F Маҳсулот рентабеллиги паст	Бахсли
	Паст	G Маҳсулот рентабеллиги ўртача	H Маҳсулот рентабеллиги паст	J Маҳсулот рентабел-лиги паст	Номақбул

Бошқарув ҳисобида харажатларни келиб чиқиш жойлари ва жавобгарлик марказлари бўйича ҳисоб юритилганда ҳамда ABC усули қўлланилганда ФҚТ тизими юқори самара беради.

Тест топшириқлари

1. «Стандарт-кост» ҳисоб тизимининг маъноси нимадан иборат?
  - а) меъёрий харажатлар;
  - б) стандарт харажатлар;
  - в) ўзгарувчан харажатлар;
  - г) ўзгармас харажатлар;
  - д) а ва б.
2. Сотилган маҳсулотнинг ишлаб чиқариш таннархи ҳисобдан чиқарилганда қандай бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади?
  - а) Дт 9110 Кт 8810;
  - б) Дт 9210 Кт 8920;
  - в) Дт 9110 Кт 2810;
  - г) Дт 9020 Кт 2810;
  - д) Дт 9110 Кт 2910.

3. Директ-костинг тизимининг моҳияти нимадан иборат?

- а) меъёрий харажатлар;
- б) ўзгарувчан харажатлар;
- в) стандарт харажатлар;
- г) доимий харажатлар;
- д) ўзгармас харажатлар.

4. «Стандарт-кост» ҳисоб тизими қачон ва қаерда пайдо бўлган?

- а) 1911 йил АҚШда;
- б) 1912 йил Францияда;
- в) 1914 йил Италияда;
- г) 1915 йил Болгарияда;
- д) 1920 йил Россияда.

5. «Директ-костинг» ҳисоби тизими биринчи марта қачон ва қаерда пайдо бўлган?

- а) 1934 йил Германияда;
- б) 1936 йил АҚШда;
- в) 1935 йил Францияда;
- г) 1937 йил Японияда;
- д) 1933 йил Англияда.

6. «ЖТ» ҳисоб тизими - ...

а) фаолият турлари ва функционал хизматлар бўйича ҳисоб юритишни назарда тутди;

б) корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштиришни ифодалайди;

в) корхона харажатларини ишлаб чиқариш хажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлишга асосланган таннарх ҳисоблаш тизими ҳисобланади;

г) маҳсулотларни йирик туркумларда ишлаб чиқаришдан воз кечиш, бунинг ўрнига узлуксиз, буюртма олинган вақтдан бошлаб маҳсулот ишлаб чиқариш орқали ортиқча харажатларни бартараф қилиш ва ишлаб чиқариш қувватларидан унумли фойдаланишга қаратилган ҳисоб юритиш тизимидир;

д) харажатлар ҳисоби ва таннархни калькуляция қилиш тизими бўлиб, унда ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи аввалдан ҳисоблаб чиқилган норматив харажатлар ёрдамида баҳоланади, кейин эса ҳақиқий қилинган харажатлар билан таққосланади.

7. Қайси қаторда «АВС» ҳисоб тизимининг камчилиги ифодаланган?

- а) бевосита харажатларнинг тўлиқ назорат қилинмаслиги;
- б) маҳсулот сифатини таҳлил қилишни амалга оширилмаётганлиги;
- в) харажатларни доимий ва ўзгарувчанга ажратилмаслиги;
- г) нормативларни доимо янгилаб туриш зарурлиги;
- д) аънавий бухгалтерия ҳисобида харажатлар меъёрларини бозор шароитларига мослаб истиқболли тузатиб борилмаслиги.

8. SCA (Харажатларни стратегик таҳлил қилиш) усулининг афзалликлари келтирилган қаторни кўрсатинг.

а) маҳсулот сифатини комплекс бошқариш тамойили (TQM) асосида маҳсулот сифатини ва ишлаб чиқариш жараёнларини такомиллаштириш;

б) истеъмол қиймати (харидорнинг ютуғи)ни шакллантириш занжири ёрдамида рақобатчилар устидан барқарор мавқега эга бўлиш;

в) устама харажатларни минималлаштириш;

г) фан-техника тараққиётини ўрганиб бориш ва янги технологияларни ишлаб чиқаришга жорий этиш;

д) барча жавоблар тўғри.

9. Функционал қиймат таҳлили усули...

а) объект (маҳсулот, жараён, тузилма)ни тизимли тадқиқ қилишнинг сифат ва фойдалигини оширган ҳолда уни лойиҳалаш, ишлаб чиқиш ва фойдаланиш соҳаларида харажатларнинг энг кичик миқдорини таъминловчи усул;

б) корхона харажатларини ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлишга асосланган таннарх ҳисоблаш тизими;

в) корхонанинг муайян қисмини ёки нисбатан мустақил бўлинмасини маълум ваколатлар ва масъулият бериш мақсадида ажратиш.

г) бўлинма раҳбари, нафақат даромад ва харажатларга, балки капитал қуйилмаларга ажратилган маблағларнинг оқилона сарфланишига ҳам жавоб берадиган марказ тури;

д) харажатларни стратегик таҳлил қилиш тизими бўлиб, унинг асосий таркибий қисми ва марказий объекти истеъмол қийматини шакллантириш занжири ҳисобланади.

10. Функционал қиймат таҳлили усули нечта босқичда амалга оширилади?

а) 4 та;

б) 5 та;

в) 6 та;

г) 7 та;

д) 8 та;

е) 9 та.

Назорат саволлари

1. «Стандарт-Кост» ҳисоб тизимининг моҳияти нимадан иборат?

2. «Стандарт-Кост» ҳисоб тизими билан амалдаги норматив ҳисоб тизими ўртасида қандай умумий ва фарқли жиҳатлар мавжуд?

3. “Директ-костинг” ҳисоб тизимининг қандай афзалликлари мавжуд?

4. Бошқарув ҳисобини ташкил этишда “JIT” тизимининг қандай афзаллик томонлари мавжуд?

5. “ABC” тизими бўйича бошқарув ҳисоби қандай ташкил этилади?

6. SCA ҳисоб тизими корхона фаолиятида қандай ўрин тутаети?

6-БОБ. АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИДА КОРХОНА ФАОЛИЯТИНИ БЮДЖЕТЛАШТИРИШ

6.1. Бюджетлаштириш ва унинг корхона фаолиятини режалаштиришда тугган ўрни

«Бюджет» атамаси кенг маънода, давлат миқёсида иқтисодий сиёсатни ишлаб чиқиш, ялпи ички маҳсулотнинг қийматини тақсимлаш ва қайта тақсимлаш натижасида ҳукумат ихтиёрида марказлашган пул фондларининг, корхоналар ихтиёрида эса марказлашмаган пул фондларининг шаклланиши ва улардан оқилона фойдаланишни англатади.

Тор маънода эса, «бюджетлаштириш» атамаси ҳали бизнинг иқтисодий адабиётларда атрофлича ёритилмаган, чунки корхонанинг доимий асосга кўйилган комплекс режалаштириш, назорат ва хўжалик фаолияти таҳлили тизими шу пайтгача фақатгина бизнес-режалаштириш билан чекланган эди.

Тараккий этган мамлакатлар бошқарув ҳисобида режалаштириш жараёнини таърифлаш учун «бюджетлаштириш» атамасидан кенг фойдаланилади.

Бюджетлаштириш корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш ҳисобланади.

Бюджетлаштиришнинг афзаллиги корхона моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларини узок, қисқа ва ўрта муддатли режалаштириш, рақобатчиларнинг хатти-ҳаракати, ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлган бозор талабларини ўрганишда ўз ифодасини топади. Бюджетлаштиришда асосий эътибор маҳсулот, иш ва хизматларни сотишдан олинадиган даромад (фойда) ҳажминини тахминлашга қаратилади.

Бюджетлаштиришнинг қуйидаги ижобий жиҳатлари мавжуд:

- 1) корхонанинг асосий мақсадини таъминлашда хизмат қиладиган жараёнларни режалаштиради;
- 2) алоҳида бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиради;
- 3) корхона бўлинмалари раҳбарларини ўз вазифаларини самарали амалга оширишларига қўмаклашади;
- 4) корхона ходимларини ички тартиб-қоидаларга риоя қилишларини таъминлашга хизмат қилади;
- 5) корхона алоҳида бўлинмалари раҳбарларини белгиланган режаларнинг бажарилиш даражасини баҳолашларида асос бўлади.

Бюджетлаштириш жараёнида қуйидаги вазифаларни амалга ошириш назарда тутилади:

- 1) корхонанинг мақсадларига эришишини таъминловчи хўжалик муомалаларини режалаштириш;
- 2) барча даражадаги раҳбарларни ўзлари жавобгар марказлар мақсадига эришишларида рағбатлантириш;
- 3) турли хил бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштириш. Бунда бўлинмалар ходимларининг манфаатлари эътиборга олинади;

4) корхона жорий фаолиятини назорат қилиш, белгиланган тартиб-қоидаларга амал қилинишини таъминлаш;

5) жавобгарлик марказлари ва улар менежерлари олдига қўйилган режаларнинг бажарилишини баҳолашда асос вазифасини ўташ;

б) менежерлар малакасини оширишда кўмаклашиш.
Қуйида ушбу вазифаларга батафсилроқ тўхталамиз.

Режалаштириш. Қўпчилик ҳолларда, бошқарув қарорлари бўйича режалар ишлаб чиқариш дастурини тайёрлаш жараёнида шакллантирилади ва бюджетларни тузишда мазмунан аниқлаштирилади.

Мувофиқлаштириш. Корхонанинг ҳар бир жавобгарлик маркази бошқа жавобгарлик марказлари иш жараёнига таъсир этади ва уларнинг фаолиятига боғлиқ бўлади.

Бюджетларни тайёрлашда алоҳида фаолият турлари ўзаро мувофиқлаштирилади, бунда барча бўлинмалар келишув асосида, корхона умумий мақсадидан келиб чиқиб фаолият кўрсатади. Бу ҳолатда ишлаб чиқариш режасини маркетинг бўлими режаси билан мувофиқлаштириш, жумладан, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар миқдорини режалаштирилган сотиш ҳажми ва тайёр маҳсулотлар қолдиғи билан таққослаш асосий талаблардан ҳисобланади. Хомашё ва материалларни сотиб олишни режалаштиришда ишлаб чиқариш бюджетида ифодаланган маҳсулот ишлаб чиқаришга бўлган талаб таҳлил қилинади.

Ишлаб чиқилган режалар барча катнашчилар уларнинг шартлари билан тўлиқ танишиб олмагунча амалга оширилмаслиги лозим.

Режалар қуйидаги бўлимлардан иборат бўлади:

– қанча маҳсулот (товар, иш ва хизматлар) ишлаб чиқарилади;
– ишлаб чиқаришда катнашадиган ходимлар, фойдаланиладиган усуллар ва асбоб-усқуналар тўғрисида маълумотлар;

– қанча хомашё ва материаллар сотиб олинади;

– сотиш баҳоси қандай белгиланади, келгусида қандай чекловларга риоя қилинади ва ҳ.к.

Ушбу маълумотлар реклама, техник хизмат кўрсатиш, маъмурий ва меҳнатга ҳақ тўлаш харажатларини режалаштириш ҳамда маҳсулот сифатини самарали бошқаришга имкон беради.

Рағбатлантириш. Бюджетларни тузиш жараёни жавобгарлик марказлари раҳбарлари мақсадини амалга оширишда муҳим рағбатлантириш воситаси бўлиши мумкин.

Бюджетларнинг рағбатлантириш роли кўпроқ менежерларни ўз бўлинмаларида бюджетларни тузиш жараёнида фаол катнашишларида намоён бўлади.

Назорат. Пухта тайёрланган бюджетлар ҳақиқий эришилган кўрсаткичларни таҳлил қилишда муҳим манба ҳисобланади, шунингдек; улар бюджетларни тузиш жараёнида қутилган барча ўзгаришлар натижаларини баҳолашни ўз ичига олади.

Ҳозиргача корхоналар амалиётида жорий натижалар ўтган йил натижалари билан таққосланиб келинган. Кўпгина корхоналар айти пайтда ҳам таққослашнинг асосий воситаси сифатида ушбу усулдан фойдаланмоқда. Аммо, бу тарихий усул жорий йил учун режалаштирилган ривожлантириш дастуридаги ўзгаришларни акс эттирмайди.

Ҳақиқий кўрсаткичларни бюджет маълумотлари билан таққослаш бошқарув фаолиятида асосий эътиборни қайси жиҳатларга қаратиш зарурлигини белгилаб беради.

Ҳақиқий эришилган натижалар билан бюджет маълумотлари ўртасидаги четланишлар таҳлили куйидаги афзалликларга эга:

- 1) корхона фаолиятидаги энг аввал ҳал қилиниши лозим бўлган муаммолари жиҳатларни аниқлашга кўмаклашади;
- 2) бюджетларни тузиш жараёнида ўрганилмаган янги имкониятларни юзага чиқаришга ёрдамлашади;
- 3) бош бюджетдаги мавжуд номувофикликларни очиб беради.

Баҳолаш. Ҳар ойда бюджетлардаги четланишларни аниқлаш бутун ҳисобот даври учун назорат мақсадларига хизмат қилади. Ҳисобот даври ҳақиқий натижалари билан бюджет маълумотларини таққослаш йил охирида жавобгарлик марказлари ва улар раҳбарлари фаолиятига таъсир этувчи асосий омилларни баҳолаш имконини беради.

Малакани ошириш. Бюджетлар менежерларнинг малакасини оширишда ҳам ижобий самара беради яъни менежерлар бюджетларни тузишда ўз бўлинмалари фаолияти тўғрисидаги батафсил маълумотларга, шунингдек, жавобгарлик марказлари ўртасидаги иқтисодий муносабатларни чуқур таҳлил қилиш имкониятига эга бўлишлари мумкин. Бу эса корхона жавобгар марказларига масъул шахсларни тайинлашда муҳим аҳамият касб этади.

Бюджетлаштириш самарали бошқарув усуллари билан ҳисобланиб, куйидаги хусусиятларга эга:

- 1) корхонанинг фаолияти билан бўлинмалар фаолиятини комплекс режалаштиради;
- 2) бюджетлаштириш лойиҳасини ишлаб чиқиш имконини яратади;
- 3) тузилган бизнес-режани тасдиқлайди;
- 4) ўзгариб турувчи ички ва ташқи салбий омилларни бартараф этишга кўмаклашади.

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар келгусида даромадларини оширишлари учун ўзларининг фаолиятларини истикболли режалаштиришлари зарур бўлади. Унинг асосини бюджетлаштириш ташкил этади.

Бошқарув ҳисобининг асосий вазифаси ҳисобланган ва бошқарув назоратини таъминлашда муҳим бўлган режалаштириш жараёни куйидаги тамойилларга таянади:

- корхона томонидан ишлаб чиқилган стратегияни амалга ошириш учун ўрта ва узоқ муддатли режаларни амалга ошириш учун махсус дастурлар тузиш;
- зарур бюджет (смета)ларни ишлаб чиқиш. Бюджетларни ишлаб чиқиш

зарурати корхона тузадиган режалар асосли бўлиши ва уларни амалга ошириш етарли моддий маблағлар мавжуд бўлиши белгиланади.

Одатда, режалаштириш жараёни амал қилиш вақтига мувофиқ узок, ўрта ва қисқа муддатли, қўйилган мақсадга кўра эса оператив, тактик ва стратегик режалаштиришга бўлинади.

Тезкор ёки қисқа муддатли режалаштириш тизими кун, хафта, декада, ой, чорак ёки бир йил давомида амалга оширилади. Бу режалар бош дастур асосида ишлаб чиқилиб, аниқ мақсад ва йўналишга эга бўлади, уларни бажаришда турли хил усуллар қўлланилади. Тезкор режалар корхона асосий мақсадини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган тактик режаларни ифода этади. Улар жумласига ишлаб чиқариш режаси, умумишлаб чиқариш харажатлари режаси, моддий техника таъминоти режаси кабилар киреди.

Тактик ёки ўрта муддатли режалаштириш 3-5 йил муддатни қамраб олиб, корхонанинг узок муддатли мақсадларга мўлжалланган дастурларини ишлаб чиқиш ёрдамида амалга оширилади. Мазкур режалаштиришда корхона мақсадини ресурслар билан боғлиқ жиҳатлари таҳлил қилинади ва турли хил молиявий кўрсаткичлар ўртасидаги мутаносибликлар аниқланади.

Стратегик ёки узок муддатли режалаштиришда корхонанинг 5-10 йил муддатга белгиланган ривожлантириш концепцияси ишлаб чиқилади. Бу концепция корхонани бозорда барқарор ҳолатни сақлаш ва ўз сегментига эга бўлиш, экспорт имкониятларини кенгайтириш, тўлов қобилиятини яхшилаш, фойдани энг юқори даражага олиб чиқиш ва рентабелликни ошириш каби стратегик мақсадларига эришишини таъминлайди. Стратегик режалар бизнесни ва ташкилий тузилмани белгилаш, аниқлаб олиш бўйича тузиладиган бош режалар ҳисобланиб, алоҳида эҳтиёж бўлмаса қайта тузилмайди. Уларга янги технологияларни жорий этиш, янги бозорларни ўрганиш ва харидорларни жалб қилиш кабиларни киритиш мумкин.

Узок ва ўрта муддатли режалар корхона стратегиясини, қисқа муддатли режалар эса тактикасини амалга оширишга кўмаклашади.

Бизнес-режалаштиришни амалга оширишда қуйидаги тамойилларга асосланилади:

- бизнес-режалаштиришнинг узлуксизлиги;
- қўйилган мақсадга эришиш йўлларида энг мақбулини танлашга имкон берувчи қўп вариантлик;
- корхона ходимларини режалаштиришга тўлиқ жалб этилишини таъминловчи иштирок этишлик.

Бизнес-режа назарда тутилган бизнеснинг қисқа ва тушунарлилигини, белгилаб олинган асосий вазифаларнинг тўғри ечимларини топишга имкон берувчи муҳим қуролдир.

Бизнес-режа қуйидаги тузилмага эга:

1. Бизнес концепцияси;
2. Ҳозирги вақтдаги вазият ва корхона ҳақидаги қисқача ахборот;
3. Бизнес объекти тавсифи;
4. Бозорни тактик таҳлил этишнинг мавжудлиги;

5. Ташкилий режа, шу жумладан ҳуқуқий таъминот;
6. Ходимлар фаолияти ва бошқарув;
7. Ишлаб чиқариш режаси;
8. Маркетинг режаси;
9. Йирик таваккалчилик ва хавф-хатарлар;
10. Молиявий режа ва молиявий стратегия.

Бизнес-режа кўзда тутилган бизнесни асослаш ва муайян вақт мобайнидаги натижаларни баҳолаш учун мўлжалланади.

Бизнес-режа фаолият йўналишини белгилаб олишга ва бизнес бошқаришга имкон берувчи ҳаракат ҳисобланади. Шу сабабли, уни ички хўжалик режалаштирилишининг узвий қисми ёки ижро ва назорат учун амалий қўлланма сифатида эътироф этиш мумкин.

Корхоналарда бизнес-режа инвестицияларни юқори даромад келтирадиган соҳаларга йўналтиришда ижобий самара беради. Шу жиҳатдан у инвесторлар учун бизнесни молиявий маблағлар билан таъминлашнинг қудратли воситаси бўлиб хизмат қилади.

Бизнес-режа назарда тутилган бизнес муваффақиятини кафолатлаши ва корхонанинг таваккалчиликка тайёрлигини таъминлаши керак.

Юқориди таъкидланганидек, бизнес режалаштириш - бу маҳорат ва санъатни талаб қилувчи жиддий жараёндир.

Бизнес режалаштиришни жараён сифатида амалга ошириш учун куйидаги асосий тамойилларга риоя қилиш лозим:

- корхона фаолият кўрсатаётган муҳитдаги ўзгаришларга доимий мослашувчанлик;
- режалаштиришнинг мослашувчанлик хусусиятларини назарда тутувчи узлуксизлик;
- манфаатлар мувофиқлиги ва интеграциясига асосланган алоқадорлик;
- бизнес-режанинг аввал тузилган бўлимларини умумлаштириш асосидаги такрорланувчанлик;
- қўйилган мақсадга эришишнинг муқобил имкониятлардан энг маъқулини танлаб олишга имкон берадиган кўп вариантлилиқ;
- корхона барча ходимларини режалаштиришга жалб этиш нуктаи-назардан жараёни муҳимлигини назарда тутувчи иштирақ этиш тамойили;
- режалаштириш жараёнида реал муаммолар ва ўз-ўзига баҳо беришни акс эттиришнинг айнан бир хиллиги.

Бизнес-режаларнинг куйидаги ўзига хос хусусиятлари ва афзалликлари мавжуд:

- *ўзаро боғлиқлик муносабатлари бўйича*: бунда иккита мустақил бизнес-режа қиёсий жиҳатдан таҳлил қилинади ва улардан муқобил ҳамда юқори даромад келтирадигани танлаб олинади;
- *қўллаётган даромад бўйича*: харажатларни қисқартириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш ва технологияларни янгилаш ҳисобига қўшимча даромад олиш, бозорда муносиб ўринга эга бўлиш, бизнеснинг янги соҳаларини ўзлаштириш, ижтимоий самара ва сифатга эришиш;

-ташкилий ишлар бўйича: аниқ мақсадни белгилаш, бозорни тадқиқ этиш ва юқори имкониятга эга лойиҳалар асосида ривожланиш йўналишларини ишлаб чиқиш.

Таъкидлаш лозимки, техник-иқтисодий асосланиш (ТИА) ҳам кўп жиҳатдан бизнес-режага яқин туради. Ундан бизнес-режанинг асосий фарқи стратегик йўналиши ва тадбиркорлик хусусиятида ҳамда корхона ички имкониятларини ташқи муҳит таъсиридаги ишлаб чиқариш, молиявий фаолиятнинг бозор хусусиятлари билан ўзаро бирикувида намоён бўлади.

Амалиётда кўпгина ҳолларда бизнес режалаштириш асоссиз равишда ички хўжалик режалаштирилиши билан бир хил деб қаралади. Аммо, улар орасида қуйидаги тафовутлар мавжуд:

1) ички хўжалик режалаштиришидан фаркли ўлароқ, бизнес-режалаштириш корхона умумий мақсадини эмас, балки фаолиятнинг янги турини режалаштириш ёки бизнес-режанинг мазмунини аниқловчи энг муҳим вазифаларни қамраб олади. Бизнес-режа, асосан, корхона ривожланиш стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишга мўлжалланади, ички хўжаликни режалаштириш эса юқоридагилардан ташқари жорий ва истикболли фаолиятнинг хилма-хиллигини ҳам ўз ичига олади;

2) бизнес-режа, одатда, бажарилиши муайян муддатлар билан белгиланган инновацион лойиҳаларга ишлаб чиқилади, бу муддатлар тугаши билан лойиҳа устидаги олиб борилаётган иш тугалланади. Ички хўжалик режалаштириши корxonани бошқаришнинг барча даврларида узлуксиз амалга оширилади. Бунда даврий ва йиллик режани бажариш мобайнида тегишли тузатишлар киритилгандан кейин навбатдаги режани амалга оширишга ўтилади ва х.к. Бизнес-режа нафақат аниқ, балки янада торроқ чегараларга эга, ҳар қандай ички хўжалик режаси эса бундай аниқ чекловларга эга бўлмайди;

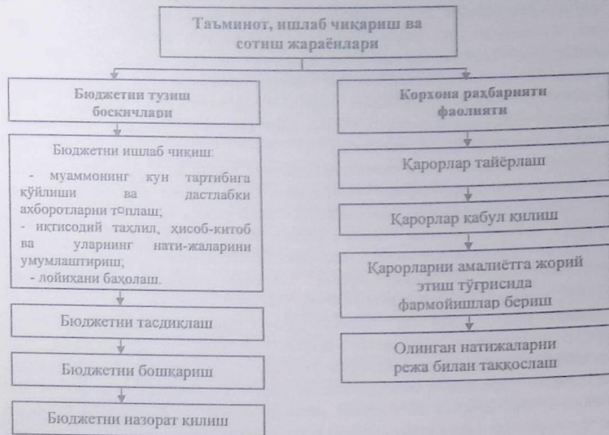
3) бизнес-режа тадбиркорларни янги фаолиятни бошлаши ва маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур ресурслар, авваламбор молиявий ресурсларга эга бўлиш, шунингдек, ишончли шериклар кидириб топиш, асосий молиявий кўрсаткичларни пухта таҳлил қилишни талаб этади, бунда нафақат ички хўжалик-ишлаб чиқариш фаолияти, балки кредит, молиявий ва банк тизимларида таваккалнинг мавжуд даражаси ҳисобга олинади. Ички хўжалик режалари кўпроқ хусусий равишда фойдаланиш учун бизнес-режалар эса инвесторлар ва кредитлар олиш учун зарур, ҳолос;

4) бизнес-режалар корхона раҳбарияти иштирокида ишлаб чиқилади. Ички хўжалик режалаштиришини амалга ошириш билан эса корxonанинг тажрибали менежерлари ва бўлинмалар мутахассислари шугулланадилар.

Ички хўжалик режасини ишлаб чиқишда ҳар бир тадбиркорнинг шахсан иштироки нафақат реал стратегик ва тезкор мақсадни ишлаб чиқишга имкон туғдиради, балки келажакда харажатлар ва даромадларни солиштириш асосида бизнес-лойиҳани бажаришнинг энг мукаммал шаклини ташкил этишни ҳам таъминлайди.

6.2. Бош бюджет, унинг таркиби ва тузиш тартиби

Хўжалик юритувчи субъектларда бюджетлаштириш жараёни бош бюджетни тузишдан бошланади. Уни тузиш қуйидаги тўртта асосий босқичга ажратилади (6.2.1-чизма):

6.2.1-чизма. Корхонада бюджетлаштириш босқичлари ва уни амалга ошириш

Бош бюджет корхонанинг раҳбарлари учун муҳим бўлиб, режалаштирилган ҳисобот даврида улар олдида турган мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш ҳамда ишлаб чиқариш дастурининг бажарилиши, даромадлар ва харажатларнинг шаклланиш жараёни, ҳисоб-китоб ва тўловлар ҳолатини доимий равишда кузатиб боришга имкон беради.

Бош бюджетни тузиш инвестиция қилинган маблағлардан фойдаланиш самарадорлигини таъминлашда корхона мулкдорлари учун ҳам зарур ҳисобланади.

Бюджетларни тайёрлашда қуйидаги сметалар тузилади:

- а) моддий харажатлар сметаси;
- б) асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларга меҳнат ҳақи харажатлари сметаси;
- в) ишлаб чиқариш хусусиятига эга устама харажатлар сметаси;
- г) маъмурий-бошқарув харажатлари сметаси.

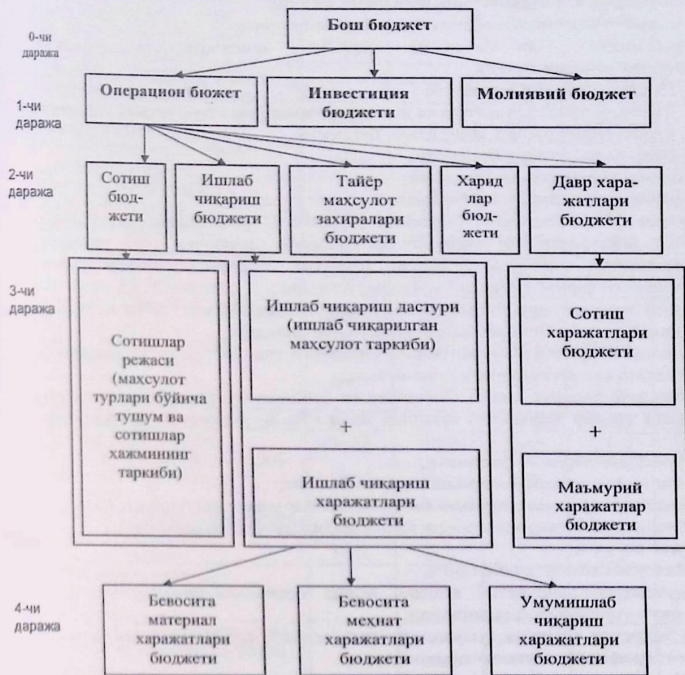
Операцион бюджетнинг асосий мақсади молиявий маблағларнинг тахминий манбалари ва улардан фойдаланиш йўналишларини белгилаб

беришдир. Уни ишлаб чиқиш сотишлар режасини тузишдан бошланади. Ишлаб чиқариш ҳажми, таннарх, фойда каби корхонанинг бошқа барча иқтисодий кўрсаткичлари сотиш ҳажми ва таннархига боғлиқ бўлади.

Шунингдек, корхона молиявий-хўжалик фаолиятининг алоҳида тамойиллари ва bosқичларини тавсифловчи махсус техник-иқтисодий кўрсаткичлар (ТИК) ҳам операцион бюджет орқали акс эттирилади. Бунда маркетинг бўлимининг маълумотлари асосий ахборот манбаи ҳисобланади.

Корхонанинг операцион бюджетидида даромадлар ва харажатлар миқдор ҳамда қиймат кўринишида ифодаланади.

Операцион бюджетни тузишда қуйидаги бюджетлардан фойдаланилади:

6.2.2-чизма. Саноат корхоналари бош бюджетининг поғонавий тузилмаси

Бош бюджетни тузишнинг якуний босқичи кутилаётган фойда ёки зарар тўғрисидаги умумлаштирилган сметани тузиб чиқиш ҳисобланади. Мазкур смета куйидаги кўрсаткичларни ўзида акс эттиради:

а) маҳсулотлар сотиш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатишдан олинган даромадлар;

б) ишлаб чиқаришга сарфланадиган хомашё ва материаллар харажатлари;

в) асосий ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг меҳнат ҳақи харажатлари;

г) ишлаб чиқариш хусусиятидаги устама харажатлар;

д) сотилган маҳсулотлар таннари;

е) сотиш ва маъмурий-бошқарув харажатлари;

з) ишлаб чиқаришдан кутилаётган фойда ёки зарар.

Корхонанинг бош бюджети операцион, инвестиция ва молиявий бюджетлардан ташкил топади.

1. Ишлаб чиқариш бюджети;

2. Товар-моддий захиралар ва асосий воситаларни сотиб олиш бюджети;

3. Тайёр маҳсулотлар захиралари бюджети;

4. Давр харажатлари бюджети:

а) сотиш харажатлари бюджети;

б) маъмурий харажатлар бюджети.

Сотиш харажатлари бюджети стратегик режалаштириш асосида харидорлар имконияти ва маҳсулотлар ҳажмини эътиборга олиб вертикал ҳамда горизонтал тартибда тузилади. Кўпгина ҳолларда сотишлар ҳажми мавжуд ишлаб чиқариш қуввати билан белгиланади.

Сотиш харажатлари бюджетини тузиш бюджетлаштиришнинг мураккаб босқичи ҳисобланади. Бунинг сабаблари куйидагилардир:

а) маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан тушган тушум корхонанинг ишлаб чиқариш имкониятларига боглик эмас;

б) бозорда назорат қилиб бўлмайдиган ҳамда сотув бюджетига бевосита ва билвосита таъсир қиладиган омиллар жуда кўп. Бу омилларга куйидагилар қиради:

1. Рақобатчиларнинг фаолияти;

2. Миллий ва жаҳон бозоридаги умумий ҳолат;

3. Харидорлар ва мол етказиб берувчиларнинг молиявий барқарорлиги;

4. Реклама ва бошқа ҳамкорлик хизматларининг самарадорлиги;

5. Баҳо сиёсати;

6. Маҳсулотнинг рентабеллиги.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда сотиш бюджетини тузишда куйидаги икки усулдан фойдаланилади:

1. Статистик прогноз (умумиктисодий шароитлар, бозор конъютураси кабиларнинг графикли математик тахлили);

2. Экспертлар баҳоси (сотиш бўлими мутахассислари ва менежерларнинг фикрларини умумлаштириш асосида).

Сотишларнинг режалаштириладиган ҳажми белгиланганидан кейин

ишлаб чиқариш бюджети, унинг асосида товар-моддий захиралари ва асосий воситаларни сотиб олиш, маъмурий харажатлар бюджетлари тузилади.

6.2.1-жадвал

Пул маблағлари бюджети кўрсаткичлари, *минг сўмда*

Моддаларнинг نومлари	йилга	Шу жумладан чораклар бўйича			
		I	II	III	IV
1	2	3	4	5	6
1. Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	1500,0	600,0	440,0	320,0	140,0
2. Ҳисобот даврида пул маблағларининг келиб тушиши	4340,0	975	1200	1200	965
шу жумладан: маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан	4000,0	900,0	1100,0	1100,0	900,0
Асосий воситаларни сотишдан	-	-	-	-	-
Бошқа жиҳозларни сотишдан	-	-	-	-	-
Қимматли коғозлар муомалаларидан	60,0	-	30,0	30,0	-
Мулкни бошқа корхоналарга ижарага беришдан	160,0	40,0	40,0	40,0	40,0
Олинган дивидендлардан	-	-	-	-	-
Бошқа тушумлардан	120,0	35,0	30,0	30,0	25,0
Пул маблағлари жами (1кҚ2қ)	5840,0	1575,0	1640,0	1520,0	1105,0
3. Ҳисобот давридаги жами тўловлар, шу жумладан:	4550,0	1070,0	1110,0	1430,0	940,0
Хомашё ва материаллар сотиб олишга	2000,0	400,0	500,0	700,0	400,0
Меҳнат ҳақи харажатларига	1000,0	280,0	240,0	240,0	240,0
Солиқлар, йиғимлар ва чегирмаларни ўтказиш тўловларига	200,0	50,0	60,0	40,0	50,0
Маъмурий харажатларга	800,0	200,0	150,0	300,0	150,0
Қурилиш харажатларига	450,0	100,0	100,0	150,0	100,0
Усуналар ва номоддий активлар сотиб олишга қилинган харажатларга	100,0	40,0	60,0	-	-
Қимматли коғозлар муома-лалари бўйича харажатларга	-	-	-	-	-
Бошқа тўловларга	150,0	80,0	-	20,0	50,0
4. Пул маблағларининг етариллиги (етишмовчи-лиги) (1кҚ2қ-3қ)	1290,0	505,0	530,0	90,0	165,0
5. Кредит ва бошқа қарзлар олин	-	-	-	-	-
6. Кредитлар ва бошқа қарзларни қайтариш	100,0	100,0	-	-	-
7. Ҳисобот даври охирига пул маблағлари қолдиғи (4қ-6қ)	1190,0	405,0	530,0	90,0	165,0

Инвестиция бюджети корхонанинг бюджет давридаги капитал харажатлари ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалари режаси ҳисобланади. Ушбу бюджет тури жорий даврдаги ишлаб чиқариш эҳтиёжлари (асбоб-ускуналар сотиб олиш ва ҳ.к.) ҳамда бюджет даврдан четга чикувчи узоқ муддатли харажатлар (капитал қурилиш, корхона модернизация қилиш ва шу каби)ни ўз ичига олади. Инвестиция бюджетида корхонанинг бюджетлаштириш давридаги капитал қўйилмалари ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалари режалаштирилади.

Корхона бош бюджетининг муҳим таркибий қисми молиявий бюджет ҳисобланади. Унинг ёрдамида сотишлар ҳажми ва таннархи, даромадлар ва харажатларнинг нисбати, соф фойда, ўз маблағларидан фойдаланиш, инвестиция қўйилмаларининг қопланиш муддати ва бошқалар ҳақида тўлиқ ахборот олинади.

Молиявий бюджет амалиётда «Пул маблағлари ҳаракати бюджети» деб ҳам номланиб, унинг таркибига корхонанинг бюджет давридаги пул маблағларининг қирими ва чиқими, айланма маблағлар ҳаракати бюджети, шунингдек, тахминий бухгалтерия баланси (корхонанинг молиявий аҳволи тўғрисидаги ҳисобот) қиради (6.1-жадвал).

Жадвал маълумотларидаги ҳисобот даври охирига пул маблағларининг ижобий қолдиги 1740,0 минг сўми ташкил этганлиги корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларини оширишга имконияти мавжудлигини кўрсатади.

Тахминий бухгалтерия баланси корхона активлари ва пассивларининг ҳисобот давригача бўлган ҳолатини ақс эттиради. Мазкур баланс шаклини тузиш билан бош бюджетни тайёрлаш жараёни яқунланади. “Тошкентсўт” акционерлик жамиятининг 2004 йил учун бюджетлаштирилган тахминий баланси 9-иловада келтирилган.

Корхоналарда бюджетларни тузиш ўтган йилларнинг ҳақиқий харажатлари асосида амалга оширилади. Бунда режавий ва ҳақиқий кўрсаткичларни таққослашда аниқланган четланишлар келгуси давр учун тузиладиган бюджетда инобатга олинади.

Бюджетларни тайёрлашда қуйидаги талабларга риоя қилинади:

1. Эҳтиёткорлик ва аниқлик тамойилларига асосланиш;
2. Мувозанатланган ҳолда тузиш қондасига риоя қилиш;
3. Моддий, меҳнат ва пул бирликларида баҳоланиш;
4. Бюджетни тузишда жавобгар қилиб тайинланган ходимнинг масъулият билан ёндашиши талаб қилинади.

Шунингдек, бюджетларни тузиш уларни тайёрлашда катнашувчи барча бўлинмалар келишуви асосида амалга оширилиши, кейин эса тасдиқлаш учун корхона раҳбариятига тақдим этилиши лозим. Корхона раҳбарияти маъқуллагач бюджет ҳақиқий ҳисобланади. Тасдиқланган бюджетга асосланиб, харажат ва даромадларнинг ойлик режалари тузилади. Мазкур режалар корхонада харажатларни бошқариш ва иқтисодий кўрсаткич (сотишлар ҳажми, соф фойда, активлар рентабеллиги, фойда меъёри ва ҳ.к.)ларнинг зарурий даражасига эришишга хизмат қилади.

6.3. Мослашувчан ва статик бюджет, уларни тузиш асослари

Бюджетлар олдига қўйилган вазифаларга мувофиқ, мослашувчан ва статик турларга ажратилади.

Статик бюджет корхонанинг ишчан фаоллигини муайян даражасида ҳисоб-китоб қилинади. Унда даромадлар ва харажатлар сотишлар даражасидан келиб чиққан ҳолда режалаштирилади.

Статик бюджет корхона молиявий натижаларининг ҳақиқийлигини ифодалайди ҳамда пул ва фоиз нисбатларидаги кўрсаткичларнинг мутлақ рақамларини таққослашга имкон беради.

Статик бюджет кўрсаткичларини мослашувчан бюджет кўрсаткичлари билан таққослашда сотишнинг ҳақиқий ҳажми эътиборга олинмайди яъни натижаларнинг киёсий тахлили келтирилади.

6.3.1-жадвал

Хўжалик субъектининг статик бюджети, *минг сўмда*

Т/р	Кўрсаткичлар	Режа	Ҳақиқий	Чегланишлар ²³ («с»), «и»)
1.	Сотиш ҳажми, дона	150	200	50 (и)
2.	Сотишдан олинган тушум	45000	60000	15000 (и)
3.	Ишлаб чиқариш харажатлари	35000	41000	6000 (с)
4.	Маржинал даромад	10000	19000	9000 (и)
5.	Давр харажатлари: <i>шу жумладан:</i>	6000	8000	2000 (с)
	- <i>сотиш харажатлари;</i>	2000	3000	1000 (с)
	- <i>маъмурий харажатлар</i>	4000	5000	1000 (с)
6.	<i>Операцион фойда (4қ-5қ)</i>	4000	11000	7000 (и)

Жадвал маълумотларидан кўришиб турибдики, ишлаб чиқариш корхонаси статик бюджетда назарда тутилган кўпгина кўрсаткичларга эришмаган.

Статик бюджетда кўрсаткичларни режалаштириш амалга оширилса, мослашувчан бюджетни тузишда натижаларнинг омилли тахлил усулидан фойдаланилади.

Мослашувчан бюджетда ишлаб чиқаришнинг режалаштирилган ҳажми тузатиш йўли билан ҳисоб-китоб қилинади. Унда сотиш ҳажмини ҳисоблашнинг бир қанча муқобил вариантларидан фойдаланилади.

Мослашувчан бюджетда ишлаб чиқариш харажатлари учун аввал маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меъёрлар белгиланади, кейин ушбу меъёрлар асосида ҳақиқий сотиш ҳажмига мос келадиган ишлаб чиқаришни режалаштириладиган ҳажми аниқланади (6.3.2-жадвал).

²³ Илоҳ. «и» - белгиси ресурслар истисод қилинганлиги сабабли ижобий чегланишни, «с» - белгиси салбий чегланишни ифодалайди.

Хўжалик субъектининг мослашувчан бюджети, минг сўмда

Т/р	Кўрсаткичлар	Ҳақиқий бажарилгани	Ҳақиқий бажарилганга мослаштирилган бюджет	Ҳақиқий бюд- жетнинг мос- лаштирилгандаи четлашиши («с», «и»)*
1.	Сотиш ҳажми, дон	3000	3000	-
2.	Сотишдан олинган тушум	300000	445000	145000 (с)
3.	Ишлаб чиқариш харажатлари	210000	350000	140000 (и)
4.	Маржинал даромад	90000	95000	5000 (с)
5.	Давр харажатлари: шу жумладан: - сотиш харажатлари; - маълумий харажатлар	55000 33000 22000	58000 33500 24500	3000 (и) 500 (и) 2500 (и)
6.	Операцион фойда	35000	37000	2000 (с)

Корхонада жавобгарлик марказлари бўйича мослашувчан бюджетлар тузиш харажатлар ва даромадларни самарали бошқаришга, четланишлар бўйича тезкор чоралар қабул қилишга, ижобий ва салбий четланишларни режалаштирилган фойда суммасига мос равишда тузатиб боришга имкон яратади.

Шундай қилиб, корхона фаолиятини стратегик режалаштиришда бюджетлаштириш айланма ва молиявий ресурслар, инвестиция фаолияти учун молиялаштириш маблағларини жалб этиш, харажатлар ва даромадлар, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида зарур маълумотлар олиш имконини беради.

6.4. Бюджетлаштиришда ишлаб чиқариш дастури

Хўжалик юритувчи субъектларнинг ишлаб чиқариш дастурини тузиш корхона фаолиятини бюджетлаштиришнинг асосий вазифаларидан бири ҳисобланади.

Бюджетлаштиришда ишлаб чиқариш дастури маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товарлар ва хизматлар бозори талаби асосида сифат ва муддатни тавсифловчи комплекс режани ўзида намойн этади.

Буюртмачиларнинг талаб ва таклиф қонуни талаблари асосида товарларга бўлган эҳтиёжи, тузилган шартномалар ва буюртмаларнинг мавжуд портфели, шунингдек, маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг таклифи корхона ишлаб чиқариш дастурининг асосини ташкил этади.

Ишлаб чиқариш дастурини тузишда турли усуллар: даражали тахминлаш, вазиятли режалар тузиш, чизикли дастурлаш, маҳсулот (иш ва хизмат)лар турларини диверсификациялаш (кенгайтириш) қўлланилади.

Даражали тахминлаш сотишлар ва фойданинг қутилган ҳажмини урта: максимал, эҳтимол, минимал нуқталари бўйича аввалдан режалаштиришни назарда тутати.

Вазиятли режалаштириши корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш жараёни билан бир қаторда бекарор бозор шароитларида уни амалга оширишда ҳам бир қанча қулайликлар туғдиради.

Ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, одатда, уч босқичда амалга оширилади:

1) бутун корхона учун йиллик ишлаб чиқариш режасини тузиш;

2) режалаштирилаётган ҳисобот даври учун устувор максадларни аниқлаш;

3) йиллик ишлаб чиқариш режасини корхонанинг алоҳида бўлинмалари ёки иштирокчилар бўйича тақсимлаш.

Амалиётда ишлаб чиқариш дастурини режалаштиришнинг «қуйидан юқорига» ёки номарказлаштирилган ҳолда, «юқоридан қуйига» ёки марказлаштирилган ҳолда ва тақроран режалаштириш кўринишлари қўлланилади.

Қуйидан юқорига режалаштириш шуни англатадики, бунда ишлаб чиқариш режаси бошқаришнинг қуйи даражасида яъни корхона бўлинмаларида ва функционал хизматлар бўйича тузилади.

Юқоридан қуйига режалаштирилганда режалар бутун корхона бўйича ишлаб чиқилади ва бўлинмалар учун тезкор режалаштириш асос бўлиб хизмат қилади.

Тақроран режалаштириши корхона раҳбарияти билан барча бўлинмалар ва функционал хизматлар ўртасидаги узвий ўзаро ҳамкорликни назарда тутлади.

Корхона ёки унинг бўлинмасининг йиллик ишлаб чиқариш ҳажми маҳсулот бирлигини мос тахминий бозор баҳоларига кўпайтириш орқали қуйидаги формула билан ҳисобланади:

$$M_0 = \sum_i^n M_n B_n + \sum_i^p M_p B_p + \sum_i^y M_y B_y$$

бу ерда:

M_0 - корхонанинг умумий ишлаб чиқариш дастури, сўм;

M_n, M_p, M_y - маҳсулот (иш ва хизмат)лар йиллик ҳажми, дона;

B_n, B_p, B_y - маҳсулот (иш ва хизмат)лар бирликларининг тахминий бозор баҳолари, сўм/дона;

n, p, y - маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг номенклатураси.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш маҳсулот сотиш режасини тузишдан бошланади. Унда ҳар бир маҳсулот, шунингдек корхона фаолиятининг келгуси даврида амалга ошириладиган ишлар ва хизматлар кўрсатилади. Бир маромда маҳсулот етказиб берилганда режалаштирилган мuddатда сотишлар ҳажмини топиш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади:

$$M c = T y \cdot C p$$

бу ерда,

$M c$ - маҳсулот сотишнинг режалаштирилган ҳажми;

Ту - товарларни ўртача бир кунда сотиш миқдори;

Ср - сотишнинг режалаштирилайдиган даври (кун, ой, квартал, йил).

Сотишларнинг режалаштирилайдиган ҳажмини бозор сегментлари бўйича куйидаги шаклда шартли мисоллар ёрдамида ифодалаш мумкин (6.4.1-жадвал):

6.4.1-жадвал

Хўжалик субъектининг бозор сегментлари бўйича режалаштирилаётган савдоси ҳажми

Истеъмолчилар бўйича бозор сегментлари	Ўлчов бирлиги	20xx				20xx		й
		I ч.	II ч.	III ч.	IV ч.	1 я/й.	2 я/й.	
A маҳсулот:	тонна							
- X истеъмолчи	тонна	200	300	350	250	500	100	1050
- У истеъмолчи	тонна	150	200	250	200	350	450	850
- ва х.к.	-	-	-	-	-	-	-	-
Жами:		500	850	1100	750	1550	1900	3700
B маҳсулот:	тонна							
- Z истеъмолчи	тонна	1400	1150	2150	2150	4050	5500	11000
- ва х.к.								
Жами	тонна	4300	3450	6500	5050	12500	15050	30500
Ҳаммаси	тонна	4800	4300	7600	5800	14050	16950	34200

Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, X ва У истеъмолчилар талаби 2001 йилнинг тўртинчи чорагигача ўсиб борган, кейин эса камайган.

Бу каби ҳолатларни чуқур таҳлил қилиш келгусида сотиш режасини тузишда юқори самара беради.

Мавсумий тебранишларга хос бекарор ишлаб чиқаришда сотишлар режаси, одатда, ҳар ойга тузилади. Корхона маҳсулот сотишнинг йиллик режасига товар ва хизматларнинг куйидаги турлари киритилади: ички бозорда маҳсулот сотиш ҳажми, ўзи ишлаб чиқарган яримтайёр маҳсулотлар ҳажми, товарларнинг экспортга жўнатиш ҳажми, тайёр маҳсулот захиралари, ишлаб чиқаришга мўлжалланган ишлар ва хизматлар миқдори ва х.к.

Корхоналарни маҳсулот турлари бўйича бозордаги мавқени баҳолашда 6.4.2-жадвалдан фойдаланилади.

6.4.2-жадвал

Товар бозорида ишлаб чиқариш корхонаси иштирокнинг таъсифи

Маҳсулот тури	Ишлаб чиқариш ҳажми, (минг сўм)	Бозорга чиқарилган маҳсулот (минг сўм)	Бирча хўжалик юритувчи субъектлар томонидан бозорга чиқарилган маҳсулотларнинг умумий ҳажми, (минг сўм)	Ишлаб чиқариш корхонасининг бозорга етказиб берган маҳсулоти улуши, %да
Творог	2900	2635	23960	11,0
Сметана	3100	3898	25991	15,0

Жадвал маълумотлари бир вақтнинг ўзида бозор сизими ва унда ишлаб чиқариш корхонаси маҳсулотлари ҳиссасини акс эттиради. Унга асосланиб келгусида сотишлар ҳажми моддий ва қиймат кўринишида режалаштирилади.

Сотишлар режаси асосий стратегик ва тезкор ҳужжат ҳисобланади. Сотишлар ва маҳсулот ишлаб чиқариш режалари ўзаро узвий боғлиқдир.

Маҳсулотни ишлаб чиқариш режаси маркетинг тадқиқотлари натижаларини корхона ишлаб чиқариш имкониятлари билан таққослаш асосида ишлаб чиқилади.

Сотишлар ҳажми каби ишлаб чиқариш ҳажми ҳам ўтган ҳисобот йилининг охирида номенклатура нуктаи-назаридан даврлар бўйича бюджетлаштирилади: биринчи йили - кварталлар бўйича (зарурат туғилганда - ойлар бўйича); иккинчи йили - ярим йилликлар бўйича; кейинги йилларда эса йиллик истиқболли режалар тузилади.

Мавжуд ва талаб этиладиган захираларни солиштирма таҳлили менежерларни ҳисобот даври давомида ишлаб чиқариш захиралари билан таъминлаш имкониятларини аниқлашга кўмаклашади.

Корхонани ишлаб чиқариш захираларига бўлган талабини қуйидаги шартли мисолларда ифодалаш мумкин (6.4.3-жадвал):

6.4.3-жадвал

Товар-моддий захираларга бўлган талабнинг ҳисоб-китоби

Товар моддий захираларнинг турлари	20xx йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий захираларга талаб		20xx йилги ишлаб чиқариш дастури бўйича моддий захираларга талаб		Мол етказиб берувчилар
	миқдори	қиймати (млн. сўм)	миқдори	қиймати (млн. сўм)	
Материаллар - ҳаммаси шу жумладан:	12300	485	15400	450	Савдо акционерлик жамиятлари, фермер хўжаликлари
А - тури	4200	262	4890	264	
Б - тури ва х.к.	3650	148	4760	190	
Сотиб олинмаган яримтайёр маҳсулотлар - ҳаммаси шу жумладан:	10550	625	11430	870	АЖ «Браво-сут» «Nestle» қўшма корхонаси
В - тури	3310	245	4315	305	
С - тури ва х.к.	2040	172	3150	435	
Жами					

Шундай қилиб, мазкур жадвал маълумотлари асосида корхонанинг товар-моддий захираларга бўлган талабини аниқлаш мумкин. Бу эса, келгусида ишлаб чиқариш режасини тузишда муҳим маълумот манбаи ҳисобланади.

Меҳнат, умумишлаб чиқариш, маъмурий ва сотиш харажатларидаги талаб ҳам худди шу тарзда аниқланади. Кейин ўтказилган ҳисоб-китоблар асосида инвестициялар асосий воситаларни сотиб олиш ва айланма капитал

ўсишига бўлган умумий талаб аниқланади.

Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш, одатдагидек, ишлаб чиқариш харажатлари ва ишлаб чиқарилган маҳсулот таннархини режалаштириш билан яқунланади.

6.5. Режалаштириш ва унинг хусусиятлари

Иктисодийни модернизациялаш шароитида харажатларни режалаштириш харажатлар таркиби ва маҳсулот (иш ва хизмат)ларнинг режа таннархини дастлабки баҳолашдан бошланади.

Режалаштириш ишлаб чиқариш жараёнида истеъмол қилинадиган товар-моддий захираларнинг қиймати ва қутилаётган фойда ҳажмини аниқлашда юқори самара беради.

Харажатларни дастлабки баҳолаш эса бозоргир маҳсулотлар ишлаб чиқариш имконини беради. У қуйидагилар асосида амалга оширилади:

1. Ишлаб чиқариш ҳажмини аниқ белгилаш;
2. Маҳсулотларни ишлаб чиқариш технологияси;
3. Материалларни алмаштириш вариантлари;
4. Материаллар ва чет корхоналар хизматларининг қулайлигини баҳолаш.

Ишлаб чиқариш харажатлари бюджетини ишлаб чиқиш жараёнида асосан смета ва норматив усулдан фойдаланилади.

Смета усулида корxonанинг барча бўлинмалари режалари асосида корхона миқёсида харажатларнинг йиғма режаси шакллантирилади.

Республикамизда смета усули анча кенг тарқалган усул ҳисобланади. Унинг қўлланилиши комплекс режалаштиришни ягона тизимга келтиришни таъминлайди.

Норматив усул асосида ишлаб чиқариш харажатлари бюджети тузилади.

Йиллик ишлаб чиқариш ҳажмини инобатга олиб, алоҳида маҳсулотлар таннархини харажатларнинг иктисодий элементлари ва калькуляция моддалари бўйича сметасини тузиш учун шахматли жадвал ишлаб чиқилади (6-илова).

Харажатларни шахматли жадвали тузилгандан сўнг корxonанинг фаолият даври учун режалаштириладиган харажатларнинг йиғма сметаси ишлаб чиқилади.

Халқаро амалиётда маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган харажатларни режалаштиришда норматив усулдан кенг фойдаланилади. Норматив харажатлар қуйидаги формула бўйича ҳисобланади:

$$H_x = H_{mx} + H_{mc} + H_{ux}$$

бу ерда:

H_x - маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг норматив харажатлари;

H_{mx} - норматив моддий харажатлар;

H_{mc} - норматив меҳнат харажатлари;

H_{ux} - норматив устама харажатлар.

Норматив устама харажатлар норматив бевосита меҳнат харажатлари бўйича фойдаланади. Норматив меҳнат харажатларидан ишчи кучи харажатларини режалаштириш мақсадида фойдаланилади, уларнинг ҳажми

куйидаги формула бўйича аниқланади:

$$Икх = Нмм \cdot Сс$$

бу ерда:

Икх - ишчи кучининг режалаштириладиган харажатлари;

Нмм - нормалаштирилган маҳсулот миқдори;

Сс - меҳнатга ҳақ тўлаш соатбай ставкалари (мукофотларсиз).

Норматив харажатлардан четланишни баҳолаш ва куйидаги унинг келиб чиқиш сабабларини аниқлаш зарур:

1. Бевосита ва билвосита харажатларни ўзгариши, сотиб олинган материаллар кийматидаги четланишлар натижасида;

2. Маҳсулот сифатини таъминлашга сарфланган харажатлар натижасида;

3. Нормалар ва нормативларни ўзгаришлари натижасида;

4. Ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори, талаб, баҳо таъсири ёки бошқа омиллар натижасида.

Харажатларни дастлабки баҳолаш таннархи юқори ва фойда келтирмайдиган маҳсулотларни ишлаб чиқаришни тўхтатиш имконини беради.

Харажатларни баҳолашнинг сўнгги босқичида режалаштириш жараёни стандарт маҳсулот тайёрлаш учун барча зарурий харажатларни ҳисобга олишни назарда тутати, чунки янги маҳсулот ишлаб чиқариш катта миқдордаги моддий, меҳнат ва кўшимча харажатларни талаб этади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланадиган тахминий моддий харажатлар маҳсулотлар ва сотиб олинган яримтайёр маҳсулотлар моддий харажатлар нормативидан ва бозор баҳоларидан келиб чиққан ҳолда куйидаги формула ёрдамида ҳисобланади:

$$Мтх = Тмбб \cdot Мхс$$

бу ерда:

Мтх - тахминий моддий харажатлар;

Тмбб – товар-моддий захираларнинг бозор баҳоси;

Мхс - моддий харажатларнинг бир бирлигини нормативи.

Ходимларнинг асосий меҳнат ҳақига кетадиган тахминий харажатлар асосий ва кўшимча меҳнат ҳақи, умумишлаб чиқариш, маъмурий-бошқариш, сотиш харажатларини режалаштирилган улушнинг кўшиб аниқланади.

Агар бу улуш бирдан кичик бўлса ҳисоб-китоблар куйидаги формула бўйича амалга оширилади:

$$Ихт = \frac{Ио \cdot (1 + K_{тиж})}{1 + K_{қуш} + K_{уст}} - Им$$

бу ерда,

Ихт - ходимларни асосий меҳнат ҳақига сарфланадиган тахминий харажатлар;

K_{тиж}, *K_{уст}*, *K_{қуш}* - тижорат, устама харажатлар ва кўшимча меҳнат ҳақи харажатларини маҳсулот таннархига кўшиш ставкалари.

Агар маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланадиган тахминий харажатлар ҳажми кутилган фойдадан ошиб кетса, бу ҳолат маҳсулотни иқтисодий

жиҳатдан рақобатбардош эмаслигини англатади ва ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш чораларини кўриш талаб қилинади.

Маҳсулотни алоҳида турлари таннархини режалаштириш хомашё ва материаллар, технологик мақсадлар учун фойдаланиладиган ёнилғи ва энергия, меҳнат ҳақи харажатлари нормативларига риоя этишни назарда тутади. Шунингдек, режалаштириш билвосита умумишлаб чиқариш, давр харажатлари ва сотиш харажатлари нормативлари учун ҳам зарур.

Маҳсулот бирлиги тўлиқ таннархи режаси бевосита ва билвосита харажатларни куйидаги формула бўйича умумлаштиради.

$$T_n = \left[M + H_0 \left(1 + \frac{K_1 + K_2}{100} \right) + H_0 \frac{d}{100} + (H_0 + Ик) \frac{e}{100} \right]$$

бу ерда,

T_n - маҳсулотнинг режа таннархи, сўм;

M - бевосита материал харажатлари, сўм;

H_0 - бевосита меҳнат ҳақи, сўм;

$Ик$ - қўшимча меҳнат ҳақи, сўм;

K_1 - умумишлаб чиқариш харажатлари, %;

K_2 - давр харажатлари, %;

d - ходимларнинг қўшимча меҳнат ҳақи ва мукофотлар фоизи;

e - ижтимоий таъминотга чегирмалар фоизи.

Маҳсулот таннархи режасини ишлаб чиқишда техник, ташкилий ва бошқа омиллар ҳисобига ишлаб чиқариш харажатларини камайтириш↑↑↑ манбалари аниқланади.

Бундай ҳолатда маҳсулот ишлаб чиқариш номенклатураси бўйича ўртача таннарх (T_y), маҳсулот таннархининг ҳақиқий ва режа таннархи ўртасидаги фарқни маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажмига кўпайтмаси сифатида куйидаги формула орқали топилади:

$$T_y = \sum_T^n (T_1 - T_2) \cdot M$$

бу ерда:

T_1 - маҳсулот бирлигининг базавий таннархи;

T_2 - маҳсулот бирлигининг режалаштирилдиган таннархи;

M - маҳсулот ишлаб чиқаришнинг йиллик ҳажми.

Режалаштириш жараёнида, одатда, жами ва бир бирлик маҳсулот харажатларини аниқлаш зарурати тугилади. Шу мақсадда барча харажатларни ўзгарувчан ва доимий харажатларга бўлиш қабул қилинган.

Жами таннархга маҳсулот ҳажмини ишлаб чиқаришга сарфланган барча харажатлар киради, бир бирлик маҳсулот таннархига эса маҳсулот (иш ва хизмат)лар бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар киритилади. Бир бирлик маҳсулот таннархи – харажатларнинг ўртача катталиги бўлиб, у жами харажатларни маҳсулотни ишлаб чиқариш йиллик режасини ташкил этувчи умумий бирликлар миқдорига бўлиш билан белгиланади. Жами ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархи билан уларни ташкил этувчи доимий ва

Ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги аналитик боғлиқлик қуйидаги формулалар билан ифода этилади:

Жами таннарх:

$$T_{\text{ж}} = Y_x + D_x \cdot M$$

Бир бирлик маҳсулотнинг таннархи:

$$T_{\text{б}} = \frac{Y_x + D_x}{M}$$

бу ерда:

Y_x - ўзгарувчан харажатлар;

D_x - доимий харажатлар;

M - маҳсулотлар миқдори.

Келтирилган формулалардан кўришиб турибдики, жами таннарх – маҳсулотни йиллик ҳажмини ишлаб чиқаришга сарфланган доимий ва ўзгарувчан харажатлар йиғиндиси, бир бирлик маҳсулотнинг таннархи – жами ишлаб чиқариш харажатларини маҳсулотлар миқдорига бўлиш орқали аниқланган таннархдир.

Жами харажатлар доимий ва ўзгарувчан харажатлар суммасига тенг, бир-бирлик маҳсулотнинг таннархи ўзгарувчан ва доимий харажатларга алоҳида ҳисоб-китоб қилинган. Ўзгарувчан харажатлар бевосита моддий ва меҳнат харажатлари суммасига тенг. Доимий харажатлар маъмурий-бошқариш ва маҳсулотни сотиш, шунингдек, бинолар ижараси, умумқорхона аҳамиятидаги биноларнинг эскириши, ходимларнинг меҳнат ҳақини ўз ичига олади. Бир-бирлик маҳсулотга тўғри келадиган чегаравий харажатларни ҳисоблаш учун жорий даврдаги жами харажатлар суммасини базис даврдаги жами харажатлар суммасига бўлиб, уни шу даврдаги маҳсулот ҳажмига кўпайтирилади.

6.5.1-жадвал

Режалаштирилаётган харажатлар динамикасини жорий йил учун омилли таҳлил усули ёрдамида аниқлаш тартиби, *миңг сўм*

Ойлар	Маҳсулот ишлаб чиқариш <i>дона</i>	Жами таннарх			Харажатлар динамикаси	Бир бирликнинг таннархи		
		Доимий	Ўзгарувчан	Жами ($T_{\text{ж}}$)		Доимий	Ўзгарувчан	Жами ($T_{\text{б}}$)
1	15	420	8	428	0,0	28,00	0,53	28,53
2	25	420	14	434	15,21	16,80	0,56	17,36
3	35	420	18	438	15,14	12,00	0,51	12,51
4	45	420	20	440	15,07	9,33	0,44	9,77
5	55	420	26	446	15,20	7,64	0,47	8,11
6	65	420	36	456	15,34	6,46	0,55	7,01
7	75	420	45	465	15,30	5,60	0,60	6,20
8	85	420	84	504	16,26	4,94	0,99	5,93
9	95	420	136	556	16,55	4,42	1,43	5,85
10	105	420	206	626	16,89	4,00	1,96	5,96
11	115	420	282	702	16,82	3,65	2,45	6,10
12	125	420	375	795	16,99	3,36	3,00	6,36

Режалаштирилаётган харажатлар динамикасини омилли таҳлил усули ёрдамида аниқлаш 6.5.1-жадвалда кўрсатилган.

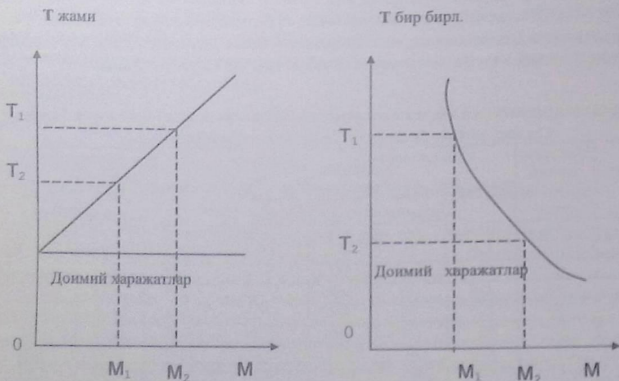
Жадвал маълумотларидан кўриниб турибдики, йил давомида маҳсулот ҳажми 10 бирликка ошиб борган. Жами доимий харажатлар 420000 сўм даражасида сакланиб қолган.

Жами ўзгарувчан харажатлар ойлар бўйича ўсиб борган. Омилли таҳлилниң занжирли боғланиш усулини қўллаб, харажатлар динамикаси базавий ойга нисбатан ҳисоблаб топилади. Мисол, февраль ойида жами харажатлар 434000 сўм бўлса, уни январь ойидаги 428000 сўм жами харажатларга бўлиб, топилган суммани январь ойининг режалаштирилган маҳсулот (15 дона) миқдорига кўпайтирилади ва натижада бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган чегаравий харажатлар топилади. ((434000:428000)•15к15,21).

Ҳисоб-китобларнинг кўрсатишича, корхонада бир бирлик маҳсулот таннархини ойлар бўйича пасайиши кузатилади. Бунинг сабаби маҳсулот ҳажмининг ортиш интервали билан харажатларнинг ўсиш динамикаси бир текисда бўлмаганлигидир.

Корхона 9 ойда 95 дона маҳсулот ишлаб чиқарганда 556000 сўмлик жами харажатлар ҳажмида энг катта даромад олади. Демак, бу ҳолатда корхона 95 бирлик миқдорда маҳсулот ишлаб чиқариши мақсадга мувофиқдир.

Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулотнинг таннархини маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлигини 6.5.1-чизма ёрдамида таҳлил қилиш мумкин.

6.5.1-чизма. Режалаштирилган жами ва бир бирлик маҳсулот таннархининг ишлаб чиқариш ҳажмига боғлиқлиги

Чизмадан кўриниб турибдики, жами маҳсулот таннархи ойлар давомида бир текисда ўсиб бориш тенденциясига эга бўлган, натижада жами маҳсулот таннархи тўғри чизик кўринишида бўлган. Бир бирлик маҳсулотнинг таннархи эса ёйсимон кўринишга эга бўлган.

Демак, маҳсулот ҳажми ортиб бориши билан жами таннарх ортиб боради. Шу билан бирга, бир бирлик маҳсулот таннархи ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори ортиши билан қисқариб боради.

Тест топшириқлари

1. Бюджетлаштириш – ...

а) корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш ҳисобланади;

б) корхона моддий, меҳнат ва молиявий ресурсларини узоқ, қисқа ва ўрта муддатли режалаштириш, рақобатчиларнинг хатти-ҳаракати, ишлаб чиқарилган маҳсулотларга бўлган бозор талабларини ўрганишга имкон беради;

в) корхонанинг асосий мақсадини таъминлашда хизмат қиладиган жараёнларни режалаштиради, алоҳида бўлинмалар фаолиятини мувофиқлаштиради;

г) корхона бўлинмалари раҳбарларини ўз вазифаларини самарали амалга оширишларига ва ходимларини ички тартиб-қоидаларга риоя қилишларини таъминлашга хизмат қилади;

д) барча жавоблар тўғри.

2. Бюджетлаштириш босқичлари қайси каторда тўғри ифодаланган?

а) бюджетни ишлаб чиқиш, бюджетни тасдиқлаш, бюджетни бошқариш, бюджетни назорат қилиш;

б) бюджетни таҳлил қилиш, бюджетни бошқариш, бюджетни назорат қилиш;

в) бюджетни баҳолаш, бюджетни тасдиқлаш, бюджетни бошқариш;

г) бюджетни муҳокама қилиш, бюджетни тасдиқлаш;

д) бюджетни таснифлаш, бюджетни таҳлил қилиш, бюджетни тасдиқлаш.

3. Бош бюджетнинг таркибини аниқланг.

а) статик бюджет, операцион бюджет, инвестиция бюджети;

б) операцион бюджет, инвестиция бюджети, молиявий бюджет;

в) ишлаб чиқариш бюджети, молиявий бюджет, мослашувчан бюджет;

г) сотиш бюджети, ишлаб чиқариш бюджети, тайёр маҳсулот захиралари бюджети, харидлар бюджети;

д) статик бюджет, тайёр маҳсулот захиралари бюджети.

4. Давр харажатлари бюджети таркиби қайси каторда тўғри кўрсатилган?

а) сотиш харажатлари бюджети, маъмурий харажатлар бюджети;

б) ишлаб чиқариш бюджети, сотиш харажатлари бюджети, маъмурий

харажатлар бюджети;

в) мослашувчан бюджет, ишлаб чиқариш бюджети, сотиш харажатлари бюджети;

г) статик бюджет, сотиш харажатлари бюджети, маъмурий харажатлар бюджети;

д) инвестиция бюджети, статик бюджет, сотиш харажатлари бюджети.

5. Бюджетларни тузишга қандай талаблар қўйилади?

а) эҳтиёткорлик, аниқлик;

б) мувозанатланган ҳолда тузиш;

в) моддий, меҳнат ва пул бирликларида баҳолашиш;

г) жавобгар ходимнинг масъулият билан ёндашиши;

д) барча жавоб тўғри.

6. Бюджетлар олдига қўйилган вазифаларга мувофик қандай турларга ажратилади?

а) инвестиция бюджети, молиявий бюджет;

б) давр харажатлари бюджети, инвестиция бюджети, молиявий бюджет;

в) статик бюджет, мослашувчан бюджет;

г) операцион бюджет, статик бюджет, мослашувчан бюджет;

д) тайёр маҳсулотлар бюджети, инвестиция бюджети, молиявий бюджет.

7. Операцион бюджет...

а) харидорлар имконияти ва маҳсулотлар ҳажмини эътиборга олиб, вертикал ҳамда горизонтал тартибда тузиладиган бюджет шакли;

б) товар-моддий захиралари, асосий воситаларни сотиб олиш, тайёр маҳсулотлар захиралари ва давр харажатлари тўғрисидаги ахборотлар ҳамда молиявий маблағларнинг тахминий манбаларини ифодаловчи бюджет тури;

в) сотиш ҳажми ва таннархи, даромад ва харажатларнинг нисбати, соф фойда, ўз маблағларидан самарали фойдаланиш, инвестиция қўйилмаларининг қопланиш муддати каби кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштирувчи бюджет шакли;

г) корхонада маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарқни ифодаловчи кўрсаткич;

е) бўлинма раҳбари маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушадиган тушумга жавоб берадиган марказ тури.

8. Молиявий бюджет таърифини ифодаловчи каторни аниқланг.

а) бўлинма раҳбари харажатлар ва фойда учун жавоб берадиган марказ тури;

б) харидорлар имконияти ва маҳсулотлар ҳажмини эътиборга олиб, вертикал ҳамда горизонтал тартибда тузиладиган бюджет шакли;

в) товар-моддий захиралари, асосий воситаларни сотиб олиш, тайёр маҳсулотлар захиралари ва давр харажатлари тўғрисидаги ахборотлар ҳамда молиявий маблағларнинг тахминий манбаларини ифодаловчи бюджет тури;

г) корхонада маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарқни ифодаловчи кўрсаткич;

д) сотиш ҳажми ва таннархи, даромад ва харажатларнинг нисбати, соф фойда, ўз маблағларидан самарали фойдаланиш, инвестиция қўйилмаларининг копланиш муддати каби кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштирувчи бюджет шакли.

9. Инвестиция бюджети...

а) сотиш ҳажми ва таннархи, даромад ва харажатларнинг нисбати, соф фойда, ўз маблағларидан самарали фойдаланиш, инвестиция қўйилмаларининг копланиш муддати каби кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштирувчи бюджет шакли;

б) корхонада маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарқни ифодаловчи кўрсаткич;

в) товар-моддий захиралари, асосий воситаларни сотиб олиш, тайёр маҳсулотлар захиралари ва давр харажатлари тўғрисидаги ахборотлар ҳамда молиявий маблағларнинг тахминий манбаларини ифодаловчи бюджет тури;

г) корхонанинг бюджет давридаги капитал харажатлари ва узок муддатли молиявий қўйилмалари режаси;

д) харидорлар имконияти ва маҳсулотлар ҳажмини эътиборга олиб, вертикал ҳамда горизонтал тартибда тузиладиган бюджет шакли.

10. Ишлаб чиқариш дастурини тузишда қандай усуллардан фойдаланилади?

а) таққослаш, гуруҳлаш, чизикли дастурлаш;

б) даражали тахминлаш, вазиятли режалар тузиш, чизикли дастурлаш, маҳсулот (иш ва хизмат)лар турларини диверсификациялаш;

в) даражали тахминлаш, вазиятли режалар тузиш, чизикли дастурлаш, занжирли боғланиш;

г) вазиятли режалар тузиш, чизикли дастурлаш, маҳсулот (иш ва хизмат)лар турларини диверсификациялаш, индукция;

д) индукция, дедукция, даражали тахминлаш.

Назорат саволлари

1. Корхона фаолиятини бюджетлаштиришнинг қандай ижобий жиҳатлари мавжуд?
2. Бюджетлаштириш жараёнида бизнес-режа қандай ўрин тутди?
3. Бизнес-режалар қандай таснифланади?
4. Бизнес режалаштириш қандай тамойиллар асосида амалга оширилади?
5. Корхона бош бюджетининг вазифалари нималардан иборат?
6. Корхонанинг бош бюджети қандай таркибга эга?
7. Молиявий ва инвестиция бюджетлар қайси кўрсаткичларни қамраб олади?
8. Мослашувчан ва статик бюджетларнинг қандай фаркли жиҳатлари мавжуд?
9. Бюджетлаштириш тизимида ишлаб чиқариш дастури қандай ўрин тутди?
10. Корхона ишлаб чиқариш дастурини ишлаб чиқиш қай тартибда амалга оширилади?
11. Ишлаб чиқариш дастурини тузишда қандай усуллардан фойдаланилади?
12. Корхонада харажатларни режалаштириш қандай ўзига хос хусусиятларга эга?
13. Қуйдан юқорига режалаштиришнинг моҳиятини нимада?
14. Бюджетлаштириш жараёнида такроран режалаштириш қандай тутди?
15. Жами ва бир бирлик маҳсулот таннархини режалаштиришнинг зарурати нимада?

7-боб. МАҲСУЛОТ (ИШ, ХИЗМАТ)ЛАР ТАННАРХИНИ КАЛЬКУЛЯЦИЯ ҚИЛИШ УСУЛЛАРИ

7.1. Маҳсулот таннархининг ишлаб чиқаришни бошқаришдаги аҳамияти

Иқтисодиётни модернизациялаш шароитида корхоналар фаолиятида муҳим вазифалардан бири ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг таннархини тўғри аниқлашдир. *Маҳсулот таннархи* уни ишлаб чиқаришга қилинган бевосита харажатларнинг йиғиндисини қиймат кўринишидаги ифодасидир.

Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш ва харажатларни ҳисобга олиш бошқарув ҳисобининг асосий элементларидан бири ҳисобланади, чунки, ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг таннархи қуйидагилар бўйича бошқарув қарорларининг қабул қилиниши учун асос бўлади:

- қандай турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш, қайсыларини эса тўхтатиш бўйича;
- зарур ёрдамчи маҳсулотларни сотиб олиш ёки ишлаб чиқариш мақсадга мувофиқлиги тўғрисида;
- ишлаб чиқарилиши режалаштирилаётган маҳсулотга баҳо белгилаш борасида;
- ишлаб чиқаришни янги техника билан қуроллантириш бўйича;
- ишлаб чиқариш ва технологик жараёнларни ривожлантириш бўйича берилган тавсияларни асослашда.

Бошқарув ҳисобиди таннарх қуйидаги асосий объектлар бўйича аниқланади:

- алоҳида бўлинмалар бўйича;
- алоҳида маҳсулот турлари бўйича.

Бунда харажатларни тақсимлаш жараёни икки босқичда амалга оширилади:

- харажатларни улар вужудга келган марказлар бўйича тўплаш;
- харажатларни маҳсулот турлари бўйича тақсимлаш.

Харажатларни тақсимлаш деганда, корхона фаолиятида вужудга келган харажатларни аниқ объектлар бўйича гуруҳлаш жараёни тушунилади.

Харажатлар объекти сарфланган харажатлар ҳисобга олиниши зарур бўлган ташкилий бўлиmdir.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларни ишлаб чиқариш таннархи бевосита харажатлар, ресурслардан самарали фойдаланишни талаб қилади. Корхонадаги моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан оқилона фойдаланиш ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг таннархини пасайтириш имконини беради.

Маҳсулот таннархини аниқлашда калькуляцион бирликни аниқ белгилаш муҳим масала ҳисобланади.

Калькуляция бирлиги калькуляция объекти ўлчовидир. Уни танлаш маҳсулотни тайёрлаш хусусиятлари, номенклатура кенглиги, ўлчашда қўлланиладиган бирликлар, амалдаги андозалар ва ишлаб чиқилмайдиган

маҳсулотнинг техник шартларига боғлиқ бўлади.

Калькуляция объектларини белгилашда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларига мувофиқ уларнинг номи, ёғлилик даражаси ва идишнинг турига қаралади. Масалан, бир метр сигимдаги коғоз идишдаги 3,2 % ёғлиликка эга сут, 0,5 метр сигимдаги полиэтилен идишдаги 20 % ёғлиликдаги сметана, 250 г. оғирликдаги ўрама коғозли ёғсизлантирилган творог ва х.к.

Амалий фаолиятда ишлаб чиқариш корхоналари калькуляция бирликларнинг куйидаги гуруҳларидан фойдаланадилар:

- табиий бирликлар дона, килограмм, тонна, метр, куб метр, киловатт-соат ва х.к.;
- шартли-табиий бирликлар – консервалар (куюлтирилган сут) 100 шартли банкалари ва х.к.;
- фойдаланиладиган (эксплуатацион) бирликлар кувват, маҳсулдорлик ва х.к.;
- ишлар бирликлари ташиб келтирилган юкнинг бир тоннаси, йўл қопламасининг юз метри ва х.к.;
- вакт бирликлари машина-кун, машина-соат, норма-соат ва х.к.

7.2. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари

Корхоналарда маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив, жараёни, буюртмали, тўлиқ таннарх, маржинал харажатларни умумлаштириш, харажатларни мутаносиб тақсимлаш, аралаш каби усуллари мавжуд.

Маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули харажатлар ҳисоби норматив усулининг таркибий қисми ҳисобланади.

Бу усулнинг афзаллиги унда ҳисоб-китобларнинг оддийлигидир. Куйидаги сабабларни мазкур усулнинг камчиликларига киритиш мумкин:

- фойдаланилган захиралар миқдори ва уларга қўйилган баҳолар назорати учун меъёрларнинг мавжуд эмаслиги;
- четланиш сабаблари, унинг айбдорлари, жойини аниқлаш ва таҳлил этиш имкониятини йўқлиги;
- ишлаб чиқариш жараёнида харажатлар ҳисоб-китоблари фақат ҳисобот даври охирида ўтказилиши мумкин ва х.к.

Норматив усулда норматив харажатлар билан ҳақиқий харажатлар ўртасида юзага келадиган фарқ четланиш деб аталади.

Бир дона ишлаб чиқарилган маҳсулотга тўғри келадиган норматив харажатлар куйидаги элементлардан иборат бўлади:

- бевосита норматив моддий харажатлар;
- бевосита моддий харажатларнинг норматив миқдори;
- норматив иш вақти (бевосита меҳнат ҳақи харажатлари);
- иш вақтининг нормалаштирилган ставкаси;

– ўзгарувчан умумишлаб чиқариш харажатларининг норматив коэффициенти;

– доимий умумишлаб чиқариш харажатларининг норматив коэффициенти.

Ушбу усулни қўллаш қуйидаги афзалликларга эга: ҳар бир харажат тури бўйича норма ва нормативларнинг ўрнатилганлиги, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар бирлиги таннархининг норматив калькуляциясини тузиш, амалдаги нормалар ва улардан четланишлар бўйича харажатлар ҳисобини юритиш.

Фақат миқдор бўйича нормалардан фойдаланилганда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$X_x = \Phi_{xx} \times (M_\phi \pm M_{xx})$$

бу ерда,

M_ϕ - харажатларнинг норматив миқдори;

M_{xx} - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши.

Сарфланган ресурслардан эҳтиёжга мувофиқ нормада фойдаланилганда қуйидаги формулани қўллаш мақсадга мувофиқ:

$$X_x = (\Phi_{xx} \pm M_{x6}) \times M$$

бу ерда,

M_{x6} - сарфланган ресурсларнинг баҳоси ўзгариши натижасида четланишлар.

Сарфланган ресурсларнинг миқдори ва баҳоси бўйича нормалардан фойдаланиб, ҳақиқий харажатлар қуйидаги формула ёрдамида аниқланади:

$$X_x = (\Phi_{xx} \pm M_{x6}) \times (M_n \pm M_q)$$

бу ерда,

M_n - норматив миқдор;

M_q - ҳақиқий харажатларнинг нормадан четга чиқиши (сарфланган ресурслар миқдори ўзгариши сабабли).

Ушбу усул норматив калькуляцияларни ҳар бир буюм бўйича мажбурий дастлабки тузилишини қўзда тутати, улар ҳисобот даври бошида амал қилувчи харажатлар нормалари асосида ҳисоб-китоб қилинади. Ташкилий ва илмий-техник тадбирларни татбиқ этиш нормалари ва норматив харажатлар янгиланиши билан норматив калькуляциялар ҳам янгиланади.

Норматив усулда харажатлар нормалар доирасида ва улардан четланишлар бўйича олиб борилади. Мавжуд четланишлар ҳақидаги ахборот маҳсулот таннархини шаклантириш жараёнида тезкор таъсир ўтказиш мақсадида бошқарув қарорлари қабул қилиш учун муҳим аҳамиятга эга. Бу усулда маҳсулотнинг ҳақиқий норматив таннархи ҳар бир модда бўйича нормалардан четланишларни қўшиш ёки айириш йўли билан ҳисобланади.

Норматив усулдан муваффақиятли фойдаланиш учун қуйидаги шартлар бажарилиши зарур:

- ресурсларнинг барча турлари бўйича норматив асосни аниқлаш;

- норматив калькуляцияларни олдиндан тузиш;
- харажатларнинг келиб чиқиш жойлари, нормалардан четланишларнинг айбдорлари ва нормалар ўзгариши сабаблари бўйича ишлаб чиқариш харажатларини қайд этувчи бирламчи ҳужжатларни ишлаб чиқиш;
- хар бир ишлаб чиқариш бўлини маси ва бутун корхона бўйича маҳсулотлар таннархини шакллантириш устидан ўрнатилган назорат натижаси бўйича тезкор бошқарув қарорлари қабул қилиш ва хулосалар чиқариш бўйича ишларни ташкил этиш.

Норматив усул омбор ҳўжалигини тўғри ташкил этишни ҳам талаб қилади. Бунда омборни оғирлик ўлчов жиҳозлари билан таъминлаш, ишлаб чиқариш бўлини масларини эса сув, газ буг, электр қувватини истеъмол қилиш учун ўлчов асбоблари билан таъминлаш, маҳсулотлар номенклатурасини ишлаб чиқиш, бирламчи ҳўжатлар ва бошқа ташкилий-техник тадбирларни сифатли расмиёлаштиришдан иборат.

Шундай қилиб, маҳсулот таннархини калькуляция қилишнинг норматив усули корхоналарда харажатлар ҳисоби хусусиятларини инобатга олган ҳолда ишлаб чиқарилган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини аниқроқ ҳисоблашга имкон беради, бундан ташқари бу усул харажатлар бўйича четланишларни батафсил таҳлил этиб, аниқланган четланишлар ва уларнинг сабабларини аниқлашга имкон беради. Демак, мазкур усул харажатларни оператив назорат қилиш ва четланишларни бошқариш учун қулайдир.

Режали (тахминий) таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усули норматив усулга қараганда кўпроқ қўшимча афзалликларга эга. Унда норматив ҳажмларга нисбатан режалаштирилган ҳажмларни чуқурроқ асосланганлиги, таҳминлар аниқлиги назорат самарадорлигини оширишни таъминлайди. У мавжуд ишлаб чиқариш ресурсларини ҳисобга олган ҳолда материаллар, ёкилги, энергия, иш ҳақи ва бошқа харажатларни прогрессив нормаларидан келиб чиқиб ташкил этилади. Бу усулнинг асосий афзаллиги шундаки, унда режали харажатлар эришилган натижага эмас, балки келгусидаги таҳминга асосланади.

Технологик жараёнга нисбатан харажатлар ҳисобини жараёни ва буюртмалар бўйича ташкил этиш мумкин.

Маҳсулот таннархини аниқлашнинг жараёни усулидан маҳсулот ишлаб чиқаришда хомашёнинг бир неча жараёндан ўтганидан сўнг тайёр маҳсулот ҳолига келадиган ишлаб чиқаришларда фойдаланилади.

Таннархни калькуляция қилишнинг жараёни усули узлуксиз, бир неча босқичдан иборат жараёнлар бўйича кўп миқдордаги маҳсулотлар ишлаб чиқарувчи корхоналарда қўлланилади. Бунда маҳсулот таннархини калькуляция қилиш икки усулда амалга оширилади:

– ўртача ҳисоб усули. Мазкур усулда харажатлар, шу жумладан, ҳисобот даври бошидаги қолдиқ суммаси ҳам қўшилиб, шу даврда ишлаб чиқилган шартли тайёр маҳсулот бирлигига бўлинади;

– ФИФО усули. Бунда ҳисобот даври бошидаги тугалланмаган ишлаб

чиқариш қолдиғи тугатилади сўнгра янги маҳсулот ишлаб чиқариш амалга оширилади. ФИФО усулини қўллашда бирмунча қийинчиликлар мавжуд, бироқ ўртача ҳисоб усулига нисбатан аниқроқ ҳисобланади.

Харажатлар ҳисобини жараёنли усулнинг икки варианты мавжуд: яримтайёр маҳсулотли ва яримтайёр маҳсулотсиз.

Яримтайёр маҳсулотли усулда ҳар бир олдинги қайта ишланган маҳсулот кейинги қайта ишлов учун яримтайёр маҳсулот ҳисобланади ва у ташқарига сотилиши мумкин. Бу яримтайёр маҳсулотларни ҳақиқий, норматив ёки режали таннарх бўйича, ҳисоб-китоб ёки маҳсулотни сотиш баҳолари бўйича баҳолаш заруратини белгилайди. Бу вариантда яримтайёр маҳсулотлар қиймати алоҳида 2100 - “Ўзи ишлаб чиқарган яримтайёр маҳсулотлар” номли актив счётада акс эттирилади.

Яримтайёр маҳсулотсиз усулда ҳар бир қайта ишлов бўйича, асосан, фақат ишлов беришга кетган харажатлар олинади. Тайёр маҳсулот таннархи хомашё, дастлабки материаллар харажатлари, барча қайта ишлаш харажатлари ва бошқа ишлаб чиқариш харажатларини умумлаштириш билан аниқланади. Бунда фақат тайёр маҳсулот таннархи калькуляция қилинади.

Мисол. Корхона эркаклар пойафзали ишлаб чиқаради. Ишлаб чиқариш учта жараёнда ташкил этилган. Қуйидаги маълумотлар мавжуд:

– ҳисобот даврининг биринчи чорагида 1500 дона маҳсулот ишлаб чиқарилган;

– дастлабки ишлов учун хомашё ва материаллар сарфланган - 8400000 сўм;

– оралиқ маҳсулотларга харажатлар килинди - 2400000 сўм;

– тайёр маҳсулот ҳолига келтириш учун маблағлар сарфланди - 1200000 сўм.

Бунда жараёнлар бўйича таннарх аниқлаш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

1-жараён - $8400000/1500=5600$

2-жараён - $2400000/1500=1600$

3-жараён - $1200000/1500=800$

Жами: $12000000/1500=8000$.

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан кўриниб турибдики, бир бирлик маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи 8000 сўмни ташкил этади.

Харажатлар ҳисобининг **буюртмали усули** хусусий ва майда туркумли ишлаб чиқаришда, шунингдек, тажриба-экспериментал ишлаб чиқаришда ва таъмирлаш ишларида қўлланиши мумкин.

Буюртмали усулнинг моҳияти, бир ёки бир неча хилдаги маҳсулотларнинг унча катта бўлмаган туркумини тайёрлашда ҳар бир буюртма бўйича алоҳида харажатлар ҳисобини амалга оширилади.

Харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни калькуляция қилишнинг буюртмали усули қуйидаги ўзига хос хусусиятларга эга:

– алоҳида буюртмалар бўйича, шунингдек, бир марталик маҳсулот тури ишлаб чиқарилаётганда қўлланилади;

– бу усулда харажатлар муайян ҳисобот даври (бир ой, чорак, йил) оралигида эмас, балки бажарилаётган буюртма даври бўйича аниқланади;

– қўшимча аналитик маълумотларни йиғиб бориш учун буюртмалар карточкасидан фойдаланиш мумкин. Ушбу буюртмалар карточкасидан харажатлар тегишли жавобгарлик марказлари бўйича йиғиб борилади.

Бу усулда барча бевосита харажатлар ишлаб чиқарилган ёки бажарилган буюртма бирлигига олиб борилади. Буюртмали усулда умумишлаб чиқариш харажатлари махсус усуллар бўйича аниқланади ва махсулот таннархига олиб борилади. Умумишлаб чиқариш харажатларини тақсимлашнинг энг муқобил усули норматив коэффициентлар усулидир.

Коэффициентларни ҳисоблаш уч босқичда амалга оширилади:

– умумишлаб чиқариш харажатлари режасининг йиллик бюджети тузилади;

– харажатларнинг умумий суммаси режалаштирилаётган ишлаб чиқариш ҳажмига караб аниқланади. Бунда ходимларнинг меҳнат ҳақи, сарфланган киши соат, сарфланган машина-соат ва ҳ.к.;

– режалаштирилаётган ҳисобот даври учун аниқланган умумишлаб чиқариш харажатлари суммаси режалаштирилган ишлаб чиқариш ҳажмига бўлинади.

Юқоридаги ҳисоб-китоблардан сўнг, пул бирлиги, соат ва бошка исталган ўлчов бирлигида аниқланиши мумкин бўлган умумишлаб чиқариш харажатларининг норматив коэффициенти юзага келади.

Махсулот (иш, хизмат)лар таннархини ҳисоблашнинг буюртмали усулида калькуляция объекти бўлиб муайян миқдордаги махсулотни ишлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш)га олинган буюртма ҳисобланади.

Махсулотни ишлаб чиқариш (ишлар бажариш, хизматлар кўрсатиш)да асосий бухгалтерия ҳисоби ҳужжати бўлиб, буюртмачи ва ишлаб чиқарувчи ўртасида тузилган шартнома ҳисобланади. Мазкур шартномада қуйидагилар ўз ифодасини топади: шартнома объекти, шартнома субъектлари ва уларнинг манзиллари, махсулот (иш, хизмат)нинг ҳажми ва юқлаб жўнатиш (қабул қилиб олиш) муддати, шартнома баҳоси, тўлов шакллари ва бошқалар.

Буюртмали усулда махсулот таннархини ҳисоблаш яқка ва туркумли ишлаб чиқаришларда қўлланилади.

Буюртмалар бўйича материал, меҳнат ҳақи ва шу каби харажатлар алоҳида тақсимлаш жадвалларида гуруҳланади. Буюртма объектининг таннархи у очилган кундан бошлаб амалга ишлаб чиқариш харажатларининг йиғиндиси суммаси орқали аниқланади.

Бунинг учун ҳар бир буюртмага бухгалтерияда алоҳида карточка очилади, унда буюртма бўйича харажатлар буюртмани бажаришнинг бутун муддати мобайнида ҳисобга олинади.

Бевосита харажатлар бирламчи ҳужжатлар асосида цехлар ва буюртмалар бўйича ҳисобга олинади. Бунда ҳар бир буюртма учун алоҳида бирламчи ҳужжатлар расмийлаштирилади.

Билвосита харажатлар корхонада мутаносиб равишда қабул қилинган тақсимот базасига биноан тақсимлаш йўли билан маҳсулотлар таннархига киритилади.

Буюртмани бажариш даврида харажатлар тугалланмаган ишлаб чиқариш сифатида ҳисобга олинади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш жараёни тугагандан кейин карточка ёпилади ва буюртмани бажаришга кетган харажатлар ҳисоблаб чиқилади.

Бу харажатлардан қайтарилган чиқиндилар, тузатиб бўлмайдиган сифатсиз ва фойдаланилмаган материалларни омборга қайтариш харажатлари чиқариб ташлангач, буюртма бўйича ишланган маҳсулотнинг ҳақиқий таннархи келиб чиқади.

Агар буюртмага мувофиқ бир неча хил буюм тайёрланса, ҳақиқий харажатлар суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдорига калькуляция моддалари бўйича бўлиш билан бир бирлик маҳсулотнинг таннархи аниқланади.

Мисол. «АБС» корхонаси буюртмалар бўйича тикув машинаси ва музлатгич ишлаб чиқаради. Буюртмачилар томонидан корхонага 6та тикув машинаси ва 8та музлатгичга буюртма берилган. Буюртмалар бажариб бўлинган. Бир дона буюртманинг ҳақиқий таннархини аниқлаш зарур.

Буюртмалар тўғрисида қуйидаги маълумотлар мавжуд:

1) Моддий харажатлар амалга оширилди:

– тикув машиналари учун - 288000 сўм;

– музлатгичлар учун - 768000 сўм.

2) Ходимларга меҳнат ҳақи тўланди:

– тикув машиналари учун - 153600 сўм;

– музлатгичлар учун - 409600 сўм.

3) Буюртмалар бўйича умумишлаб чиқариш харажатлари ҳисобланди.

– тикув машиналари учун - 38400 сўм;

– музлатгичлар учун - 102400 сўм.

Ишлаб чиқариш жараёнига сарфланган жами харажатлар:

– тикув машиналари учун - $288000 + 153600 + 38400 = 480000$ сўм;

– музлатгичлар учун - $768000 + 409600 + 102400 = 1280000$ сўм.

Ушбу маълумотлар бўйича бир дона буюртманинг таннархи қуйидагича бўлади:

Тикув машинаси учун - $480000/6 = 80000$ сўм;

Музлатгичлар учун - $1280000/8 = 160000$ сўм.

Кўпинча корхона амалий фаолиятида жараёнили усул билан бир қаторда буюртмали усулнинг унсурларини биргаликда қўлловчи аралаш тизимлардан фойдаланилади. Бундай тизимлар туркумли ва серияли маҳсулот ишлаб чиқаришларда қўлланилади. Жумладан, муомалалар бўйича таннарх аниқлаш усули истиқболли аралаш тизимлардан бири ҳисобланиб, унда харажатларни ҳисобга олишнинг асосий объекти муомала ҳисобланади. Умумишлаб чиқариш харажатлари мазкур муомаладан ўтган

махсулот бирликлари ўртасида асосий ишлаб чиқариш ходимларининг асосий иш ҳақи салмоғига мутаносиб равишда тақсимланади. Асосий материалларга кетган харажатлар ҳам буюртмали усул каби махсулотнинг алоҳида тури таннархига киритилади. Муомалалар усулининг афзаллиги калькуляцияни технологик шароитга яқинлаштиришдан иборат.

Халқаро амалиётда корхоналар молиявий-хўжалик фаолиятининг сўётлар тизимида таннархни шакллантириш усулига қараб харажатлар ҳисобини тўлиқ ёки чекланган таннарх (маржинал даромад усули) бўйича ташкил этишлари мумкин.

Тўлиқ таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усулида махсулот таннархига доимий ва ўзгарувчан, бевосита ва билвосита харажатларга бўлинишидан қатъи назар, корхонанинг барча харажатлари киритилади. Бевосита махсулотга киритиб бўлмайдиган харажатлар аввал улар келиб чиққан жавобгарлик марказлари бўйича тақсимланади, кейин эса танланган асосга мутаносиб равишда махсулот таннархига киритилади. Кўпинча тақсимлаш базаси сифатида ишлаб чиқариш ишчиларининг асосий иш ҳақи, ишлаб чиқариш таннархи ва ҳ.к.лар танланади.

Тўлиқ таннарх бўйича харажатлар ҳисоби усули мамлакатимизда кенг тарқалган ва молиявий ҳисоб ҳамда солиққа тортиш бўйича норматив ҳужжатлар талаблари ва Ўзбекистонда юзага келган аъёналарга мос келади. Бироқ, мазкур усул махсулот ишлаб чиқариш ҳажми ўзгарганда махсулот бирлиги таннархида содир бўладиган ўзгаришларни ҳисобга олмайди.

Хўжалик юртишнинг ҳозирги шароитида чекланган таннарх, яъни маржинал усул бўйича харажатлар ҳисоби усулига алоҳида эътибор берилиши зарур. Бу усулга мувофиқ махсулот таннархига корхона харажатларининг ҳаммаси киритилмайди, балки унинг бир қисми - ўзгарувчан харажатлар киритилади. Ушбу усулда доимий харажатларни махсулот таннархига киритмайдилар ва шундай харажатлар юзага келганда ўша давр фойдасини камайтиришга йўналтирилади. Аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун қуйидаги мисолни кўриб чиқамиз.

2013 йилда АБС корхонаси 10%ли сметанани бир литрини ишлаб чиқариш ва сотишга қилинган ўртача харажатлари сўмда қуйидагича:

1. Сотиш баҳоси	772-00
2. Қўшилган қиймат солиғи	129-00
3. Ўзгарувчан харажатлар	270-20
4. Маржинал даромад (1к.-2к.-3к.)	372-80
5. Доимий харажатлар	265-80
6. Фойда (3к.-4к.)	107-00

Мисолдан кўриниб турибдики, сметана бирлигидан олинган маржинал даромад 372-80 сўм (772,00-129,00-270,00)ни ташкил этади ва ўзига ҳос ялпи фойда-брутто фойдаси ҳосил бўлади. Маржинал даромад суммасидан доимий харажатлар суммасини айириб операцион фойда-нетто фойдаси топилади. Бироқ, таҳлиллар шунини кўрсатмоқдаки, тармоқ корхоналарида ҳали маржинал даромад концепцияси қўлланилмаяпти, ваҳоланки молиявий

ҳисоботнинг 2-шакли «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» маржинал даромадни аниқлаш талабларига мувофиқ тузилган ва тасдиқланган. Демак, бошқарув ҳисоби тизимини ҳам шу талабларга мослаштириш лозим.

Биобарин, маҳсулотларнинг сотиш баҳоси ва ўзгарувчан харажатлар суммаси ўртасидаги фарқ канча кўп бўлса, маржинал даромад ва рентабельлик даражаси ҳам шунча баланд бўлади. Бундан ташқари, харажатларнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиниши корхона фаолиятини бошқариш ва таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади, жумладан у ассортимент сиёсати, зарарли фаолият юритган ҳолда ёпиб қўйиш ёки никирозга учраганлигини эълон қилиш ҳақида қарор қабул қилиш учун зарур.

Бу усулнинг асосий афзаллиги доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг бирлашишдан иборат. Ушбу харажатларни бошқариш қуйидаги энг муҳим вазифаларини ҳал этиш имконини беради:

- маҳсулот ёки буюртма баҳосининг қуйи чегарасини аниқлаш;
- маҳсулот турлари фойдалигини киёсий таҳлили;
- маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг қулай дастурини аниқлаш;
- маҳсулот ёки хизматларнинг ўз маҳсулоти ва уларни четдан сотиб олиш ўртасидаги тафовут;
- ишлаб чиқариш технологиясини иқтисодий нуқтан назардан қулайлигини танлаш;
- корхона рақобатбардошлилиги захираси ҳамда зарарсизлик нуқтасини белгилаш ва ҳ.к.

Корхоналарда маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари технология ва ишлаб чиқаришни оқилона ташкил қилишни тақозо этади. Ҳозирги пайтда корхоналарда оддий, жараёنли (шу жумладан, бўлинмалли) ва буюртмалли усуллар харажатларни ҳисобга олиш ва таннархни аниқлашнинг норматив усули билан боғлаб олиб борилмоқда.

2010-«Асосий ишлаб чиқариш» счётининг ҳар бир маҳсулот турига очилган аналитик счётларида харажатлар белгиланган харажат моддалари бўйича ҳисобга олиб борилади.

Аналитик счётлар маҳсулотларни қайта ишлашдаги технологик жараёнлар бўйича очилади.

Харажатларни умумлаштириш усули (оддий усул)да маҳсулот таннархи маҳсулотнинг алоҳида қисмлари ёки уларни тайёрлаш жараёни бўйича аниқланади. Бу усул, одатда, бир хил маҳсулот ишлаб чиқарилганда қўлланилади.

Қўшимча маҳсулотга харажатларни чиқариб ташлаш усули шундан иборатки, буида ишлаб чиқаришдан олинмаган маҳсулотлар асосий, қўшимча ва ёндошларга бўлинади. Асосий маҳсулот таннархини аниқлаш учун қўшимча маҳсулотлар ва чиқиндилар олдиндан белгиланган баҳолар бўйича умумий харажатлардан чиқариб ташланади.

Харажатларни мутаносиб тақсимлаш усули маҳсулотларнинг бир

неча турини бир вақтнинг ўзида ишлаб чиқариш шарти билан улар таннархини калькуляция қилиш учун қўлланилади. Ушбу усул асосан аралаш маҳсулотлар ишлаб чиқаришда қўлланилади. Бунда харажатлар ҳисоби ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар гуруҳи бўйича ташкил этилади, гуруҳлар ичидаги харажатлар эса иқтисодий жиҳатдан асосланган, баъзида мутаносиб равишда маҳсулотларнинг алоҳида турларига тақсимланади.

Калькуляция қилишнинг аралаш усули юқорида санаб ўтилган усулларнинг ҳар бирини алоҳида қўллаш имкони бўлмаса ёки маҳсулот таннархини асосли ҳисобга олиш таъминланса, уларнинг бир нечасини ўзаро бирикувини ифодалайди.

7.3. Ишлаб чиқариш зарарсизлигини таҳлил этиш

Иқтисодийetni модернизациялаш шароитида ҳар қандай ишлаб чиқариш корхонаси раҳбари турли хил оқилона бошқарув қарорлари қабул қилишга мажбур бўлади.

“Харажатлар - ишлаб чиқариш ҳажми - фойда” (Cost-Volume-Profit) ўзаро алоқадорлик таҳлили зарарсизлик нуқтасини аниқлашда менежерлар учун муҳим восита ҳисобланади. Шунингдек, мазкур таҳлил тизими ёрдамида бухгалтерлар, аудиторлар, экспертлар ва маслаҳатчилар корхона молиявий натижасини ҳаққоний баҳолаш ва яхшилаш учун муҳим тавсиялар беришлари мумкин.

Зарарсизлик нуқтаси корхона даромадлари унинг харажатларини тўлиқ қоплаш нуқтаси бўлиб, молиявий натижаларни аниқлашнинг оддий ва аниқ усули ҳисобланади.

Баҳолар, корхона харажатлари, маҳсулотни сотиш ҳажми ва таркибига оид ҳар бир қабул қилинган қарор пировард-натижа корхона молиявий натижасида намоён бўлади.

“Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” куйидаги имкониятларни беради:

1. Ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва назорат қилиш;
2. Харажатлар, ишлаб чиқариш ҳажми ва фойданинг ўзаро боғлиқлиги таъсири натижасида харажатларнинг қандай ўзгариши мумкинлигини аниқлаш;
3. Корхона раҳбарларининг қисқа муддатли бошқарув қарорлари қабул қилишларига қўмақлашиш;
4. Корхонани истиқболли ривожлантириш имконини берадиган вариантлар орасидан энг мақбулини танлаш ва ҳ.к.

“Харажатлар - ишлаб чиқариш ҳажми - фойда” таҳлили тизими нафақат кичик тадбиркорлик субъектлари, балки йирик корхоналар раҳбарлари учун ҳам ишончли бошқарув қарорлари қабул қилишда муҳим аҳамиятга эга. Бу тизимда харажатлар, ишлаб чиқариш жараёнлари ва молиявий натижалар боғлиқлигига таъсир этувчи турли хил омиллар ўрганилади. Бу ҳолат корхона менежерларини мунтазам равишда сотиш баҳоси, ўзгарувчан ва доимий харажатлар, ресурсларни сотиб олиш ва улардан оқилона фойдаланиш борасида қарорлар қабул қилиши зарурлиги билан ифодаланади.

CVP-таҳлили маржинал даромад, рентабеллик оstonаси (зарарсизлик нуқтаси), ишлаб чиқариш дастаги ва чидамлилиқнинг маржинал захираси каби асосий элементлардан иборат.

Маржинал даромад корхоналарда маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги тафовутни ифодалайди.

Доимий ва ўзгарувчан харажатларни қопловчи тушум ҳажмини ҳисоблаш учун корхоналарда маржинал даромад ҳажми ва коэффиенти кўрсаткичларидан фойдаланилади.

Маржинал даромад ҳажми корхонанинг доимий харажатларни қоплаш ва фойда олишга кўшган хиссасини кўрсатади. Уни ҳисоблашнинг икки усули мавжуд:

1. Биринчи усулда маҳсулотларни сотишдан тушган тушумдан барча ўзгарувчан харажатлар чиқариб ташланади;

2. Иккинчи усулда эса маржинал даромад ҳажми корхона доимий харажатлари ва фойдасини кўшиш йўли билан аниқланади.

Маржинал даромаднинг ўртача ҳажми деганда, маҳсулот баҳоси билан ўртача ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги тафовут тушунилади. Бу кўрсаткич маҳсулот ишлаб чиқаришга сарфланган доимий харажатларни қоплашга кўшилган хисса ва олинган фойдани акс эттиради.

Маржинал даромад коэффиенти маҳсулот сотишдан олинган тушумдаги маржинал даромаднинг улуши ёки товар баҳосидаги маржинал даромаднинг ўртача улушини ифодалайди.

Ривожланган мамлакатлар бошқарув ҳисоби назарияси ва амалиётида CVP - таҳлилни ўтказишнинг бир қанча усулларида фойдаланилади. Улар устида олиб борилган илмий тадқиқотлар шуни кўрсатадики, зарарсизлик нуқтасини аниқлаш ва унга таъсир этадиган омилларни ҳисоблаш учун кўплаб формулалар қўлланилади. Шу билан бирга, амалиётнинг ўзи ҳам шундай ҳар томонлама қулай формулани қўллашни талаб этадики, у CVP - таҳлилни ташкил этувчи барча баҳоларнинг ўзаро алоқадорлигини таъминлаш ва анча оддий йўл билан ҳар бир омилнинг таъсирини аниқлашга имкон туғдириши лозим. Бундай мақсадга эришиш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мақсадга мувофиқдир:

$$M_{\phi} = \frac{X_{\partial} + \Phi}{M_{\partial}} = \frac{X_{\partial} + \Phi}{B_{\partial} - X_{\text{уз}}}$$

бу ерда,

M_{ϕ} - маҳсулот ҳажми;

X_{∂} - доимий харажатлар суммаси;

Φ - фойда суммаси;

M_{∂} - маржинал даромаднинг маҳсулот бирлигига тўғри келадиган суммаси;

B_{∂} - маҳсулот бирлиги баҳоси;

$X_{\text{уз}}$ - ўзгарувчан харажатларнинг маҳсулот бирлигига тўғри келадиган

суммаси.

Куйида 100000 сўмлик фойдани олиш учун режалаштириладиган сотиш ҳажмини аниқлаймиз.

$$M_{\phi} = \frac{X\partial + \Phi}{B - X_{\text{ўз}}} = \frac{500000 + 100000}{200 - 120} = 7500 \text{ кг}$$

1. Бу ерда маҳсулотни зарарсиз сотиш ҳажми куйидагини ташкил этади:

$$M_3 = \frac{X\partial}{B - X_{\text{ўз}}} = \frac{500000}{200 - 120} = 6250 \text{ кг}$$

2. Берилган координатлардаги кутилаётган фойда суммасини аниқлаймиз:

$$\Phi = M_{\phi}(B - X_{\text{ўз}}) - X\partial = 7500(200 - 120) - 500000 = 100000 \text{ сўм}$$

3. Берилган координатлардаги доимий харажатлар суммасини аниқлаймиз:

$$X\partial = M_{\phi}(B - X_{\text{ўз}}) - \Phi = 7500(200 - 120) - 100000 = 500000 \text{ сўм}$$

4. Сотишларнинг режалаштирилган баҳосини аниқлаймиз:

$$B = X_{\text{ўз}} + \frac{X\partial + \Phi}{M_{\phi}} = 120 + \frac{500000 + 100000}{7500} = 200 \text{ сўм}$$

5. Ўзгарувчан харажатларнинг маҳсулот бирлигига тўғри келадиган суммасини аниқлаймиз:

$$X_{\text{ўз}} = B - \frac{X\partial + \Phi}{M_{\phi}} = 200 - \frac{500000 + 100000}{7500} = 120 \text{ сўм}$$

6. Маржинал даромаднинг маҳсулот бирлигига тўғри келадиган суммасини аниқлаймиз:

$$M\phi = \frac{X\partial + \Phi}{M_{\phi}} = \frac{500000 + 100000}{7500} = 80 \text{ сўм}$$

“Харажатлар - ишлаб чиқариш ҳажми - фойда” тахлилининг муҳим шартли корхона харажатларини доимий ва ўзгарувчанларга бўлиш ҳисобланади. Доимий харажатлар ишлаб чиқариш ва сотишлар ҳажмига боғлиқ бўлмайди, ўзгарувчан харажатлар эса - бу иккита омилнинг ўзгаришига мутаносиб равишда ўзгариб туради. Шу боис, юқорида келтирилган формулаларга асосан зарарсизлик нуктасини аниқлаш учун маҳсулотни зарарсиз сотиш коэффициентини кўрсаткичидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ, деб ҳисоблаймиз.

У куйидаги формула бўйича аниқланади:

$$K_3 = \frac{M_3}{M_{\phi}}$$

бу ерда,

K_3 - маҳсулотни зарарсиз сотиш коэффициенти;

M_3 - маҳсулотни зарарсиз сотиш ҳажми;

M_{ϕ} - маҳсулотни фойдали сотиш ҳажми.

Куйида маҳсулотни зарарсиз сотиш коэффициентини ҳисоблаймиз:

$$K_z = \frac{6250}{7500} = 0,83$$

Бу коэффициент ёрдамида маҳсулот сотиш ҳажмига боғлиқ зарарсизлик кўрсаткичини аниқлаймиз.

1. Маҳсулот сотиш ҳажмини қиймат кўринишида аниқлаймиз.

$$1500000 \times 0,83 = 1245000 \text{ сўм}$$

2. Маҳсулотни зарарсиз нарҳини белгилаймиз.

$$100 \times 0,83 = 83 \text{ сўм}$$

3. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатларни аниқлаймиз.

$$60 \times 0,83 = 49,8 \text{ сўм}$$

4. Маҳсулот бирлигига тўғри келадиган маржинал даромад суммасини аниқлаймиз.

$$40 \times 0,83 = 33,2 \text{ сўм}$$

CVP - таҳлил тизими ҳисоб-китобларни соддалаштиради ва уларнинг меҳнат талаблилигини камайтиради, шунингдек, қабул қилинадиган бошқарув қарорлари самарадорлигини оширишга имкон беради.

CVP - таҳлили амалиётда гоҳо зарарсизлик нуқтаси таҳлили деб ҳам юритилади.

Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик чегараси) деганда, қорхона ишлаб чиқаришининг шундай ҳажми ва тушуми тушуниладики, бунда барча харажатлар қопланиши ва дастлабки фойда олиниши таъминланади яъни маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни сотишдан олиннадиган тушум унинг барча харажатлари йиғиндисига тенг бўлади. Бу сотишларнинг шундай ҳажмики, унда қорхона фойда ҳам, зарар ҳам кўрмайди.

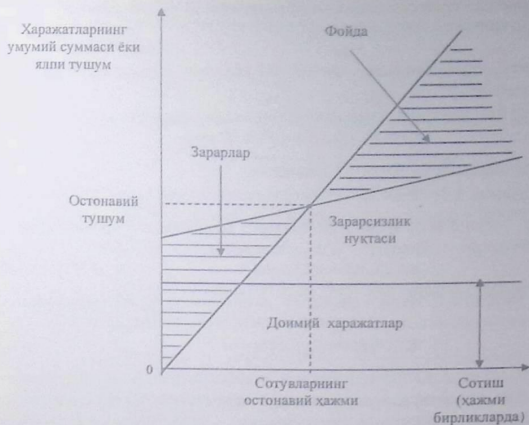
Мазкур нуқта “Хатарли”, “Ўлик” ёки “Мувозанат” нуқтаси дейилади. Иқтисодий адабиётларда бу нуқтани ВЕР (“Break-even point” - қисқартмаси) сифатида белгиланади ва у рентабеллик нуқтаси ёки остонаси деб аталади.

7.4. Бошқарув ҳисобида зарарсизлик нуқтасини ҳисоблаш усуллари

Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси)ни ҳисоблаш график, тенгнамалар ва маржинал даромад каби усуллар ёрдамида амалга оширилади.

График усулда зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси)ни топиш “Харажатлар - маҳсулот ҳажми - фойда” яхлит графигини тузиш имконини беради (20-чизма).

Келтирилган чизмадаги зарарсизлик нуқтасига мос келувчи тушум **остонавий тушум** деб аталади. Зарарсизлик нуқтасидаги ишлаб чиқариш (сотиш) ҳажми ишлаб чиқариш (сотишлар)нинг остонавий ҳажми деб аталади. Агар қорхона сотишларнинг остонавий ҳажмидан кам маҳсулот сотса, у зарар кўради, кўп сотса фойда олади.

20-чизма. Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик оstonаси)ни аниқлаш тартиби

Шуни таъкидлаш зарурки, ишлаб чиқаришнинг зарарсизлик нуқтаси ва ялли фойда чизмасини тасвирлашда турли даражадаги ишлаб чиқаришлар ўртасидаги боғлиқликни аниқлаш муаммоси пайдо бўлади. Зарарсизлик нуқтаси чизмаси бўйича фойда ва зарарлар ўртасидаги оқилона нисбатни аниқлаш учун жами харажатлар ва даромадлар чизиклари орасидаги масофа аниқланади. Бунда фойданинг ошишига махсулот ҳажмини ўзгариши таъсирини аниқлашда қулай усуллардан бири фойда ва махсулот ҳажми чизмаси ҳисобланади (7.4.1-чизма.).

Келтирилган чизмадан кўришиб турибдики, горизонтал ўқ ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажмини, вертикал ўқ эса ҳисобот давридаги фойда ва зарарларни акс эттирган. Агар сотиш ҳажми нолга тенг бўлса, унда максимал зарарлар доимий харажатлар суммасига тенг бўлиши шарт, чунки корхонанинг зарарлари унинг доимий харажатлари суммасидан ошиб кетмаслиги лозим.

Ҳар бир бирлик махсулот сотилганда, доимий харажатлардан юқори 0000 сўмлик ялли фойдага эришилади, чунки фойда ва зарарларнинг интервали 10000 сўмдан қилиб белгиланган, натижада сотиш ҳажми 6000 онага етганда ялли фойда доимий харажатлар йигиндисига тенглашади.

7.4.1-чизма. Фойда ва махсулот ҳажми ўртасидаги боғлиқлик

Бунда ҳар бир 6000 дондан юқори сотилган махсулот учун 10000 сўмдан кўшимча фойда олинади. Демак, сотиш ҳажми 10000 дона бўлганда фойда суммаси 400000000 сўми ($40000 \text{ сўм} \times 10000 \text{ дона}$) ташкил этади. Сотиш ҳажми ва фойда ўртасидаги бу нисбат чизмада пунктир чизик билан кўрсатилган.

Бошқарув ҳисобида ишлаб чиқариш ҳажми (куват) машина ва ускуналарнинг бўш туриб қолиши, уларни таъмирлаш вақти, ишдаги танаффуслар ва шу кабилар билан боғлиқ бўлиб, у оптимал ёки реал имконият даражасига эга бўлади. Оптимал имконият — машина ва жиҳозларнинг бўш турмасдан юқори унум билан ишлаш даражаси ҳисобланади. Реал имконият эса машина ва жиҳозларнинг ўртача (нормал) қувват билан ишлаши мумкин бўлган имкониятидир. Демак, оптимал имкониятдан реал имкониятни чегириб ташласак, ишлаб чиқариш қуввати келиб чиқади, бу амалиётда назарий қувват (имконият) деб ҳам аталади.

Шу ўринда, ишлаб чиқариш ҳажми билан ўзгарувчан харажатлар ўртасида ўзаро чизикли боғланиш мавжудлигини ҳам таъкидлаб ўтиш лозим, яъни координата текислигида харажатлар ва махсулот бирлиги маълум нуқталарда кесишади. Бироқ, ҳамма ўзгарувчан харажатлар ҳам ишлаб чиқариш

кувати билан тўғри чизикли боғланишда бўлмайди. Шу сабабли, уларни режалаштириш, таҳлил қилиш ва улардан бошқарув қарорлари қабул қилишда фойдаланиш имконияти мавжуд эмас. Чизиксиз боғланган харажатларни шартли равишда чизикли боғланишга мослаштириш мақсадида «чизикли апроксимация» усулидан фойдаланилади.

Релевантли даромад ва харажатлар ҳақиқий олинган даромад ва килинган харажатлар бўлмай, улар келажақда қутилаётган даромад ва харажатлар ҳисобланиб, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгаради.

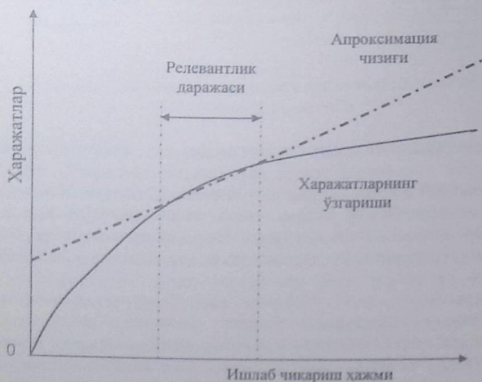
Уларни тан олишнинг иккита мезони мавжуд:

1. Агар даромад ва харажатларнинг келгуси бошқарув қарорлари таъсирида ўзгариши кўзда тутилса, улар релевантли дейилади;

2. Даромад ва харажатларнинг миқдори бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарса, яъни кўп вариантлик вужудга келса, улар релевантли дейилади.

Шуни таъкидлаш зарурки, ҳақиқий харажатлар ва олинган даромадлар релевантли деб қаралмайди, чунки қандай бошқарув қарорлари қабул қилишдан қатъи назар уларнинг миқдорини ўзгартириб бўлмайди.

Кўп вариантлик яъни релевантлик ҳолатини қуйидагича тасвирлаш мумкин (7.4.2-чизма).

7.4.2-чизма. Релевантлик даражасининг апроксимация чизиги билан ўзаро боғлиқлиги

Ушбу чизмадан кўриниб турибдики, тўғри чизикли ўзгарувчан харажатлар билан эгри чизикли ўзгарувчан харажатлар маълум даражада алоҳида, маълум бир нуқтада эса бир текисда ҳаракат қилади ва кейинчалик яна ажралиб кетади. Мана шу чизиклар қўшилган оралик релевантлик даражаси деб аталади.

Тўпламлар (тенгламалар) усули ёрдамида зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси)ни аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланилади.

*Ялли тушум - Ўзгарувчан харажатлар -
- Доимий харажатлар = Фойда*

Формула кўрсаткичлари ҳисоб-китобини қуйидагича ёйиб чиқиш мумкин:

*(Бир бирлик маҳсулотнинг баҳоси □ Бир бирлик маҳсулотнинг миқдори) -
(Бир бирлик маҳсулотга қилинган ўзгарувчан харажатлар □ Бир бирлик
маҳсулотнинг миқдори) - Доимий харажатлар = Фойда*

Сотишларнинг зарарсизлик (критик) нуқтасини аниқлашда қуйидаги формуладан фойдаланилади:

Маржинал даромад усули тенгламалар усулининг турларидан бири ҳисобланади. Бунда зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик остонаси) қуйидаги формула билан аниқланади:

*Зарарсизлик нуқтаси = Доимий харажатлар / маржинал даромад
нормаси*

Чидамлилиқнинг маржинал захираси маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотишдан олинадиган ҳақиқий тушумнинг сотишни зарарсизлигини таъминловчи остонавий тушумдан ошиб кетишини кўрсатувчи катталиқдир. Бу кўрсаткич қуйидаги формула билан топилади:

Чидамлилиқнинг маржинал захираси = $\frac{\text{Халатий тушум} - \text{Остонавий тушум}}{\text{Халатий тушум} \times 100\%}$

Зарарсиз сотув вақтида маҳсулот баҳосини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

Мазкур формула ёрдамида ишлаб чиқариш ҳажмини белгилаш, сотиш ва зарур даражада фойда олиш имконини берадиган баҳони белгилаш мумкин.

7.5. Ишлаб чиқариш дастаги самарасини аниқлаш тартиби

Ишлаб чиқариш дастаги (leverage, сўзма-сўз таржимада рычаг, дастак) – корхона фойдасини самарали бошқаришнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларни ўзаро мутаносиблигига асосланган механизмидир. Унинг ёрдамида сотиш ҳажми ўзгаришига боғлиқ равишда корхона фойдаси ўзгаришини тахминлаш, шунингдек, зарарсиз фаолият юритиш нуқтаси топилади. Корхона харажатларини доимий ва ўзгарувчанга бўлишга асосланган маржинал усулдан фойдаланишда ишлаб чиқариш дастаги механизминини қўлланиши зарурий шартдир.

Ишлаб чиқариш дастаги самараси қуйидаги формула билан аниқланади:

$$C_{ли} = \frac{MD}{\Phi} \text{ ёки } \frac{X\partial + \Phi}{\Phi} = 1 + \frac{X\partial}{\Phi}$$

бу ерда,

$C_{ли}$ - ишлаб чиқариш дастаги самараси;

MD - маржинал даромад;

Xд - доимий харажатлар;

Ф - фойда.

Ушбу формула ёрдамида топилган ишлаб чиқариш дастаги самарасининг киймати корхона тушуми ўзгаришига боғлиқ равишда фойданинг ўзгаришини тахминлаш имконини беради.

Ушбу ҳолат куйидаги кўринишда ифодаланади:

$$C_{ли} = \frac{\Delta\Phi}{\Delta T}$$

бу ерда,

$\Delta\Phi$ - фойданинг ўзгариши, % да;

ΔT - тушумнинг ўзгариши, % да.

Янада аниқроқ тасаввур қилиш учун ишлаб чиқариш дастаги самарасини «Анджонсут» акционерлик жамиятининг 2003 йилги маълумотлари асосида таҳлил қилиб чиқамиз, (сўмда).

1) Сотишлар суммаси (тушум)	575454
2) Ўзгарувчан харажатлар	444096
3) Маржинал даромад (1қ-2қ)	131358
4) Доимий харажатлар	74045
5) Асосий фаолият (операцион) фойдаси (3қ-4қ)	57313
6) Сотилган махсулот ҳажми, дона	1050
7) Бир бирлик махсулот баҳоси, сўм	548,05
8) Ишлаб чиқариш дастаги самараси (3қ:5қ)	2,29

Бизнинг мисолимизда ишлаб чиқариш дастаги самараси 2,29 бирликини ташкил этади (131358:57313). Бу шунинг англатадики, корхона тушуми 1%га пасайганда, фойда 2,29%га қисқаради, тушум 23%га пасайганда эса, биз рентабеллик остонасига етамиз яъни фойда ноль бўлади. Фараз қилайлик, тушум 10 %га қисқарди ва 517908,6 сўмни ташкил этди (575454x10:100). Бундай шароитда корхона фойдаси 22,9 %га қисқаради ва 27232,02 сўмни ташкил этади.

$$И_о = \frac{M_x(B - X_{уз})}{M_x(B - X_{уз}) - X_д}$$

бу ерда,

$I_о$ - ишлаб чиқариш дастаги;

M_x - сотилган махсулот ҳажми, дона;

B - бир бирлик махсулотнинг баҳоси;

$X_{уз}$ - бир бирлик махсулотга тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар;

$X_д$ - доимий харажатлар.

Ишлаб чиқариш дастаги корхона раҳбарларига харажатлар ва фойдани бошқариш, юқори фойда олиш бўйича стратегияни ишлаб чиқишга

кўмаклашувчи молиявий кўрсаткич ҳисобланади. Мазкур кўрсаткич ҳажмининг ўзгаришига қуйидаги омиллар таъсир қилади:

- ўзгарувчан ва доимий харажатлар;
- сотиш баҳоси ва ҳажми;
- юқоридаги омиллар комбинацияси (молиявий ва ишлаб чиқариш дастакларини ҳисоблашда занжирли боғланиш усулини қўллаш).

Куйида «АБС» акционерлик жамиятининг юқорида келтирилган маълумотлари асосида ҳар бир омилнинг ишлаб чиқариш дастаги самарасига таъсирини таҳлил қилиб чиқамиз.

Сотиш баҳосини 10 % (бир донаси 602,86 сўмгача) ошиши сотишлар ҳажмини 633003 сўмгача, маржинал даромаднинг 188907 сўмгача (633003-444096) ва фойдани 114862 сўм (188907-74045)гача ошишига олиб келади. Бунда биргина ҳисоб-китобда маржинал даромад ҳам 125,1 сўмдан (131358сўм:1050дона) 179,9 сўмгача (188907 сўм:1050 дона) ошади. Бундай тартибда доимий харажатларни қоплаш учун сотишларнинг кичик ҳажми талаб этилади: зарарсизлик нуктаси 411 донани (74045 сўм:179,9сўм), корхона чидамлилигининг маржинал захираси эса 639 дона (1050 дона – 411 дона) ёки 61 % гача ортади. Натижада корхона 57549 сўм (114862-57313) миқдорида кўшимча фойда олади. Бунда ишлаб чиқариш дастагининг самараси 2,29 дан 1,64 бирликкача (188907:114862) пасаяди.

Ўзгарувчан харажатларни 10 %га пасайиши (444096 сўмдан 399686,4 сўмгача) маржинал даромадни 175767,6 сўмгача (575454-399686,4) ва фойданинг 101722,6 сўмгача (175767,6-74045) ортишига олиб келади. Бунинг натижасида зарарсизлик нуктаси (рентабеллик остонаси) 238854,8сўмгача [74045:(175767,6: 575454)] ортади, миқдор кўринишида бу 227дона (238854,8:1050)ни ташкил этади. Бинобарин, корхона чидамлилигини маржинал захираси 336599,2 сўм (575454-238854,8)ни ёки 614 дона (336599,2 сўм:548,05 сўм)ни ташкил этади. Бундай шароитда корхонадаги ишлаб чиқариш дастаги самараси 1,7 бирликкача (175767,6:101722,6) пасаяди. Доимий харажатларнинг 10 %га пасайиши даврида (74045 сўмдан 66640,5 сўмгача) корхона фойдаси 64717,5 сўмгача (575454-444096-66640,5) ортади. Бундай шароитда зарарсизлик нуктаси пул ифодасида 289741,3 сўм [66640,5: (131358:575454)], ҳажм кўринишида эса 528 донани (289741,3: 548,05) ташкил этади. Бунда корхонада чидамлилигининг маржинал захираси 285712,7 сўм (575454-289741,3) ёки 521 дона (285712,7: 548,05)ни ташкил этади. Бинобарин, доимий харажатларни 10 %га пасайиши натижасида ишлаб чиқариш дастаги самараси 2,03 бирликни (131358:64717,5)ни ташкил этади ва дастлабки даражасига нисбатан 0,26 бирликка (2,29-2,03) пасаяди.

Ушбу ҳисоб-китоблар таҳлили шуни кўрсатадики, ишлаб чиқариш дастаги самарасининг ўзгаришида корхона харажатлари умумий суммасидаги доимий харажатлар ҳиссасининг ўзгариши муҳим ўрин тутди.

Шунингдек, сотишлар ҳажмининг ўзгариши фойданинг доимий ва ўзгарувчан харажатларга нисбати турлича бўлган корхоналарда бир хилда бўлмаслиги мумкин. Бунда корхона харажатларининг умумий суммасидаги

доимий харажатларни солиштирма оғирлиги канча паст бўлса, корхона тушуми ўзгариши суръатларига нисбатан фойда ҳажми шунчалик ўсади.

Ишлаб чиқариш дастаги механизмнинг намоеи бўлиши бир қатор ўзига хос хусусиятларга эга. Бу хусусиятлар куйидагилардан иборат:

1. Ишлаб чиқариш дастагининг ижобий самарасига корхона махсулот ишлаб чиқаришининг зарарсиз нуктасини бартараф этгандан кейингина эришиш мумкин. Бунда корхона ўзининг аввалги доимий харажатларини коплаш учун маржинал даромаднинг етарли миқдорини белгилайди;

2. Сотиш ҳажмининг бундан кейинги ортиб бориши ва зарарсизлик нуктасидан узоклаша бориши билан ишлаб чиқариш дастаги самараси пасая боради. Сотиш ҳажмини ўсишининг ҳар бир кейинги фойзи фойда суммасининг ўсишини таъминлайди;

3. Ишлаб чиқариш дастаги механизми тескари йўналишга ҳам эга, яъни сотиш ҳажмининг пасайишида корхона фойдаси ҳажми ҳам камайиб боради;

4. Ишлаб чиқариш дастаги ва корхона фойдаси ўртасида тескари боғлиқлик мавжуд, корхона фойдаси канча юқори бўлса, ишлаб чиқариш дастаги самараси шунча паст бўлади ва унинг тескариси ҳам кузатилади;

5. Ишлаб чиқариш дастаги самараси фақат киска муддатда юзага келади, яъни корхона доимий харажатлари киска вақт оралиғидагина ўзгаришсиз қолади. Сотиш ҳажмининг ортиши жараёнида доимий харажатлар суммасининг навбатдаги ўзгариши рўй бериши биланок корхона зарарсизликнинг янги нуктасини белгилаши ва унга ўзининг ишлаб чиқариш фаолиятини мувофиқлаштириши лозим.

Корхона товар бозорининг сотиш ҳажми пасайиши мумкинлигини белгилаб берувчи ноқулай конъюнктуроюда, шунингдек, корхона иқтисодий фаолиятининг илк босқичларида зарарсизлик нуктаси бартараф этилмаганда, доимий харажатларни пасайтириш учун чора-тадбирлар кўрилади. Шунингдек, товар бозорининг қулай конъюнктурасида ва чидамлиликини маълум маржинал захираси мавжудлигида доимий харажатларни иқтисод қилишни амалга оширишга бўлган талаблар анча пасайиши мумкин. Бундай шароитларда корхона асосий ишлаб чиқариш воситаларини қайта жиҳозлаши ва янгиллаши, реал инвестициялар ҳажмини анча кенгайтириши лозим.

Зарурат туғилганда, ҳар бир корхона доимий харажатлар суммаси ва ҳажмини пасайтириш учун етарли даражада ресурсларга эга бўлиши зарур. Ушбу ресурслар таркибига товар бозорининг ноқулай конъюнктурасида устама харажатлар (бошқариш харажатлари)ни имкон даражада кискартириш, амортизация ажратмаларини камайтириш мақсадидан номоддий активлар ва асбоб-ускуналарни фойдаланилмаётган кисмини сотиш, асосий воситаларни сотиб олмасдан уларни оператив лизинг шартномаси асосида олиш, коммунал хизматлар ҳажмини кискартириш ва х.к.лар қиради. Ўзгарувчан харажатларни тежашнинг асосий захиралари қаторига куйидагилар киритилади: ходимлар меҳнат унумдорлигини ошириш ҳисобига асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимлари сонини камайтириш, товар бозорининг ноқулай конъюнктураси шароитида хомашё, материаллар ва тайёр махсулотлар захиралари ҳажмини

қисқартириш, хомашё ва материалларни етказиб беришнинг корхона учун қулай шароитларни яратиш ва бошқ. Ишлаб чиқариш дастаги механизмидан фойдаланиш доимий ва ўзгарувчан харажатларни аниқ мақсадга йўналтириш ва бошқариш, бекарор бозор шароитида улар ўртасидаги ўзаро нисбатни тезкор ўзгартириб бориш ҳамда корхона фойдасини оширишга имкон беради. Шундай қилиб, CVP - таҳлили корхона раҳбарларига ўзгарувчан ва доимий харажатлар, баҳо ва маҳсулот сотиш ҳажми ўртасидаги боғлиқликни аниқлашга, ишбилармонлик рискинни пасайтириш имконини яратади. Уни универсал формуласини қўллаш орқали ўтказиладиган таҳлил сифатини оширишга эришилади.

Тест топшириқлари

1. Амал қилиш даврига кўра бошқарув қарорлари қандай таснифланади?
  - а) стереотип;
  - б) стратегик (узоқ муддатли);
  - в) тактик (қиска муддатли);
  - г) б ва в
  - д) барча жавоб тўғри.
2. Бошқарув қарорларини қабул қилишга қўйиладиган талаблар ифодаланган каторни аниқланг.
  - а) аниқ йўналишга эга бўлиш ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиш;
  - б) илмий-амалий жиҳатдан асосланганлик;
  - в) қабул қилиш ва амалга ошириш муддатининг аниқлиги;
  - г) тезкорлик, юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиш;
  - д) нотўғри жавоб йўқ.
3. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлили ...
  - а) менежерларга ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва назорат қилиш, зарарсизлик нуқтасини аниқлашга имкон беради;
  - б) маҳсулот таннархини аниқлаш усули ҳисобланади;
  - в) харажат моддалари бўйича четланишларни ҳисобга олади;
  - г) устама харажатлар ҳисобини юритади;
  - д) инвестицияланган капитал даромадлигини аниқлайди.
4. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлилининг асосий элементлари қайси каторда кўрсатилган?
  - а) маржинал даромад, зарарсизлик нуқтаси;
  - б) давр харажатлари;
  - в) ишлаб чиқариш дастаги, чидамлилиқнинг маржинал захираси;
  - г) фавқулодда фойда ва зарарлар;
  - д) а ва в.
5. Маржинал даромад...
  - а) маҳсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарқ;

б) корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-хўжалик фаолиятини режалаштириш усули

в) бошқарув ходимлари фаолиятини самарали ташкил этишга йўналтирилган, бўлинмалар даромадлари тўғрисидаги маълумотларни умумлаштирадиган ҳисоб объекти

г) корхонанинг бюджет давридаги капитал харажатлари ва узок муддатли молиявий қўйилмалари режаси

д) келажакда юзага келиши кутилаётган, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарувчи даромад.

6. Зарарсизлик нуктаси (рентабеллик чегараси)...

а) бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан шугулланувчи марказ туридир;

б) “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” (Cost-Volume-Profit) таҳлил тизимининг таркибий қисми ҳисобланади;

в) маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум уларга сарфланган барча харажатлари йиғиндисига тенглигини ифодалайди;

г) б ва г;

д) тўғри жавоб берилмаган.

7. Чидамлиликнинг маржинал захираси...

а) бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот ва яримтайёр маҳсулотлар ёки хизматлар баҳосини аниқлаш имконини берадиган баҳо туридир;

б) маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар сотишдан олинadиган ҳақиқий тушумни сотишнинг зарарсизлигини таъминловчи оstonaviй тушумдан ошганлигини ифодаловчи катталиқдир;

в) сарфланган харажатлар ҳисобга олинadиган маҳсус ташкилий бўлим ҳисобланади;

г) ишлаб чиқариш цехлари ва корхона бўлинмалари бўйича бошқарувни ташкил этиш тизимидир;

д) келгусида пайдо бўлиши мўлжалланаётган, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарувчи даромад ва харажатлар йиғиндисидир.

8. Ишлаб чиқариш дастаги...

а) корхона фойдасини бошқаришнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларини ўзаро мутаносиблигига асосланган механизми;

б) сотиш ҳажми ўзгаришига боғлиқ равишда корхона фойдаси ўзгаришини тахминлаш, шунингдек, зарарсиз фаолият юритиш нуктасини аниқлаш имконини беради;

в) корхона раҳбарларига харажатлар ва фойдани бошқариш, юкори фойда олиш бўйича стратегияни ишлаб чиқишга кўмаклашувчи молиявий кўрсаткич ҳисобланади;

г) корхонанинг доимий харажатларни қоплаш учун маржинал даромаднинг етарли миқдорини белгилашни зарурлигини ифодалайди;

д) барча жавоблар тўғри.

9. Қайси каторда инвестиция лойиҳаларини амалиётга жорий этиш кетма-кетлиги тўғри ифодаланган?

- а) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани тугатиш;
- б) лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани баҳолаш;
- в) лойиҳани ишлаб чиқиш, лойиҳани амалга ошириш;
- г) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳа қарорларини иқтисодий жиҳатдан асослаш;
- д) тўғри жавоб берилмаган.

10. Қайси каторда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилиш зарурати тўғри кўрсатилган?

- а) бозор конъюнктурасининг ўзгарувчан талабларига мувофиқ ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларини тез муддатларда ўзгартириш;
- б) ишлаб чиқариш қувватларидан оптимал даражада фойдаланиш;
- в) айланма маблағлар айланиши тезлигини таъминлаш ва назорат қилиш;
- г) корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқа бўлинмалари ўртасида оқилона баҳо сиёсати юритиш;
- д) юқоридаги жавобларнинг барчаси тўғри.

Назорат саволлари

1. Маҳсулот таннархи нима?
2. Маҳсулот таннархини ҳисоблашда калькуляция бирлиги қандай аҳамиятга эга?
3. Калькуляция birlikлари қандай таснифланади?
4. Калькуляция объектлари деганда нимани тушунасиз?
5. Маҳсулот таннархини калькуляция қилиш усуллари қандай гуруҳланади?
6. Корхона фаолиятида норматив усулни қўллашнинг қандай афзалликлари мавжуд?
7. Яримтайёр маҳсулотли ва яримтайёр маҳсулотсиз усулларга изоҳ беринг.
8. Калькуляция қилишнинг буюртмали усулини моҳияти нимада?
9. Маржинал таннарх усулининг қандай ижобий томонлари бор?
10. “Харажатлар - маҳсулот ҳажми - фойда” таҳлили корхона ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришда қандай аҳамиятга эга?
11. “Харажатлар - маҳсулот ҳажми - фойда” таҳлилининг қандай асосий элементлари мавжуд?
12. Зарарсизлик нуқтаси қандай ҳисобланади?
13. Маржинал даромадни аниқлашнинг қандай усуллари мавжуд?
14. Чидамлилиқнинг маржинал захирасининг иқтисодий моҳияти нимада?
15. Корхоналарда ишлаб чиқариш дастаги механизмидан фойдаланиш қандай хусусиятларга эга?
16. Ишлаб чиқариш дастаги ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилади?

8-боб. БОШҚАРУВ ҚАРОРЛАРИНИ ҚАБУЛ ҚИЛИШ ЖАРАЁНИДА ҲИСОБ МАЪЛУМОТЛАРИНИНГ АМАЛИЙ ҚўЛЛАНИЛИШИ

8.1. Бошқарув қарорлари ва уларни қабул қилиш жараёни

Ҳўжалик юритувчи субъектлар иқтисодий фаолиятида бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёни алоҳида ўрин тутаети, у юқори малака ва амалий тажрибага эга бўлишни талаб қилади.

Бошқарув қарорлари қабул қилиш корхона олдига қўйилган мақсад ва вазифаларни аниқлашдан бошланади.

Бошқарув қарорлари амал қилиш даврига кўра стратегик (узок муддатли) ва қисқа муддатли қарорларга бўлинади.

Стратегик бошқарув қарорлари корхонанинг олдига қўйган мақсадга эришишида муҳим аҳамиятга эга. Мазкур қарорлар корхона раҳбарияти томонидан истикболли ривожлантириш дастурларини амалга ошириш мақсадида қабул қилинади.

Қисқа муддатли қарорлар қўйилган мақсадга эришишда қабул қилинадиган тезкор қарорлардир. Улар корхонанинг жорий режаларини тузиш, кадрлар масаласини хал қилишнинг муҳим воситаси ҳисобланади.

Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналарда қабул қилинадиган бошқарув қарорларига бир қанча талаблар қўйилади. Бу талаблар бошқарув қарорларининг ишончлилигини таъминлаш ва иқтисодий самарадорлигини ошириш зарурати билан изоҳланади.

Бошқарув қарорларини қабул қилиш жараёнига қуйидаги талаблар қўйилади:

1. Аниқ йўналишга эга бўлиши ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиши. Бунда бошқарув қарорларининг корхона олдига турган мақсад ва вазифаларни амалга оширишга ҳамда унинг фойдасини оширишга йўналтирилиши назарда тутилади;

2. Илмий-амалий жиҳатдан асосланиши. Бошқарув қарорларини қабул қилишда корхонанинг молиявий-ҳўжалик фаолияти таҳлили натижалари, унинг иқтисодий имкониятлари ҳамда замонавий фан-техника ютуқларини тўлиқ ҳисобга олиш зарур;

3. Аниқ муддатларда қабул қилиниши ва амалга оширилиши. Бошқарув қарорларини амалга ошириш даври белгилаб олиниши лозим. Бу ҳолат уни ўз вақтида ва оқилона бажарилишини назорат қилишга қўмақлашади;

4. Тезкор бўлиши. Бошқарув қарорлари бозор талаблари ва корхона молиявий ҳўжалик фаолиятидаги ўзгаришлардан келиб чиқиб зарур ҳолларда тезкор қабул қилиниши зарур.

5. Юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиши. Бошқарув қарорларини қабул қилишда унумсиз ва ортиқча харажатларни режалаштирилишига йўл қўймаслик лозим.

Шунингдек, бошқарув қарорларини қабул қилишда ходимлар манфаатларини корхонанинг умумий манфаатига мос бўлиши, моддий,

молиявий ва меҳнат ресурсларидан тежамли фойдаланиш, корхонанинг иқтисодий, техникавий салоҳиятини таҳлил этиш каби жиҳатларга ҳам алоҳида эътибор қаратиш мақсадга мувофиқдир.

Бу ҳол эса ўз навбатида корхоналардан бошқаришни бозор иқтисодиётига мос механизмларини шакллантиришни талаб этади. Ушбу механизмлар корхоналарнинг юқори самарадорлик билан фаолият кўрсатиши, бозорда барқарор мавқега эга бўлишини ва махсулотларини рақобатбардош бўлишини таъминлаши зарур. Бу масалаларни ҳозирги замон менежментсиз ҳал этиш мураккаб ҳисобланади. Шу сабабли, корхоналарни ривожлантиришда замонавий менежментнинг мазмун ва моҳияти, вазифаларига батафсилроқ тўхталиш мақсадга мувофиқдир.

Менежментга бағишланган иқтисодий адабиётларда унинг моҳияти ва мазмунига турли ёндашувлар мавжуд:

8.1.1-жадвал

Менежмент атамасининг моҳияти ва мазмунига мавжуд ёндашувлар

Менежментнинг моҳияти қуйидагича аниқланади	Вазифа, фаолият тури
	Фан ва санъат
	Бошқарув органи ёки аппарат
	Жараён
	Инсонлар категорияси

Шуни алоҳида таъкидлаш зарурки, менежментнинг кўп йиллик ривожланиши бошқарув фаолиятини ишлаб чиқариш вазифасидан фарқ қилувчи алоҳида вазифага ажратади.

Бошқарув вазифа сифатида у томонидан бошқарув вазифалари, деб ном олган бошқарув жараёнларини амалга оширишда намоён бўлади. Улар биринчи марта француз олими А.Файол томонидан асосланган эди. Бу вазифалар режалаштириш, ташкил этиш, фармойиш бериш, мувофиқлаштириш ва назорат қилиш кабилардан иборат. Кейинчалик, бошқарув жараёнларини янада мукаммаллаштириш ҳисобига кўпгина ишланмаларда бу вазифалар тўлдириб борилган. Жумладан, менежмент вазифаларига мотивлаштириш, коммуникация, тадқиқ этиш, баҳолаш, қарорларни қабул қилиш кабилар қўшилди.

Менежментни вазифа сифатида кўриб чиқиш бошқарув фаолияти ҳамма турларининг таркиби ва мазмуни, шунингдек, уларни замон ва макондаги ўзаро алоқадорлигини ишлаб чиқишни талаб этади.

Менежмент мустақил фан сифатида XIX асрнинг охирида шакллана бошлади. Унинг асосини кўп йиллар давомида тўпланиб борган бошқарув тўғрисидаги билимлар ташкил этади. Улар турли концепциялар, назариялар, тамойиллар, бошқарув услублари ва шаклларида ўз аксини топган. Менежментнинг фан сифатидаги таърифи асосида бошқарув хусусидаги билимларнинг шаклланганлиги ва муайян тизимга келтирилганлигига алоҳида ўрин берилади. Бу эса биринчидан, корхоналарга жорий фаолиятни ўз вақтида самарали бошқаришга, иккинчидан эса истикболни белгилаш ва унга мос

корхонанинг стратегияси ва тактикасини ишлаб чиқишга имкон беради. Шу боис, бошқарув фани ўзининг назариясини ишлаб чиқади. Унинг мазмунини эса бошқариш жараёнида инсонлар фаолиятининг конун ва конуниятлари, тамойиллари, вазифалари ва услублари ташкил этади.

Амалиётда менежментни санъат сифатида тушуниш кенг тарқалган. У хўжалик корхоналари мураккаб тизим эканлиги ва уларнинг фаолиятига бир нечта ташки ва ички муҳит омиллари таъсир этишига асосланади. Бундай мураккаб механизмни бошқариш юқори сифат даражадаги касбий тайёргарликни талаб этади. Шунинг учун ҳам менежмент санъат сифатида талкин қилинади ва у тегишли концепция, назария, тамойиллар, шакл ва услубларга таянади.

Бу каби ёндашувлар корхона менежерларига нафақат илмий билимларни доимо тўлдириб, янгилаб бориш, балки шахсий сифатларни такомиллаштириб бориш, ўз билимларини амалиётда қўллаш лаёқатини мустаҳкамлашни талаб қилувчи фан ва санъатни бир жараёнга бирлаштиришга имкон беради.

Корхоналарда ишловчи ходимлар ўз куч ва имкониятларини аниқ мақсадларга эришишга йўналтиришлари учун менежерлар улар билан доимо алоқадорликда бўлишлари ва самарали фаолият кўрсатишлари учун шароит яратиб беришлари зарур.

Менежмент шунингдек, интеграцион жараён сифатида ҳам талкин қилинади. Унинг асосида юқори касбий малакага эга мутахассислар корхона фаолиятини ташкил этади ва мақсадларни аниқлаш, уларга эришиш услубларини ишлаб чиқиш йўли билан корхонани бошқарадилар.

Таъкидланганидек, менежмент жараёни режалаштириш, ташкиллаштириш, мувофиқлаштириш, мотивация ва назорат қилиш каби вазифаларни бажаришни назарда тутати. Улар ёрдамида менежер корхонада ишловчи ходимларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун шароит яратади.

Шу муносабат билан бошқарув жараёнини менежмент соҳасида юқори касбий тайёргарликка эга мутахассислар амалга оширади. Улар корхона фаолиятини юритадилар, мақсадларни белгилайдилар, унга эришиш усулларини ишлаб чиқиб амалда қўллайдилар. Бу санъатта маълум бир инсонлар категорияси – менежерлар эга бўлишлари лозим. Уларнинг вазифаси ходимларни оқилона бошқариш натижасида корхонани самарали фаолият юритишини таъминлашдан иборат.

Кўп ҳолларда менежмент орган ёки бошқарув аппарати билан тенглаштирилади. Менежмент – тижорат ва нотижорат корхоналарнинг ўзига хос органидир. Корхона бу органларсиз бир бутун тизим сифатида фаолият кўрсата олмайди. Шунинг учун бошқарув аппарати ҳар қандай корхонани таркибий қисми ҳисобланиб, менежмент фаолиятига тенглаштирилди. Унда банд бўлган ходимларнинг бош вазифаси пировард мақсадга эришиш учун корхона ихтиёридаги барча ресурслардан самарали фойдаланишни таъминлашдан иборатдир.

Шундай қилиб, “менежмент” атамаси бошқарув хусусидаги адабиётларда жуда кенг талкин этилади. Бинобарин, унинг ҳар қандай таърифи тўлиқ эмас.

Масалан, менежмент ҳар хил тамойиллар, вазифалар ва менежментнинг социал-иқтисодий услубларидан фойдаланиш асосида бозор иқтисодиёти шароитида ҳаракат қилувчи корхоналарнинг оптимал хўжалик натижаларига эришишга қаратилган касбий фаолиятнинг ўзига хос тури. Бу таърифда урғу менежмент касбий фаолият тури эканлигига берилмоқда.

Менежмент алоҳида инсонлар ва жамоаларга тизимли таъсир этишни таъминлайди. Бундан мақсад, келишилган ҳолда биргаликда фаолият кўрсатиб, кўзланган мақсадга эришишдан иборат. Шунингдек, менежмент ҳаракатларни танлаш, уларни комбинациялаш, кетма-кетлигини белгилаш, пировард натижаларни баҳолашни назарда тутати.

Ҳозирги замон менежментининг қуйидаги ўзига хос хусусиятлари мавжуд:

1. Ишлаб чиқариш ва бизнес самарадорлигини оширишга интилиш ҳамда корхона томонидан режалаштирилган пировард натижага эришишга йўналтирилганлик;

2. Ташқи муҳитдаги ўзгаришларга боғлиқ ҳолда белгиланган мақсадлар ва дастурларга доимо равишда тузатиш киритиб бориш;

3. Режалаштириш жараёнини жорийдан истикболга қараб ўзгартириш;

4. Бошқарув қарорларини қабул қилишда кўп вариантли ҳисобларни амалга ошириш учун ахборот технологияларидан кенг фойдаланиш;

5. Корхона фаолиятини самарали бошқаришга барча ходимларни жалб этиш;

7. Бошқарув жараёнида рўй бераётган ўзгаришларни таҳлил этиш ва тегишли мослашувчан қарорлар асосида иш олиб бориш;

8. Корхона бошқарувининг барча бўғинларида инновацион ёндашувдан кенг фойдаланиш ва х.к.лар.

Корхонани самарали бошқариш ходимларни қўйилган мақсадга эришиш учун моддий, иқтисодий, ҳуқуқий шароитлардан фойдаланиб, биргаликда ҳаракат қилишларини ташкил этади. Ходимлар фаолиятининг шароитлари яхлит ҳолда корхонанинг ташкилий тузилмасини ташкил этади. Шу сабабли, корхонани ресурслар, ишлаб чиқариш жараёни ва маҳсулот каби уч элементдан иборат тизим сифатида тасаввур қилиш мумкин. Бунда бошқарув қисми объектнинг ҳолати тўғрисидаги ва бошқа ахборотлардан фойдаланиб, қарорлар қабул қилиш орқали бошқарув жараёнини амалга оширади (8.1.1-чизма).

Шуни таъкидлаш зарурки, корхонани самарали бошқариш қуйидагиларга бевосита боғлиқ:

- аниқ мақсаднинг мавжудлиги. Бу корхонанинг самарали фаолият кўрсатишига имконият яратади, унинг ходимлари ҳаракати йўналишларини белгилаб беради;

- корхона барқарорлиги, ички ва ташқи иқтисодий муносабатларда мустақамлик ҳамда доимийликни таъминлайдиган ички мувофиқлаштирувчи тизимнинг амал қилиши;

- корхонанинг барча ички жараёинларини ўз-ўзини тартибга солиш тамойили асосида мувофиқлаштирилганлиги;

- корхонанинг алоҳидалиги, яъни уни бошқа корхоналардан ажратиб турувчи чегаранинг мавжудлиги;
- ташкилий маданиятнинг мавжудлиги.

8.1.1.-чизма. Бошқарув жараёни модели

Бозор иқтисодиёти шароитида менежмент миллий иқтисодиётнинг бирламчи бўғини бўлган корхоналарни самарали фаолият кўрсатиши ва уларни истиқболли ривожлантиришни таъминловчи асосий омиллардан бири ҳисобланади.

Макроиқтисодиёт нуқтаи назаридан корхоналарнинг самарали ривожланиши куйидаги ижобий афзалликларга эга:

биринчидан, аҳолининг мавжуд эҳтиёжларини тўлароқ қондиришга имкон беради;

иккинчидан, иқтисодий ўсишни таъминлайди. Бу эса бевосита ялпи ички маҳсулот миқдорининг ўсишида намоён бўлади;

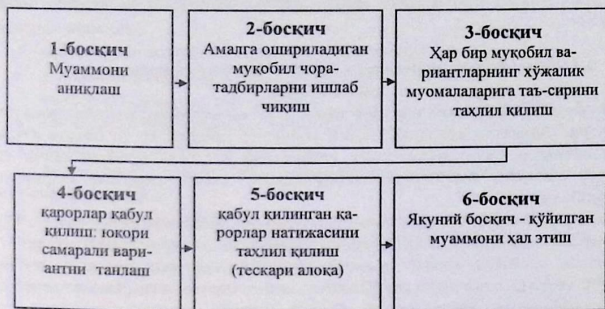
учинчидан, аҳолининг яшаш даражаси, фаровонлигини яхшилади;

тўртинчидан, меҳнат ресурсларини иш билан таъминлашга кўмаклашади.

Микроиқтисодий нуқтаи назардан эса корхона олаётган фойда миқдорини ошириш натижасида ходимларнинг даромадлари кўпаяди, жамғаришга кўпроқ маблағ ажратилиши натижасида корхонанинг ички инвестиция қилиш имкониятлари ошади. Бу эса уни инновацион асосда ривожланишига имкон беради. Энг асосийси, корхонанинг маҳсулотта бўлган талаби кўпроқ даражада қондириб борилади.

Амалиётда, кўпчилик ҳолларда қабул қилинадиган қарорлар тор доирага эга бўлиб, корхонани истиқболли ривожлантириш йўналишлари ва тамойилларини ифода қилмайди. Бу ҳолат эса республикамиз корхоналарида

бошқарув қарорларини қабул қилишнинг аниқ босқичларини ишлаб чиқиш заруратини юзага келтиради (8.1.2-чизма).

8.1.2-чизма. Корхоналарда бошқарув қарорлари қабул қилишнинг асосий босқичлари

Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг дастлабки босқичида корхона бўлиналари амалиётидаги муаммоларни аниқлашга эътибор қаратилади. Бу босқичда корхона бухгалтери томонидан мавжуд муаммони ҳал этиш йўналишлари ишлаб чиқилади.

Муаммолар ечимларининг муқобил вариантлари аниқлангандан кейин бухгалтер ҳар бир муҳокама қилинаётган вариантларни харажатларни ҳисоблаш, моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини тежаш имконияти ҳамда хўжалик муомалаларининг молиявий натижаларини аниқлашга таъсирини таҳлил қилади. Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг ҳар бир босқичида турли хил ҳисоб ахборотларидан фойдаланилади.

Бошқарув ҳисобида оқилона бошқарув қарорлари қабул қилишда мавжуд муаммолар ечимига кўп вариантлик тамойили асосида ёндашув талаб қилинади. Бунда муҳокама қилинаётган масаланинг икки ёки ундан ортиқ вариантдаги ечими мавжуд бўлса, улар орасида энг мақбулини танлаб олиш бошқарув ҳисобидаги муҳим вазибаларда ҳисобланади.

Танлаш жараёнида менежер учун бошқарув самарадорлигини баҳолаш муҳим ҳисобланади.

Қўйилган муаммони ечиш учун талаб қилинадиган барча ахборотлар олинган, менежерлар қарорлар қабул қилишнинг самарали вариантларини танлашлари мумкин.

Кейинги босқичда корхона бухгалтери қабул қилинган қарорлар натижаларини таҳлил қилади ва ўз хулосасини раҳбариятга тақдим этади.

Агар мавжуд муаммоларнинг ечимларини топниш борасида бошқа чоралар кўриш зарурати бўлмаса, бошқарув қарорлари қабул қилиш жараёни тугалланган ҳисобланади, акс ҳолда барча босқичлар қайтадан амалга оширилади.

8.2. Инвестиция лойиҳалари бўйича бошқарув қарорларини қабул қилиш

Инвестиция фаолияти корхона томонидан инвестиция ресурсларини (пул маблағлари, қимматли қоғозлар, аклий салоҳият, кредит, ер ва бошқа кўчмас мулк объектлари каби) иктисодиёт соҳаларида даромад (фойда) олиш ёки ижтимоий самарага эришишни мақсад қилиб, жойлаштирилиш жараёнини ўзида ифода этади.

Иктисодий адабиётларда инвестициялар йўналтирилаётган соҳага кўра ишлаб чиқариш ва молиявий инвестицияларга бўлиниши кўрсатиб ўтилган.

Ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси корхона фаолиятининг муайян соҳаси ва турига, реал капитал ўсишига, яъни ишлаб чиқариш воситалари, айланма маблағлар қийматининг ўсиши, илмий тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини ривожлантиришга асосий омил бўлувчи харажатлардир.

Молиявий (портфелли) инвестициялар эса қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий қўйилмаларга қилинган харажатларни ифодалайди. Бу харажатлар бевосита моддий капитални кўпайтира олмайди, аммо корхонага кўшимча фойда келтиради. Кўшимча фойда таркибига қимматли қоғозлар курсининг вақтга қараб ижобий ўзгариши ёки ижобий валюта тафовути киритилади.

Инвестиция пул маблағларини бирор-бир фаолият турига маълум муддатга сарфланишига қараб, узок (1 йилдан ортиқ) ва қисқа муддатли (1 йилгача) инвестицияларга бўлинади.

Инвестиция харажатлари фақат келгусида даромад келтирганлиги боис инвестиция фаолияти корхоналар учун мураккаб ҳисобланади. Шу сабабли, корхоналар оқилона инвестиция қарорлари қабул қилиш учун дастлаб таклиф этилаётган лойиҳаларнинг иктисодий самарадорлигини баҳолашлари ҳамда уларнинг қўп маблағ талаб қиладиган томонлари ҳақида аниқ маълумот олишга ҳаракат қилишлари лозим.

Инвестиция лойиҳаси аниқ, пухта ўйланган гоёга, мақсадга эга бўлган (шу жумладан, капитал қурилиш ҳам), уни амалга ошириш учун инвестиция қўйилишини талаб қиладиган харажат дастуридир.

Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг иккита шarti мавжуд: лойиҳага маълум миқдорда маблағлар сарфлаш зарурати, маблағларни сарфлаш ва қоплаш (фойда олиш) ўртасида муайян вақт мавжудлиги.

Инвестиция лойиҳаларини яратиш ва уни амалга ошириш куйидаги босқичларни ўз ичига олади:

- инвестиция гоёларининг шаклланиши, яъни гоёни танлаш ва дастлабки асослаш, экологик нуқтан назардан бир қарорга келиш, уни амалга ошириш давомнда қўйиладиган талабларга жавоб бериш;

• инвестиция имкониятларини излаш, яъни ишлаб чиқариладиган маҳсулот ёки хизмат турига бўладиган талабни ўрганиш лойиҳа иштирокчилари таркиби бўйича таклифлар, лойиҳанинг қиймати ва унинг самарасини аниқлаш;

- лойиҳанинг техник-иқтисодий асосланиши;
- шартномага оид ҳужжатларни тайёрлаш;
- тендер савдоларига тайёргарлик;
- салоҳиятли инвесторлар билан мулоқотлар;
- лойиҳа ҳужжатларини тайёрлаш;
- ностандарт технологик жиҳозларни тайёрловчи ва етказиб берувчиларни аниқлаш;

- курилиш-монтаж ишлари;
- объектни ишлаб чиқаришда тажрибадан ўтказиш, иқтисодий кўрсаткичлар мониторинги ва объектни лойиҳа қувватига етказиш.

Инвестиция лойиҳаларни амалиётга татбиқ этлиш жараёни иккита босқичга ажратилади:

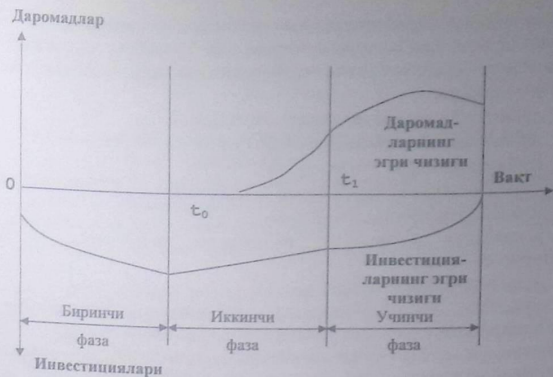
Лойиҳани ишлаб чиқиш лойиҳа мақсадларига эришиш учун амалга ошириладиган бошланғич жараён бўлиб, у дастлабки ҳисоб-китобларни бажариш, қулай вариантларни танлаш, лойиҳа қарорларини иқтисодий жиҳатдан асослашдир.

Инвестиция лойиҳаларини ишлаб чиқишда асосий вазифа – лойиҳани амалга ошириш ҳақида қарор қабул қилиш ва бу лойиҳага инвестиция ажратиш мақсадида ҳар тарафлама техник-иқтисодий асоснома тайёрлашдир. Агар лойиҳа тижорат хусусиятига эга бўлса, техник-иқтисодий асосномага қўшимча равишда лойиҳанинг бизнес-режаси ҳам ишлаб чиқиши лозим.

Лойиҳани амалга ошириш уни амалий жиҳатдан рўёбга чиқариш, лойиҳани муайян иқтисодий воқеликка айлантириш, лойиҳадаги барча қўйилган мақсадларга эришишдир.

Амалиётда инвестиция жараёни уч асосий фазага бўлинади. Бунда инвестиция жараёнининг бутун даври лойиҳанинг ҳаётий муддати ёки ҳаётий жараёни деб аталади.

Инвестиция лойиҳаси жараёни фазаларининг моҳияти ва ўзига хос хусусиятларини аниқ тасаввур қилиш учун куйидаги чизмага мурожаат қиламиз (8.2.2-чизма).

8.2.2-чизма. Инвестиция харажатлари ва уларни инвестиция лойиҳасининг турли босқичларида келтирган даромаднинг ўзгариши

Келтирилган чизманинг қуйи қисмида лойиҳани амалга ошириш жараёнида сарфланадиган инвестиция захиралари ҳажми, юқори қисмида эса лойиҳага капитал сарфлашдан олинган даромад (фойда)нинг ўзгариши тасвирланган.

Инвестиция жараёнининг дастлабки фазасида лойиҳани иктисодий ва техник жиҳатдан асослаш бўйича тадқиқотлар ўтказилади, яъни лойиҳа иктисодий, техник ва технологик жиҳатдан қайта ишланади. Бу фаза лойиҳани бошланғич ҳужжатларини ишлаб чиқиш билан якунланади.

Инвестиция олди (дастлабки) фазаси инвестиция лойиҳасини ишлаб чиқишнинг асосий босқичи ҳисобланади. Мазкур фаза инвестиция лойиҳаси бўйича дастлабки изланишлардан бошлаб уни амалга ошириш бўйича қарор қабул қилингувчига бўлган даврни ўз ичига олади.

Инвестиция жараёнининг иккинчи фазаси инвестиция фазаси деб аталади. Бу фазанинг асосий вазифаси лойиҳага ажратилган молиявий инвестицияларни тўғри сарфланишини ҳамда лойиҳада белгиланган маҳсулотларни ишлаб чиқариш жараёни ва самарадорлигини таъминлашдир.

Инвестиция фазасида иморат ва иншоотларни таъмирлаш ишлари бажарилади, жиҳозлар сотиб олинади ва ўрнатилади, ишлаб чиқариш инфратузилмаси шакллантирилади, ундан кейин маҳсулотни туркумли ишлаб чиқариш ва сотишга ўтилади.

Инвестиция фазаси тугаб, лойиҳа амалга оширила бошлагач, инвестиция харажатлари ҳажми камайиб боради. Инвестиция лойиҳаси келтирадиган

даромад хажми эса ортади, чунки у аста-секин ўз самарасини бера бошлайди. Бу ҳолат ишлаб чиқариш харажатларини камайтириб, сотиш хажмининг кўпайтиришга имкон беради.

Лойиханинг бу тарика ривожининг **фойдаланиш деб аталувчи учинчи** фазада давом этади. Учинчи фазада ишлаб чиқариш хажмини сақлаб туриш ва кўпайтириш учун асосий воситаларнинг эскириши орқали жамғарилган манбадан ҳам фойдаланилади. Унда маҳсулотларни сотишдан олинadиган даромадни инвестиция харажатларидан ошиши кузатилади. Натижада 1 вақтда даромаднинг умумий суммаси лойихага қўйилган капитал қўйилма қийматига тенг бўлади ва лойихани қоплаш нуқтасига этади.

Лойихани ишлаб чиқиш ва амалга ошириш жараёнида уни молиявий жиҳатдан баҳоланади. Бунинг учун лойихани қоплаш даражаси, инвестициялар самарадорлиги каби иқтисодий кўрсаткичлар таҳлил қилинади.

Корхоналар фаолиятида инвестиция манбаларининг етишмаслиги доимо улардан оқилона фойдаланиш заруратини келтириб чиқаради. Агар инвестиция лойихасини амалга ошириш учун инвестиция хажми етарли бўлса, корхона сарфланган инвестициядан, инвестиция захирасининг ҳар бир бирлигидан эҳтимоли кутилган энг кўп иқтисодий самара олишга ҳаракат қилинади.

Корхонада инвестициялар самарадорлигини баҳолаш “иқтисодий самара” ва “иқтисодий самарадорлик” атамаларининг фарқли жиҳатларини ўрганишга бевосита боғлиқ.

Иқтисодий самара инвестициялаш, капитал харажатлаш ҳисобига эришиладиган натижа бўлиб, куйидаги тенглик орқали аниқланади:

Бозор иқтисодиётига ўтиш давригача самарадорликни баҳолашда харажатлар мезони кенг тарқалган эди:

Акционерлик жамиятларининг пайдо бўлиши, турли хил мулк шакллариининг ривожланиши, иқтисодиётда давлат мулки ҳиссасининг камайиши, ички ва ташқи инвесторларнинг фаоллашуви рентабелликни аниқлашга янгича ёндашув инвестициялар (ёки уларнинг алоҳида элементлари: капитал қўйилма, капитал) самарадорлигини ҳисоблашни талаб қилмоқда.

Сарфланган капиталдан олинadиган **мутлак иқтисодий самара (Э)** сарфланган капитал ҳисобига олинган даромад (**Д**) ва инвестиция қўйилмаларининг хажми (**И_x**) ўртасидаги боғлиқликни куйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$\mathcal{E} = D - I_x$$

Капитал қўйилмалардан келган даромад миқдори уларнинг дастлабки хажмидан ошган вақт инвестицияларни қоплаш мuddати деб аталади. Кейинги ҳолатда капитал сарфлашдан олинган даромад капитал қўйилмадан орта бошлайди. Бу кўрсаткич иқтисодиётнинг ишлаб чиқариш соҳасидаги капитал сарфлаш самарадорлигининг энг зарур кўрсаткичидир.

Амалётда кичик тадбиркорлик субъектларига қилинган узок мuddатли инвестиция қўйилмалари 2-3 йил ичида қопланади, узок мuddатли инвестиция

кўйилмаларини қоплаш учун эса 10-15 ва ундан ҳам кўпроқ йил талаб қилинади. Инвестицияларнинг иқтисодий самарадорлиги капитал қайтимига нисбатан инвестициялардан тушган фойда билан белгиланади.

Иқтисодий лойиҳа асосида амалга оширилган инвестицияларнинг самарадорлиги (I_c) куйидаги формула билан аниқланади:

$$I_c = \frac{\Phi}{I_x}$$

бу ерда,

Φ - инвестиция натижасида олинган фойда.

Ушбу ҳолатда инвестиция самарадорлиги бир бирликдан ортиқ бўлиши керак, шундагина қилинган харажатлар қопланади. Халқаро амалиётда инвестицияларнинг рентабеллиги йиллик баланс фойдасини (Φ) жами авансланган капиталга нисбати билан аниқланади:

$$I_p = \frac{\Phi}{A_1 + A_2 + A_3 + A_4}$$

бу ерда,

I_p - авансланган инвестицияларнинг рентабеллиги;

Φ - йиллик баланс фойда;

A_1, A_2, A_3, A_4 - чораклар бўйича авансланган капитал қиймати.

Капитал даромадлиги Дюпоннинг машхур формуласи асосида куйидаги кўринишда ҳисобланади:

(капитал айланиши капиталнинг «унумдорлиги» яъни асосий ва айланма маблағларнинг қайтими сифатида таърифланади).

$$ROA = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Активларнинг ўртача қиймати}} = \frac{\text{Соф фойда}}{\text{Тўшум}} + \frac{\text{Тўшум}}{\text{Активларнинг ўртача қиймати}}$$

бу ерда,

ROA (*Return On Assets*) – активларнинг рентабеллик коэффициенти;

$$ROA = ROS \times K_{oa}$$

ROS (*Return On Sales*) – сотишлар рентабеллиги коэффициенти;

K_{oa} – активлар айланиши коэффициенти.

Юқоридаги иккита формуланинг ёймасини бир-бирига кўпайтириб, куйидаги нисбатга эга бўламиз:

(«Истикбол» ҳиссадорлик жамиятининг маълумотлари асосида инвестицияланган капитал даромадлигини ҳисоблаб топамиз).

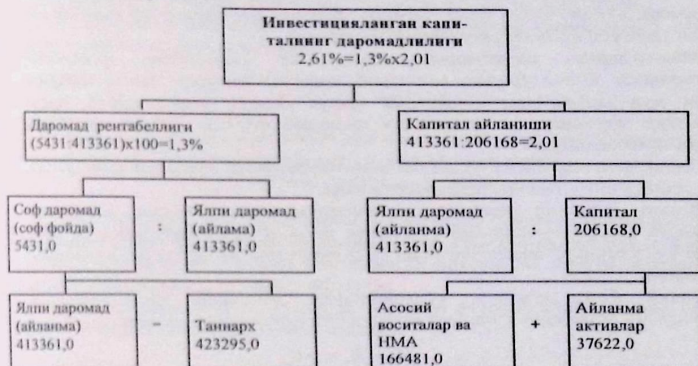
**Корхонанинг йил охирига бўлган
бухгалтерия баланси маълумотлари (минг сўм)**

Актив (мулклар)	Сумма	Пассив (капитал)	Сумма
1. Асосий воситалар (бинолар, ишшоотлар, куч узатувчи қурилмалар ва х.к.) ва помоддий активлар	166481,0	1. Устав капитали, қарзлар ва бошқа мажбуриятлар	206168,0
2. Узок муддатли инвестициялар	2065,0		
3. Айланма маблағлар (захиралар, пул маблағлари, тайёр маҳсулотлар, тугалланмаган ишлаб чиқариш ва х.к.)	37662,0		
Жами (баланс)	206168,0	Жами (баланс)	206168,0

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, (минг сўм)

Харажатлар	Сумма	Тўшумлар	Сумма
Сотилган маҳсулот, иш ва хизматларнинг ишлаб чиқариш таннархи	313248,0		413361,0
Давр харажатлари	38403,0		
Молиявий фаолият бўйича харажатлар	21752,0	Айланма (даромад)	
Солиқлар	34527,0		
Соф фойда (хотима ёзуви)	5431,0		
Жами	413361,0	Жами	413361,0

Юқоридаги жадвал маълумотларига асосан корхонанинг инвестицияланган капитали даромадлиги Дюпон пирамидаси ёрдамида қуйидагича тасвирланади.

8.2.3-чизма. Инвестицияланган капитал даромадлигини Дюпон пирамидаси ёрдамида ҳисоблаш

Корхоналарнинг ўз маблағларини келгусида фоиз ставкаси кўринишида фойда олиш мақсадига жорий қийматида вақтинчалик инвестициялаш жараёни *дисконтлаш*, унинг натижасида ҳосил бўлган кўрсаткич - *дисконтланган қиймат* дейилади.

Харажатларни дисконтлаш коэффиценти (D_K) қуйидаги формула билан аниқланади:

$$D_K = \frac{I_K}{P_{MO}}$$

бу ерда,

I_K - инвестицияларнинг қиймати;

P_{MO} - йиллик пул маблағлари оқими.

Инвестициялаш жараёнини амалга ошириш учун узок муддат талаб қилиниши сабабли маблағларни инвестициялаш вақтида пул маблағларини уларнинг қайтими билан таққослаш зарурати туғилади. Бу мақсадда пул маблағларининг келгуси ва ҳақиқий қиймати тушунчаларидан фойдаланиш зарур.

Пул маблағларининг келгуси қиймати жорий даврда инвестицияланган маблағларнинг суммасини ифодалайди, улар белгиланган фоиз ставкасини ҳисобга олган ҳолда маълум вақт оралиғида шу суммага айланади.

Пул маблағларининг ҳақиқий (ҳозирги) қиймати фоизнинг маълум ставкасини ҳисобга олган келгуси пул маблағлари суммасини билдиради. Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини аниқлаш учун улар қийматини муайян вақтдаги дисконтлаштириш жараёнини ҳам ҳисобга олиш лозим, чунки у пул маблағларининг келгуси миқдорда ортиб боришига тескари муомалани ифодалайди. Бундай ҳолда фоиз суммаси (дисконт) пул маблағларининг якуний суммаси (келгуси қиймати)дан айириб ташланади.

Маблағларни инвестиция қилиш ва инвестиция фойдасини шакллантириш билан боғлиқ молиявий ҳисоб-китобларни амалга ошириш пайтида пул маблағлари қийматини ошира бориш (компаундинг) ҳамда дисконтлаш жараёнларини оддий ва мураккаб фоизлар бўйича ҳисоблаш мақсадга мувофиқдир.

Оддий фоизлар қисқа муддатли инвестициялашда, мураккаб фоизлар эса узок муддатли инвестициялашда қўлланилади.

Оддий фоизлар деганда, маблағларни инвестициялаш жараёнида шартномага асосан қилишилган тўловнинг ҳисобот даври (ой, чорак ва х.к.) якунида қўйилманинг дастлабки (ҳақиқий) қийматига асосан ҳисоб қилиниши тушунилади.

Оддий фоиз суммаси қўлланилганда қўйилмани ортиб бориши (компаундинг) жараёнида қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$I_n = K_0 \cdot n \cdot \Phi_n$$

бу ерда,

I_n - инвестициялашни қилишилган даври учун фоиз ставкаси;

K_0 - қўйилманинг дастлабки суммаси;

n - инвестициялаш давомийлиги (хар бир фоиз тўлови амалга оширилмаган даврлар миқдори билан инфодаланган);

Φ_n - ўнли каср билан инфодаланилган фоиз ставкаси.

Ушбу ҳолатда қўйилманинг келгуси қиймати (K_n) фоиз суммасини ҳисобга олган ҳолда қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$K_n = K_0 (1 + n \cdot \Phi_n)$$

1-мисол. Қуйида берилган шартлар орқали бир йил учун фоиз суммасини аниқлаш зарур. Қўйилманинг дастлабки суммаси 500000 сўм. Хар чоракда тўланадиган фоиз ставкаси - 10%. Бу миқдорларни формулага қўйиб чиқиб фоиз суммасини аниқлаймиз:

$$I_n = 500000 \cdot 4 \cdot 0,1 = 200000 \text{ сўм}$$

Қавс ичидаги кўрсаткичлар ($1 + n \cdot \Phi_n$) оддий фоизлар суммасини ортиб бориши коэффиценти дейилади. Бу коэффицент доим бир бирликдан катта бўлади.

Пул маблағи қийматини дисконтлаш жараёнида оддий фоиз суммасини ҳисоб-китоб қилишда қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$D = K_0 - K_0 \cdot \frac{1}{1 + n \cdot \Phi_n}$$

2-мисол. Қуйидаги шартлар асосида бир йил учун оддий фоиз бўйича дисконт суммасини аниқлаш лозим. Қўйилманинг якуний суммаси 800000 сўм миқдорига белгиланган.

Хар чоракда тўланадиган дисконт ставкаси 10%ни ташкил этади.

Бу кўрсаткичларни дисконт суммасини ҳисоблаш формуласига қўйиб чиқсак, қуйидаги натижани оламиз:

$$D = 800000 - 800000 \cdot \frac{1}{1 + 4 \cdot 0,1} = 228571,4$$

Демак, бир йилдан сўнг 800000 сўм олиш учун зарур бўлган инвестиция харажатларининг ҳақиқий қиймати қуйидагича бўлиши лозим:

$$K_0 = 800000 - 228571,4 = 571428,6$$

Мураккаб фоиз деб, ҳисобланган оддий фоиз суммаси белгиланган хар бир даврдан кейин тўланмайдиган, балки асосий қўйилма суммасига қўшилиб, кейинги тўлов даврида даромад келтирадиган инвестиция қилиш натижасида юзага келадиган фойда суммасига айтилади.

Қўйилма суммасини ҳисоблашда мураккаб фоизлар бўйича унинг ортиб бориши қуйидаги формула орқали топилади:

$$K_{bc} = K_0 \cdot (1 + \Phi_n)^n$$

бу ерда,

K_{bc} - қўйилманинг мураккаб фоизлар бўйича ортиб бориш қиймати.
Ушбу формулага мувофиқ фоиз суммаси (I_n) қуйидагича ҳисобланади:

$$I_n = K_0 \cdot K \cdot K_{\text{bc}}$$

3-мисол. Қуйидаги шартлар асосида инвестициялашнинг бутун даврида мураккаб фоиз суммаси билан қўйилманинг келгуси қийматини аниқлаш талаб қилинади.

Қўйилманинг дастлабки қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фоизли усулда қўлланиладиган ва ҳар чоракда тўланадиган фоиз ставкаси - 10%.

Инвестициялашнинг умумий даври кўрсаткичларини юқоридаги формулага қўйиб, қўйилманинг келгуси қийматини аниқлаймиз:

$$K_{\text{bc}} = 500000 \cdot (1 + 0,11) = 555000$$

Ушбу ҳолатда фоиз суммаси 55000 сўм (555000-500000)ни ташкил этади.

Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини ҳисоблашда мураккаб фоизлар бўйича дисконтлаш жараёнини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$K_x = \frac{K_0}{(1 + \phi_n)^n}$$

бу ерда,

K_x - мураккаб фоизлар бўйича ҳисобланган қўйилманинг дастлабки суммаси.

Шунга биноан дисконт суммаси (D_c) қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$D_c = K_0 - K_x$$

4-мисол. Қуйидаги шартлар асосида бир йил учун мураккаб фоизлар бўйича дисконт суммаси ва пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаш зарур. Пул маблағининг берилган қиймати 500000 сўм.

Мураккаб фоизли дисконтлаш учун фойдаланиладиган ставкаси ҳар чоракда 10%ни ташкил этади.

Ушбу кўрсаткичларни формулага қўйиб, пул маблағининг ҳақиқий қийматини аниқлаймиз:

$$\text{Ҳақиқий қиймат} = \frac{500000}{(1 + 0,1)^4} = 342465,8 \text{ сўм}$$

Шунга мувофиқ, дисконт суммаси 157534,2 сўм (500000-342465,8)ни ташкил этади.

Пул оқимларини ўзаро тенг тўловларининг бундай бир текислиги *аннуитет* деб аталади. Аннуитетта мисол қилиб инвестициялар бўйича ҳар чоракда тўланадиган фоиз тўловлари суммаси, ижарадаги мулк учун бир текис тўлов ва х.к.ларни олиш мумкин. Аннуитет кўринишидаги пул оқимлари

тўловларини кетма-кетлигини аниқлаш пул маблағларини ортиб бориш жараёнини ҳисоблашни анча енгиллаштиради ҳамда улар қийматини дисконтлаш учун содалаштирилган формулалар тўпламидан фойдаланиш имконини беради.

5-мисол. Инвестор 500000 сўмни 1 йил муддат билан депозит қўйилмага жойлаштиришни мўлжаллаган. Бир банк инвесторга мураккаб фоизлар бўйича ҳар чоракда 7,5% миқдорда тўлашни, иккинчиси эса 10% миқдорида тўрт ойда бир марта, учинчиси - 15% миқдорида йилда икки марта, тўртинчиси - 30% миқдорида йилига бир марта тўлашни таклиф қилади.

Бу вариантларни таккослаб шундай хулосага келиш мумкинки, инвестор учун биринчи банк таклиф эътиётган фоиз ставкаси фойдали ҳисобланади.

Аннуитетнинг келгуси қийматини аниқлаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$A_{\text{кел.}} = A_{\text{тс}} \cdot d_{\text{коэф.}}$$

бу ерда,

$A_{\text{кел.}}$ - маълум давр охирида аннуитетнинг келгуси қиймати;

$A_{\text{тс}}$ - аннуитет тўлови суммаси;

$d_{\text{коэф.}}$ - аннуитет қиймати ортиб боришини фоизнинг қабул қилинган ставкаси ва даврларини ҳисобга олган махсус жадвал бўйича аниқланадиган коэффиенти.

Инвестициялашнинг қайси варианты самарадорлигини аниқлаш учун қуйидаги жадвални тузамиз (8.2.3-жадвал).

8.2.3-жадвал

Инвестициялашнинг турли шариоитларида қўйилманинг келгуси қийматини ҳисоблаш

Вариант лар	Қўйилманинг Ҳақиқий қиймати	Фоиз ставкаси	Яқиний келгуси қиймат			
			1 чорак	2 чорак	3 чорак	4 чорак
1	500000	0,075	537500	577812,5	621148,4	667734,5
2	500000	0,1	550000	605000	665500	732050
3	500000	0,15	575000	661250	760437,5	874503,1
4	500000	0,3	650000	845000	1098500	1428050

Шунга биноан, аннуитетнинг ҳақиқий қийматини аниқлаш учун формула қуйидаги кўринишни олади:

$$A_{\text{анн.}} = \frac{A_{\text{кс}}}{A_{\text{ок}}}$$

бу ерда,

$A_{\text{анн.}}$ - аннуитетнинг ҳақиқий қиймати;

$A_{\text{кс}}$ - аннуитетни коплаш суммаси;

$A_{ок}$ - қабул қилинган дисконт ставкаси ва даврлар миқдорини ҳисобга олиб, махсус жадваллар бўйича аниқланадиган аннуитетни дисконтлаш коэффициентини.

Пул маблағларининг ҳақиқий қийматини баҳолашда инфляция омили ҳам муҳим аҳамиятга эга, у пул маблағларининг сотиб олиш қобилиятини пасайишига сабаб бўлади.

Инвестициялаш жараёнида пул оқимларини самарали бошқариш билан боғлиқ ҳисоб-китобларга инфляциянинг таъсирини баҳолашда пул маблағларининг номинал ва ҳақиқий қийматидан фойдаланиш максалда мувофиқдир.

Пул маблағларининг номинал қиймати пулнинг сотиб олиш қобилияти ўзгаришини ҳисобга олмай унинг ҳажмини баҳолашни назарда тутлади.

Пул маблағларининг ҳақиқий қиймати эса уларнинг келгуси ва ҳозирги қийматини аниқ ҳисоблашда самарали қўлланилиши мумкин.

Одатда, инфляция таъсирини баҳолашда қуйидаги асосий кўрсаткичлардан фойдаланиш мумкин:

1) инфляция суръати (I_c). Бу кўрсаткич муайян даврда (n) баҳоларнинг инвестиция ҳисоб-китобларида ифода этилган ўнлик касрдаги ўрта даражадаги ўсишни ифодалайди.

2) инфляция индекси ($I_{индек.}$).

IK_c деб белгиланадиган кўриб чиқиладиган даврда (n) инфляцияни ҳисобга олган ҳолдаги пул маблағларининг қўшилган қиймати қуйидаги формула билан аниқланади:

$$P_{ҳақ} = \frac{P_{ном}}{I_{индек.}}$$

бу ерда,

$P_{ҳақ}$ - пул маблағларининг келгуси ҳақиқий қиймати;

$P_{ном}$ - пул маблағларининг келгуси номинал қиймати;

Мазкур формула ёрдамида пул маблағлари қиймати ортиб бориши жараёнидаги фозининг фойдаланиладиган ставкасида инфляция даражаси ҳисобга олинган бўлмаса, пул маблағларининг аниқ тўланган қийматини аниқлаш мумкин.

8.3. Бизнес таркибини ўзгартириш бўйича

қарор қабул қилиш ва бошқарув самарадорлигини баҳолаш

Хўжалик юритувчи субъектларда таркибий ўзгаришларни амалга ошириш, яъни бизнес таркибини ўзгартириш (кайта таркиблаш) моддий, меҳнат ва молиявий ресурслардан самарали фойдаланиш ҳамда уларни тақсимлаш имконини беради.

Ушбу таркибий ўзгаришларнинг асосий мақсади корxonанинг танлаган ривожланиш стратегиясига мувофиқ унинг ташкилий тузилмасини мукамаллаштириш, ишлаб чиқаришни марказлашмаган ҳолда бошқаришга эришиш ҳисобланади.

Куйидаги ҳолатлар корхоналарда қайта таркиблаш заруратини юзага келтиради:

1. Маблағларни қайта инвестициялаш, ривожланишнинг узок муддатли дастурини амалга ошириш, уларнинг узлуксиз молияланишини таъминлаш;

2. Бошқаришнинг самарали тизимини шакллантириш.

3. Биргаликдаги фаолиятдан олинадиган маблағлардан мақсадли фойдаланишни катъий назорат қилиш.

4. Инвестиция лойиҳалари (бизнес-режалар)ни ягона стандартлар асосида, хорижий инвесторлар манфаатлари ва ташқи омиллар (инфляция даражаси, солиқ конунчилиги, тармокнинг ривожланиш тамойиллари ва х.к.)ни инобатга олган ҳолда расмийлаштириш.

5. Инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш бўйича режаларни корхона томонидан бажарилишини жорий назорат қилиш, тезкор бошқарув қарорлари қабул қилишда лойиҳалар борасидаги мавжуд муаммолар ҳақида раҳбариятга ўз вақтида хабар қилиш.

6. Корхона молиявий-хўжалик ҳолати ва инвестиция лойиҳалари самарадорлиги таҳлили асосида инвестиция фаолиятининг стратегик режасини ишлаб чиқиш.

7. Инвестиция лойиҳаларини молиялаш стратегиясини режалаштириш. Бунда инвестиция лойиҳаларига мавжуд молиявий ресурсларни тақсимлаш, уларни самарадорлик даражасига қараб гуруҳлаш талаб этилади;

8. Фонд бозорига маблағларни жалб этиш учун шароитлар яратиш.

9. Қарзларни қайта таркиблаш ва уларни тўлаш борасидаги муаммоларини ҳал этиш.

Бизнес таркибини ўзгартириш (қайта таркиблаш) бўйича самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш куйидаги ижобий хусусиятларга эга:

1) бозор конъюнктурасининг ўзгарувчан талабларига мувофиқ ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларини тез муддатларда ўзгартириш;

2) ишлаб чиқариш қувватларидан оптимал даражада фойдаланиш;

3) айланма маблағлар айланиши тезлигини таъминлаш ва назорат қилиш имконияти;

4) корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқа бўлинмалари ўртасида оқилона баҳо сўбсати юритилишига эришиш ва х.к.

Шунингдек, бизнес таркибини ўзгартириш натижасида ишлаб чиқариш жараёни ва технологияси, маҳсулот (товар, иш ва хизмат)ларни сотишни бошқаришда муҳим ўзгаришлар рўй беради. Бу ҳолат эса корхона молиявий-иктисодий кўрсаткичларини яхшиланишига хизмат қилади.

Қайта таркиблаш жараёнида корхонани бошқаришнинг ташкилий тизими таҳлил қилиб чиқилади, ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бўлимлари, цехлари бозорда талаб мавжуд бўлган маҳсулотлар ишлаб чиқаришга мослаштирилади, самарали фаолият кўрсатмаётган бўлимлар, ишлаб чиқариш шохобчалари тугатилади. Бошқа хўжалик юритувчи субъектлардан қарзлар фойдаланилмаётган асбоб-ускуна, жиҳозлар ёки биноларни сотиш ҳисобида қопланади. Бундан ташқари, ишлаб чиқариш жараёнини хомашё ва материал,

техник воситалар билан таъминловчи корхона ёки фирмалар билан ўзаро иктисодий муносабатлар ҳам қайта кўриб чиқилади. Шулар қаторида қайта таркибланишнинг бошқа чора-тадбирлари ҳам амалга оширилади.

Албатта, бундай усулни қўллаш, биринчидан корхонанинг бозор талабларидан келиб чиққан ҳолда маҳсулот ишлаб чиқариши, иккинчидан харажатларни самарасиз йўналтирилайётган қисмини тежаб қолиш ва корхонанинг пировард молиявий натижасини оширишга олиб келади.

Қайта таркибланиш жараёни зарар кўриб келаётган корхоналар ишлаб чиқаришини тиклаш ёки амалдаги ишлаб чиқаришнинг самарадорлигини оширишга имкон беришини аниқлаш учун корхонанинг сўнгги йиллардаги иктисодий кўрсаткичларининг ҳолати ва динамикаси, уларга солиққа тортиш тизимининг таъсирини таҳлил қилиш зарур.

Бунда қуйидаги кўрсаткичлардан фойдаланилади:

1. Фаолият якуний натижалари (дебиторлик ва кредиторлик қарзлари таннарх, тушум, тақсимланмайдиган фойда, рентабеллик, ишлаб чиқариш қувватларидан фойдаланиш даражаси, ходимлар сони, меҳнатга ҳақ тўлаш фонди).

2. Инвестиция ва иш фаоллигининг ҳолати (ўз ва қарз маблағлари, захира ва харажатларнинг айланма маблағлар билан таъминланганлиги, захиралар ва ўз маблағларининг айланувчанлиги).

3. Ликвидлилик ва тўловга лаёқатлилик (жорий ликвидлилик, айланма маблағлар билан таъминланганлик коэффициенти).

Корхона активларини қайта таркибланишда қуйидаги тадбирлар амалга оширилади:

1. Ишлаб чиқариш рентабеллигини таъминлаш.

2. Корхонада фойдаланилмаётган активларни сотиш ва ижарага бериш, гаровга бериш ҳамда рўйхатдан чиқариш.

3. Тугалланмаган ишлаб чиқариш, сафарбар этилган ва бошқа мол-мулкни консервациялаш.

4. Янги юқори сифатли жиҳозларни харид қилиш, ижарага, лизингга олиш.

5. Омборлардаги захираларни камайтириш, фойдаланилмаётган биноларни ижарага бериш.

6. Дебиторлик қарзлари қайтарилиши устидан назорат қилишни кучайтириш.

7. Молиявий қўйилмаларни сотиш, гаровга қўйиш, ишончли бошқарувга топшириш.

Корхона пасивларини қайта таркибланиш (пасивларнинг таркиби ва асосий унсурлари, яъни устав ҳамда захира капитали, жамғарма фонди, ижтимоий соҳа фонди, мақсадли молиялаш ва тушумлар, тақсимланмайдиган фойда, узоқ муддатли ва қисқа муддатли қарз маблағлари, кредиторлик қарзларини таҳлил қилиш) ҳам юқоридаги тартибда амалга оширилади.

Устав капитали ва кредиторлик қарзларини қайта таркибланиш жараёнига тўхталамиз. Фараз қилайлик, «А» корхонанинг устав капитали «В»

корхонаникига қараганда 6 марта кўп. Мазкур ҳолатда «В» корхонанинг устав капиталини қайта таркиблаш корхона мулкдорлари (акциядорлар) таркибининг ўзгартиришни назарда тутлади. Бу унинг молиявий аҳволини яхшилади, салоҳиятли инвесторларни топишга кўмаклашади.

Ушбу жараённинг камчилиги шундаки, бунда корхона мулкдорлари устав капиталдаги ўз улушларининг қисқаришига рози бўлишга мажбур. Аммо, мулкдорлар устав капиталдаги ўз улушларини камайтириш орқали ишлаб чиқаришни саклаб қолишлари мумкин. Айни пайтда улар қайта таркиблаш йўли билан устав капиталини маълум даражада кўпайтиришдан манфаатдордир, чунки корхона банкротликка учраганда унинг барча мажбуриятлари амалга оширилганидан кейин қолган мол-мулкни сотишдан маблағлар олиш мумкин.

Корхоналар ва ҳолдингнинг молиявий аҳволига бюджет ҳамда бюджетдан ташқари фондларга қарзлар бўйича қайта таркиблаш самарали таъсир кўрсатади.

Банкнинг қисқа муддатли кредитларини узоқ муддатли қарзларга қайта расмийлаштириш мақсадга мувофиқдир.

Фараз қилайлик, «А» корхонадаги кредиторлик ва дебиторлик қарзлари «В» корхонадаги қараганда икки марта кўп. Бунда мол етказиб берувчилар ва бошқа кредиторларга қарзлар бир неча усуллар билан қайта таркибланади. Жумладан, бу ҳолда мол етказиб берувчиларни корхона устав капиталда иштирок этишга қизиқтириши мумкин. Бундай ҳолатда устав капиталини ошириш ва акциялар (улушлар ва пайлар)нинг бир қисмини мол етказиб берувчиларга сотиш қарзларни тўлаш имконини беради.

Қайта таркиблаш асосида меҳнатга ҳақ тўлаш бўйича қарздорликни ҳам бартараф этиш имконияти мавжуд. Бунда қарзни ишлаб чиқарилган маҳсулот ёки корхонанинг акциялари билан қоплаш мумкин. Аммо, бунинг учун Низомга мувофиқ ходимлар ва акциядорларнинг розилигини олиш талаб этилади.

Пассивлар ва активларни қайта таркиблаш нафақат ўзаро узвий боғланган, балки улар бошқарув тизимини қайта таркиблашнинг узвий қисми ҳисобланади. Хусусан, пассивларни қайта таркиблаш ўз-ўзидан активларнинг қайта таркибланишига олиб келади, бу эса ўз навбатида бошқарув таркибий тузилмасини такомиллаштиришни талаб қилади.

Қайта таркиблаш мақсадида бошқарув тузилмаси учта йўналишга ажратилади:

1. Ишлаб чиқаришни бошқариш;
2. Ходимларни бошқариш;
3. Интеграцион бошқарув.

Ишлаб чиқаришни самарали бошқариш корхонани ривожлантириш стратегиясига мос келиши лозим. Бу эса нафақат ишлаб чиқаришни қайта таркиблаш, балки оқилона кадрлар сиёсатини амалга ошириш, молия-иқтисодий, маркетинг ва юридик бўлинмаларни малакали мутахассислар билан таъминлаш, кадрларнинг миқдорий ва сифат таркибини янгилашга асосланади.

Қайта таркибладан олдин ишлаб чиқаришни тезкор ва стратегик бошқаришнинг тахлили ҳамда шу асосда бошқарув қарорларини қабул қилиш амалга оширилади.

Ишлаб чиқаришни қайта таркибладан мақсад ишлаб чиқаришни тайёрланаётган махсулотларга буюртмалар билан имкон даражада таъминлаш, уларни ўз вақтида ва сифатли бажарилиши учун шароитлар яратиб бериш ҳисобланади. Шунингдек, бунда ишлаб чиқаришни замонавийлаштириш, капитал маблағлар таркибини ўзгартириш, бошқарув тизимининг қайта ташкил этилишини назарда тутувчи товарларни ишлаб чиқаришни йўлга қўйиш ва улар сифатини ошириш истикболларини белгилаш ҳам муҳим масалалардан ҳисобланади.

Ишлаб чиқаришни қайта таркиблаш тўғрисида бошқарув қарорлари қабул қилишнинг зарурати ишлаб чиқарилаётган ҳар бир махсулотнинг молиявий-иктисодий ва маркетинг жиҳатдан тахлилининг талаб даражасида эмаслиги ҳисобланади. Маркетинг тадқиқотлари асосида жорий йилда ва келгусида қандай товарларни қанча миқдорда ишлаб чиқариш ва сотиш имқони мавжудлигини аниқлаш мумкин.

Қайта таркиблаш жараёнида корхоналарнинг асосий кўрсаткичларини тахлил қилиш махсулот ишлаб чиқаришнинг энг фойдали йўналишларини иктисодий жиҳатдан асослаб беради. Бу маълумотлар асосида корхонада бошқарув ва ишлаб чиқариш бўлинмаларининг янги, самарали таркиби шаклланади. Қайта таркиблашда рентабелли ва рақобатбардош махсулот ишлаб чиқарувчи бўлинмалардан ташқари бўлинмаларни салбий натижалар (зарур мутахассислар штатининг қисқариши, тушумнинг камайиши ва ҳ.к.)га олиб келишига қарамасдан тугатишга тўғри келади. Чунки, бу тадбир корxonани иктисодий соғломлаштиришга қўмаклашади.

Шунингдек, ишлаб чиқаришни қайта таркиблашда қуйидагиларга асосланиш зарур:

1. Уй-жой коммунал хўжалиги, капитал қурилиш, ёрдамчи хўжаликлар каби ишлаб чиқаришда иштирок этмайдиган бўлинмаларни мустақил хўжалик субъектларига ажратиш;

2. Рентабелли ишлаб чиқаришни шуъба ва тобе жамиятларга ажратиш;

3. Тегишли хизмат турларини сотиш жараёнини бошқарувчи бўлинмаларга топшириш ва ҳ.к.

Бу ҳолатлар корхона молиявий-хўжалик фаолиятини харажатлар ва иктисодий самарадорлик нуқтаи назаридан тахлил этишни талаб қилади. Ишлаб чиқаришни юқори иктисодий самарадорлиги ва рақобатбардошлигини таъминлашнинг муҳим омилларидан бири ходимларнинг малакали касбий тайёргарликка эга бўлишидир.

Ишлаб чиқаришни иктисодий жиҳатдан ривожлантириш учун корxonани қайта таркиблашнинг ялпи дастури ишлаб чиқилади. Мазкур дастур тахлилий ималларнинг натижаларини синтезлаш, улар асосида қўйилган мақсад ва вазибаларга эришиш йўллари, усуллари, шарт-шароитларини аниқлаш, бу борадаги зарур чора-тадбирларни ишлаб чиқишга қаратилган.

Қайта таркиблаш дастури мақсад ва вазифалар, қайта таркибланаётган корхонанинг умумий хусусиятлари, молиявий-иқтисодий ҳолатининг таҳлили, товар бозорлари конъюнктураси ва маҳсулотлар ассортименти таҳлили, бошқарув тизими, активлар ва пассивларни қайта таркиблаш, қайта таркиблаш бўйича амалга ошириладиган чора-тадбирларнинг таквим режаси, молиявий режа, масъул ижрочилар тўғрисидаги маълумотлар, қайта таркиблашнинг самарадорлиги, хатарларни баҳолаш, кафолатлар, қайта таркиблашни амалга оширилишининг назорати каби бўлимлардан иборат бўлади.

Қайта таркиблашнинг ялпи дастурини ишлаб чиқиш ва жорий этиш корхоналарнинг ўзига хос хусусиятлари, уларни ривожланиш стратегияси ва бозордаги хатти-ҳаракатлари, шунингдек, ишлаб чиқариш ва маркетингни режалаштиришда ҳал этиладиган вазифаларни инobatга олган ҳолда амалга оширилиши лозим.

Дастур корхонани бошқаришнинг ваколатли органи томонидан муҳокама қилинади ва тасдиқланади. Ушбу орган томонидан дастурнинг ижрочилари ва раҳбари тайинланади.

Дастур бажарилишининг бориши ҳақида ҳисоботлар корхонанинг бошқарув органига такдим этилади ва зарур ҳолларда унга тегишли тузатишлар киритилади. Дастурнинг амалга оширилиши бўйича ишлар тасдиқланган молиявий режага мувофиқ молиялаштирилади. Мазкур дастур корхонани қайта таркиблаш бўйича тадбирлар таквим режасининг бажарилиши билан якунланади.

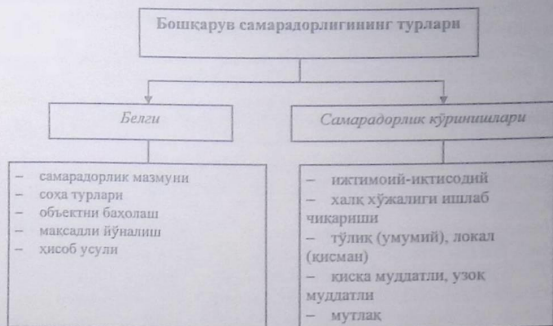
Қайта таркиблашнинг ялпи дастури, нафақат иқтисодий ночорлик ҳолатига тушиб қолган корхоналарга, балки самарали фаолият кўрсатиб турган корхоналарга ҳам фойдали бўлиши мумкин. Чунки, у оқилона бошқарув қарорлари қабул қилиш заруратини асослаш, ишлаб чиқаришни ривожлантиришнинг стратегик йўналишларини белгилашга кўмаклашади. Дастурни амалиётга жорий этиш корхонанинг молиявий-хўжалик фаолиятини мустаҳкамлаш ва самарадорлигини оширишга хизмат қилади.

Корхоналарда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича оқилона бошқарув қарорлари қабул қилиш бошқарув тизими самарадорлигини таҳлил қилишга бевосита боғлиқ. Хўжалик юритувчи субъектлар бошқаруви самарадорлигини ошириш мамлакат иқтисодиётини истиқболли ривожлантиришнинг муҳим омилни ҳисобланади. Мазкур ҳолатда корхоналарнинг молиявий-хўжалик фаолияти ички ва ташқи омиллар таъсирида такомиллашади. Улар олдига ўз фаолиятларини бозор тамойилларидан келиб чиққан ҳолда ташкил этиш талаби қўйилади. Бу каби талаблар корхоналарга харидорлар эҳтиёжларини оптимал даражада қондириш, сифатли ва рақобатбардош маҳсулотлар тайёрлашни йўлга қўйиш, ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга йўналтирилган ҳамда ташқи муҳит ўзгаришларига мослашувчан бошқарув тизимини вужудга келтиришни тақозо этади.

Ишлаб чиқариш самарадорлигини таъминлашда бошқарув самарадорлиги алоҳида ўрин эгаллайди, чунки ҳар бир иқтисодий тизим ва жараён самарали

бошқаришни талаб қилади. Иктисодиётнинг бошқариш самарадорлиги дейилганда, авваломбор, бошқариш жараёнининг натижавийлиги тушунилади.

Агар корхона бошқарув фаолиятининг натижавийлиги ходимлар фаолиятининг пировард натижавийлиги билан тўғри келса, бошқаришда мураккаб, кўп қиррали объектни баҳолаш бўйича тўлиқ (умумий) ёки шаклан самарадорлик юзага келади.

8.3.1-чизма. Корхонада бошқарув самарадорлигининг турлари

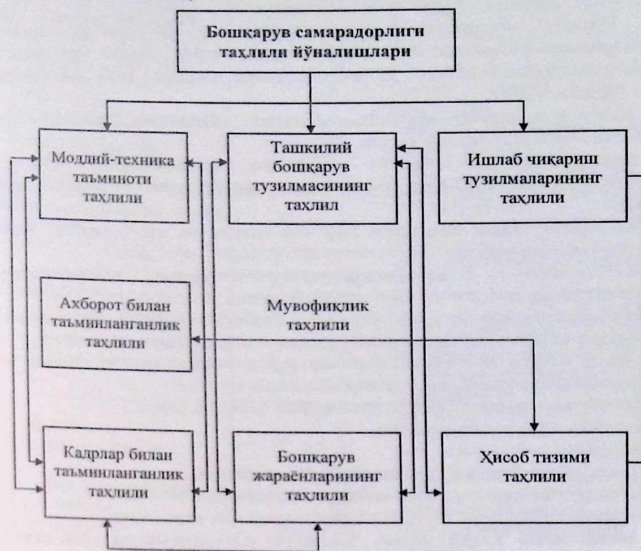
Самарадорлик ижтимоий-иктисодий категория сифатида бошқарувнинг барча томонларини камраб олади ва иктисодий, ташкилий, маркетинг ҳамда бошқа муносабатларни ифодалайди.

Бошқарув самарадорлиги бошқарувнинг ўзига эмас, балки ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишга хизмат қилиши зарур. Бу ҳолат бошқарув ва ишлаб чиқаришни бир-биридан ажратиб бўлмаслиги, бироқ бу яхлитликда ишлаб чиқариш устувор ҳисобланиши лозимлиги билан изоҳланади.

Иккинчидан, бозор иктисодиётига ўтиш факат ишлаб чиқаришни эмас, балки корхона фаолиятининг бошқа жиҳатлари, хусусан, бозорларни ўрганиш, ходимлар ва молияни бошқариш қабиларининг самарадорлигини оширишни ҳам талаб этади. Шу сабабали, бошқарув самарадорлиги деганда пировард натижада объектни яхлит тизим сифатида оқилона фаолият кўрсатиши ва унинг ривожланишини таъминлайдиган бошқаришни тушуниш зарур.

Корхона бошқаруви самарадорлигини таъминлашда унинг услубий жиҳатдан мезон ва кўрсаткичлари аниқланиши алоҳида аҳамиятта эга. Бу кўрсаткичларни аниқлаш учун бошқарув тизими самарадорлигининг таҳлилининг ўтказиш лозим. Чунки ўтказиладиган таҳлил қанчалик чуқур ва сифатли бўлса, бошқарув самарадорлигининг объектив баҳолалинишига шунчалик ижобий таъсир кўрсатади. Мазкур таҳлил жараёнида аниқланган мезон ва кўрсаткичлардан фойдаланиб бошқарув самарадорлигига баҳо берилади.

Қуйидаги чизмада бошқарув тизими самарадорлигини таҳлил қилиш модели келтирилган (8.3.2-чизма):

8.3.2-чизма. Бошқарув тизими самарадорлигини таҳлил қилиш модели

Чизмадан кўриниб турибдики, таҳлил модели шартли равишда учта блокка бўлинган:

I-блок – корxonанинг таъминот таҳлили (кадрлар, моддий, техник, ахборот ва ҳ.к.);

II-блок – бошқарувнинг ташкилий тузилмаси ва бошқарув жараёнлари таҳлили;

III-блок – ишлаб чиқариш бўлимлари ва ҳисоб тизими ҳолати таҳлили.

Ушбу таҳлил блоклари ўртасидаги мутаносибликни таъминлаш бошқарув тизими самарадорлиги таҳлилинини сифатли ва ишончли ўтказишни таъминлайди.

Шуни таъкидлаш зарурки, муайян объектнинг бошқарув самарадорлигига баҳо бераётганда унинг ўзига хос хусусиятлари инобатга оlinиши зарур. Масалан, қишлоқ хўжалиги тармоғига тегишли хўжалик юритувчи

субъектларда ишлаб чиқаришнинг ўзига хос хусусиятлари қуйидагилардан иборат:

1. Субъектларнинг стратегик аҳамиятга молик эканлиги.

2. Ишлаб чиқаришда кишлоқ хўжалиги ва саноат тармоғи хусусиятларининг уйғунлашганлиги. Жумладан, саноат ишлаб чиқаришида маҳсулот таннархининг асосий қисмини хомашё ташкил этади яъни бунда материал сиғими юқори.

3. Қишлоқ хўжалиги корхоналари ишлаб чиқаришига табиий иқлим омилларининг бевосита таъсир этиши.

Бундан ташқари, хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув самарадорлигини ҳаққоний баҳолаш қуйидаги тамойилларни ҳисобга олишни тақозо этади:

1. Тезкорлик ҳамда бошқарув жараёни мақсад ва вазифаларини бозор иқтисодиёти талабларини эътиборга олган ҳолда амалга ошириш.

2. Фойдалилик ва бошқарувнинг ташкилийлиги яъни ишлаб чиқариш ҳамда корхона бошқарувининг ўзаро мувофиқлигини таъминлаш.

3. Тежамкорлик ёки натижавийлик яъни бошқарувни имкон даражада кам меҳнат, моддий ва молиявий харажатлар сарфлаш орқали ташкил этиш.

Юқоридагиларга асосланиб хўжалик юритувчи субъектлар бошқаруви самарадорлиги мезонларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Ишлаб чиқаришнинг юқори даражадаги самарадорлиги.

2. Бозордаги улушнинг ортиши.

3. Харажатлар даражаси.

4. Ташқи муҳит билан ўзаро алоқадорлик даражаси.

5. Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг тўғрилиги ва тезлиги.

6. Тизимнинг ўз-ўзини тартиблаш ва ташкил этиш имконияти.

Бу мезонлардан келиб чиқиб, бошқарув самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткичлар тизимини 25-жадвалда кўрсатилганидек асослаш мумкин.

25-жадвалдаги ушбу кўрсаткичлар хўжалик юритувчи субъектнинг нафақат ички самарадорлиги, балки ташқи самарадорлигини ҳам ўзида акс эттиради.

Бизнесни марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш йирик корхоналарда бошқарувни кичик ва ўрта бизнес субъектлари бошқаруви каби ташкил этишни аниқлатади.

Бошқарув тизимини бундай тартибда шакллантиришнинг афзаллиги йирик корхоналарнинг даромади юқорилиги ва уларнинг ишсизлик даражасини пасайтиришга қўмаклашиши билан ифодаланади.

Бизнесни амалга оширувчи шахс бизнес субъекти ёки бизнесмен деб аталади. Бизнес хўжалик юритувчи субъектларда ишлаб чиқариш жараёнини ташкил этиш, жумладан, маҳсулотлар ишлаб чиқариш, ишлар бажариш, хизматлар кўрсатишдан иборат фаолият мажмуини ифодалайди.

Бошқарув самарадорлигини баҳоловчи кўрсаткичлар тизими

Т/р	Кўрсаткичлар номи	Кўрсаткичлар хисоб-китоби	Таркибий кўрсаткичларнинг изохи
1.	Бошқарув фаолиятининг иқтисодий самарадорлиги ($K_{ис}$)	$K_{ис} = \frac{Д}{X_{ис}}$	$Д$ - йиллик даромад; $X_{ис}$ - маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланган бир йиллик харажатлар
2.	Ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси (K_T)	$K_T = \frac{И_о}{A_о}$	$И_о$ - ишлаб чиқариш даврининг давомийлиги; $A_о$ - айланма маблағлар оборотининг давомийлиги.
3.	Ишлаб чиқариш ва со-тиш рентабеллиги (K_p)	$K_p = \frac{\Phi_c}{C_x}$	Φ_c - соф фойда; C_x - маҳсулотни сотиш хажми.
4.	Капитални маневрлик даражаси ($K_{м}$)	$K_{м} = \frac{K_{ак}}{K_y}$	$K_{ак}$ - айланма маблағлар суммаси; K_y - ўзининг капиталини ўртача йиллик капиталидаги улуши.
5.	Амортизация ажратмаларининг жамғарилиши ($K_{ам}$)	$K_{ам} = \frac{A\Phi_о}{A}$	$A\Phi_о$ - асосий воситаларнинг бошланғич қиймати; A - амортизация ажратмалари суммаси.
6.	Маҳсулот рентабеллиги ($K_{мк}$)	$K_{мк} = \frac{T}{X}$	T - маҳсулот сотишдан олинган тушум; X - маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган харажатлар.
7.	Акционер капиталдан фойдаланиш самарадорлиги. Битта акциянинг қиймати (K_a)	$K_a = \frac{K_v}{C_a}$	K_v - муомалага чиқарилган акцияларнинг қиймати; C_a - сотилган акцияларнинг қиймати.

Иқтисодиётда кичик бизнесни ривожлантириш асосий масалалардан бири ҳисобланади. Кичик ва ўрта бизнесни давлат томонидан қўллаб-қувватланиши ҳар бир мамлакатдаги мавжуд иқтисодий, ижтимоий ва сиёсий муҳитта боғлиқ бўлади.

Ҳозирги пайтгача республикамызда кичик ва ўрта бизнесни истикболли ривожлантириш борасида кўпгина амалий ишлар қилинди, жумладан уни бевосита қўллаб-қувватловчи қуйидаги махсус кўмита ва кенгашлар ташкил этилди:

1. Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги ислохотлар ва инвестициялар бўйича идоралараро мувофиқлаштирувчи кенгаш.
2. Олий Мажлиснинг иқтисодий ислохотлар ва тадбиркорлик бўйича кўмитаси.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг реструктуризация хусусийлаштириш кўмитаси.

4. Давлат мулкани бошқариш ва тadbиркорликни қўллаб-қувватлаш кўмитаси ва ҳ.к.

Ушбу давлат органларининг муҳим вазифаси кичик ва ўрта бизнес субъектларини давлат томонидан қўллаб-қувватлаш ҳамда рағбатлантириш дастурини ишлаб чиқиш ва амалга ошириш бўйича чора-тадбирлар кўриш ҳисобланади. Шунингдек, маҳаллий органлар, ҳокимликлар ҳам ўз ҳудудий хусусиятларига асосланган ҳолда, кичик ва ўрта бизнес субъектларини ривожлантириш дастурларини ишлаб чиқиб, амалга оширадилар.

Мамлакатимизда кичик ва ўрта бизнес субъектларини ҳуқуқий жиҳатдан химоя қилиш мақсадида «Корхоналар тўғрисида», «Мулкчилик тўғрисида», «Кичик ва хусусий тadbиркорликнинг ривожланишини рағбатлантириш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонунлари ҳамда «Хусусий тadbиркорлик тўғрисида»ги Низом қабул қилинди.

Кичик ва ўрта бизнес (КЎБ) субъектларини ҳуқуқат томонидан қўллаб-қувватлашнинг асосий жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

1. КЎБларни ривожлантиришнинг ҳуқуқий асосларини такомиллаштириш.
2. КЎБларда замонавий, рағбатлантирувчи бошқарув тузилмасини барпо қилиш.

3. КЎБларга моддий-техника базани шакллантиришда ёрдам бериш.

4. КЎБларни ишончли ахборот манбалари билан таъминлаш.

Ушбу меъёрий ҳужжатлар республикаимиз иқтисодиётида марказлаштирилмаган бошқарувни йўлга қўйиш, бу жараёнда кичик ва ўрта бизнес корхоналарининг аҳамиятини оширишга хизмат қилади.

Ишлаб чиқаришни марказлаштирилмаган ҳолда бошқаришнинг муҳим шarti иқтисодиётда янги ишлаб чиқариш бирликларини вужудга келтириш ҳисобланади. Бунда ҳўжалик юритувчи субъектлар юридик жиҳатдан мустакил ёки мустакил бўлмаслиги мумкин.

Ўзбекистон Республикасининг 2000 йил 25 майда янги тахрирда қабул қилинган «Тadbиркорлик фаолияти эркинлиги кафолатлари тўғрисида»ги Қонунининг (2001 йил 12 майдаги ўзгартиришлар билан) 5-моддасига мувофиқ республикаимизда кичик ва ўрта бизнес субъектларининг қуйидаги шакллари мавжуд:

1. Юридик шахс бўлмаган, хусусий тadbиркорлик билан шўғулланувчи алоҳида жисмоний шахс;

2. Микрофирмалар мулкчилик шаклидан катъи назар ўзининг ўртача йиллик бандлик ҳисобига эга ишлаб чиқариш тармоқларида 10 кишигача ишчиси бўлган, савдо, хизмат ва бошқа ишлаб чиқаришдан ташқари соҳаларда 5 кишигача ишчиси бўлган корхоналар;

3. Кичик корхона мулкчилик шаклидан катъи назар, ўзининг йиллик бандлик ҳисобига эга, саноат соҳасида банд бўлган таркибида 40 кишигача ишчиси бўлган, қурилиш, қишлоқ ҳўжалиги ва бошқа ишлаб чиқариш тармоқларида таркибида 20 кишигача ишчиси бўлган, фан, фанга хизмат кўрсатиш, чакана савдо таркибида 10 кишигача ишчиси бўлган корхона;

4. Ўрта корхона мулкчилик шаклидан катъи назар, ишлаб чиқариш соҳасида 100 кишидан ошмаган, қурилишда 50 киши, кишлоқ хўжалигида, бошқа ишлаб чиқариш тармоқлари, улгуржи савдода 30 киши, чакана савдо, хизматлар соҳаси ва бошқа ишлаб чиқаришдан ташқари тармоқларда 20 кишидан иборат ишчиси бўлган корхоналар.

Халқаро тажрибанинг тасдиқлашича, кичик бизнес субъектлари йирик бизнес кўмаги остида самаралироқ фаолият юритади, чунки йирик корпорациялар технологик жараёнларнинг маромийлигини таъминлайди.

Кичик бизнес субъектлари бошқарувда бир қатор ижобий устунликларга эга, жумладан:

1. Бошқарув қарорлари қабул қилишнинг тезкорлиги ва ихчамлигига эришилади;

2. Юқори сифатли маҳсулотлар ишлаб чиқариш ва хизматлар кўрсатиш, уларнинг таннархини пасайтириш, хомашё ва ресурслардан самарали фойдаланишда йирик бизнесга қараганда кичик бизнес субъектларининг имконияти юқори;

3. Кичик бизнес субъектларида янги турдаги маҳсулотларни ишлаб чиқариш, илмий-техникавий янгиликларни амалиётга қисқа муддатларда жорий этиш мумкин;

4. Иктисодиётда рақобатчилик муҳитини шакллантиришга кўмаклашади;

5. Бозор талабларига, рақобатбардошлик шартларига тезроқ мослашилади;

6. Қўшимча ишчи ўришларини юзага келтиради ва х.к.

Бизнесни марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш зарурати корхона иктисодий ночорлик ҳолатига тушиб қолганда яъни унинг кредиторлар олдидаги ўз мажбуриятларини белгиланган муддатларда бажара олмаслик ҳолларида ҳам юзага келади.

Корхоналарда бошқаришнинг мазкур тартибини самарали жорий этиш уларда бухгалтерия ҳисоби тизимини такомиллаштиришга бевосита боғлиқ. Бунда корxonанинг ҳисоб тизимини харажатлар ва жавобгарлик марказлари устидан ҳамда режалаштирилган кўрсаткичлардан четланишлар бўйича тезкор назорат ўрнатиш, шунингдек, бўлинмалар ўртасида трансферт баҳоларни тўғри шакллантириш, улар молиявий-хўжалик фаолиятини батафсил акс эттирадиган сегментар ҳисоботларни тузишга имкон бериши талаб қилинади.

8.4. Ривожланган мамлакатларда бизнесни бошқариш тажрибаси

АҚШ иктисодиётида бизнес таркибини ўзгартириш амалиёти XIX асрнинг 50-60-йилларида корхоналарда марказлашган бошқарувдан фойда, инвестиция каби марказларнинг ҳуқуқ ва мажбуриятларини оширишга утилиши билан бошланди.

Ривожланган давлатлар тажрибасига кўра, корхоналар ўртасидаги рақобат қурашининг кучайиши ишлаб чиқаришнинг мослашувчанлиги ва самарадорлигини ошириш, ҳар қандай ички ва ташқи омиллар таъсирига тайёр туриш каби муҳим вазифаларни амалга оширишни тақозо этади.

Бундай шаронгда йирик корхоналар олдида вертикал интеграциялашиш даражасини хаққоний баҳолаш, уни пасайтириш имкониятларини излаш, бўлинмаларнинг хўжалик мустақиллигини таъминлаш каби вазифалар юзага келади.

Гарб мамлакатлари тажрибасининг тасдиқлашича, бизнесни номарказлаштиришда корхона рахбарияти бозорни ўрганиш, ишлаб чиқаришни бошқариш ва назорат қилиш, товар ва хизматларни сотиш тўғрисида етарлича ахборотлар тўплаш борасида дастлабки маркетинг изланишларини амалга оширмасдан иқтисодий самарадорликка эришиши қийин.

Маркетинг изланишлари товар (иш ва хизмат)ларни бозорда фойдали сотиш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилишда асос вазифасини бажаради. Мазкур изланишлар маҳсулотлар сифати ва баҳосига таъсир этувчи омиллар ҳамда ишлаб чиқариш ва сотиш кўрсаткичлари (сотиш ҳажми ва жойи, мол етказиб берувчилар, воситачилар ва х.к.)ни ифода этади.

Бизнес таркибини ўзгартириш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилишда қуйидагилар маркетинг фаолиятининг асосий йўналишлари ҳисобланади:

1. Корхонанинг истикболли ривожланиш имкониятларини таҳлил қилиш;
2. Жорий бизнес фаолиятига таъсир қилувчи ички ва ташқи омилларни таҳлил қилиш;
3. Корхонанинг ички бизнес таркибини таҳлил қилиш;
4. Корхонанинг фаолият кўрсатаётган ташқи тузилмасининг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш.

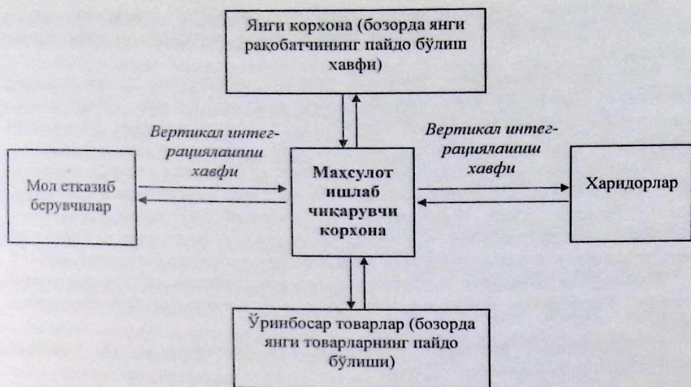
Корхонанинг истикболли ривожланиш имкониятларини таҳлил қилишда унинг бозорда муайян фаолият тури бўйича рақобатлашиш даражаси аниқланади.

АҚШ иқтисодчиси, стратегик бошқариш бўйича етук иқтисодчи олим М.И.Портер корхона бизнесининг ривожланишига олиб келувчи тўртта ўзаро рақобатлашадиган иқтисодий субъектни ажратади.

Корхоналар ўз бизнес фаолиятини ташкил қилишда мол етказиб берувчилар тўғрисидаги зарур ахборотларни ҳисобга олиши зарур. Мол етказиб берувчилар корхоналар фаолиятига етказиб бериладиган маҳсулотларни баҳоси ва сифатининг мақбуллигини таъминлаш орқали таъсир кўрсатади.

Бу омилларнинг таъсир даражаси қуйидаги ҳолатлар билан белгиланади:

1. Етказиб бериладиган ўринбосар маҳсулотларнинг йўқлиги.
2. Маҳсулот (товар)ларнинг корхона учун аҳамиятлилиги.
3. Мол етказиб берувчиларнинг фаолият доираси (йирик ёки кичик корхона).
4. Сотувчи-мол етказиб берувчи тизимида харидорларнинг ҳиссаси (агар бу ҳисса юқори бўлмаса, сотувчи баҳоларни ошириши ёки маҳсулот сифатини пасайтириши мумкин).

8.4.1-чизма. Бозорда ҳаракат қиладиган ўзаро рақобатлашувчи иктисодий субъектлар

Бизнесни бошқаришга таъсир этувчи миқоз ва харидорларнинг ўзаро алоқаси омили корхоналарга бозорда мустақкам ўрин эгаллаш учун дистрибьютерлик тизимини ишлаб чиқишни талаб қилади. Миқоз ва харидорларнинг корхона фаолиятига таъсири махсулот (товар, иш ва хизмат)лар баҳосини пасайтириш ва уларнинг сифатини ошириш билан боғлиқ.

Ушбу омилларнинг таъсир даражаси қуйидагилар орқали ифодаланлади:

1. Миқоз ва харидорларнинг зарур ахборотлар билан таъминланганлиги.

2. Махсулот (товар, иш ва хизмат)ларнинг харидор учун нафлилиги ва

х.к.

Бозорда ўринбосар товарларнинг пайдо бўлиши анъанавий, замонавий талабларга жавоб бермайдиган товарларни сиқиб чиқаради. Шунингдек, бу ҳолат бозорда рақобат муҳитини шакллантиради ва корхона бизнесини бошқаришга янги талабларни кўяди, жумладан:

1. Махсулот (товар)ларнинг янги турини ишлаб чиқаришни тақозо этади;

2. Фаол маркетинг тадқиқотларини олиб бориш, товарлар рекламасини самарали йўлга қўйиш заруриятини юзага келтиради;

3. Махсулот (товар)ларнинг баҳосини пасайтириш орқали уларнинг рақобатбардошлигини таъминлашни талаб қилади;

4. Харидор (миқоз)ларга қўшимча хизматлар кўрсатиш, истеъмолчиларни рағбатлантириш бўйича чора-тадбирлар ишлаб чиқишни тақозо қилади.

Юқорида таъкидланган омиллар корхоналарда бизнесни марказлаштирилмаган ҳолда бошқаришни ташкил этиш ва истикболли ривожлантиришда алоҳида аҳамият касб этади.

Ривожланган мамлакатлар тажрибаси бизнесни самарали амалга оширишда корпоратив бошқарувни жорий этиш мақсадга мувофиқлигини тасдиқлайди.

Корпоратив бошқарув тизимида фаолият кўрсатувчи тузилмаларнинг шаклланиши йирик ва ўрта корхоналарни вужудга келиши билан боғлиқ иқтисодий ётти капиталлаш жараёнининг бошланишидир. Корпоратив бошқарувнинг асосини корпорация, холдинг каби тузилмалар ташкил этади.

«Корпорация» (лот. *corporatio* - бирлашма) бизнесни ташкил этишнинг махсус шакли бўлиб, у умумий мақсадларга эришиш, биргаликдаги фаолиятни амалга ошириш учун бирлашган ва ҳуқуқий мустақил субъектлар йиғиндисидан иборат бўлади. Кўпчилик ҳолларда корпорациялар акциядорлик жамияти шаклида ташкил этилади ва менежерлар томонидан бошқарилади.

Корпоратив бошқарув концепцияси дастлаб Британияда 19 асда ишлаб чиқилган. Корпоратив бошқарувнинг ўзига хос жиҳатлари қуйидагилардан иборат:

1. Корпоратив бошқарув тузилмаси кўп погонали бўлиб, нисбатан мураккаблиги билан ажралиб туради;

2. Бошқарув жараёнига (стратегияси ва тактикаси) тегишли механизм орқали (акциядорларнинг умумий йиғилиши, кузатув кенгаши) таъсир эта олиш имкони мавжуд;

3. Мулкдорни корхонага эгаллик қилиши, бироқ, унинг корxonани жорий бошқаришга бевосита аралаша олмаслиги;

4. Ишлаб чиқаришни бошқариш ёлланма бошқарувчилар томонидан амалга оширилиши, акциядорларга эса назорат қилиш функцияси юклатилиши;

5. Акциядорларнинг сони чекланмаганлиги, бу ҳолат йирик инвесторларга корхона бошқариш ва назорат қилиш имконини беради.

Корпоратив бошқарув тузилмаларининг моҳиятини тушуниш учун акциядорлик жамиятининг бошқарув органи мазмунига тўхталиб ўтиш зарур. Чунки, мазкур тузилмаларнинг асосини акциядорлик жамиятлари ташкил этади.

Акциядорлик жамияти бошқарувининг умумий ташкилий тузилмаси 3-иловада келтирилган.

Акциядорлар умумий йиғилиши акциядорлик жамияти бошқарувининг олий органи бўлиб, у камида бир йилда бир марта чақирилади. Бу орган корхона ривожланиш стратегиясининг асосий йўналишларини белгилаб беради, мавжуд қонунчилик доирасида корxonани бошқаришнинг қоидаларини ишлаб чиқади ва тасдиқлайди. Умумий мажлислар оралиғидаги мулдат ичида акциядорларнинг ҳуқуқларини ҳимоя қилувчи ва Низомда назарда тутилган вазифаларни бажарувчи Кузатув кенгаш тузилади. Кенгаш аъзолари йиллик мажлисда акциядорлар сафидан сайланади. Акциядорлик жамияти бошқарувининг аъзолари Кузатув кенгашига аъзо бўла олмайди.

Акциядорлик жамиятининг бошқаруви (ижро органи) ёки Низомда кўрсатилган бошқа идоралар акциядорлик жамиятининг ижроия органи

ҳисобланиб, жамият фаолиятини ташкил қилади ва унинг фаолияти якунлари бўйича йиғилишга йиллик ҳисоботни тақдим этади.

Акциядорлик жамиятининг Низомига мувофиқ тайинланадиган ёки сайланадиган бошқарув раиси бошқарув ишига раҳбарлик қилади. Бошқарув раиси ишонч қозонсиз жамият номидан фаолият кўрсатишга ҳақлидир.

Акциядорлар сафидан сайланувчи тафтиш комиссияси жамият бошқарувининг молиявий-хўжалик фаолиятини назорат қилади. Тафтиш комиссиясининг аъзолари жамиятнинг ижроия органи таркибига кира олмайдилар.

Акциядорлик жамияти ҳар йили камда бир марта ўзининг молиявий-хўжалик фаолиятини тафтиш қилишга мажбурдир.

Жаҳон тажрибаси бошқарувни ташкил қилишнинг акциядорлик шакли юқори самарага эга эканлигини исботлайди.

Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатларда ишлаб чиқариш ҳажмининг асосий қисми акциядорлик жамиятлари ҳиссасига тўғри келади. Масалан, Германияда акцияларнинг умумий қиймати куйидагича тақсимланади: фукароларда - 20 %, корхона ва фирмаларда - 40 %, суғурта ташкилотларида - 12 %, банкларда - 9 %, давлатда - 6 %, хорижий мулкдорларда - 13 %. Ходимлар одатда ўз корхоналари акцияларини биржа (бозор) курсидан арзон нарҳда сотиб олишади. АҚШда арзонлаштириш 10 фоизи, Буюк Британияда 37 фоизгачани ташкил қилади. Германиянинг «Сименс» электроника фирмаси акцияларининг 47 фоизи, «Фолксваген» автомобиль компаниясининг эса 36 фоиз акциялари ходимларга тегишли.

Корпоратив шаклидаги тузилмаларнинг ривожланишини таҳлил қилишда уларнинг афзаллик ва камчилик жиҳатларини инобатга олиш зарур.

Корпоратив тузилмаларнинг асосий турларидан бири холдинг компанияси ҳисобланади. Холдинг (англ.) – бошқа компаниялар фаолиятини назорат қилиш ва бошқариш мақсадида улар акцияларининг назорат пакетига эга бўлган компаниядир. Амалиётда соф ва аралаш холдинг турлари мавжуд.

Соф холдинг акциялар назорат пакетига эгаллик қила туриб, бошқа корхоналар фаолиятини назорат қилиш ва бошқариш билан шугулланади.

8.4.1-жадвал

Корпорацияларнинг афзалликлари ва камчиликлари

Афзалликлар	Камчиликлар
Акциядорлар корпорациянинг қарзлари бўйича, корпорация эса акциядорларнинг қарзлари бўйича шахсий жавобгарликка эга эмас	Корпорация мулкдорларининг икки томонлама солиққа тортилиши
Ийрик ва майда сармоядорларни жалб этиш йўли билан капитални тезда йиғиб олиш имконияти мавжуд	Якка тадбиркорлик ёки ҳамкорликка нисбатан корпоратив фаолиятнинг анча қатъий тартибга солиниши
Акциялар эгалари алмашиши муносабати билан корпорациянинг фаолияти тўхтаб қолмайди	Акциядорлар учун корпорацияни жорий бошқаришда чекланишларнинг мавжудлиги

Аралаш холдинг муайян соҳада (саноат, савдо, транспорт ва ҳ.к.) тадбиркорлик фаолиятини амалга оширади”.

Холдингнинг таркибига кирувчи корхоналар шубба корхона бўлиб, мустақил юридик шахс ҳисобланади.

Акциялар (пайлар, улушлар)нинг назорат пакети деганда корхона иштирокчиларининг умумий йиғилишида ва унинг бошқарув органларида муайян қарорларнинг қабул қилиниши ёки рад этилишини таъминловчи, корхона капиталида иштирок этишнинг исталган шакли назарда тутилади. Акцияларнинг назорат пакетлари тўғрисидаги қарор монополияга қарши орган томонидан қабул қилинади ва тартибга солинади.

Холдинг активлари куйидагилардан ташкил топади:

1. Қимматли қоғозлар.
2. Муассислар томонидан шартнома асосида берилган, шунингдек, холдинг маблағлари ҳисобидан харид қилинган активлар.
3. Пул маблағлари ва ҳ.к.

Холдинглар қисман ёки тўлиқ хорижий сармоя асосида, шунингдек, хорижий корхоналар акциялари назорат пакетларини сотиб олиш йўли билан ҳам ташкил қилинади.

Холдингнинг активлари таркибига шубба корхоналари акцияларининг назорат пакетлари билан бир қаторда акцияларнинг тенг (паритет) пакетлари (иккита иштирокчи бўлганда 50 фоиз) ва бошқа хўжалик жамиятлари капиталидаги иштирок пакетлари (акцияларнинг назоратсиз пакетлари) киритилиши мумкин.

Шубба корхоналар ўз мажбуриятлари бўйича уларга тегишли мол-мулк, шу жумладан бош холдингга тегишли бўлган акциялар назорат пакетининг қиймати билан жавоб беришади.

Холдинг компанияларининг ташкил этилиши моддий, молиявий ресурсларнинг интеграциялашувига эришиш, уларни йирик инвестиция дастурларини амалга ошириш учун йўналтиришга қўмаклашади.

Холдинг корхоналарни алоҳида фаолият турлари бўйича, амалдаги монополияга қарши меъёрий-ҳуқуқий ҳужжатлар талабларига асосланган ҳолда бирлаштиради.

Холдингги ташкил этиш бош компания балансини тақсимлашни ҳар томонлама асосланган тартиб бўйича амалга ошириш, таъсис ҳужжатларини ишлаб чиқиш ва уларни акциядорлар умумий йиғилишида тасдиқлаш каби босяклардан иборат.

Бош ва шубба корхона ўртасидаги ўзаро муносабатлар шартнома асосида амалга оширилади. Таъсис шартномасида бош ва шубба корхона ўртасида балансининг тақсимланиш тартиби белгиланади, асосий ва айланма маблағлар ҳажми, шубба корхонасининг айланма маблағларини тўлдиретишнинг умумий асослари белгиланади.

Республикамизда холдинг компанияларини шакллантириш уларнинг афзалликлари ва камчиликларини таққослашга бевосита боғлиқ.

Одатда, холдингларнинг самарали фаолият кўрсатиши учун мустахкам ички иқтисодий алоқалар зарур ҳисобланади. Бунга эса унинг барча бўлимларини бирлаштириш, ташкил этиш ва бошқариш орқали эришилади. Бундай тизимли ёндашувга асосланган бошқарувни ташкил этиш қуйидагиларни ўз ичига олади: мақсад ва вазифаларни белгилаш; иш турлари ва ҳажминини аниқлаш мақсадида вазифаларни гуруҳларга бўлиш; жавобгарликни тақсимлаш ва бошқариш иерархиясида даражалар сонини аниқлаш; корxonани кўйилган мақсадга эришиши учун ходимларни рағбатлантирадиган мухитни шакллантириш; бошқарув қарорларини қабул қилиш, уларнинг амалга оширилишини назорат қилиш ва мувофиқлаштиришни таъминловчи коммуникация тизимини лойиҳалаш.

8.4.2-жадвал

Холдинг компанияларининг афзаллик ва камчиликларини киёсий тавсифи

Афзалликлар	Камчиликлар
Ишлаб чиқаришни кооперацияла- шувининг ривожланиши	Турли тадбирлар билан боглик харажатларнинг кўплиги
Акциялар бозорида фаол катнашиш имкони	Ҳар бир корxonанинг алоҳида тафтиш қилиниши
Бозордаги рақобатда устуликка эришиш	Шуъба корxonаларининг ҳисоботларни хар йили катта харажат сарфлаб эълон қилишга мажбурлиги
Узоқ муддатли инвестиция дастурларининг амалга оширилиши	Монополия ва рақобатнинг чегараланишига мойиллик
Сармоядорлар учун алоҳида корxonаларга қараганда имтиёзларнинг кўплиги	Бозорни муайян сегментларига эгаллик қилиш инвестициялардан самарали фойдаланишга тўсқинлик қилади
Шуъба корxonалари ўртасида рақобатни юмшатиш	Холдинг ичидagi рақобатга бардам берилдише иқтисодий турғунликка олиб келиши мумкин
Ҳисоб юритиш ва молиявий ҳисоботнинг бирлаштирилиши	Оддий акциядорлар учун африм масалаларни ҳал этишнинг мураккаблиги
Ишлаб чиқариш харажатларидаги тежамкорлик	Баҳо шаклланишининг назорат қилиниши мустақил корxonаларни банкротликка олиб қилиши мумкин
Ресурсларнинг мобиллигини ошириш	Самарасиз корxonалар фаолиятининг қўллаб- қувватланиши
Малакали ходимлар	Холдинг афзалликларидан кенг фойдаланиш имкониятининг етишмаслиги

Мазкур бошқарувни ташкил этишнинг муҳим элементи бу унинг тузилмасидир. Корпорациянинг ташкилий тузилмасига илмий-техникавий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий омиллар таъсир кўрсатади. Бошқарувни ҳар хил даражаларидаги ваколатларни тақсимлаш бошқарув жараёнининг самарадорлигига сезиларли даражада таъсир этади.

Корпорация фаолиятини ташкилий жиҳатлари унинг мақсади ва стратегияси билан аниқланади.

Мақсад корпорациянинг келажакдаги ҳолатидир. Мақсад аниқлангандан сўнг унинг стратегияси ишлаб чиқилади. Корпорация ўз стратегиясини ишлаб чиқишда мослашувчан бўлиши лозим. Бунда ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг замонавий талабларга жавоб бермай қолиши, технологияларни янгилаш заруратининг юзга келиши ҳолларида корхона маҳсулот номенклатурасини такомиллаштириш орқали бозордаги ўзгаришларга тезда мослашиши зарур.

Жаҳон тажрибасида корпорацияни бошқаришда, асосан, 4 даража фаркланади.

Биринчи даражада корпорацияни бошқаришнинг умумий сиёсати ишлаб чиқилади. Иккинчисида эса бошқариш ва уни мувофиқлаштириш амалга оширилади. Учинчи даражада хизмат кўрсатиш ва маслаҳатлар бериш бўлинмалари тузилади.

Корпорацияни бошқаришнинг тўртинчи даражаси бошқарув жараёнини амалга оширишга мўлжалланган.

АҚШ корпорацияларида умумий раҳбарликни амалга оширувчи директорлар кенгаши ички ва ташқи аъзолардан иборат.

Ички директорларга катъий белгиланган маъмурий-бошқарув вазифаларини бажарувчилар қиради. Уларни, одатда, «бошқарувчи директорлар» ёки бошқарув тизимига мансублиги сабабли, «топ-менеджерлар» деб ҳам аташади.

Ташқи директорлар акцияларнинг асосий эгалари бўлган бошқа йирик фирмалар, молиявий муассасаларнинг вакиллари дидир.

Агар ички директорлар муайян миқдорда маош олишса, ташқи директорлар фақатгина кенгашнинг ҳар бир мажлиси учун мукофот олишади.

Бошқарув кенгаши таркибида ташқи директорлар сонини белгилаш ва кўпайтириш муҳим аҳамият касб этади. Бу ҳолат корхона раҳбарияти томонидан унинг фаолиятини баҳолашга ҳаққоний ёндашиш имконини беради. Шу сабабли, Нью-Йорк фонд биржасида котировкага кенгаш таркибида камида учта, тафтиш комиссиясида эса камида бешта ташқи директорга эга бўлган корхоналарнинг акцияларига рухсат этилади.

Ривожланган мамлакатлар корхоналари кузатув кенгашлари таркибида тафовутлар мавжуд. Бу уларнинг вазифаларидаги фарқларга эмас, балки акциядорларнинг таркиби ва сонидаги фарқларга ҳамда тарихий сабабларга боғлиқ.

Масалан, АҚШ тарихида кузатув кенгашининг ташқи аъзолари бир вақтнинг ўзида бошқа корхоналарнинг бошқарувчилари бўлишган эди. Мазкур ҳолат ҳозирги кунда ҳам тез-тез учраб туради.

АҚШда юқори технологияли корхоналарда кузатув кенгашининг ташқи аъзолари илмий муассасаларнинг ходимлари ҳам бўлиши мумкин. Йирик корхоналарда улар турли «жамиятлар»нинг аъзолари ҳисобланишади. Аммо, кузатув кенгаши аъзоларининг учдан бир қисмидан иккидан бир қисмигача корхона бошқарувининг аъзоларидан иборат бўлиши талаб қилинади.

Ўз таркибида саноат тузилмаларини бирлаштирувчи ташқи аъзоларга эга бўлган кузатув кенгашларининг устунлик томонлари шундан иборатки, улар орқали корхона бошқарувини баҳолашни саноат соҳасида етарлича иш тажрибасига эга бўлмаган кенгаш аъзосига караганда муваффақиятли амалга ошириш мумкин. Кенгашнинг ташқи аъзолари, шунингдек, бошқарувни келгуси ривожлантириш борасида ҳам маълаҳатлар беришлари мумкин.

Британияда корхона кузатув кенгашларининг таркиби кўп жihatдан АҚШ корхоналари амалиёти билан ўхшаш, лекин Британияда кузатув кенгаши раиси кенгашнинг мустақил аъзоси ҳисобланади. Иккинчидан, кузатув кенгашида корхона бошқарувининг кўп аъзолари иштирок этишади.

Германия корхоналарида эса амалдаги қонунчиликка мувофиқ, кузатув кенгаши таркибида корхона бошқарувининг вакиллари қатнашмайди. Бунда фақат акциядорлар ва корхона ходимлари кенгашнинг аъзолари ҳисобланадилар.

Шунингдек, Германияда банклар йирик компанияларнинг акция пакетларига эгаллик қилади ва кузатув кенгаши таркибига киради. АҚШда банклар учун компаниянинг акциядори бўлиш таъқиқланган.

Германиянинг йирик компанияларида 1949 йилдан бошлаб кенгашларнинг деярли 50 фоизи компаниялар ходимларидан ташкил этиладиган бўлди.

Жаҳон тажрибасидан маълумки, холдинг компанияларида бизнесни қайта таркиблашни амалга оширишнинг истикболли йўналишларидан бири холдинг таркибига банк ва бошқа молия тузилмаларини киритган ҳолда уни молия-саноат гуруҳига айлантиришдир.

Молия-саноат гуруҳлари (МСГ) молиявий, ишлаб чиқариш ва товар капиталини қайта ишлаб чиқариш, жамғариш ва уни иктисодиётнинг устувор соҳаларига йўналтиришни таъминловчи давлат сиёсатини амалга оширишнинг муҳим воситаси ҳисобланади. Уларни тузиш асосларини «Акциядорлик жамиятлари ва акциядорлар ҳуқуқларини химоя қилиш тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни, Молия-саноат гуруҳлари тўғрисидаги Низом, шунингдек, монополияга қарши қонун ҳужжатлари ташкил этади.

МСГда иштирок этиш корхоналарга қуйидаги афзалликларни беради:

1. Истикболли дастурларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш учун инвестицияларни бирлаштириш.
2. Илмий-текшириш ишларини олиб бориш, янги технологияларни яратиш мақсадида илмий-тадқиқот бўлинмаларини сақлаб туриш учун зарур ресурсларни тўплаш.
3. Инвестицияларни кам рентабелли тармоқлардан фойдали тармоқларга ўтказиш имконияти.
4. Инвестицияларни амалга ошириш учун кредит ресурслари билан таъминлаш.
5. Бозорни тадқиқ қилиш, маҳсулот ва хизматларни сотишни яхшилаш учун ягона маркетинг хизматини ташкил этиш.

6. Ягона таъминот хизматини барпо этиш ва гуруҳнинг барча корхоналари учун улгуржи харид қилиш орқали ишлаб чиқариш ҳаражатларини камаййтириш имкониятларини яратиш ва ҳ.к.

Банклар учун МСГда иштирок этишнинг жозибадорлиги ишлаб чиқариш фаолиятида бевосита иштирок этиш, ўз навбатида фойда олишнинг янги манбаларига эга бўлиш, банк фаолиятини кенгайтириш ва табақалашдан иборат.

Келгусида МСГга киришдан пенсия жамғармалари, инвестиция ва сугурта компаниялари ҳам манфаатдордир. Бунда захираларни юқори даромадли активларга инвестиция қилиш билан шуғулланувчи нодавлат пенсия жамғармалари учун пенсия миқдорини ошириш мақсади қўйилади.

Инвестиция компаниялари омонатчилар жамғармаларини жалб этган ҳолда олинган пул маблағларини гуруҳнинг қимматли қозғаларига инвестиция қилади. МСГга кирувчи корхоналарнинг корпоратив қимматли қозғаларини олдиндан тахминлаш мумкин. Шунинг учун гуруҳнинг қиска ва узок муддатли инвестицион лойиҳаларида иштирок этиш хатари инвестиция компанияси учун анча пасаяди.

8.5. Баҳо сиёсатида трансферт баҳонинг тутган ўрни ва мазмуни

Республикамызда бозор муносабатларини ривожлантириш шароитида сотиладиган маҳсулот (иш ва хизматлар)ларга илмий асосланган баҳо сиёсатини ишлаб чиқиш бошқарув ҳисобининг асосий вазифаларидан бири саналади.

Нарх омилларининг ҳаракати бир йўналишда бормай, уларнинг нархга қарама-қарши таъсир этиши ҳам юз беради. Айтилган омиллардан бири нархни кўтарса, бошқаси пасайтиради. Бир омил таъсирини бошқаси нейтраллаштириб туради. Масалан, қийматнинг пасайиши нархни арзонлаштиради, талабнинг ортиши уни қимматлаштиради. Нафлигининг юқори бўлиши баланд нархни тақозо этса, рақобат кураши уни пасайтиради. Хуллас, нарх турли омилларнинг зиддий таъсири остида шаклланади. Нархга таъсир этувчи омиллар бозор характериға қараб ҳаракатга келади. Бозорнинг бир-қисми эркин бўлса, бошқаси рақобатсиз, аксинча назоратли бўлади. Бозорда товар талаби танҳо бир фирма ёки озчилик фирмалар қўлида тўпланса ва сотувчилар кўпчилик бўлса - бу монополияни келтириб чиқаради. Агар товарларни тақлиф этувчилар кўп бўлиб, харидор танҳо ёки озчилик бўлса, бу номонополияни пайдо қилади.

Монополия ва монополия бозор устидан ҳукмдорлик бўлиб, рақобатни чеклайди. Эркин бозорда сотувчи ва харидор кўпчилик бўлганидан улардан ҳеч бири танҳо нархга таъсир эта олмайди. Аксинча, бозорда зўравонлик бўлса, сотувчи ёки харидор ўз измини ўтказиб нарх шаклланишиға таъсир этади. Монополия шароитида ҳам нархни ошириш чегараси мавжуд бўладики, уни бозордаги талаб ўрнатади. Гап шундаки, бозор товарни маълум нархғача кўтаради, нарх ошиб кетса, бозор қасод бўлади.

Бозор кўтаришиға қараб фойдани максимумлаштириш қондаси нарх белгилашда қўлланади, лекин бари бир талаб билан ҳисоблашишиға тўғри

келади. Талаб эластик бўлганидан нарх ошиб кетса, у қисқаради, товар кам сотилади, фойда микдори қисқаради, бинобарин, фойда максимумлашмай қолиши мумкин.

Нархлар истеъмол ҳажмига қараб ҳам табақалаштирилади. Истеъмол маълум даражагача самарали бўлади, чунки товар нафлигини энг юкори чегараси бор, шунга қадар нарх ошади. Шундай харидорлар борки, улар маълум микдордаги товарларни маълум вақт мобайнида юкори нархда олишлари мумкин. Нарх товарлар турига қараб ҳам табақалаштирилади. Оммавий товарлар нархи паст бўлгани ҳолда, нуфузли, обрўталаб товарлар нархи юкори бўлади. Нархни товарларга қараб табақалаштириш товарни кўпроқ сотиб, харидор пулини чиқариб олиш, унинг бир қисмини фойдага айлантириш востаси ҳисобланади.

Нархни шакллантиришда “қатта бармоқ” усули. Нарх ва ишлаб чиқариш ҳажми шундай бўлиши керакки, бу чегарали даромад ва чегарали харажатнинг тенг бўлишини таъминлаши лозим. Кўпчилик раҳбарлар ўзларининг фирмаси дуч келадиган ўртача ва чегарали даромадларнинг эгри чизиклари хусусида чекланган ахборотга эга бўладилар. Шунингдек, улар фақат маълум доирада ўзгариб турадиган ишлаб чиқариш ҳажмига онд ахборотни биладилар. Биз эса чегарали даромад ва чегарали харажатларга тенг бўлиш шартини амалда фойдаланиш энгил бўлган қоидага айлантирамыз.

Бунинг учун биз чегарали даромад тенгламасини қуйидагича қайта ёзамиз:

$$MR = \Delta R / \Delta Q = \Delta(PQ) / \Delta Q \quad (1.1)$$

Кўшимча маҳсулот бирлиги чиқариш натижасида олинадиган кўшимча даромад икки хусусиятга эга бўлади.

Кўшимча равишда маҳсулот бирлиги ишлаб чиқариб ва уни P нархга биноан сотиб фирма даромад олади: $(1)x(P) = P$.

Аммо фирма пастга қараб қияланган талаб эгри чизигига дуч келади ва шунинг учун мана шу кўшимча маҳсулот бирлигини ишлаб чиқариш ва сотиш $\Delta R/\Delta Q$ нархини бир оз пасайтиради, бу эса барча маҳсулотни сотишдан тушган даромадни камайтиради (яъни $Q \mid \Delta P / \Delta Q \mid$ дан иборат даромадни ўзгартириб юборади. Шундай қилиб:

$$MR = P + Qx(\Delta R / \Delta Q) = P + Px (\Delta P Q / \Delta Q). \quad (1.2)$$

Формуланинг ўнг томони биз $Q \times (\Delta R / \Delta Q)$ ни P га кўпайтириб, сўнгра уни P га бўлиб ҳосил этдик. Талаб ўзгарувчанлиги $Ed = (P/QW)(\Delta Q/\Delta P)$ шаклида ифодаланишини ёдга оламиз. Демак, $(P/Q)(\Delta P Q/\Delta Q)$ шундай ифодаки, у талаб ўзгарувчанлиги $1/Ed$ га тесқари бўлади, бинобарин фойдани максималлаштирувчи ишлаб чиқариш ҳажми мавжуд бўлганда қуйидаги тенгликни ёзиш мумкин:

$$MR = P + P (1 / Ed) \quad (1.3)$$

Фирманинг мақсади фойдани максималлаштириш бўлар экан, биз энди чегарали даромадни чегарали харажатларга тенглаштирадик бўлади:

$$P + P (1 / Ed) = MC \text{ ёки } (P - MC) / P = 1 / Ed \quad (1.4)$$

Бу тенглама нархни шакллантиришдаги “қатта бармоқ” қоидасини

билдиради. Тенгламанинг чап томони (P-МС)/P нарх неча фоизга чегарали харажатлардан ошиб кетганини ифодалайди. Тенглама шуни кўрсатадики, бу ошиб кетиш манфий белги билан олинган талаб ўзгарувчанлигига тескари бўлган миқдорга тенг бўлади. Нархни чегарали харажатлар оркали ифодалаб бериш учун биз худди шундай тартибда бу тенгламани қайта кўчириб ёзишимиз мумкин:

$$P = MC / (1 + (1 / Ed)) \quad (1.5)$$

Масалан, талаб ўзгарувчанлиги — 4 АҚШ долл. бўлсаю, маҳсулот бирлигининг чегарали харажатлари 9 АҚШ долл. бўлса, нарх куйидагини ташкил этади: $9 / (1 - 1/4) = 9 / 0,75 = 12$ АҚШ долл (маҳсулот бирлиги учун).

Давлат томонидан нарх тартибланишининг икки хил усули мавжуд, яъни биринчиси бевосита (тўғридан – тўғри) ва иккинчиси билвосита.

Ҳозирги шароитда олинган ахборот олий сифатли ва самарадор ахборотдан ҳам ички, ҳам ташқи фойдаланувчилар талабини қондирадиган бўлиши лозим. Бу шуни аниқлатадики, бухгалтерия ахбороти кўрсаткичларнинг энг кам миқдоридан иборат бўлиши, аммо бошқарув иерархиясининг турли даражаларидаги унинг фойдаланувчиларидан энг кўп миқдорини қондириши лозим.

Нархни бевосита тартибга солиш усули:		Нархни билвосита тартибга солиш усули:
<ul style="list-style-type: none"> а) маъмурий нарх ўрнатиш; б) нархларни “музлатиб қўйиш”; в) нархнинг юқори чегарасини ўрнатиш; г) самарадорлик даражасини белгилаб қўйиш; д) нархларни аниқлаш учун меъёрларни белгилаб бериш; е) нархларни декларация қилиш ва бошқалар 	НАРХ	<ul style="list-style-type: none"> а) солиққа тортиш; б) пул муомаласини тартибга солиш; в) меҳнат ҳақи; г) кредит сисъати; д) давлат харажатларини тартибга солиш; е) амортизация меъёрларини ўрнатиш ва бошқалар

8.5.1-қизма. Нархларни шакллантириш тартиби

Тақдим этиладиган ахборот зарур, муҳим ва мақсадга мувофиқ бўлиши, ортиқча кўрсаткичларни истисно этиши лозим. Бундан ташқари, бухгалтерия ахбороти энг кам миқдорда меҳнат ва вақт сарф қилган ҳолда шакллантирилиши зарур.

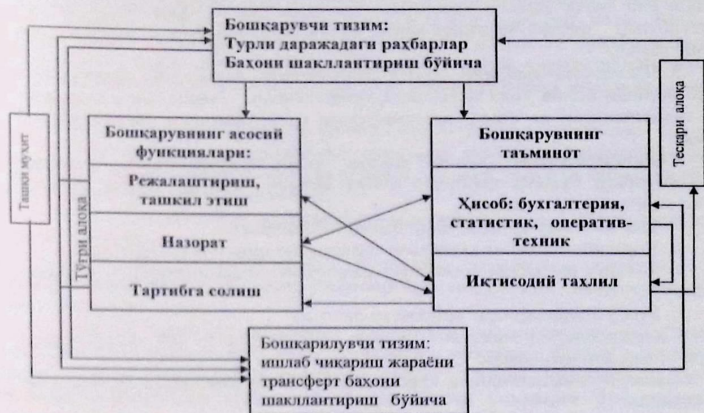
Амалиётда ҳар бир корхона ўз маҳсулотини ишлаб чиқара бошлашдан аввал қанча фойда олиши мумкинлигини режалаштиради. Корхона фойдаси маҳсулот баҳоси ва уни ишлаб чиқаришга сарфланадиган ҳақиқий харажатларга бевосита боғлиқ бўлади. Ушбу ҳолатда маҳсулот баҳоси ишлаб чиқарувчи ёки харидор хоҳиши бўйича баланд ёки паст бўлиши мумкин эмас, у талаб ва таклиф асосида тартибга солиб борилиши лозим.

Инфляция жараёнида яъни баҳоларнинг ўсиши содир бўлаётган пайтда пулнинг фойдалилиги пасайиб боради. Шу сабабли, бундай шароитда барча

хисоб-китоблар киёсий ёки базис давр баҳоларида амалга оширилиши зарур, акс ҳолда, нотўғри маълумотлар асосида оқилона молиявий бошқарув қарорлари қабул қилиб бўлмайди. Шу нуқтаи-назардан киёсий баҳолардан фойдаланиш молиявий менежментдаги барча хисоб-китобларга тегишли талаб ҳисобланади. Бунда бир ўлчамнинг ўзгариши иккинчи ўлчамнинг ўзгаришига қандай таъсир этиши таҳлил қилинади.

Ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва баҳолар даражаси турлича бўлган ҳолатда фойда суммасини солиштиришнинг бир нечта варианти мавжуд. Махсулотнинг қўшимча бирлигини ишлаб чиқариш умумий тушумнинг маълум бир birlikда ошишига олиб келади ва у чекланган тушум дейилади. Бунда ўз навбатида харажатлар миқдорининг ҳам бир birlik миқдориди ошиши кузатилади ва у чекланган харажатлар деб аталади. Максимал фойда чекланган тушум билан чекланган харажатлар бир-бирига тенг бўлган ёки улар бир-бирига максимал даражада яқинлашган ҳолда юзага келади.

Фойдалиликнинг чекланганлиги назариясига мувофиқ, ишлаб чиқаришнинг ўсиши туфайли чекланган тушум чекланган харажатларга нисбатан тезроқ суръатларда ўсиб бoргунга қадар фойда ҳажми ўсиб бoраверади, бироқ, чекланган харажатлар чекланган тушумдан ошиб кетган пайтда махсулот ишлаб чиқаришни қисқартириш зарур. Шундай қилиб, чекланган харажатларнинг чекланган тушумга яқинлиги (максимал) энг юқори даражада таъминланганда ёки унга тенглаштирилганда махсулот ишлаб чиқаришнинг ҳажми ва баҳоси ишлаб чиқарувчини энг юқори (максимал) фойда билан таъминлайди.

8.5.2-чизма. Бошқарув тизимида баҳони шакллантириш бўйича функционал блокларнинг ўзаро алоқаси

Бозор иктисодиёти шаронтида корхонада баҳони шакллантириш ва бошқариш бўйича тезкор қарорлар қабул қилиш зарурати туғилади. Бунинг учун бошқарув тизимида баҳони шакллантириш бўйича функционал блокларнинг ўзаро алоқасини таҳлил қилиш муҳим аҳамиятга эга (30-чизма).

Келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, баҳонинг шаклланиши, нафақат ташқи муҳит таъсирига ҳам кўп жиҳатдан боғлиқдир.

Ташқи муҳитда куйидаги макродаражадаги ўзгаришлар корхона фаолиятида баҳони шакллантиришга бевосита таъсир кўрсатади:

1. *Иқтисодиётдаги ўсиш ва пасайиш* (хар қандай маҳсулотга бўлган эҳтиёж аҳолининг реал даромадлари, инвестиция фаоллиги, давлат харажатлари, кредит олиш ва уни қайтариш имкониятлари, баҳоларнинг ўзгаришига боғлиқ). Шу сабабли ташқи муҳитни таҳлил қилиш корхонани баҳолаш учун бошланғич нуқта ва қадам бўлиб ҳисобланади.

2. *Табиий ресурсларга яқинлик ва уларнинг захирасига эга бўлиш* нафақат маҳсулот ишлаб чиқарувчи, балки қайта ишловчи корхоналарни ҳам стратегик ривожлантириш учун муҳим аҳамиятга эга.

3. *Сийosat ва ҳуқуқ*. Корхонанинг фаолият юритишида давлатнинг иқтисодий барқарорлиги, турли хил мулк эгаларининг ҳуқуқий жиҳатдан муҳофаза қилинганлиги, солиқ қонунчилигининг ўзгариб туриши, божхона ҳуқуқи каби омиллар ҳам ҳал қилувчи аҳамиятга эга.

4. *Демография*. Корхона жойлашган ҳудуддаги аҳолининг сони ва таркиби унинг фаолиятига катта таъсир кўрсатади. Агар ҳудудда туғилиш даражаси юқори бўлса, болаларбоп маҳсулотлар ассортиментига талаб катта бўлади ёки катта ёшдаги аҳолининг ҳиссасига қараб уларнинг талабидаги маҳсулотлар ишлаб чиқариш зарур бўлса, корхона шунга қараб мўлжал олиши зарур.

5. *Ижтимоий-маданий муҳит*. Жамиятнинг иқтисодий фаровонлиги ошиб бориши билан унда иқтисодий хавфсизликни таъминлашга, аҳолининг кам таъминланган ва ишсиз катламларини ҳимоя қилишга имконият ошиб боради.

Юқоридагилардан келиб чиққан ҳолда корхоналарда баҳоларни шакллантириш бўйича қарорлар қабул қилишга таъсир этувчи омиллар ташқи ва ичкига бўлинади.

Ташқи омиллар куйидагилар билан ифодаланади:

1. Корхона ишлаб чиқараётган товарга бозордаги умумий талаб.

2. Бозорга шу ҳилда бошқа фирмалар томонидан чиқарилган товарлар ҳажми.

3. Ушбу товарларнинг сифати ва баҳоси.

4. Харидорларни маҳсулот баҳоси паст бўлишига ёки товар сифати юқори бўлишига қизиқиши.

Баҳонинг шаклланишига таъсир этувчи ички омилларга куйидагилар киритилади:

– маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи;

– узок муддатли капитал қўйилмаларни коплаш имконияти;

- меҳнат ва материаллар сифати;
- ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- чекланган ресурслардан фойдаланиш даражаси.

Трансферт баҳолар механизмини ишлаб чиқиш корхона баҳо сиёсатининг таркибий қисми ҳисобланади.

Трансферт баҳо корхона ичида бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот (материаллар, яримтайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар) ёки хизматлар баҳосини аниқлаш учун фойдаланиладиган баҳодир.

8.6. Харажатлар ва қиймат ёндашуви асосида трансферт баҳони шакллантириш

Иқтисодийetni модернизациялаш трансферт баҳони аниқлаш ишлаб чиқаришни ташкил этишнинг марказлаштирилган ва марказлаштирилмаган шакллариға бевосита боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш марказлаштирилган ҳолда ташкил этилган шароитда жавобгарлик марказлари ўртасида маҳсулот ва хизматлар алмашинуви кўпроқ ҳақиқий (норматив) таннарх асосида амалга оширилади.

Марказлаштирилмаган ҳолда ташкил этилган ишлаб чиқаришларда жавобгарлик марказлари нисбатан мустақил бўлиб, корхона ичидаги узатув (топшириш) баҳоси ҳар бир бўлима фойдасининг аниқ ва ишончли кўрсаткичини аниқлаш имкониятига эга бўлиши назарда тутилган ҳолда ўрнатилган бўлиши керак. Корхона ичидаги узатув (топшириш) баҳосини танилаш нафақат бўлима фаолияти натижаларини аниқлаш учун, балки “қандай қилиб ишлаб чиқариш ва сотиб олиш”, “сотиш ва бундан кейин ишлов бериш” каби саволлар бўйича қарорлар қабул қилиш шунингдек, ишлаб чиқаришнинг муқобил вариантларини таҳлил қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Трансферт баҳони аниқлаш қуйидаги асосий талабларга таянади:

- ишлаб чиқариш корхонасининг пировард мақсадиға эришишини ва алоҳида бўлиналар мақсадини корхонанинг умумий мақсади билан уйғун ҳолда бирикиб кетишини таъминлаш;

- бошқарувининг турли даражаларида менежерлар учун мослашувчан ва бир хилда бўлиш;

- марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш шароитида сотувчи ва харидор бўлиналар раҳбарлариға уларнинг мустақиллигини сақлаб қолишға имкон туғдириши керак;

- ички ва ташқи бозорларнинг ўзгарувчан шароитларини тез илғаб олиш, фойдани самарали соҳаларға йўналтириш имконини бериш. Масалан, юқори фойдани солиқлардан имтиёзлар мавжуд бўлган соҳаларға, юқори бўлмаган фойдани эса солиқлари юқори бўлган соҳаларға йўналтириш лозим;

- амалдаги қонулар талаби асосида шакллантирилиши ва уларға мос келиши.

Трансферт баҳо сийёсати масаласи бўйича молиячи ва маркетологлар ўртасида уни шакллантиришга нисбатан икки муқобил ёндашув - харажатлар ва қиймат ёндашувлари соҳасида баҳс-мунозара келиб чиқади. Уларнинг моҳиятини 7.2.-жадвал ёрдамида ифодалаш мумкин.

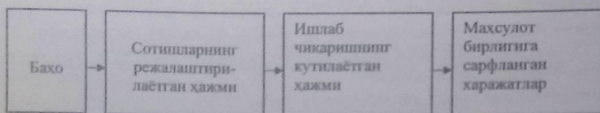
Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан харажатлар ёндашуви энг синалган ва ишончли ёндашувдир. Унинг асосида реал категория ётади, бу - маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланадиган харажатлардир. Ушбу харажатлар маҳсулот ишлаб чиқаришга ва сотишга сарфланган хақиқий харажатлар категорияси орқали ифодаланади ҳамда бухгалтерияда дастлабки ҳужжатлар билан расмийлаштирилади.

8.6.1-жадвал

Трансферт баҳони шакллантиришга
нисбатан ёндашувлар

Т/р	Харажатлар асосидаги ёндашув	Қиймат ёндашуви
1.	Маҳсулот ↓	Харидорлар ↓
2.	Технология ↓	Қийматликлар ↓
3.	Харажатлар ↓	Баҳо ↓
4.	Баҳо ↓	Харажатлар ↓
5.	Қийматликлар ↓	Технология ↓
6.	Харидорлар ←	Маҳсулот ←

Бунинг устига, маълум даражада бу ёндашувнинг нуфузи уни иқтисодий назарияда қўллаб-қувватланиши билан боғлиқ, чунки маҳсулотлар ўртасида харажатларни тўғри тақсимлаш, таннархни шакллантириш ва бошқариш баҳони корхона учун нафлилик нуқтаи назаридан даромад олиш манбаига айлантиради (8.6.1-чизма).

8.6.1-чизма. Бозор иқтисодиёти шароитида трансферт баҳо ва харажатлар ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Маҳсулотни сотишда баҳо даражасини сотишнинг ва шунга мос равишда ишлаб чиқаришнинг тахминий ҳажми белгилайди. Шу билан бирга, бошқарув ҳисоби эътироф этадики, маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришнинг умумий харажатлари ўзгариши бевосита ишлаб чиқариш миқёсига боғлиқ. Ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши билан бир буюмга тўғри келадиган доимий харажатлар суммаси ва ишлаб чиқаришга сарфланадиган ўртача харажатлар ҳажми ҳам ўсади. Бинобарин, тадбиркор менежер трансферт

баҳони белгилаётганда харажатлар усули асосида ёки ракобатчилар томонидан баҳо бўйича қабул қилинган қарорлар таъсири остида пассив баҳо белгилаш йўлини танламаслиги лозим.

Энг оқилона ёндашув трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан фаол ёндашув усули бўлиб, бунда трансферт баҳони бошқариш орқали сотишларнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харажатлар ҳажмига эришилади, бу эса корxonани фойдалиликнинг қутилаётган даражасига олиб чиқади.

Трансферт баҳони шакллантиришга фаол ёндашув мантикига ўхшаш масалаларни қуйидагича таърифлаш мумкин: “Энг паст баҳода сотиладиган товарлар миқдорини катта миқдордаги фойда олиш учун қанчагача оширишимиз керак?” ёки “Сотиладиган маҳсулотларнинг қанча миқдорини кўпроқ фойда олиш учун юқорирок баҳода сотиш керак?”.

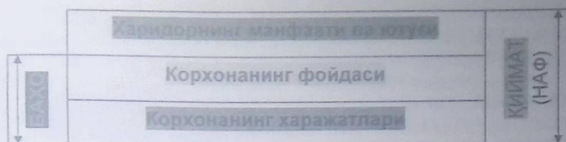
Айнан мана шундай ёндашув “заиф” бозорларда (яъни, талаб пасайиб борувчи бозорларда) ёки “қучли” бозорларда (яъни, талаб ортиб борувчи бозорларда жуда юқори баҳолар харажат ёндашувини жиддий камчилигини четлаб ўтиш имконини беради).

Шуни таъкидлаш жоизки, трансферт баҳони шакллантиришга харажатли ёндашувдан воз кечиш корхона менежерларига осон бўлмайди, чунки улар ишлаб чиқаришга янги маҳсулот учун инвестиция қилиш ва баҳони шакллантириш бўйича қарорлар қабул қилингунча, қутилаётган фойдани аниқлашлари лозим.

Лойиҳалаштирилаётган янги маҳсулот замонавий техник даражага мос келувчи ўлчамлар ва хусусиятларга эга бўлиши, конструкторлик хизматлари, технологлар, молия-иктисодий бўлим ва бухгалтерияда техник-иктисодий асоснома (ТИА) билан тасдиқланган бўлиши лозим. Шу босқичнинг ўзида баҳо аниқланади, у харажатларнинг ўрнини тўлдириши ва инвестицияларни зарурий даражада қоплаши керак. Шундан сўнг маркетинглар (агар шундай мутахассислар бор бўлса) маҳсулот сотиш ҳажмини аниқлайдилар. Улар маҳсулот сотишни ташкил этиш, маҳсулот хоссаси ва сифатига харидорларни ишонтиришга интиладилар.

Агар бундай “тарғибот” натижалари ижобий натижа бермаса, корхона раҳбарияти одатда баҳони пасайтириш таклифи ҳисобига вазиятни саклаб қолишга ҳаракат қилади. Бундай шароитда, одатда, харидорлар бозорда устуңлик қиладиган вазият юзага келади. Бунда айнан улар ўз шартларини қўядилар ва баҳони янада пасайтиришга эришадилар.

Трансферт баҳони шакллантиришга харажатли ёндашувни мўлжал қилиб муваффақиятга эришиш гоят мушқул. Бундай шароитда трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан қийматли ёндашувга кўпроқ эътибор бериш лозим.

8.6.2-чизма. Трансферт баҳони шакллантиришга қийматли ёндашув

Трансферт баҳога нисбатан қийматли ёндашувнинг вазифаси корхона мижозларининг рағбатлантирилишидан иборат эмас. Бундай натижага баҳога катта чегирмалар бериш ҳисобига ҳам эришиш мумкин, лекин қийматли ёндашув корхона учун сотишлар ҳажмини тобора авж олиши ҳисобига эмас, балки “қиймат-харажатлар” нисбатининг мутаносиблигига эришиш ҳисобига фойда олишни таъминлаши керак.

Трансферт баҳонинг шаклланиши меҳнат бозорида рақобатда бўлган бошқа корхоналар таъсирига ҳам боғлиқ. Шу боис, корхонанинг баҳо сиёсати бухгалтерлар, молиячилар, маркетинглар, менежерлар ва бозорни ўрганувчи ахборот хизматчиларининг доимий ҳамкорлиги натижасида туғилади ва такомиллашади. Бундай шароитда баҳо сиёсатини шакллантириш корхонага фойда, харидорга эса кўпроқ наф келтириши лозим.

Назаримизда, трансферт баҳони шакллантиришда маҳсулотни зарарсиз сотилишини белгилаш муҳим аҳамиятга эга. Бунинг учун маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳосини қуйидаги формула ёрдамида аниқлаймиз:

Остонавий тушум

$$\text{Зарарсизлик баҳоси} = \frac{\text{Остонавий тушум}}{\text{Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми}}$$

Юқорида таъкидланган зарарсизлик баҳосини аниқлаш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

1-мисол. «АБС» ХЖнинг фаолиятини изоҳлайдиган қуйидаги гаълумотлар келтирилган.

Сотишдан олиннадиган тушум, сўм	358357
Ўзгарувчан харажатлар, сўм	288916
	16944
Маржинал даромад, сўм	45568
Доимий харажатлар, сўм	23873
Операцион фойда, сўм	205
Ишлаб чиқарилган маҳсулот ҳажми, тона	

Биринчи навбатда, остонавий тушумни белгилаб олиш учун қуйидагича ҳисоб-китоблар амалга оширилади:

1. Маржинал даромад ҳажмини топамиз:

$$358357-288916= 69441$$

3. Маржинал даромад коэффициентини чиқариб ташлаймиз:

$$69441: 358357=0,19$$

4. Остонавий тушум (зарарсизлик нуктаси)ни аниқлаймиз:

$$45568: 0,19= 239831,6$$

Остонавий тушумни ҳисоблаб топгач, унинг ёрдамида маҳсулотни зарарсиз сотиш баҳоси аниқланади:

$$239831,6:205\text{дона}=1169,9$$

Демак, маҳсулотнинг бир-бирлигини сотиш баҳоси 358357: 205дона=1748,08 сўм бўлса, бир бирликка тўғри келадиган фойда суммаси 578,18 сўмни ташкил этади.

Баҳо ишлаб чиқариш билан боғлиқ барча харажатларни коплаши ва корхонага фойда келтира бошлашига имкон бериш учун уни сотиладиган маҳсулотга қандай белгилаш лозим? Бу саволга жавоб бериш учун қуйидаги мисолдан фойдаланамиз.

2-мисол. Корхона 5000 дона маҳсулот сотишни режалаштирган, бир-бирлик маҳсулотни ишлаб чиқариш ва сотиш учун сарфланган ўзгарувчан харажатлар 1600 сўмни ташкил этади. Доймий харажатлар – 2000000 сўм. Корхона 3000000 сўм миқдорда фойда олишни мўлжаллаган. Маҳсулотни қандай баҳода сотиш керак?

1. Дастлаб, маржинал даромад ҳажмини аниқлаймиз. Бунинг учун доимий харажатларга фойданинг режалаштирилган ҳажмини қўшамиз.

$$2000000 \text{ сўм} + 3000000 \text{ сўм} = 5000000 \text{ сўм}$$

2. Бир бирлик маҳсулотга тўғри келадиган маржинал даромад суммасини топиш учун ялпи маржинал даромад суммасини сотиладиган маҳсулотлар миқдорига бўламиз:

$$5000000 \text{ сўм} : 5000 \text{ дона} = 1000 \text{ сўм.}$$

3. Маҳсулот бирлиги баҳосини аниқлаш учун ўзгарувчан харажатлар орқали ҳисобланган маржинал даромад суммасига доимий харажатлар ва фойдани қўшиш натижасида аниқланган маржинал даромад суммасини қўшамиз:

$$1600 \text{ сўм} + 1000 \text{ сўм} = 2600 \text{ сўм}$$

Зарарсизлик баҳосини таҳлил қилишга доир юқорида келтирилган формулалар маҳсулотнинг белгиланган ҳажмини сотиш жараёнида фойданинг маълум даражасига эришиш учун сотишнинг зарарсиз баҳосини аниқлашга қўмаклашади.

Демак, мослашувчан трансферт баҳо сиёсатини юритиш ва унга таъсир этувчи ички ва ташқи омилларни чуқур таҳлил қилиш, истеъмолчиларни

рағбатлантириш ҳамда товар бозоридаги ракобатда устунликка эришиш имконини беради.

Корхона ички бўлинмалари ўртасида трансферт баҳоларни шакллантиришда уни белгилаш усулларига алоҳида эътибор қаратиш зарур:

Трансферт баҳоларни белгилашнинг қуйидаги усуллари мавжуд:

- бозор баҳоси;
- тўлиқ таннарх плюс фойда (тўлиқ таннархдан % сифатида);
- ўзгарувчан харажатлар плюс фойда (ўзгарувчан харажатлардан % сифатида);
- томонларнинг ўзаро келишуви асосидаги шартномавий баҳо;
- тўлиқ ёки қискартирилган таннарх.

Корхона бошқарувчилари, бўлинма-сотувчилар ва бўлинма-харидорларнинг талабларига бирдек жавоб берадиган ягона трансферт баҳо мавжуд эмас. Амалиётда корхоналарнинг бир қисми шартномавий бозор баҳосидан трансферт баҳо сифатида фойдаланади, бошқа бир қисми эса «тўлиқ таннарх плюс фойда» усулидан фойдаланишни афзал кўради.

Маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг шартномавий бозор баҳоси ҳамми қулай трансферт баҳо ҳисобланади, чунки бу баҳо ҳар бир марказнинг фойдасини мустақил хўжалик бирлиги сифатида таҳлил қилиб чиқиш имкониятини яратади.

Агар ташқи бозорда баҳо аниқ бўлса (масалан, янги маҳсулот турига муқобил товарлар бозори бўлмаганда ва баҳо олдиндан белгиланмаган бўлса), унда «тўлиқ таннарх плюс фойда» яъни тўлиқ таннархдан фойза сифатида олинган баҳони қўллаш лозим бўлади, чунки бундай баҳо бозор баҳосига яқин ҳисобланади ва бўлинмалар фаолияти камчиликларини аниқлашга имкон туғдиради.

Баҳога устама белгилаш вақтида бутун корхона фойдалилик коэффициентини эмас, балки мазкур бўлинманинг харажатлари хусусиятларини ҳисобга олиш зарур. Амалиётда фойда кўпинча молиявий қўйилмалардан олинган даромад ҳисобланади ҳамда белгиланган режа кўрсаткичи билан солиштирилиб борилади. Агар трансферт баҳо сифатида «ўзгарувчан харажатлар плюс фойда» усулидан фойдаланилса хомашё, материаллар, хизматлар ва иш ҳақи каби харажатларни ўзгаришига тузатишлар киритадиган қоидага амал қилинади.

Трансферт баҳо ҳақиқий таннарх плюс қўшимча фойда тарзида белгиланиши ҳам мумкин. Мазкур усулдан менежерлар ўз бўлинмаларида маблағлар сарфи учун жавобгар бўлган ҳолларда фойдаланади, бироқ, бу усул маблағларни тежаш имкониятини пасайтиради яъни ҳақиқий таннарх қанча юқори бўлса, бўлинма-сотувчи сотиш баҳосини шунча юқори белгилайди. Шунинг назарда тутиш зарурки, таннарх асосида трансферт баҳоларни белгилаш вақтида корхона таркибига қирувчи бўлинмаларни фойда ёки инвестиция марказлари сифатида эмас, балки харажатлар марказлари сифатида қараб чиқиш лозим. Бундай шароитда ўзгарувчан харажатлар асосида белгиланган трансферт баҳолар самарали ҳисобланади.

Бу усулда куйидаги иккита шартга амал қилинади:

– ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бирлигига сарфланган активлар киймати бир хил;

– ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар бирлигига тўғри келадиган ўзгарувчан харажатлар даражаси қолган харажатларга нисбатан деярли ўзгармас.

Ўзгарувчан харажатлар асосида корхона ичидаги топширувлар пайтидаги баҳо усули тўлиқ таннарх асосидаги усулдан корхона захираларидан янада самаралироқ фойдаланишни таъминлашга қаратилганлиги билан ажралиб туради.

Тест топшириқлари

1. Амал қилиш даврига кўра бошқарув қарорлари қандай таснифланади?

- а) стереотип;
- б) стратегик (узок муддатли);
- в) тактик (киска муддатли);
- г) б ва в;
- д) барча жавоб тўғри.

2. Бошқарув қарорларини қабул қилишга қўйиладиган талаблар ифодааланган қаторни аниқланг.

- а) аниқ йўналишга эга бўлиш ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиш;
- б) илмий-амалий жиҳатдан асосланганлик;
- в) қабул қилиш ва амалга ошириш муддатининг аниқлиги;
- г) тезкорлик, юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиш;
- д) нотўғри жавоб йўқ.

3. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлили ...

- а) менежерларга ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва назорат қилиш, зарарсизлик нуктасини аниқлашга имкон беради;
- б) маҳсулот таннархини аниқлаш усули ҳисобланади;
- в) харажат моддалари бўйича четланишларни ҳисобга олади;
- г) устама харажатлар ҳисобини юритади;
- д) инвестицияланган капитал даромадлилигини аниқлайди.

4. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлилининг асосий элементлари қайси қаторда кўрсатилган?

- а) маржинал даромад, зарарсизлик нуктаси;
- б) давр харажатлари;
- в) ишлаб чиқариш дастаги, чидамлилиқнинг маржинал захираси;
- г) фавқулудда фойда ва зарарлар;
- д) а ва в.

5. Қайси қаторда инвестиция лойиҳаларини амалиётга жорий этиш кетма-кетлиги тўғри ифодаланган?

- а) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани тугатиш;
- б) лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани баҳолаш;
- в) лойиҳани ишлаб чиқиш, лойиҳани амалга ошириш;
- г) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳа қарорларини иқтисодий жиҳатдан асослаш;
- д) тўғри жавоб берилмаган.

6. Қайси қаторда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилиш зарурати тўғри кўрсатилган?

- а) бозор конъюнктурасининг ўзгарувчан талабларига мувофиқ ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларини тез муддатларда ўзгартириш;
- б) ишлаб чиқариш қувватларидан оптимал даражада фойдаланиш;
- в) айланма маблағлар айланиши тезлигини таъминлаш ва назорат қилиш;
- г) корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқа бўлинмалари ўртасида оқилона баҳо сиёсати юритиш;
- д) юқоридаги жавобларнинг барчаси тўғри.

7. Қуйидагилардан қайси бири корхоналарда баҳо сиёсатини шакллантиришга таъсир этувчи ташқи омиллари ҳисобланади?

- а) корхона ишлаб чиқараётган товарга бозордаги умумий талаб;
- б) бошқа фирмалар томонидан чиқарилган ўринбосар товарларнинг ҳажми ва сифати;
- в) маҳсулотни ишлаб чиқариш таннархи ва ишлаб чиқариш харажатлари даражаси;
- г) харидорларни маҳсулот баҳоси паст бўлишига ёки товар сифати юқори бўлишига қизиқиши.
- д) а, б ва г.

8. Баҳонинг шаклланишига таъсир этувчи ички омиллар ифодаланган қаторни аниқланг?

- а) бошқа фирмалар томонидан чиқарилган ўринбосар товарларнинг ҳажми ва сифати;
- б) узоқ муддатли капитал қўйишнинг қийинлаш имконияти;
- в) меҳнат ресурслари ва материаллар сифати;
- г) чегарасиз ресурслардан фойдаланиш имконияти;
- д) бошқа фирмаларнинг баҳо сиёсатлари.

9. Маҳсулот баҳо...

- а) маҳсулотнинг ишлаб чиқариш марказидаги бир жавобгарлик марказида ишлаб чиқаришдан маҳсулотнинг баҳо қилинган товарлар баҳо қилинган бўлиши билан таъминланади ва ноқийматли товарларнинг баҳо қийматини ифодалайди;
- б) маҳсулотнинг ишлаб чиқариш марказидаги бир жавобгарлик марказида ишлаб чиқаришдан маҳсулотнинг баҳо қилинган товарлар баҳо қилинган бўлиши билан таъминланади ва ноқийматли товарларнинг баҳо қийматини ифодалайди;
- в) маҳсулотнинг ишлаб чиқариш марказидаги бир жавобгарлик марказида ишлаб чиқаришдан маҳсулотнинг баҳо қилинган товарлар баҳо қилинган бўлиши билан таъминланади ва ноқийматли товарларнинг баҳо қийматини ифодалайди;
- д) маҳсулотнинг ишлаб чиқариш марказидаги бир жавобгарлик марказида ишлаб чиқаришдан маҳсулотнинг баҳо қилинган товарлар баҳо қилинган бўлиши билан таъминланади ва ноқийматли товарларнинг баҳо қийматини ифодалайди;

- в) маҳсулот (иш, хизмат)ларнинг шартномавий баҳоси;
- г) товар-моддий захираларни сотиб олиш қиймати;
- д) товарларни сотиб олиш таннархи.

10. Ишлаб чиқариш марказлаштирилган ҳолда ташкил этилганда жавобгарлик марказлари ўртасидаги трансферт баҳо қандай кўрсаткич асосида аниқланади?

- а) шартномавий баҳо бўйича;
- б) бозор баҳоси бўйича;
- в) ҳақиқий таннарх асосида;
- г) а ва б;
- д) тўғри жавоб берилмаган.

11. Трансферт баҳо қандай талабларга жавоб бериши керак?

- а) алоҳида бўлинмалар мақсадини корхонанинг умумий мақсади билан уйғун ҳолда бириктириб кетишини таъминлаш;
- б) бошқарувнинг турли даражаларида менежерлар учун мослашувчан ва бир хилда бўлиш;
- в) марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш шароитида бўлинмалар раҳбарларига уларнинг мустақиллигини сақлаб қолишга имкон яратиш;
- г) амалдаги қонунлар талабларига мос келиш;
- д) юқоридагиларнинг барчаси.

12. Корхона ички бўлинмалари ўртасида трансферт баҳони белгилашнинг қандай усуллари мавжуд?

- а) бозор баҳоси, тўлиқ таннарх плюс фойда;
- б) ўзгарувчан харажатлар плюс фойда;
- в) томонларнинг ўзаро келишуви асосидаги шартномавий баҳо, тўлиқ ёки қисқартирилган таннарх;
- г) а, б ва в;
- д) тўғри жавоб йўқ.

13. Корхона жавобгарлик марказларида трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан ёндашувлар кўрсатилган қаторни аниқланг?

- а) харажатлар ёндашуви;
- б) қиймат ёндашуви;
- в) фаол ёндашув;
- г) а, б ва г;
- д) барча жавоблар нотўғри.

14. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан харажатлар ёндашуви - ...

- а) маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланадиган харажатларга асосланади;

б) сотишнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харажатлар ҳажмига эришишни ифодалайди;

в) «қиймат-харажатлар» нисбати мутаносиблигини таъминлаши зарур;

г) маҳсулотлар ишлаб чиқаришга сарфланган бевосита харажатларнинг йиғиндисини акс эттиради;

д) корхона даромадлари унинг харажатларини тўлик қоплайдиган нуқтани ифодалайди.

15. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан қиймат ёндашувининг мақсади тўғри ифодаланган каторни аниқлаиғ.

а) ишлаб чиқарилаётган маҳсулотларнинг ҳақиқий таннархини акс эттириш;

б) “қиймат-харажатлар” нисбатининг мутаносиблигига эришиш ҳисобига юқори фойда олишни таъминлаш;

в) зарарсизлик нуқтасини аниқлаш;

г) доимий ва ўзгарувчан харажатларни ўзаро мутаносиблигини таъминлаш

д) корхонада маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарқни ифодалаш.

16. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан фаол ёндашув усули

а) истеъмолчиларни рағбатлантиришни назарда тутати;

б) сотишнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харажатлар ҳажмига эришишни ифодалайди;

в) маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланадиган харажатларга асосланади;

г) «қиймат-харажатлар» нисбати мутаносиблигини таъминлашга хизмат қилади;

д) а ва в.

Назорат саволлари

1. “Харажатлар - маҳсулот ҳажми - фойда” таҳлили корхона ишлаб чиқариш жараёнини бошқаришда қандай аҳамиятга эга?

2. “Харажатлар - маҳсулот ҳажми - фойда” таҳлилининг қандай асосий элементлари мавжуд?

3. Зарарсизлик нуқтаси қандай ҳисобланади?

4. Маржинал даромадни аниқлашнинг қандай усуллари мавжуд?

5. Чидамлилиқнинг маржинал захирасининг иқтисодий моҳияти нимада?

6. Корхоналарда ишлаб чиқариш дастаги механизмидаи фойдаланиш қандай хусусиятларга эга?

7. Ишлаб чиқариш дастаги ўзгаришига қандай омиллар таъсир қилади?

8. Инвестиция лойиҳаларини амалга оширишнинг қандай босқичлари мавжуд?

9. Инвестициялар самарадорлиги қандай аниқланади?
10. Корхоналарда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарорлар қабул қилиш заруратини изоҳланг.
11. Кичик бизнес субъектларида бошқарувни ташкил этиш қандай ижобий афзалликларга эга?
12. Корхона бизнесини марказлаштирилмаган ҳолда бошқариш қандай ҳолларда юзага келади?
13. Корхоналарда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарорлар қабул қилишда маркетинг изланишлари қандай аҳамиятга эга?
14. Корхоналар бизнесини ривожлантиришда Портер М.И.нинг ўзаро рақобатлашувчи субъектлар назарияси қандай аҳамиятга эга?
15. Корхоналар бизнесини самарали бошқаришга қандай омиллар таъсир этади?
16. Трансферт баҳога таъриф беринг.
17. Корхона фаолиятини ривожлантиришда оқилона трансферт баҳо сиёсатини ишлаб чиқишнинг зарурати нимада?
18. Трансферт баҳо ва харажатлар ўртасида қандай боғлиқлик мавжуд?
19. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан харажатлар ёндашувининг қандай ўзига хос хусусиятлари мавжуд?
20. Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан қиймат ёндашувининг қандай афзалликлари бор?
21. Корхонада трансферт баҳони белгилаш қандай талаблар асосида амалга оширилади?
22. Трансферт баҳони шакллантириш усулларига изоҳ беринг.
23. Трансферт баҳони шакллантиришда маҳсулотни зарарсиз сотилишини белгилаш қандай аҳамиятга эга?

9-боб. ХЎЖАЛИК СУБЪЕКТЛАРИНИНГ БОШҚАРУВ ҲИСОБИНИ АМАЛИЙ ТАШКИЛ ҚИЛИШ МУАММОЛАРИ

9.1. Жавобгарлик марказлари бўйича харажатлар ҳисобини ташкил этиш

Жавобгарлик марказлари – бошқарув ҳисоби тизимида муҳим объект ҳисобланиб, бошқарув ходимлари фаолиятини ташкил этишга йўналтирилган янги психологик талқиндир. Унинг асосий мақсади назоратдан кўра кўпроқ ўзини бошқаришда бошқарув ходимларига ёрдам беришдир.

Хўжалик юритувчи субъектларда жавобгарлик марказлари бўйича ҳисобни ташкил этишнинг асосий мақсади фаолият харажатлари ва даромадлари ҳақидаги маълумотларни алоҳида-алоҳида умумлаштириш ҳамда улар бўйича мавжуд четланишларни бўлинмалар зиммасига юклашдан иборат.

Бошқариш нуқтаи-назаридан корxonанинг жавобгарлик марказларига бўлиниши куйидаги асосий талабларга жавоб бериши керак:

– жавобгарлик марказлари корxonанинг ишлаб чиқариш ва ташкилий тузилмаси билан боғланган бўлиши;

– жавобгарлик марказларида фаолият ҳажмини аниқлаш, харажатларни ҳисоблаш ва уларни тақсимлаш учун асос вазифасини бажариши;

– ҳар бир жавобгарлик маркази менежерларининг ваколатлари ва жавобгарлиги аниқ белгиланиши зарур. Менежер фақат ўзи назорат қила оладиган кўрсаткичлар учун жавоб беради;

– ҳар бир жавобгарлик маркази учун ички ҳисобот шакллари йўнатилиши;

– жавобгарлик марказлари менежерлари ўтган давр учун марказ фаолияти тахлилини ўтказишда ва келгуси даврга режалар (бюджетлар) тузишда фаол иштирок этишлари лозим.

Шунингдек, корxonани жавобгарлик марказларига бўлишда тегишли марказлар раҳбарларининг эътирозларига таъсир қила оладиган ижтимоий-психологик омилларни ҳисобга олиш лозим.

Амалий бошқарув ҳисобида корxона фаолиятини жавобгарлик марказларига бўлиб ташкил этиш тармоқ хусусиятлари, ишлаб чиқариш сараёни технологияси ва уни ташкил этилиши, дастлабки материаллар, ишлаб чиқариладиган маҳсулотлар таркиби, техник жиҳозланиш даражаси ва ошққа омилларга боғлиқ.

Корxonани ташкилий тузилма доирасида бошқаришни ташкил этишнинг чизикли, функционал, чизикли-функционал ва матрицали шакллари ажратиб кўрсатиш мумкин.

Чизикли бошқариш деганда “вертикал бўйича” бошқариш тушунилади, бунда куйида бўғинлар юқори бўғинларга бевосита бўйсунди.

Чизикли бошқаришда ҳар бир раҳбар ўзи масъул бўлган бўлинмаларни мустақил бошқаради ва барча зарур бошқарув қарорларини мустақил қабул қилади. Бу тизимнинг ўзига хос ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд.

Жумладан, унинг ижобий жиҳатлари:

- ходимларнинг ўз вазифаларини бажарилишига шахсий жавобгарлигини юзага келтиради ва мустаҳкамлайди;
- асосланмаган ва самарасиз топшириқлар берилиш ҳолларини бартараф этишга имкон беради;
- белгиланган вазифаларни тезда бажариш ва уларнинг натижаларини таҳлил қилиб бориш мумкин;
- бўлимлар ходимлари фақат ўз раҳбарларига ҳисобот беришлари сабабли корхонада ижрочилик ва интизом даражаси яхшиланади.

Мазкур тизимнинг салбий томонлари эса кўпроқ унда оддий ва қисқа муддатли вазифаларни бажаришга эътибор қаратилиши сабабли, комплекс ҳамда истикболли масалаларни ҳал қилиш анча қийинлашиши билан ифодаланади. Шунингдек, бундай шароитда буйруқбозлик ва расмиётчилик муҳити юзага келиши мумкин.

Одатда, бу тизим ишлаб чиқариш цехлари ва корхона бўлимларини бошқаришда юқори самара беради.

Функционал бошқариш корxonани молия, таъминот, сотиш, кадрлар, лойиха-конструкторлик ва технологик ишловлар, иш юритиш, ташқи иқтисодий алоқалар ва ҳоказолар каби алоҳида функциялар бўйича бошқаришдир. Бу тизим корхона раҳбари ва алоҳида функциялар менежерларининг фаолиятини ихтисослаштиришга мўлжалланган. Бунда менежерларнинг ўз бўлимлари фаолиятини чуқур ва пухта билиши, содир бўлаётган жараёнларни истикболли таҳлил қилиш ва баҳолаш қобилиятига эга бўлиши талаб этилади.

Функционал бошқариш тизимининг афзаллиги корхонада бошқарув фаолиятини ихтисослаштирилиши билан белгиланади. Бу ҳолат бошқарув самарадорлигини оширига хизмат қилади.

Корxonалар фаолиятида бошқаришнинг **чизикли-функционал** тузилмасидан кенг фойдаланилади. Бундай тузилма доирасида чизикли бўлимлар маҳсулот ишлаб чиқариш бўйича асосий фаолият билан шуғулланади, ихтисослашган функционал бўлимлар эса (маркетинг бўлими, режа-молия бўлимлари, кадрлар бўлими) асосий бўлимларга хизмат қилади. Бу ҳолда бошқарувнинг ихтисослашуви, унинг тамойиллари биргаликда тўлароқ амалга оширилади ҳамда тайёрланадиган қарорларнинг юксак даражалилиги ва ҳар бир ишлаб чиқариш бўғинига ёппасига раҳбарлик қилиш таъминланади.

Матрицали тузилмада функционал бўлимлар билан бирга муайян ишлаб чиқариш вазифаларини ҳал этиш учун махсус органлар (лойиха гуруҳлари) тузилади. Бу гуруҳлар бошқарувнинг турли даражаларидаги алоҳида функционал бўлимлар мутахассисларидан таркиб топади. Матрицали тузилманинг афзаллиги шундаки, у корхона ички фаолиятидаги мавжуд муаммоларни бартараф этиш имконини беради, бу эса функционал ихтисослашни ривожига ҳалал бермайди. Функционал-қиймат таҳлили (ФҚТ)нинг вужудга келиши ҳам бунга мисол бўлиши мумкин. Унинг

мақсади энг кам харажат қилган ҳолда энг яхши сифатли ва замонавий, янги буюмни ишлаб чиқаришга эришишдир.

Бошқаришни ташкил этишнинг матрицали шакли раҳбар ва ходимларнинг ҳамжиҳатликдаги фаолиятини таъминлайди, уларнинг шахсий қобилиятларини намоён этишлари учун шароитлар яратди. Мазкур ташкилий тузилмага мувофиқ жавобгарлик марказларини тузиш (цех, бўлим, бўлинма) ҳар бир бўлинма фаолиятини муайян шахслар масъулияти билан боғлашга, бўлинмалар молиявий натижаларини баҳолашга ва уларнинг корхона фаолияти натижаларига қўшган хиссасини аниқлашга имкон беради.

9.2. Жавобгарлик марказларининг турлари

Хўжалик юритувчи субъектларда жавобгарлик марказлари бўйича бошқарув ҳисобининг ташкил этишда ушбу марказларнинг турлари моҳиятига алоҳида эътибор қаратиш зарур.

Корхонада бўлинмалар бўйича бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш учун уларни қуйидаги белгиларга мувофиқ таснифлаш лозим:

- Ваколатлар ва жавобгарлик ҳажмига кўра;
- Марказ бажарадиган функциялар бўйича.

Ваколатлар ва жавобгарлик ҳажмидан келиб чиққан ҳолда жавобгарлик марказларини *харажатлар, сотиш, фойда ва инвестициялар марказларига* бўлиш мақсадга мувофиқдир.

Харажатлар маркази – факат харажатларнинг мақсадли сарфланишига масъул бўлган корхонанинг бўлинмасидир (ишлаб чиқариш цехи, конструкторлик бюроси ва ҳ.к.).

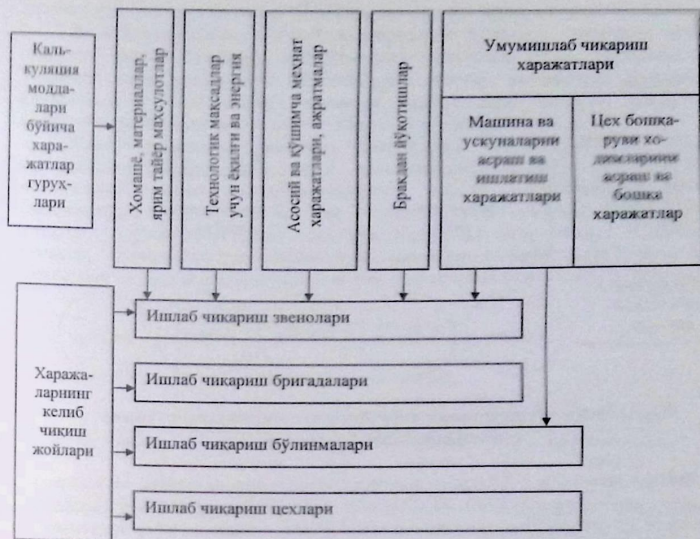
Корхонани бундай марказ доирасида бошқариш мақсадида ишлаб чиқариш харажатларини режалаштириш, меъёрлаштириш ва ҳисобини ташкил этиш амалга оширилади.

Келтирилган чизма харажатларни алоҳида бўлинмалар ичида режалаштириш имконини беради. Унга асосланиб, корхонада харажатлар ҳисобини оқилона ташкил этиш мумкин.

Харажатлар марказини, ўз навбатида, бошқариладиган ва эркин харажатлар марказларига бўлиш мумкин.

Бошқариладиган харажатлар марказининг раҳбари, аввало, маҳсулот бирлигига сарфланадиган харажатларни энг кам миқдорга келтиришга жавоб беради ва унинг фаолияти маҳсулот бирлигини ишлаб чиқаришга сарфланган меъёрий ва ҳақиқий харажатларни таққослаш йўли билан баҳоланади.

Эркин харажатлар маркази фаолиятини баҳолаш учун аниқ мезонни белгилаш мураккаб, чунки корхона раҳбарияти бундай марказлар харажатлари ҳажмига таъсир қила олмайдди. Конструкторлик бюроси, кўпмаъража таълимий-тадқиқот лабораторияси ва ҳ.к.лар эркин харажатлар марказларига мисол бўла олади.

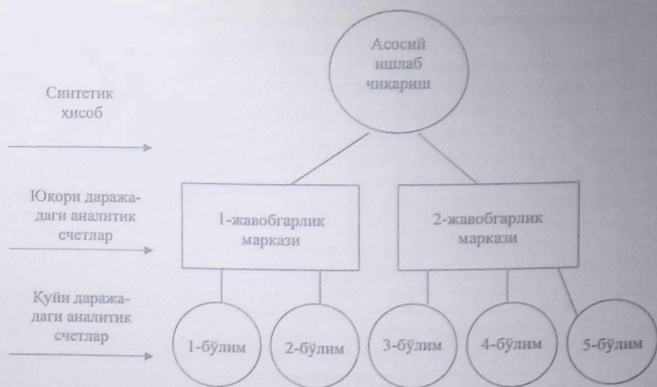

9.2.1-чизма. Корхона бўлинмаларида харажатларни келиб чиқиш жойлари бўйича туркумлаш

Бошқариладиган харажатлар марказида маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ва бошқа бўлимлар ўртасида самарали муносабат ўрнатилади. Ушбу марказларнинг харажатларини бошқариш олдиндан тузилган мослашувчан бюджетлар ёрдамида амалга оширилади.

Сотиш маркази жавобгарлик марказининг бир тури ҳисобланиб, бу бўлинмада раҳбар фақат тушумга жавоб беради. Шу сабабли, унда сотишдан олиннадиган тушум ва уни белгиловчи кўрсаткичлар: сотиш ҳажми ва баҳо асосий назорат қилинадиган кўрсаткичлар ҳисобланади.

Жавобгарлик марказлари бўйича бошқарув ҳисобини ташкил этиш шунинг кўрсатадики, ҳар бир бўлинма фаолияти натижаларини баҳолаш учун муайян жавобгарлик марказининг олиши қўйилган фойдаси ҳажмини белгилаш зарур. Бундай шароитда жавобгарлик марказлари доирасида фойда марказлари тузиш алоҳида аҳамиятга эга.

9.2.2-чизма. Функционал жавобгарлик марказлари бўйича аналитик ҳисоб чизмаси

Фойда маркази – бўлинма раҳбари харажатлар ва фойда учун жавоб берадиган марказдир. Бундай марказларда харажат ва даромадлар - ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг пулдаги ифодаси бўлиб, фойда эса улар ўртасидаги фарқ ҳисобланади. Фойда маркази менежери сотиш хажми ва баҳони, шунингдек, харажатларни назорат қилади.

Фойда маркази – кичик кўринишдаги корхона иқтисодидир. Фойда маркази бўйича бошқарув моделидан фойдаланиш кўпгина корхоналарда фойда учун жавобгарликни номарказлаштиришга имкон беради.

Фойда маркази, ўз навбатида, бир қанча харажатлар марказларидан ташкил топиш мумкин.

Фойда марказини молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот, шунингдек, режалаштирилган фойда олиш жадвали (операцион бюджет) ёрдамида бошқариш мумкин.

Инвестициялар маркази – раҳбар нафақат даромадлар ва ражатларга, балки капитал қуйилмаларга ажратилган маблағларга ҳам жавоб берадиган бўлинмадир.

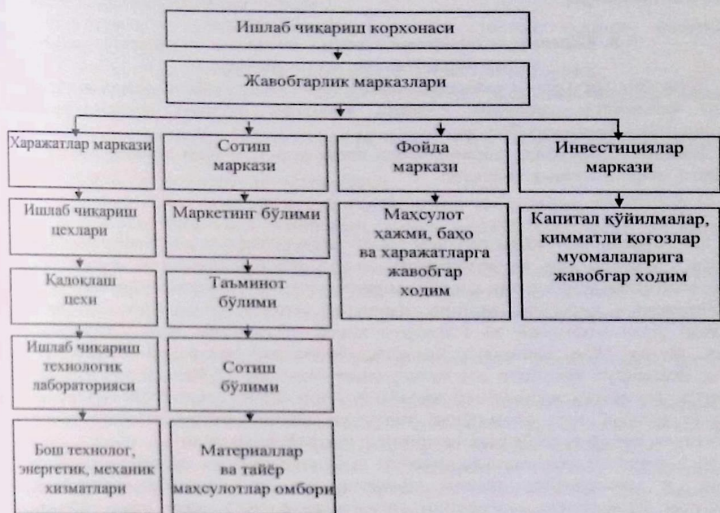
Амалиётда соф фойдасини инвестиция қилиш ҳуқуқига эга бўлган бундай марказнинг мақсади фойда олиш ҳамда сарфланадиган маблағларнинг рентабеллиги, инвестицияларнинг даромадлилиги ва хусусий маблағнинг ортишига эришиш ҳисобланади.

Инвестициялар маркази фаолиятини режалаштирилган фойда олиш жадвали (операцион бюджет), шунингдек, пул оқимлари тўғрисидаги

хисобот, бухгалтерия баланси ёрдамида бошқариш мумкин.

Жавобгарликнинг асосий марказлари бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланади. Уларнинг харажатлари бевосита маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархига киритилади. Асосий ишлаб чиқариш бригадалари, цехлари ва сотиш бўлимини ана шундай марказларга киритиш мумкин.

Жавобгарликнинг ёрдамчи марказлари жавобгарликнинг асосий марказларига кўмаклашиш учун ташкил этилади. Бу марказларнинг харажатлари аввал жавобгарликнинг асосий марказлари бўйича тақсимланади, кейин эса асосий марказларнинг умумий харажатлари маҳсулот (ишлар, хизматлар) таннархи таркибига киритилади. Маъмурий-хўжалик, техник назорат бўлимлари, таъмирлаш цехи, асбоб-ускуналар устaxonаси ва бошқаларни шундай марказлар жумласига киритиш мумкин.

9.2.3-чизма. Ишлаб чиқариш корхоналарида жавобгарлик марказлари тузилмаси

Шуни таъкидлаш лозимки, жавобгарлик марказларини аниқлашда корхона технологик тузилмасини эътиборга олиш, уни горизонтал ва вертикал кўринишларга ажратиш зарур. Горизонтал тузилмада марказ учун жавобгар ҳар бир шахс фаолияти доираси билан фарқланади, вертикал

тузилмада эса бошқарув қарорлари қабул қилишга ваколатли шахснинг ҳаракатлари назарда тутилади. Жавобгарлик марказларининг ҳар бири бир вақтда харажатлар, даромадлар, фойда ёки инвестициялар маркази бўлиши мумкин. Бу чизмага асосланиб, корхона жавобгарлик марказларининг шаклланишини горизонтал ва вертикал кўринишларда таҳлил қилиб чиқиш корхона бўлинмалари раҳбарлари фаолиятини марказий бошқарув ходимлари фаолияти билан мувофиқлаштириш имконини беради.

Жавобгарлик маркази раҳбари вазифаларни бажариш бўйича белгиланган мажбуриятлар билан бирга молиявий жавобгарликни ҳам ўз зиммасига олиши шарт. Бунда ҳар бир марказ ўзига тайинланган турли функцияларни бажариши мумкин (ишлаб чиқариш, маркетинг, техник хизматлар, ҳисоб, назорат ва ҳ.к.). Мазкур ҳолатда, муайян функциялар ёки воситалар эмас, балки ходим ёки маъмурият жавобгарлик маркази объекти бўлиб ҳисобланади.

9.3. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг автоном ва интеграциялашган тизимлари

Ўзбекистон Республикасида субъектларда бухгалтерия ҳисобини ривожлантириш уларда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг истиқболли усулларидан фойдаланишга бевосита боғлиқ.

Халқаро тажрибада корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг куйидаги иккита тизими мавжуд:

1. Автоном.
2. Интеграциялашган.

Интеграциялашган ва автоном ҳисоб тизимларини ташкил этиш мақсади, таркиби, тамойиллари ва вазифалари ҳамда уларни компьютерлаштирилиш даражаси корхонанинг ягона ҳисоб юритиш сиёсатида белгилаб қўйилади.

Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг автоном тизимининг хусусияти шундаки, унда молиявий ва бошқарув ҳисоби чегаралари аниқ белгиланган бўлади. Бунга кўра, молиявий ҳисобда харажатлар иқтисодий элементлари бўйича, бошқарув ҳисобида эса калькуляция моддалари бўйича таснифланади. Бошқарув ҳисобида харажатлар ҳисобини олиб бориш учун 9100-“Сотилган маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар таннархи ҳисоби счётлари”, 9400-«Давр харажатлари ҳисоби» каби транзит счётлардан фойдаланилади.

Молиявий ҳисоб синтетик ҳисобни ташкил этиш учун мўлжалланганлиги сабабли, у маҳсулотлар ишлаб чиқариш, иш ва хизматлар бажаришга сарфланган харажатлар суммасини аниқлайди, аммо уларни пайдо бўлиш жараёнини ҳисобга олмайди. Бошқарув ҳисоби эса бу каби жараёнларни амалга ошириш билан шуғулланади.

Савдо корхоналарида автоном ҳисоб тизимини ташкил этишда маҳсулот сотишдан олинган тушум молиявий ҳисобда ҳам бошқарув ҳисобида ҳам акс эттирилади. Бунда молиявий ҳисоб харажат ва даромадлар ҳисобини олиб боради. Бу ҳолат ҳисоб ахборотларидан ташқи фойдаланувчилар учун солиқ тўловлари ҳақидаги маълумотларни олишга ёрдам беради.

Бошқарув ҳисобини юритишнинг автоном тизимида 9910-«Якуний молиявий натижа» счётида ишлаб чиқариш фаолиятдан олинган молиявий натижа маржинал фойда ва даромад кўринишида ҳисобга олинади.

Молиявий ҳисобда 9910-«Якуний молиявий натижа» счётида баланс фойдаси шаклланиб, у нафақат асосий фаолиятдан олинган фойда балки бошқа фаолиятдан олинган фойда (даромад)ларни ҳам камраб олади. Молиявий ҳисобда товар-моддий захиралар ҳисобот йили охирида инвентаризациядан ўтказилгандан сўнг рўйхатга олинади. Молиявий натижани аниқлашда эса сотишдан олинган соф тушумга йил охиридаги ТМЗлар қиймати қўшилиб, сарфланган барча харажатлар айрилади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида хўжалик муомалаларини ифодалашда транзит счётлардан эмас, балки ягона счётлар тизимидан фойдаланилади. Бунда қолдиққа эга бўлган счётлар бир вақтнинг ўзида ҳам молиявий ҳисобга ҳам бошқарув ҳисобига тегишли бўлади.

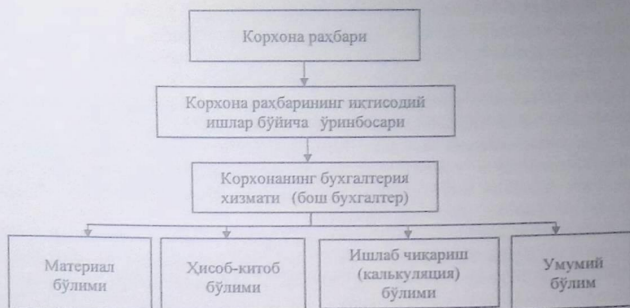
Қорхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизими олдида қуйидаги вазифалар қўйилади:

- 1) бухгалтерия ҳисобининг марказлашган тизимини яратиш;
- 2) молиявий, бошқарув ва ишлаб чиқариш ҳисобини юритиш ҳамда уларни ўзаро мувофиқлаштириш;
- 3) тезкор бошқарув ахборотларини олиш учун ҳужжатлар айланишини ташкил этиш;
- 4) ҳисоб тизимини автоматлаштириш;
- 5) бошқарув ахборотларининг махфийлигини таъминлаш;
- 6) самарали бошқарув қарорлари қабул қилиш имконини берадиган ҳисоботлар тизимини ишлаб чиқиш;
- 7) қорхона иқтисодий, ишлаб чиқариш бўлинмалари фаолиятини бюджетлаштириш ва молиявий-иқтисодий ҳолатини таҳлил қилиш;
- 8) моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларидан фойдаланиш устидан назорат ўрнатиш.

Қорхоналарда бухгалтерия ҳисоби хизматининг марказлашган тизими қуйидагича бўлади.

Амалиётда қорхоналарда тижорат сирининг махфийлигини таъминлаш учун молиявий ҳисоб счётларида факат қолдиқлар кўрсатилиб, бошқарув ҳисоби счётларида эса хўжалик муомалалари тўлиғича акс эттирилади.

Қорхоналарда ўзаро иқтисодий алоқадорликда бўлган жавобгарлик марказлари ва бизнес сегментлари ўртасида ягона ахборотлар базасини шакллантириш, қуйи бўлинмалар (цехлар, омборлар) ўртасида ахборот алмашинуви ҳамда оқилона ҳужжатлар айланмасини таъминлаш чора-тадбирларини ишлаб чиқиш интеграциялашган ҳисоб тизимини шакллантиришга боғлиқ.

9.3.1-чизма. Корхонада бухгалтерия хизматининг ташкил этилиши

Умуман олганда, корхоналарда қуйидаги ҳолатлар интеграциялашган ҳисоб тизимни ташкил этишга асос бўлади:

1. Корхона фаолиятида моддий, молиявий ва меҳнат ресурсларини бошқаришнинг марказлаштирилган, амалий жиҳатдан асосланган механизми мавжуд бўлмаганда.

2. Корхона бўлиналари ўртасида ҳужжатлар айланиши самарали бўлмаганда.

3. Корхонанинг бошқа ҳўжалик юритувчи субъектлар билан шартномалар тузиш ва бошқа иқтисодий муносабатларга киришишини таъминлаб берувчи ахборотлар манбаи шакллантирилмаганда.

4. Бошқарув қарорлари асосан раҳбарият томонидан таҳлилларсиз қабул қилинганда.

5. Корхоналарда бошқарув ҳисоби қўлда яъни журнал-ордер шаклида олиб борилганда.

6. Инвестиция қарорларини қабул қилишда корхона раҳбарияти томонидан ресурслар асоссиз равишда ишлатилганда.

7. Бухгалтерлар тўғридан-тўғри раҳбариятга бўйсуниб, натижада улар олдиннинг умумий фойдасини ҳисобга олмасдан бошқарув ҳисобини олиб оранда.

8. Корхоналарда солиқларни режалаштиришнинг марказлашган тизими мавжуд бўлмаган ва бу ҳолат бюджетга катта миқдорда солиқларни тўлашга олиб келганда.

Бу ҳолатлар интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этишдан мақсад корхона раҳбариятининг тўлиқ, ишончли ва тезкор ахборот олиши, уларни таҳлил қилиши ҳамда шу асосда тўғри бошқарув қарорлари қабул қилиши учун мўлжалланган бўлиши зарурлигини аниқлатади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида ахборотларни қайд этиш, тўплаш ва қайта ишлаш корхонанинг қуйи бўлинмалари (цехлар)дан бошланади. Шундан сўнг, тўпланган ахборотлар корхонанинг юқори бўғинларида молиявий ҳисобот шаклларини тузиш мақсадида умумлаштирилади. Шу тартибда, корхонада ягона ахборот тизими шаклланади.

Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ишлаб чиқиш қуйидаги тамойилларга асосланади:

1. Ҳисобнинг тезқорлиги ва ишончлилигини таъминлаш.

2. Тушунарлилиқ, аҳамиятлилик.

3. Интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этиш самарадорлигини ошириш ва ҳ.к.

Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этиш жараёни бир неча босқичлардан иборат.

Мазкур тизимни яратишнинг дастлабки босқичида бухгалтерия хизмати бошқарув ҳисоби ва тахлили талабларига мувофиқлаштирилади. Бунда бошқарув ҳисобига доир счётлардаги ахборот тўпланади, корхонанинг моддий, молиявий маблағлари таркиби, уларнинг шаклланиш манбаларини ифодаловчи бошқарув ҳисоботи шакллари тузилади. Бу босқичда тўпланган ахборотларни умумлаштириш учун бошқарув бухгалтерия баланси, молиявий натижалар тўғрисидаги, капитал фондлар ҳаракати тўғрисидаги бошқарув ҳисоботи каби шакллардан фойдаланилади. Биринчи босқичда активлар ва мажбуриятлар, ҳаражатлар ва даромадлар, корхонанинг якуний молиявий натижалари бўйича дастлабки маълумотлар олинади.

Интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этишнинг иккинчи босқичида корхона молиявий ҳисоботига киритилмайдиган ахборотларни йиғиш ишлари амалга оширилади. Бу ахборотларга корхона рақобатчиларининг молиявий ҳолати, ҳаракати тўғрисидаги маркетинг ахборотлари, инвестиция лойиҳалари ва уларни амалга ошириш тартиби тўғрисидаги ахборотлар, меҳнат ресурслари тўғрисидаги ахборот кабилар киритилади.

Учинчи якуний босқичда олдинги босқичлар натижалари асосида бошқарувни режалаштириш амалга оширилади.

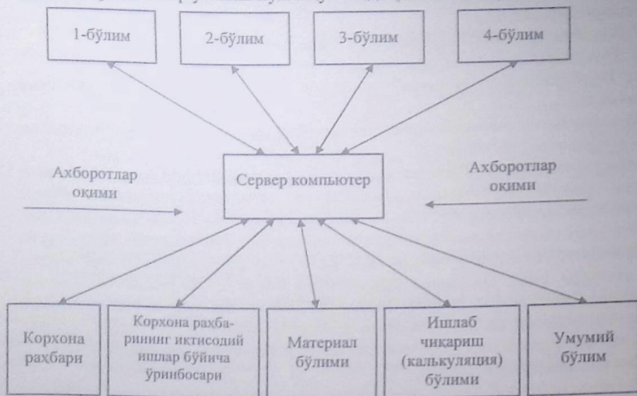
Бошқарув ҳисобининг автоном ва интеграциялашган тизимларини ташкил этишда муҳим омил мазкур ҳисоб турининг иктисодий самарадорлиги ҳисобланади. Иктисодий самарадорлик бошқарув ҳисобининг кўлами ва унинг компьютерлаштириш даражасига бевосита боғлиқ. Бу самарадорликка уни ташкил этишга сарфланган ҳаражатлар тўлиқ қоплангандагина эришилади.

9.4. Савдо ва саноат корхоналарида интеграциялашган ҳисоб тизимини автоматлаштиришнинг хусусиятлари

Бозор муносабатлари шароитида корхоналар бошқарув ҳисобида замонавий компьютер технологиялари ва дастурларидан фойдаланиш ҳисоб тизими олдида турган долзарб масалалардан бири ҳисобланади.

Бошқарув ҳисобининг интеграциялашган ҳисобини самарали жорий этиш корхоналар ҳисоб тизимида компьютер технологияларининг қўлланилиши

даражасига боғлиқ. Бунда корхона бўлинмалари фаолиятини автоматлаштириш орқали кўлда бажариладиган қоғоз ва ёзув-чизув ишларини камайтириш, зарур ҳолларда тезкор бошқарув ахборотларини олиш имконияти яратилиши лозим. Ушбу масалани ҳал қилиш учун корхона бошқаруви ва бўлинмалар ўртасида ўзаро боғланган, ягона компьютер тизими (тўри) ўрнатилади ҳамда маълумотларни тезкор узатиш йўлга қўйилади (9.4.1-чизма).

9.4.1-чизма. Савдо ва саноат корхоналарида интеграциялашган ҳисоб тизимини жорий этишда компьютер технологияларидан фойдаланиш

Савдо корхоналарида интеграциялашган ҳисоб тизимида компьютер технологияларини қўллаш куйидаги фаолиятга нисбатан татбиқ этилади:

1. Улгуржи товарлар етказиб бериш.
2. Бошқа хизматларни кўрсатиш.

Бунда барча хўжалик муомалалари компьютер дастурларида куйидаги белгиларга ажратилган ҳолда ифодаланади:

1. Фақат бошқарув ҳисобида акс эттириладиган хўжалик муомалалари;
2. Фақат молиявий ҳисобида акс эттириладиган хўжалик муомалалари;
3. Молиявий ва бошқарув ҳисобида акс эттириладиган хўжалик муомалалари.

Савдо корхоналарида интеграциялашган бошқарув ҳисобини олиб бориш учун компьютер дастури ёрдамида куйидагилар бажарилади:

1. Хўжалик муомалаларини рўйхатта олиш учун тегишли аналитик счётлар аниқланади.
2. Дастурга маҳсулот (товарлар), пул маблағлари колдикларига доир маълумотлар киритилади.

3. Молиявий ва бошқарув ҳисоботи шакллари тузиш амалга оширилади.

4. Аналитик счётлар ва ҳисобот шакллари маълумотларини қайта ишлаш орқали зарур бошқарув ахборотлари тайёрланади ҳамда фойдаланувчиларга тақдим этилади.

Савдо ва саноат корхоналарида интеграциялашган ҳисобни автоматлаштиришнинг муҳим хусусиятларидан бири у орқали корхона бюджетини турли муддатлар учун осонгина тузиш имкониятининг мавжудлигидир. Шунингдек, автоматлаштирилган тизим асосида зарур муддат учун келгуси даромад ва харажатлар бюджетини тузиш, амалга ошириладиган тўловларни доимий равишда кузатиб бориш, сметаларнинг бажарилишини таҳлил қилиш, корхонани истикболли ривожлантиришни назарда тутувчи молиявий (бизнес) режаларни ишлаб чиқиш мумкин.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида бизнес режалаштириш аниқ белгиланган оралиқда амалга оширилади. Бизнес режалаштиришда бюджетлар бир марталик (асосий воситаларни сотиб олиш) ва такрорланадиган (бюджетга солиқ тўловлари, ижара тўловларини амалга ошириш) хўжалик муомалалари асосида тузилади.

Такрорланадиган хўжалик муомалаларини режалаштириш белгиланган сана ва ҳафта кунлари бўйича амалга оширилади. Бунда ҳар бир хўжалик муомалалари компьютер дастурида алоҳида рўйхатга олинади. Мазкур компьютер дастурлари ўтган ҳисобот даврларидаги хўжалик муомалалари асосида стратегик режалар тузиш имконини беради.

Интеграциялашган ҳисоб тизимида компьютер дастурларидан фойдаланишнинг афзаллиги шундаки, унда олдинги даврлар учун тузилган бюджетларга автоматик равишда тузатишлар киритиш имконияти мавжуд. Молиявий режа (бюджет)га киритилган хўжалик муомалалари бўйича дастабки ва йиғма ҳужжатлар тайёрланади.

Ушбу компьютер дастурининг яқуний қисмида моддий ва пул маблағларининг режалаштирилаётган давр охирига бўлган қолдиқлари аниқланади.

Шундай қилиб, савдо ва саноат корхоналари бошқарув ҳисобини интеграциялашган тизим бўйича ташкил этишда компьютер технологияларидан фойдаланиш корхона ҳисоб тизимида тегишли бюджетларнинг тўғри тузилганлиги, тўловларнинг ўз вақтида амалга оширилганлиги устидан самарали назорат ўрнатиш имконини беради.

9.5. Амалий бошқарув ҳисобини ислох қилишнинг амалий жиҳатлари

Бозор иқтисодиёти шароитида республикамиз корхоналарида бошқарув ҳисобини самарали ташкил этиш унинг меъёрий-ҳуқуқий базасини ривожлантиришга бевосита боғлиқ.

Мамлакатимиз қонуничилигида хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисобини юритишнинг айрим жиҳатларини белгилаб берадиган

меъёрий-хукукий ҳужжатлар мавжуд. Уларни қуйидаги жадвалда ифодалаш мумкин.

9.5.1-жадвал

Ўзбекистон Республикасида бошқарув ҳисобини юритишга доир қабул қилинган асосий қонун ва меъёрий ҳужжатлар

Т/р	Меъёрий ҳужжатнинг номи	Қабул қилинган вақти
	«Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни	Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси томонидан 1996 йил 30 августда қабул қилинган
	«Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»	Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 54-сонли қарори билан тасдиқланган (2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарор билан ўзгартиришлар киритилган)
	Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Ҳисоб юритиш сиёсати ва молиявий ҳисобот» номи 1-сонли миллий стандарти	Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 14 августда 474-сон билан рўйхатга олинган
	Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номи 3-сонли миллий стандарти	Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 1998 йил 26 августда 484-сон билан рўйхатга олинган
	Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Хўжалик юритувчи субъектлар молия-хўжалик фаолиятини счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» номи 21-сонли миллий стандарти	Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлигининг 2002 йил 9 сентябрдаги 103-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 23 октябрда 1181-сон билан рўйхатга олинган

Ушбу жадвалда келтирилган меъёрий-хукукий ҳужжатлар хўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисоби элементларини жорий этишга имкон беради.

Жумладан, «Бухгалтерия ҳисоби» тўғрисидаги қонуннинг 7-моддасига кўра, бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботини ташкил этишни корхона, муассаса ва ташкилот раҳбари амалга оширади. Шунингдек, раҳбар ички ҳисоб ва ҳисобот тизими ишлаб чиқилишини таъминлаши шарт. Бу ҳолат эса корхонада бошқарув ҳисобини ташкил этиш ва уни юритиш тартибини белгилашга корхона раҳбари жавобгар эканлигидан далolat беради.

Бундан ташқари, «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар тан-нархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом»да ишлаб чиқариш ва давр харажатларининг таркиби, таснифланиши ҳамда молиявий натижаларни аниқлаш тартиби кўрсатиб берилган.

Унга мувофиқ, барча харажатлар қуйидаги тартибда гуруҳланади:

– маҳсулотларни ишлаб чиқариш таннархига киритиладиган

харажатлар;

– ишлаб чиқариш таннархига киритилмайдиган, лекин давр харажатлари таркибига киритиладиган харажатлар;

– 9600–«Молиявий фаолият бўйича харажатлар» счётларида ҳисобга олиннадиган молиявий фаолият бўйича харажатлар;

– 9720–«Фавқуллоддаги зарарлар» счётида ҳисобга олиннадиган фавқуллоддаги зарарлар.

Бу эса ўз навбатида корхоналарда бошқарув ҳисобининг муҳим элементи ҳисобланган харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини оқилона ташкил этишга кўмаклашади.

Шу ўринда, республикамиз корхоналарида маҳсулот таннархини ҳисоблашни ривожланган мамлакатлар бошқарув ҳисобида кенг қўлланилаётган «Директ-костинг» ҳисоб тизимига яқинлаштиришда ушбу Низом ва Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номли 3-сонли миллий стандарти муҳим аҳамиятга эга.

Маълумки, бошқарув ҳисоби счётлар режасини ишлаб чиқиш, мазкур счётларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодалаш корхоналарда бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг асосий жиҳатларидан бири ҳисобланади. Бу борада Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг «Хўжалик юритувчи субъектлар молия-хўжалик фаолиятини счётлар режаси ва уни қўллаш бўйича Йўриқнома» номли 21-сонли миллий стандарти амал қилмоқда. Ушбу счётлар режаси 9 та бўлим, 249та баланс ва 14та балансдан ташқари счётлардан иборат. Уларда молиявий ва бошқарув ҳисобида содир бўладиган хўжалик муомалаларини бухгалтерия ёзувларида акс эттиришнинг умумий тартиби баён этилган.

Корхоналарда бошқарув ҳисобининг меъёрий-ҳуқуқий базасини такомиллаштиришда улар томонидан ишлаб чиқиладиган ички бошқарув (сегментар) ҳисоботлари алоҳида ўрин тутди. Бу ҳисобот шакллари материаллар ва бутловчи қисмлар захиралари тўғрисида, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича, ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) тўғрисида, харид қилинган қийматликлар тўғрисида, тайёр маҳсулот захиралари тўғрисида, сотишлар тўғрисида, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида, дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисида ҳисобот кабилардан иборат бўлади. Мазкур бошқарув ҳисоботи шакллари корхона раҳбариятини жавобгарлик марказлари (бўлинмалари)да моддий, молиявий ва меҳнат ресурслари ҳаракати тўғрисидаги ахборотлар билан таъминлашга хизмат қилади.

Бошқарув ҳисоби элементлари республикамиз иқтисодиёти учун янгилик эмас. Собик Иттифок даврида юқоридан марказлаштирилган режалаштириш шароитида режа ва молиявий бўлимларининг бухгалтерия хизматида аста-секин ажралиб чиқиши унга бухгалтерия ваколатининг бир қисмини берилишига имкон туғдирди. Бухгалтер ва бошқа иқтисодчи мутахассислар (режа бўйича иқтисодчи, меҳнат ва иш ҳақи бўйича

иктисодчи, моддий-техника таъминоти бўйича иктисодчи ва х.к.) тор доирадаги ҳисоб ва режалаштириш билан чекланиб қолдилар.

Бу жараён натижасида бухгалтерия ҳисобининг бутун тизими деярли молиявий тизимга айланди ва фақат воқеаларни қайд этувчи хизмат турига айланиб қолди.

Мустақиллик даврида эса бозор иктисодиёти шароитида бошқаришнинг марказлашган тизимидан воз кечилиб, кўп укладлилиқ, бизнес режалаштириш, эркин нархларни шакллантириш, истикболли лойиҳаларни танлаш, сегментларнинг жавобгарлиги каби янги иктисодий категориялар ва тушунчалар кириб келди, мулк эгасига кўп сонли ходимларни сақлаб туриш самарали бўлмай қолди. Бу ҳолатлар мамлакатимиз бухгалтерия ҳисоби таркибида бошқарув ҳисобини ташкил этиш ва ривожлантириш заруратини юзага келтирди.

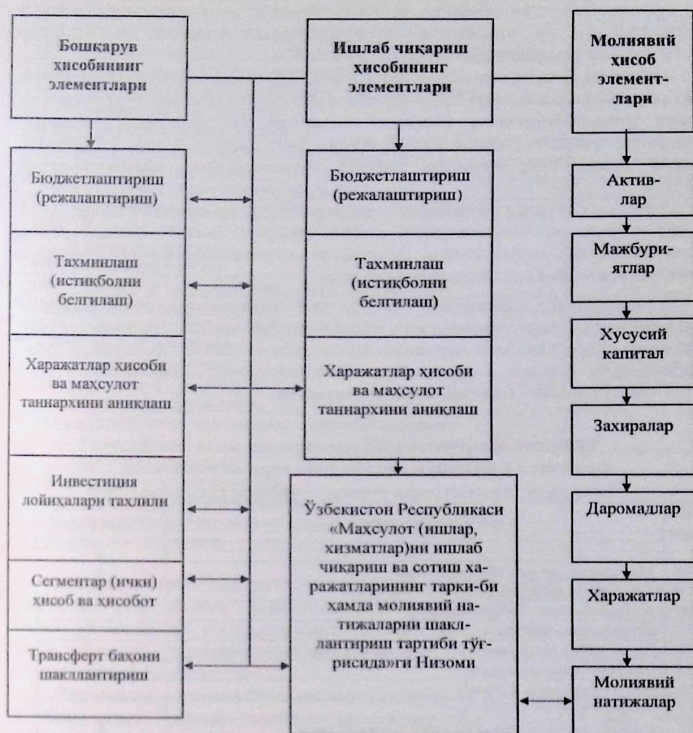
Бошқарув ҳисобининг шаклланиши билан бухгалтер-аналитик зиммасига нафақат харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини калькуляция қилиш, балки корхона ҳисоб сиёсатини шакллантириш, бюджетлаштириш, лойиҳалар таҳлили, сегментлар бўйича харажат ва даромадларни ҳисобга олиш, ички хўжалик трансферт баҳоларини ўрнатиш, ҳисоб тизимини компьютерлаштириш кабилар ҳам юклатилди.

Ҳозирги вақтда бошқарув ҳисобини қўллашда маълум қийинчиликлар мавжуд. Кўпгина ҳолларда бухгалтерлар молиявий ҳисоб ва ҳисобот, солиқлар ҳисоби ва ҳисоботи фан сифатида тан олинганлиги, унинг объект ва субъектлари маълум бўлганлигига қарамадан бухгалтерларнинг кўп вақти шу масала билан банд бўлиб, бошқарув ҳисобининг самарали тизимини ташкил этиш учун вақт етишмаслигини таъкидлашади. Шунга қарамадан, амалиётнинг кўрсатишича, бухгалтернинг бухгалтер-менежерга айланиши тенденцияси кучая бошлади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, мамлакатимизда бошқарув ҳисобини ривожлантиришнинг назарий ва амалий йўналишларини белгилаш мумкин

Келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, республикаимизда бошқарув ҳисобини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

- корхоналар фаолиятини бюджетлаштириш (режалаштириш);
- бошқарув ҳисобини юритишга мўлжалланган янги счётлар режасини ишлаб чиқиш;
- харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлашнинг замонавий усул ва тизимларини қўллаш имкониятларини баҳолаш;
- инвестиция лойиҳалари бўйича бошқарув қарорлари қабул қилиш;
- сегментлар бўйича ҳисоб юритиш ва ҳисобот тузишни ташкил қилиш;
- корхоналарда трансферт баҳони шакллантириш усулларини жорий этиш.

9.5.1-чизма. Бухгалтерия ҳисоби турларини ривожлантириш йўналишлари

Корхоналарда бошқарув ҳисоби тизимида бюджетлаштиришни амалга оширишнинг зарурати шу билан белгиланадики, унинг ёрдамида режалаштирилган ҳисобот даврида корхона раҳбари ва ходимлари олдида турган мақсад ва вазифаларни шакллантириш, ишлаб чиқариш дастурининг bajarилшини, даромад ва харажатларни аниқлаш, амалга ошириладиган ҳисоб-китоблар тўғрилигини кузатиб бориш мумкин.

Мамлакатимизда бошқарув ҳисобининг ривожланиши мавжуд бухгалтерия ҳисоби тизимининг икки мустақил: молиявий ва бошқарув ҳисоби счётлар режасига бўлинишига олиб келди.

Бошқарув ҳисобининг концепцияси счётлар режасини амалиётга жорий этиш икки разрядли бухгалтерия ҳисоби счётлари тизимидан тўрт разрядли тизимга ўтиш заруратини келтириб чиқаради. Бу амалиётда қўлланиб келинаётган счётлар режаси бўлиб, бунда барча счётлар баланс тузишда иштирок этади. Тўрт разрядли счётлар тизими уларни тўртта разрядга ажратади:

а) баланс счётлари яъни баланс тузишда иштирок этувчи счётлар;

б) операцион, “Харажатлар - ишлаб чиқариш хажми - фойда” усули бўйича молиявий натижаларни аниқлашда қўлланиладиган ва бошқарув бухгалтериясида фойдаланиладиган счётлар.

Корхоналарда харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясининг замонавий усул ҳамда тизимларини қўллаш ишлаб чиқарилган маҳсулотлар таннархини тўғри аниқлаш, четланишлар ҳисоби ва тахлилини юритиш каби имкониятларни беради. Уларга «Директ-костинг», «Стандарт-кост», «ИТ», «ABC», «SCA» ва «ФҚТ»ларни киритиш мумкин.

9.5.2-жадвал

Хўжалик юритувчи субъектларнинг молия-хўжалик фаолияти бошқарув ҳисоби счётлари режасини ишлаб чиқариш харажатлари турлари бўйича таснифланиши*

Счётлар	Счётлар номи	Счётлар тури
1	2	3
1000	Материаллар ҳисоби счётлари	А
1010	Хомашё ва материаллар (йиғувчи счёт)	
1020	Асосий хомашё ва материаллар	
1030	Ердәмчи хомашё ва материаллар	
1040	Ярим фабрикатларни ички эҳтиёжлар учун истеъмол қилиш	
1100	Энергия харажатлари	А
1110	Екилги (турлари бўйича)	
1120	Энергия (турлари бўйича)	
1200	Ишлаб чиқаришнинг меҳнат харажатлари	А
1210	Иш ҳақи (йиғувчи счёт)	
1220	Ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг иш ҳақи	
1230	Ердәмчи ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи	
1240	Бошқа турдаги иш ҳақи ва турли компенсациялар	
1300	Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари	А
1310	Корхонанин ижтимоий харажатлари (йиғувчи счёт)	
1320	Ижтимоий сугурта ва таъминот харажатлари	
1330	Ходимлар ҳаётини узок муддатли сугурталаш	
1340	Ихтисрий шахсий сугурта	

* Ушбу жадвал Германия саноат корхоналари бошқарув ҳисоби ягона счётлар режасининг тўртинчи класс нисолда муаллиф томонидан ишлаб чиқилган Врублевский Н.Д. Управленческий учет издержек производства: теория и практика. - М.: Финансы и статистика, 2002. - 352 с. (с. 90-92).

1350	Ходимларни сақлаш бўйича бошқа ижтимоий харажатлар	
1400	Ишлаб чиқаришнинг устама харажатлари	А
1410	Асосий воситалар ва бошқа мулкларнинг эскириши	
1420	Цех даражасидаги бошқарув харажатлари	
1430	Хар хил ёрдамчи хизматларни тўлаш харажатлари	
1440	Бошқа устама харажатлар	
1500	Тўланадиган мажбуриятлар	А
1510	Ер солиғи (соликларнинг турлари бўйича)	
1520	Йул фондига тўловлар	
1530	Турли хил давлат йиғимлари ва бадаллари	
1540	Аудиторлик ва маслаҳат хизматлари учун тўловлар	
1550	Кредит учун тўланган фоизлар (комиссион харажатлар билан биргаликда)	
1560	Бошқа харажатлар	
1600	Транспорт, вакиллик ва сафар харажатлари	А
1610	Умумий транспорт харажатлари	
1620	Юкларни жўнатиш харажатлари	
1630	Сафар харажатлари	
1640	Почта харажатлари	
1650	Девонхона харажатлари	
1660	Вакиллик харажатлари	
1700	Калькуляция қилинадиган ишлаб чиқариш харажатлари	А
1710	Моддий харажатлар	
1720	Мехнат ҳақи харажатлари	
1730	Ижтимоий сугуртага ажратмалар	
1740	Асосий воситалар ва номоддий активлар амортизацияси	
1750	Бошқа харажатлар	

Бошқарув ҳисобида оқилона инвестиция қарорлари қабул қилишни таъминлаш корхонанинг инвестиция фаолияти мураккаблиги ва дастлаб тақдим қилинаётган лойиҳаларнинг иқтисодий самарадорлигини баҳолаш ҳамда уларнинг қўп маблаг талаб қиладиган томонларини таҳлил қилиш зарурати билан белгиланади.

Шунингдек, корхона бўлиналарида содир бўлган муомалаларни тўлиқ ҳисобга олиш уларни муайян ваколатлар ва масъулиятлар бўйича сегментларга ажратишни тақозо этади. Сегментар ҳисобот ахборотлари бизнеснинг ҳар бир сегменти фаолиятини сифат жиҳатдан баҳолаш имконини беради.

Корхона сегментлари (жавобгарлик марказлари) фаолиятини бошқаришда улар ўртасида трансферт баҳони тўғри шакллантириш муҳим аҳамиятга эга. Трансферт баҳо корхонанинг бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган материаллар, яримтайёр маҳсулотлар ёки хизматлар баҳосини аниқлашда қўлланилади.

Тест топшириқлари

1. Амал қилиш даврига кўра бошқарув қарорлари қандай таснифланади?

- а) стереотип;
- б) стратегик (узок муддатли);
- в) тактик (қиска муддатли);
- г) б ва в;
- д) барча жавоб тўғри.

2. Бошқарув қарорларини қабул қилишга қўйиладиган талаблар ифодаланган қаторни аниқланг.

- а) аниқ йўналишга эга бўлиш ва корхона манфаатларини тўлиқ ифода этиш;
- б) илмий-амалий жиҳатдан асосланганлик;
- в) қабул қилиш ва амалга ошириш муддатининг аниқлиги;
- г) тезкорлик, юқори иқтисодий самарадорликка эга бўлиш;
- д) нотўғри жавоб йўқ.

3. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлили ...

- а) менежерларга ишлаб чиқариш фаолиятини режалаштириш ва назорат; қилиш, зарарсизлик нуктасини аниқлашга имкон беради;
- б) махсулот таннархини аниқлаш усули ҳисобланади;
- в) харажат моддалари бўйича четланишларни ҳисобга олади;
- г) устама харажатлар ҳисобини юритади;
- д) инвестицияланган капитал даромадлигини аниқлайди.

4. “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” таҳлилининг асосий элементлари қайси қаторда кўрсатилган?

- а) маржинал даромад, зарарсизлик нуктаси;
- б) давр харажатлари;
- в) ишлаб чиқариш дастаги, чидамлилиқнинг маржинал захираси;
- г) фавқулодда фойда ва зарарлар;
- д) а ва в.

5. Маржинал даромад – ...

- а) махсулот (иш ва хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарк;
- б) корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-ҳўжалиқ фаолиятини режалаштириш усули;
- в) бошқарув ходимлари фаолиятини самарали ташкил этишга йўналтирилган, бўлинмалар даромадлари тўғрисидаги маълумотларни умумлаштирадиган ҳисоб объекти;
- г) корхонанинг бюджет давридаги капитал харажатлари ва узок муддатли молиявий қўйилмалари режаси;

д) келажакда юзага келиши кутилаётган, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарувчи даромад.

6. Зарарсизлик нуқтаси (рентабеллик чегараси)...

а) бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан шуғулланувчи марказ туридир;

б) “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” (Cost-Volume-Profit) таҳлил тизимининг таркибий қисми ҳисобланади;

в) маҳсулот (товар, иш, хизмат)ларни сотишдан олинadиган тушум уларга сарфланган барча харажатлари йиғиндисига тенглигини ифодалайди;

г) б ва в;

д) тўғри жавоб берилмаган.

7. Чидамлиликнинг маржинал захираси – ...

а) бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот ва яримтайёр маҳсулотлар ёки хизматлар баҳосини аниқлаш имконини берадиган баҳо туридир;

б) маҳсулот (товар, иш, хизмат)лар сотишдан олинadиган хақиқий тушумни сотишнинг зарарсизлигини таъминловчи остонавий тушумдан ошганлигини ифодаловчи катталиқдир;

в) сарфланган харажатлар ҳисобга олинadиган маҳсус ташкилий бўлим ҳисобланади;

г) ишлаб чиқариш цехлари ва корхона бўлимлари бўйича бошқарувни ташкил этиш тизимидир;

д) келгусида пайдо бўлиши мўлжалланаётган, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарувчи даромад ва харажатлар йиғиндисидир.

8. Ишлаб чиқариш дастаги ...

а) корхона фойдасини бошқаришнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларни ўзаро мутаносиблигига асосланган механизми;

б) сотиш ҳажми ўзгаришига боғлиқ равишда корхона фойдаси ўзгаришини тахминлаш, шунингдек, зарарсиз фаолият юритиш нуқтасини аниқлаш имконини беради;

в) корхона раҳбарларига харажатлар ва фойдани бошқариш, юқори фойда олиш бўйича стратегияни ишлаб чиқишга кўмаклашувчи молиявий кўрсаткич ҳисобланади;

г) корхонанинг доимий харажатларни қоплаш учун маржинал даромаднинг етарли миқдорини белгилаши зарурлигини ифодалайди;

д) барча жавоблар тўғри.

9. Қайси каторда инвестиция лойиҳаларини амалиётга жорий этиш кетма-кетлиги тўғри ифодаланган?

- а) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани тугатиш;
- б) лойиҳани муҳокама қилиш, лойиҳани баҳолаш;
- в) лойиҳани ишлаб чиқиш, лойиҳани амалга ошириш;
- г) лойиҳани таҳлил этиш, лойиҳа қарорларини иктисодий жиҳатдан асослаш;

д) тўғри жавоб берилмаган.

10. Қайси каторда бизнес таркибини ўзгартириш бўйича бошқарув қарорлари қабул қилиш зарурати тўғри кўрсатилган?

- а) бозор конъюктурасининг ўзгарувчан талабларига мувофиқ ишлаб чиқарилаётган маҳсулотлар турларини тез муддатларда ўзгартириш;
- б) ишлаб чиқариш қувватларидан оптимал даражада фойдаланиш;
- в) айланма маблағлар айланиши тезлигини таъминлаш ва назорат қилиш;
- г) корхонанинг ишлаб чиқариш ва бошқа бўлинмалари ўртасида окклина бачо савсати юритиш;

д) юқоридаги жавобларнинг барчаси тўғри.

11. «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикасининг қонуни қачон қабул қилинган?

- а) 1997 йил 1 январь;
- б) 1996 йил 30 август;
- в) 1998 йил 27 февраль;
- г) 1999 йил 1 январь;
- д) 2000 йил 26 май.

12. Ўзбекистонда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари биринчи марта қачон давлат рўйхатидан ўтган ва ҳозирги қунда нечта стандартдан амалиётда фойдаланилмоқда?

- а) 1996 йил 1 январь, 21 та;
- б) 1997 йил 30 август, 10;
- в) 1998 йил 27 февраль, 21 та;
- г) 1998 йил 14 август, 21 та;
- д) 2000 йил 15 май 24 та.

13. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартларини ишлаб чиқиш ва жиддийлиги қайси орган зиммасига юклатилган?

- а) Ў.Р.Вазирлар Маҳкамаси;
- б) Ў.Р.Олий Мажлиси;
- в) Ў.Р. Молия вазирлиги;
- г) Ўзбекистон бухгалтерлар ва аудиторлар миллий ассоциацияси;
- д) Ў.Р. Иқтисодий вазирлиги.

14. Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг 21-сонли «Хўжалик юритувчи субъектлар молия-ҳўжалик фидоиятини қилган» режиси ва уни қўллаш бўйича йуриқномага номли миллий стандарти қачон тасдиқланган ва рўйхатга олинган?

а) ЎЗР. Молия вазирлигининг 2002 йил 9 сентябрдаги 103-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 23-октябрда 1181-сон билан рўйхатга олинган;

б) ЎЗР. Молия вазирлигининг 2002 йил 10 мартдаги 36-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 22 октябрда 1179-сон билан рўйхатга олинган;

в) ЎЗР. Молия вазирлигининг 2002 йил 26 апрелдаги 25-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 13 сентябрда 1086-сон билан рўйхатга олинган;

г) ЎЗР. Молия вазирлигининг 2002 йил 15 январдаги 16-сонли қарори билан тасдиқланган ва Адлия вазирлиги томонидан 2002 йил 3 октябрда 1001-сон билан рўйхатга олинган;

д) тўғри жавоб берилмаган.

15. Ўзбекистон Республикаси 21-сонли БХМСга мувофиқ счётлар режиси нечта қисм ва бўлимдан иборат?

а) 5 қисм ва 10 бўлим;

б) 4 қисм ва 9 бўлим;

в) 6 қисм ва 8 бўлим;

г) 5 қисм ва 9 бўлим;

д) 4 қисм ва 10 бўлим.

16. Корхона ҳисоб сисъатининг моҳияти Ўзбекистон Республикаси бухгалтерия ҳисобининг қайси миллий стандартида баён этилган?

а) БХМС №2;

б) БХМС №3;

в) БХМС №4;

г) БХМС №5;

д) БХМС №1.

17. «Маҳсулот (ини ва хизмат)лар таънариҳига қаратилганлик, маҳсулот (ини ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш ҳарajatлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» қачон тасдиқланган?

а) ЎЗР. Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 1 январдаги 453-сонли қарори билан;

б) ЎЗР. Вазирлар Маҳкамасининг 1997 йил 15 январдаги 553-сонли қарори билан;

в) ЎЗР. Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил 1 февралдаги 213-сонли қарори билан;

г) ЎзР.Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги 444-сонли қарори билан;

д) ЎзР.Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 1 январдаги 221-сонли қарори билан.

18. «Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги Низом» неча бўлимдан иборат?

а) А,Б,В бўлимдан;

б) А,Б,В,Г бўлимдан;

в) А,Б,В,Г,Д бўлимдан;

г) А,Б,В,Г,Д,Е бўлимдан;

д) А,Д бўлимдан.

19. Қайси қаторда республикамизда бошқарув ҳисобини ислох қилишнинг асосий йўналишлари келтирилган?

а) корхоналар фаолиятини бюджетлаштириш (режалаштириш);

б) бошқарув ҳисобини юритишга мўлжалланган янги счётлар режасини ишлаб чиқиш, харажатлар ҳисоби ва маҳсулот таннархини аниқлашнинг замонавий усул ва тизимларини қўллаш имкониятларини баҳолаш;

в) инвестиция лойиҳалари бўйича бошқарув қарорлари қабул қилиш;

г) сегментлар бўйича ҳисоб юритиш ва ҳисобот тузишни ташкил қилиш, корхоналарда трансферт баҳони шакллантириш усуллари жорий этиш;

д) барча жавоблар тўғри.

20. Бошқарув ҳисоби счётлар режаси...

а) баланс счётлари, яъни баланс тузишда иштирок этувчи счётлардир;

б) операцион, “Харажатлар - ишлаб чиқариш хажми - фойда” усули бўйича молиявий натижаларни аниқлашда қўлланиладиган ва бошқарув бухгалтериясида фойдаланиладиган счётлар ҳисобланади;

в) факатгина балансдан ташқари счётлардан иборат;

г) молиявий ҳисоб счётларини ўз ичига олади;

д) факатгина транзит счётларни камраб олади.

Назорат саволлари

1. Бошқарув ҳисобини такомиллаштиришда бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари қандай ўрин тутди?
2. Республикамизда бошқарув ҳисобини мукамаллаштиришда бухгалтерия ҳисоби турлари ўртасидаги алоқадорликни қандай изоҳлайсиз?
3. Бошқарув ҳисобини ривожлантиришнинг назарий йўналишлари нималардан иборат?
4. Бошқарув ҳисобини ривожлантиришнинг амалий йўналишларини санаб беринг?
5. Корхоналарда бошқарув ҳисобини самарали ташкил этишда бошқарув ҳисоби счётлар режаси қандай аҳамиятга эга?
6. Корхоналарда автоном ва интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этишдан мақсад нима?
7. Бошқарув ҳисобини ташкил этишнинг автоном ва интеграциялашган тизимларига таъриф беринг.
8. Автоном ва интеграциялашган ҳисоб тизимлари ўртасидаги боғлиқликни изоҳланг.
9. Савдо корхоналарида автоном ҳисоб тизимини ташкил этиш қандай хусусиятларга эга?
10. Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизими олдига қандай вазифалар қўйилади?
11. Республикамиз корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этиш заруратини юзага келтирувчи омилларни санаб беринг.
12. Интеграциялашган ҳисоб тизимини ишлаб чиқиш қандай тамойилларга асосланади?
13. Корхоналарда интеграциялашган ҳисоб тизимини ташкил этиш жараёни нечта босқичдан иборат?
14. Интеграциялашган ҳисоб тизимида бизнес режалаштириш қандай амалга оширилади?
15. Интеграциялашган ҳисоб тизимида компьютер дастурларидан фойдаланишнинг қандай афзалликлари мавжуд?

АСОСИЙ ТАЯНЧ СЎЗ ВА ИБОРАЛАР

«ABC» ҳисоб тизими («Activity-Based Costing») – маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархини жавобгарлик марказлари бўйича доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлиб ҳисобга олиш, аммо асосий эътиборни фаолият турлари ва функционал хизматларга қаратишга мўлжалланган ҳисоб тизими.

Бошқарув ҳисоби – корхона бўлинмалари фаолиятлари юзасидан тактик ва стратегик бошқарув қарорларини қабул қилиш учун зарур ахборотларни тақдим этувчи, бюджетлаштириш, инвестиция лойиҳаларини таҳлил қилиш, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляцияси, жавобгарлик марказлари бўйича сегментар ҳисобот тузиш, трансферт баҳоларини шакллантириш каби масалаларни қамраб олган комплекс фан тури.

Бошқарув ҳисобининг стратегик вазифалари – бюджетлаштириш, узок муддатли капитал қўйилмаларни жалб қилиш, бизнес таркибини ўзгартариш, маҳсулотларнинг янги турларини ўзлаштириш каби узок муддатга мўлжалланган вазифалар.

Бошқарув ҳисоби тактикаси – жорий даврда ишлаб чиқаришни ташкил этиш, харажатлар ва маҳсулот таннархи калькуляцияси бўйича ҳисоб юритиш, далиллаш, қабул қилинган қарорларни таҳлил ва назорат қилиш ҳамда улар ижроси учун жавобгарлик.

Бошқарув ҳисоби сўтлар режаси – корхона фаолиятини бюджетлаштириш, харажатлар ҳисоби ва таннарх калькуляциясини ташкил этиш, “Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” тизими бўйича молиявий натижаларни аниқлашга мўлжалланган сўтлар тўплами.

Бошқарув ҳисобининг асосий объектлари – корxonанинг алоҳида бўлинмалари: бўлимлар, цехлар, участкалар, иш жойлари фаолияти тўғрисидаги ахборотлар.

Бошқарув ҳисоби тамойиллари – ҳисобни иккиёклама ёзув усулида юритиш, узлуксизлик, аниқлик, ишончлилик, ҳисоблаш, эҳтиёткорлик, кўрсаткичларнинг қиёсланувчанлиги ва ҳ.к.

Бошқарув ҳисоби ахборотларидан фойдаланувчилар – корхона бошқаруви ходимлари, таъсисчилар ва қузатув кенгаши аъзолари.

Бошқарув ҳисоби ахборот манбалари – молиявий ҳисобот ахборотлари, шунингдек маркетинг, солиқ, сугуртага оид маълумотлар ва ҳ.к.

Бошқарув ҳисоби ахборотларини ақс эттириш усуллари – молиявий ҳисоб усуллари, эконометрия, статистика ва иктисодий таҳлил усуллари.

Бошқарув ҳисоби ахборотларининг ўлчов бирликлари – моддий, меҳнат ва қиймат каби барча ҳисоб ўлчовлари.

Бошқарув ҳисоботларини тақдим этиш муддати – ҳар қуни, ҳар ҳафта ва ҳ.к. муддатлар. Ҳисоботларни тақдим этиш муддати корхона раҳбарияти томонидан белгиланади.

Бошқарув ҳисобида харажат ва даромадларни гуруҳлаш – бошқарув

хисобида харажатлар харажат моддалари бўйича, даромадлар эса бўлинмалар ва маҳсулот(иш, хизмат)лар турлари бўйича гуруҳланади Харажат моддаларининг рўйхати тармоқ йўриқномалари билан белгиланади ҳамда корхонанинг ҳисоб сисъатида ифодаланади.

Бошқарув сегментар ҳисоботининг шакллари – материаллар ва бутловчи қисмлар захиралари тўғрисида, тугалланмаган ишлаб чиқариш бўйича, ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизматлар) тўғрисида, харид қилинган қўйматликлар тўғрисида, тайёр маҳсулот захиралари тўғрисида, сотишлар тўғрисида, пул маблағлари ҳаракати тўғрисида ҳамда дебиторлик ва кредиторлик қарзлари тўғрисидаги сегментар ҳисобот шакллари.

Бошқарув ҳисобининг ҳуқуқий асослари – ҳўжалик юритувчи субъектларда бошқарув ҳисобини ташкил тартиби, усуллари ва элементларини белгилаб берувчи қонуний-меъёрий ҳужжатлар тўплами.

Бевосита харажатлар – маҳсулотларни ишлаб чиқариш билан тўғридан-тўғри боғлиқ бўлган қомашё ва материаллар, меҳнатга ҳақ тўлаш, ишлаб чиқаришда фойдаланилаётган асосий воситалар амортизацияси харажатлари.

Билвосита харажатлар – маъмурий-бошқарув харажатлари, бошқарув асбоб-ускуналарини сақлаш ва фойдаланиш харажатлари каби маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган харажатлар.

Буюртмали усул – қабул қилинган буюртмаларга сарфланган харажатларни умумлаштирувчи, мураккаб, алоҳида ва тажриба ишларини бажаришда қўлланиладиган таннарх ҳисоблаш усули.

Бюджетлаштириш – корхонанинг маълум даврга мўлжалланган молиявий-ҳўжалик фаолиятини режалаштириш.

Бизнес сегменти – корхонанинг муайян қисмини ёки нисбатан мустақил бўлинмасини маълум вақолатлар ва масўулият бериш мақсадида ажратиш.

Бизнес таркибини ўзгартириш бўйича қарорлар – корхонанинг танлаган ривожланиш стратегиясига мувофиқ унинг ташкилий тузилмасини мукамаллаштириш, ишлаб чиқаришни марказлашмаган ҳолда бошқариш имконини берувчи бошқарув қарорлари.

Географик сегмент – муайян иқтисодий муҳитда товарлар ва хизматлар ишлаб чиқаришда иштирок этувчи, риск ва фойда каби иқтисодий шарт-шароитлар таъсирида, маълум маконда ҳаракат қилувчи ажратиб қўйилган компонент.

«Директ-қостинг» ҳисоб тизими – корхона харажатларини ишлаб чиқариш ҳажми ўзгаришига боғлиқ ҳолда доимий ва ўзгарувчан харажатларга бўлишга асосланган таннарх ҳисоблаш тизими.

Даражали таҳминлаш – сотишлар ва фойданинг қутилган ҳажмини максимал, эҳтимол, минимал нукталари бўйича аввалдан режалаштириш.

Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари – асосий ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш ва унга хизмат қилиш харажатлари (энергия, транспорт хизматлари, таъмирлаш харажатлари қабилар).

Жавобгарлик – белгиланган мажбуриятларни тўлик амалга оширишни ҳис этиш.

Жавобгарлик марказлари – бошқарув ходимлари фаолиятини самарали ташкил этишга йўналтирилган, бўлинмалар харажатлари ва даромадлари тўғрисидаги маълумотларни умумлаштирадиган ҳисоб объекти.

Жавобгарликнинг асосий марказлари – бевосита маҳсулот ишлаб чиқариш, ишлар бажариш ва хизматлар кўрсатиш билан шугулланувчи марказ тури.

Жавобгарликнинг ёрдамчи марказлари – жавобгарликнинг асосий марказларига кўмаклашиш учун ташкил этиладиган марказ тури.

Жараёнли усул – жараёнли (металлургия, тўқимачилик каби) ишлаб чиқаришларда харажатларни ҳисобга олувчи таннарх аниқлаш усули.

«ИТ» ҳисоб тизими – маҳсулотларни йирик туркумларда ишлаб чиқаришдан воз кечиш, бунинг ўрнига узлуксиз, буюртма олинган вақтдан бошлаб маҳсулот ишлаб чиқариш орқали ортикча харажатларни бартараф қилиш ва корхонанинг ишлаб чиқариш қувватларидан унумли фойдаланишга имкон берувчи ҳисоб юритиш тизими.

Зарарсизлик нуқтаси – корхона даромадлари унинг харажатларини тўлик қоплайдиган нуқта.

Ишлаб чиқариш ҳисоби – ишлаб чиқариш харажатлари ва корхона даромадини бошқариш, ишлаб чиқариш рентабеллигини ошириш имкониятларини аниқлаб берувчи ҳисоб тури.

Ишлаб чиқариш дастури – маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишнинг йиллик ҳажми, номенклатураси, товарлар ва хизматлар бозори талаблари асосида сифат ва муддатни тавсифловчи комплекс режа.

Ишлаб чиқариш дастаги (leverage, сўзма-сўз таржимада ричаг, дастак) – корхона фойдасини самарали бошқаришнинг доимий ва ўзгарувчан харажатларнинг ўзаро мутаносиблигига асосланган механизми.

Ишлаб чиқариш дастаги ҳажмига таъсир этувчи омиллар – ўзгарувчан ва доимий харажатлар суммаси, сотиш баҳоси ва ҳажми, юқоридаги омиллар комбинацияси.

Ишлаб чиқариш (реал) инвестицияси – корхона фаолиятининг муайян соҳаси ва турига, реал капитал ўсишига яъни ишлаб чиқариш воситалари, айланма маблағлар қийматини ўсишига, илмий-тадқиқот ва тажриба-конструкторлик ишланмаларини ривожлантиришга асосий омил бўлувчи харажатлардир.

Инвестициялар маркази – бўлинма раҳбари нафақат даромад ва харажатларга, балки капитал қўйилмаларга ажратилган маблағларнинг оқилона сарфланишига ҳам жавоб берадиган марказ тури.

Инвестиция бюджети – корхонанинг бюджет давридаги капитал харажатлари ва узоқ муддатли молиявий қўйилмалари режаси.

Инвестиция фаолияти – корхона томонидан инвестиция ресурсларини (пул маблағлари, қимматли қоғозлар, ақлий салоҳият, кредит,

ер ва бошқа кўчмас мулк объектлари каби) иқтисодиёт соҳаларига даромад (фойда) олишни ёки ижтимоий самарага эришиш мақсадида жойлаштириш.

Инвестиция лойиҳаси – аниқ, пухта ўйланган гоёга, мақсадга эга бўлган (шу жумладан капитал қурилиш ҳам), уни амалга ошириш учун инвестиция қўйилишини талаб қиладиган харажат дастури.

Калькуляция бирлиги – калькуляция объекти ўлчови.

Маҳсулотлар таннархи – маҳсулотлар ишлаб чиқаришга сарфланган бевосита харажатларнинг йиғиндиси.

Молиявий бюджет – сотиш ҳажми ва таннархи, даромад ва харажатларнинг нисбати, соф фойда, ўз маблағларидан самарали фойдаланиш, инвестиция қўйилмаларининг қопланиш муддати каби кўрсаткичлар тўғрисидаги ахборотларни умумлаштирувчи бюджет шакли.

Молиявий (портфелли) инвестициялар – қимматли қоғозлар ва бошқа молиявий қўйилмаларга сарфланган харажатлар.

Маржинал даромад – корхонада маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушган тушум ва уларни ишлаб чиқариш таннархи суммаси ўртасидаги фарк.

Маржинал даромаднинг ўртача ҳажми – маҳсулот (иш, хизмат)лар баҳоси билан ўртача ўзгарувчан харажатлар ўртасидаги фарк.

Маржинал даромад коэффициенти – маҳсулот сотишдан тушган тушумдаги маржинал даромаднинг улуши.

Остонавий тушум – зарарсизлик нуктасига мос келувчи тушум суммаси.

Операцион бюджет – товар-моддий захиралари, асосий воситаларни сотиб олиш, тайёр маҳсулотлар захиралари ва давр харажатлари тўғрисидаги ахборотлар ҳамда молиявий маблағларнинг тахминий манбаларини ифодаловчи бюджет тури.

Релевантли даромад ва харажатлар – келажакда юзага келиши кутилаётган, бошқарув қарорлари таъсирида ўзгарувчи даромад ва харажатлар.

Стратегик (узок муддатли) режалаштириш – корхонада 5-10 йил муддатга мўлжалланган истикболли ривожлантириш концепциясини ишлаб чиқиш.

Статик бюджет – даромадлар ва харажатларни сотишлар даражасидан келиб чиққан ҳолда режалаштириш.

Сотиш маркази – бўлинма раҳбари маҳсулот (иш, хизмат)ларни сотишдан тушадиган тушумга жавоб берадиган марказ тури.

Сотиш харажатлари бюджети – харидорлар имконияти ва маҳсулотлар ҳажмини эътиборга олиб, вертикал ҳамда горизонтал тартибда тузилган бюджет шакли.

«Стандарт-кост» ҳисоб тизими – харажатлар ҳисоби ва таннархни калькуляция қилиш тизими бўлиб, унда ишлаб чиқарилган маҳсулот (иш, хизмат)лар таннархи аввалдан пухта, обдон ҳисоблаб чиқилган норматив харажатлар ёрдамида баҳоланади, кейин эса ҳақиқий қилинган харажатлар

билан таққосланади.

Сегментлар бўйича ҳисобот тузиш тамойиллари – тушунарлилик, муҳимлилик, ишончлилик, тезкорлик, аниқ манзиллилик, эҳтиёткорлик, мувофиқлик таққосланувчанлик, холислик ва ҳ.к.

Сегмент харажатлари – бевосита сегментлар таркибига киритиладиган харажатлар ёки уларни корхона умумий харажатларининг бир қисми сифатида намоён бўлиши.

«SCA» тизими (Strategic Cost Analysis) – харажатларни стратегик таҳлил қилиш тизими бўлиб, унинг асосий таркибий қисми ва марказий объекти истеъмол қийматини шакллантириш занжири ҳисобланади.

Тақроран режалаштириш – корхона раҳбарияти билан бўлинмалар ва функционал хизматлар ўртасидаги узвий алоқадорликни ўрнатиш.

Тезкор режалар – корхона асосий мақсадини амалга ошириш билан боғлиқ бўлган тактик режалар (ишлаб чиқариш режаси, умумишлаб чиқариш харажатлари режаси, моддий техника таъминоти режаси кабилар).

Трансферт баҳо – корхона таркибидаги бир жавобгарлик марказидан бошқа жавобгарлик марказига ўтказиладиган маҳсулот (материаллар, яримтайёр маҳсулотлар, тайёр маҳсулотлар) ёки хизматлар баҳосини аниқлаш учун фойдаланиладиган баҳо.

Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан харажатлар ёндашуви – трансферт баҳони маҳсулот ишлаб чиқариш ва сотишга сарфланган харажатлар асосида шакллантириш.

Трансферт баҳони шакллантиришга нисбатан фаол ёндашув – трансферт баҳони бошқариш орқали сотишларнинг зарур ҳажмига мос келувчи ўртача харажатлар ҳажмига эришиш.

Трансферт баҳони белгилаш усуллари – бозор баҳоси, тўлик таннарх плюс фойда (тўлик таннархдан % сифатида), ўзгарувчан харажатлар плюс фойда (ўзгарувчан харажатлардан % сифатида), томонларнинг ўзаро келишуви асосидаги шартномавий баҳо, тўлик ёки қискартирилган таннарх усуллари.

Тезкор (қиска муддатли) режалаштириш – кун, ҳафта, декада, ой, чорак ёки бир йил давомида корхона молиявий – ҳўжалик фаолиятини режалаштириш.

Тактик (ўрта муддатли) режалаштириш – 3-5 йил муддат оралигида корxonанинг узоқ муддатли мақсадларга мўлжалланган дастурларини ишлаб чиқиш.

Умумишлаб чиқариш харажатлари – корхонада асосий ва ёрдамчи ишлаб чиқариш узлуқсизлигини таъминлаш ва бошқаришга хизмат килувчи харажатлар (машина ва ускуна-ларини саклаш, ишлаб чиқариш биноларини иситиш, ёритиш, саклаш, сугурта қилиш харажатлари ва ҳ.к.).

Узоқ муддатли харажатлар – корxonанинг стратегик мақсадини амалга оширишда юзага келувчи илмий текширишлар, янги технологияларни олиб кириш ва ривожлантириш, тайёр маҳсулотларнинг янги турларини ишлаб чиқаришга сарфланган харажатлар.

Фойда маркази – бўлинма раҳбари харажатлар ва фойда учун жавоб берадиган марказ тури.

Функционал қиймат тахлили (ФҚТ) усули – объект (маҳсулот, жараён, тузилма)ни тизимли тадқиқ қилишнинг сифат ва фойдалигини оширган ҳолда уни лойihalаш, ишлаб чиқиш ва фойдаланиш соҳаларида харажатларнинг энг кичик миқдорини таъминловчи усул.

Функционал бошқариш – корхона фаолиятини молия, таъминот, сотиш, кадрлар, лойиҳа-конструкторлик ва технологик ишловлар, ташқи иқтисодий алоқалар каби алоҳида функциялар бўйича бошқариш.

Харажатлар маркази – харажатларни мақсадли сарфланишига масъул ҳисобланган корхона бўлинмаси (ишлаб чиқариш цехи, конструкторлик бюроси ва ҳ.к.).

Харажатлар объекти – сарфланган харажатлар ҳисобга олинishi зарур бўлган ташкилий бўлим.

“Харажатлар-ишлаб чиқариш ҳажми-фойда” тизими (Cost-Volume-Profit) – зарарсизлик нуқтасини аниқлаш, корхона харажатлари, ишлаб чиқариш ҳажми ва молиявий натижалар ўртасидаги ўзаро алоқадорликни ўрганувчи таҳлил тизими.

Чизиқли бошқариш – ишлаб чиқариш цехлари ва корхона бўлинмалари бўйича бошқарувни ташкил этиш.

Чидамлилиқнинг маржинал захираси – маҳсулот (ишлар, хизматлар) сотишдан олинадиган ҳақиқий тушумнинг сотишни зарарсизлигини таъминловчи остонавий тушумдан ошиб кетишини кўрсатувчи катталиқ.

Юқоридан қуйиға режалаштириш – ишлаб чиқариш режасини корхона бўйича ишлаб чиқиш.

Ярим ўзгарувчан харажатлар – бир вақтнинг ўзида ҳам ўзгарувчан, ҳам доимий харажат хусусиятига эга бўлган харажатлар (масалан, телефон хизмати харажатлари).

Қуйида юқорига режалаштириш – ишлаб чиқариш режасини бошқаришнинг қуйи даражаси яъни корхона бўлинмалари ва функционал хизматлар бўйича тузиш.

ҲОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. “Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 1996 йил 30 август.

2. “Ахборотлаштириш тўғрисида”ги Ўзбекистон Республикаси Қонуни. 2003 йил 11 декабрь.

3. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисоби Миллий Стандартлари. – Т.: ЎЗБАМА, 1999.

4. Международные стандарты финансовой отчетности. – М.: Аскери – АССА, 1999.

5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги ПФ-4720-сонли «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 17-сон, 204-модда.

6. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 5 февралдаги “Маҳсулот (иш ва хизмат)лар таннархига киритиладиган, маҳсулот (иш ва хизмат)ларни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатлари таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида Низомни тасдиқлаш тўғрисида» ги 54-сонли қарори (2003 йил 25 декабрдаги 567-сонли қарор асосидаги ўзгартиришлар билан).

7. Каримов И.А. Ўзбекистон буюк келажак сари. – Т.: Ўзбекистон, 1998. – 686 б.

8. Танқидий таҳлил, катъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг қундалик қондаси бўлиши керак. Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий якуналари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузаси. // Халқ сўзи. 2017 йил 16 январь (11 (6705)-сон).

9. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида”ги фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда.

<http://www.lex.uz/pages/3107036>

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2015 йил 24 апрелдаги ПФ-4720-сонли «Акциядорлик жамиятларида замонавий корпоратив бошқарув услубларини жорий этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2015 й., 17-сон, 204-модда.

11. Аткинсон Э.А., Банкер Р.Д., Каплан Р.С., Янг М.С. Управленческий учет. 3-е издание. Пер. с англ. – М.: Издательский дом «Вильямс», 2005. – 880 с.

12. Вахрушина М.А. Бухгалтерский управленческий учет. Учебник. – М.: ООО Издательство «Национальное образование», 2013. – 672 с.

13. Гадовое Э.Ф., Югай Л.П. Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартини ишлаб чиқиш бўйича тавсиялар. – Т.: Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси, 1997. – 144 б.
14. Гадовое Э.Ф., Хайдаров Ш.У., Ким Л.А. и др. Годовой отчет - 2004. – Т.: Мир экономики и права, 2004. – 352 с.
15. Друри К. Управленческий и производственный учет. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003. – 1071 с.
16. Eric W.N., Peter C.B., Ray H.G. Managerial accounting for managers. Published by McGraw-Hill/Irwin, 2011 – 657 p.
17. Пардаев А.Х., Пардаев Б.Х. Бошқарув ҳисоби. Ўқув қўлланма. – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2008. – 252 б.
18. Pardaev M.Q, Xasanov B.A. va boshqalar. Molivaviv va boshqaruv tahlili. O'quv qo'llanma. – Т.: Cho'lpon, 2012. – 400 б.
19. Правовое регулирование предпринимательской деятельности. – Т.: Корпорация Прагма, 2004. – 207 с.
20. Санаев Н.С., Хасанов Б.А., Тўлаев А., Санаев Ф.Н., Бухгалтерия ҳисоби асослари. – Т.: Шарк, 2005. – 110 б.
21. Управленческий учет. Том 1. – Т.: изд. НАБА Республики Узбекистан, 2004. – 139 с.
22. Хасанов Б.А. Бошқарув ҳисоби: назария ва услубиёт. – Т.: Молия, 2003. – 247 б.
23. Хасанов Б., Хошимов А. Бошқарув ҳисоби. Олий ўқув юртлари учун ларслик. – Т: Yangi nashr, 2011. – 312 б.
24. Хасанов Б.А., Ғаниев З.У., Муҳаммедова Д.А. Бошқарув ҳисоби. Ўқув қўлланма. – Т.: Iqtisod-Moliya, 2018. – 280 .
25. Қодирхонов С.Б., Жуманиёзов К.К. Чет эл фирмаларида бошқарув ҳисобини юритиш асослари. – Т., 2000.
26. Шарифхўжаев М., Абдуллаев Ё. Менежмент. Дарслик. – Т.: Ўқитувчи, 2001. – 704 б.

ИЛОВАЛАР

1-илова

Декларация қилинадиган нарх ХИСОБ-КИТОБИ

_____ га birlik учун
(Давлат рўйхатиға киритилган маҳсулотнинг номи, тури, маркаси)
200 ___ йил _____ учун

N		Харажатлар моддалари	Маҳсулот бирлигига кетган харажатлар											Ўзгартиришга асос
			200_ йил ___ дан декларация қилинган нарх				200_ йил _ чораги учун амалдаги харажатлар ^а			таклиф қилинаётган нарх				
			Ўлчов бирлиги	Харажат меъёри	нарихи, сўм	қиймати, сўм	харажат меъёри	нарихи, сўм	қиймати, сўм	харажат меъёри	нарихи, сўм	Қиймати, сўм	Ўзгариш коэффициенти	
1.		Материалларга кетган бевосита харажатлар												
	A	Хомашё ва материаллар ** (чиқиндиларинг қайтишини чиқариб ташлаганда)												
	B	Сотиб олинадиган маҳсулотлар, яримтайёр маҳсулотлар – жами:												
		шу жумладан:												
	1	сотиб олинадиган маҳсулотлар												
	2	яримтайёр маҳсулотлар ***												
	B	Ёқилги ва энергия ****												
2.		Меҳнатга бевосита харажатлар: жами, шу жумладан:												
		ишлаб чиқариш ишчиларининг асосий иш ҳақи												
3.		Ишлаб чиқаришга кирадиган материалларга бевосита харажатлар												
4.		Ишлаб чиқаришга												

9.		ҚҚСсиз шартномавий улгуржи нарх																		
10.		Шартномавий улгуржи нарх ҚҚС билан																		
11.		Натурада маҳсулот ишлаб чиқариш – жами:																		
		шундан: республика ёки маҳаллий товар бозорларида сотилди																		
12.		Республика ёки маҳаллий товар бозорларида сотилган маҳсулотлар ҳажми – минг сўм																		

*) Ҳисобот чораги учун амалдаги кўрсаткичлар харажатларнинг барча моддалари бўйича келтирилади.

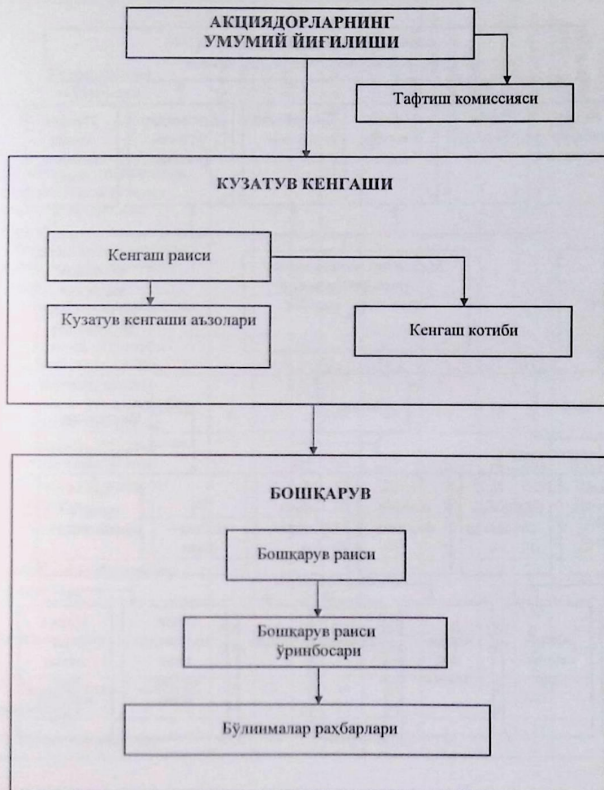
***) Материаллар номенклатураси амалдаги таснифномага мувофиқ гурухлаштирилган бўлиши, материалларнинг натурал ва қиймат ифодасида гурухлар ва турлари бўйича якунлар чиқарилиши керак. Бевосита харажатларни калькуляциялаш харажат меъёрлари бўйича амалга оширилади.

****) Ўзи ишлаб чиқарган яримтайёр маҳсулотлар ҳам харажатлар моддалари тўлиқ расшифровка қилинган ҳолда алоҳида калькуляция қилинади.

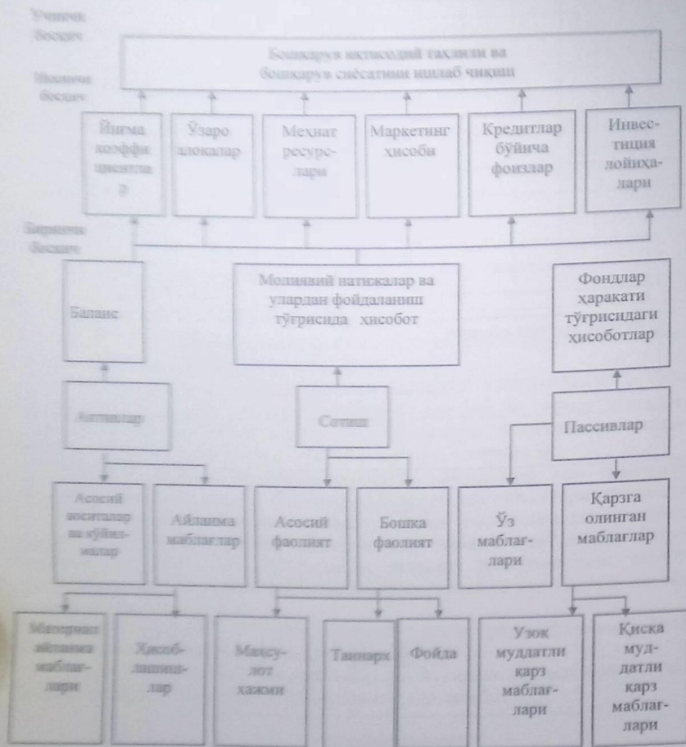
*****) Маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)нинг таннархига киритиладиган маҳсулотлар (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш бўйича харажатлар таркиби ва молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисидаги тармоқ низомларида белгиланган ўзига хос хусусиятлар ҳисобга олинган ҳолда тўлдириди.

*****) Харажатлар моддаларининг тўлиқ расшифровкаси билан маҳсулотнинг бирлигига алоҳида тўлдирилади.

Ушбу калькуляцияда бевосита материал ва меҳнат харажатлари меъёрий ҳужжатлар бўйича белгиланган меъёрлар асосида ҳисобланади.

Акциядорлик жамиятларини
бошқаришнинг намунавий уч погонаси

Бошқарув ҳисобини ахборот билан таъминлаш манбалари

Режалаштирилган материал харажатлари
бюджетнинг шахматли текшириш жадвали, миЛ СУМ

Калькуляция моддалари	Хомашё ва асосий материаллар	Ёрдамчи материаллар	Ёнилиги ва энергия	Асосий иш хаки	Ижтимоий сугурта ва таъминот ажратмалари	Асосий воситалар ва ИМАларнинг эъларин	Бошка харажатлар	Жами харажатлар	Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари	Хамма харажатлар
1. Хомашё ва материаллар, яримтайёр махсулотлар (чиқиндилар ҳисобга олинган)	670	12	-	-	-	-	-	682	35	717
2. Технология махсадларига сарфланадиган ёнилиги ва энергия	-	-	17	-	-	-	-	17	-	17
3. Ходимларнинг асосий иш хаки	-	-	-	338	-	-	-	338	-	338
4. Ижтимоий сугурта ва таъминот ажратмалари	-	-	-	-	163	-	-	163	-	163
5. Ишлаб чиқаришни тайёрлаш ва ўзлаштиришга сарфланган харажатлар	6	7	-	25	11	-	12	61	-	61
6. Машина ва ускуналарни ишлатиш харажатлари	-	27	35	63	27	50	33	235	68	303
7. Умумишлаб чиқариш харажатлари	-	2	2	53	21	18	24	120	30	150
		7	7	58	26	23	27	148	35	183
8. Давр харажатлари	-	2	1	88	34	15	40	180	20	200
		7	6	93	39	20	45	210	25	235
9. Бошка ишлаб чиқариш харажатлари	-	-	-	-	-	-	23	23	-	23
							28	28	-	28
10. Жами харажатлар	621	50	45	505	294	78	112	160	140	174
	676	60	65	577	266	93	145	188	163	204
							2	2	-	5
11. Ёрдамчи ишлаб чиқариш харажатлари	19	8	22	55	21	8	7	140	-	-
	24	13	27	60	26	13	12	-	-	-
12. Жами харажатлар	640	43	67	560	215	86	129	174	-	-
							0	0	-	-

Корхонанинг жавобгарлик марказлари бўйича
харажатлар моддаларини тахминий рўйхати

Ёрдамчи ишлаб чиқариш цехлари (участкалари) учун	Ишлаб чиқариш функционал хизматлари учун
1	2
Меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	Меҳнат ҳақи харажатлари
Ижтимоий сугуртага чегирмалар	Ижтимоий сугуртага ажратмалар
Электроэнергия харажатлари	Электроэнергия харажатлари
Материаллар	Ижара ҳақи харажатлари
Хўжалик инвентарларининг эскириши	Хўжалик инвентарларининг эскириши
Ускуна ва дастгоҳларнинг эскириши	Ускуна ва дастгоҳларни эскириши
Ёнилғи	Алоқа харажатлари
Бошқа харажатлар	Сафар харажатлари
	Обуна харажатлари
	Малака ошириш ва ўқитиш харажатлари
	Маслаҳат хизматлари харажатлари
	Бошқа харажатлар

2013 йилнинг I чорагида мебель тайёрлаш цехи
фаолияти ҳақида ҳисобот, минг сўм

T/ P	Кўрсаткичлар	Ўлчов бир- лиги	Режа	Ҳақи- қатда	Бажа- рилиш %и	Фар- қи (+,-)
1	2	3	4	5	6	7
1.	Товар маҳсулоти ҳажми	минг сўм	4500,0	5200,0	116,0	+700,0
2.	Ишловчилар сони	киши	10	10	100,0	-
3.	Цех ходимлари меҳнатига ҳақ тўлаш фонди	минг сўм	1500,0	1800,0	120,0	+300,0
4.	Бир ходимнинг меҳнат унумдорлиги	минг сўм	150,0	180,0	120,0	+30,0
5.	Ишлаб чиқариш харажатлари сметаси, шу жумладан:	минг сўм	3600,0	4160,0	116,0	+560,0
	а) хомашё, асосий материаллар, сотиб олинadиган яримтайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар	минг сўм.	1100,0	1250,0	114,0	+150,0
	б) ўзи ишлаб чиқарган яримтайёр маҳсулотлар	минг сўм.	-	-	-	-
	в) кайтарилган чиккиндилар	минг сўм.	-	-	-	-
	ч) чиқариб ташланади	минг сўм.	-	-	-	-
	г) ёрдамчи материаллар	минг сўм.	-	-	-	-
	д) ёниги ва энергия	минг сўм.	300,0	310,0	103,0	+10,0
	е) меҳнатга ҳақ тўлаш харажатлари	минг сўм.	1500,0	1800,0	120,0	+300,0
	ж) ижтимоий сугуртага ажратмалар	минг сўм.	600,0	720,0	120,0	+120,0
	з) янги маҳсулотни тайёрлаш	минг сўм.	-	-	-	-
	и) ишлаб чиқариш машиналари ва жиҳозларидан фойдаланиш харажатлари	минг сўм.	65,0	55,0	85,0	-10
	к) умумишлаб чиқариш харажатлари	минг сўм.	35,0	25,0	71,0	-10
	л) бошқа харажатлар	минг сўм	-	-	-	-
	Цех бўйича жами:	сўм	3600,0	4160,0	116,0	+560,0

Ҳисоб сисъатига мувофиқ бошқарув ҳисоби счётлари режаси

Счёт-лар	Счётлар номи	Счётлар типи
1	2	3
1000	Материаллар харажатлари ҳисоби	А
1010	Хомашё ва материаллар (йигувчи счёт)	
1020	Асосий хомашё ва материаллар	
1030	Ёрдамчи хомашё ва материаллар	
1040	Ярим фабрикаларни ички эҳтиёжлар учун истеъмол қилиш	
1100	Энергияни ишлаб чиқариш харажатлари	А
1110	Ёқилги	
1120	Энергия (турлари бўйича)	
1200	Ишлаб чиқаришнинг меҳнат харажатлари	А
1210	Иш ҳақи (йигувчи счёт)	
1220	Ишлаб чиқаришда банд бўлган ходимларнинг иш ҳақи	
1230	Ёрдамчи ишлаб чиқариш ходимларининг иш ҳақи	
1240	Бошқа турдаги иш ҳақи	
1250	Турли компенсациялар	
1300	Ишлаб чиқаришнинг ижтимоий харажатлари	А
1310	Корхонанинг ижтимоий харажатлари (йигувчи счёт)	
1320	Ижтимоий сугурга ва таъминот харажатлари	
1330	Ходимлар ҳаётини узок муддатли сугурталаш	
1340	Кўнгилли шахсий сугурга	
1350	Ходимларни сақлаш бўйича бошқа ижтимоий харажатлар	
1400	Ишлаб чиқаришнинг устама харажатлари	А
1410	Асосий воситалар ва бошқа мулкларнинг эскириши	
1420	Цех даражасидаги бошқарув харажатлари	
1430	Ҳар хил ёрдамчи хизматларни тўлаш харажатлари	
1440	Бошқа устама харажатлар	
1500	Тўланадиган мажбурийлар	А
1510	Ер солиғи	
1520	Йўл фондига тўловлар	
1530	Турли хил давлат йигимлари ва бадаллари	
1540	Аудиторлик ва маслаҳат хизматлари учун тўловлар	
1550	Молиявий ҳисоботни ёллон қилиш харажатлари	
560	Бошқа харажатлар	

6-илованинг давоми

1	2	3
1600	Транспорт, вакиллик ва сафар харажатлари	A
1610	Умумий транспорт харажатлари	
1620	Юкларни жўнатиш харажатлари	
1630	Сафар харажатлари	
1640	Почта харажатлари	
1650	Девонхона харажатлари	
1660	Вакиллик харажатлари	
1700	Калькуляция қилинадиган ишлаб чиқариш харажатлари	A
1710	Амортизация	
1720	Кредит учун тўланган фоизлар (комиссион харажатлар билан биргаликда)	
1730	Меҳнат хақи харажатлари	
1740	Бинолар, машина ва механизмларнинг ижараси	

Баходир Акрамович Хасанов,
Абдимумин Исмаатович Аликулов,
Айжан Бахтияровна Джуманова,
Ёркин Бекмуродович Суюнов
Рисолат Баходировна Хасанова

АМАЛИЙ БОШҚАРУВ ҲИСОБИ

Ўқув кўлланма

Муҳаррир
Камилова Д.Д.

Мусахҳиҳ
Гулямова Г.Ф.

Техник муҳаррир
Қаришова Ш.Д.

Босишга рухсат этилди 05.01.2020. Қоғоз ўлчами 60x80 1/16
Шартли босма табағи 18 б.т. Алади 50 нусха.
60-сонли буюртма

“Iqtisodiyot” нашриёти ДУК матбаа бўлимида чоп этилди.
100003, Тошкент шаҳри Ислон Каримов кўчаси, 49-уй.

